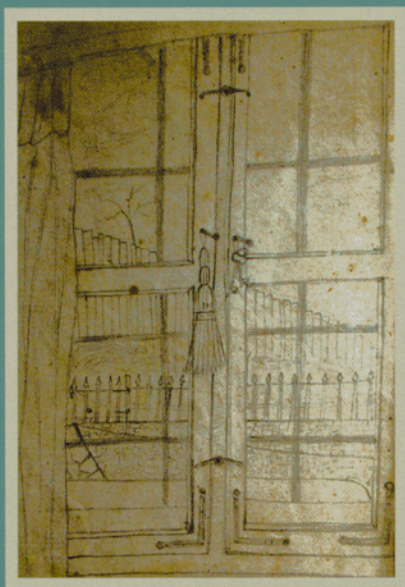

Στεφάνου Α. Κουμανούδη
Ἀνέκδοτα κείμενα 1837-1845

Ἡμερολόγιον

ἐπιμέλεια Σοφία Ματθαίου

Πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράυερ ἀτελής

ἐπιμέλεια Παντελῆς Καρέλλος

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1837-1845

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

– 117 –

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-IV

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
1837-1845

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ 1837-1845

Ἐπιμέλεια ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΛΛΜΕΡΑΪΕΡ ΑΤΕΛΗΣ

Ἐπιμέλεια ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΡΕΛΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2010

Χορηγός της έκδοσης
Ίδρυμα Αίλιαν Βουδούρη

© Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Έρευνών / Έθνικόν Ίδρυμα Έρευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα,
τηλ. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr
ISBN 978-960-7916-97-6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Π. Μ. Κιτρομηλίδη.....	9
ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Στεφάνου Ά. Κουμανούδη, Ήμερολόγιον 1837-1845	
Συντομογραφίες.....	13
Είσαγωγή	
1. Προλογικὸ σημείωμα	15
2. Ἡ συγκρότηση ἑνὸς λογίου	19
3. Τὸ ἡμερολόγιο ὡς καταγραφὴ ἐμπειριῶν	54
Ἡμερολόγιον 1837-1845.....	69
Σχόλια	189
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΡΕΛΛΟΣ, Στεφάνου Ά. Κουμανούδη, Πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ ἀτελής	
Είσαγωγή	
1. Προλογικὸ σημείωμα	239
2. Κουμανούδης καὶ Φαλλμεράϋερ	240
Σημείωση γιὰ τὴν ἔκδοση	255
Περίληψη περιεχομένου	257
Πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ ἀτελής.....	253
Σχόλια	289
Εὗρετῆριο	299

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον παρόντα τόμο η Σοφία Ματθαίου και ο Παντελής Καρέλλος παρουσιάζουν δύο ανέκδοτα κείμενα του Στέφανου Α. Κουμανούδη από το προσωπικό του αρχείο το οποίο απόκειται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, πλουτίζοντας σημαντικά τις γνώσεις μας για έναν εξέχοντα εκπρόσωπο της ελληνικής λογισύνης. Διετέλεσε καθηγητής της λατινικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο (1846-1886), γραμματεύς της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1859-1894), αρχαιολόγος και θεμελιωτής της μελέτης των αρχαίων ελληνικών επιγραφών στην Ελλάδα, λεξικογράφος και ποιητής, ενώ τον απασχολούσε κάθε πλευρά της νεοελληνικής ταυτότητας.

Ο Στέφανος Κουμανούδης είχε παραμείνει επί μακρόν μια μάλλον σκιώδης και απόμακρη παρουσία στην ιστορία της ελληνικής παιδείας, γνωστός κυρίως από το λατινο-ελληνικό λεξικό του. Η πνευματική φυσιογνωμία του Κουμανούδη φωτίστηκε με νέο φως χάρη στον Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος αναγνώρισε στο πρόσωπό του έναν από τους επιγόνους του Διαφωτισμού και ξανάφερε στο ερευνητικό προσκήνιο το πιο ενδιαφέρον του έργο, το λεξικό των ελληνικών νεολογισμών, το οποίο υπό τον τίτλο *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών* εκδόθηκε στη χαρτυγή ακριβώς του εικοστού αιώνα, το 1900. Ογδόντα έτη αργότερα ο Κ. Θ. Δημαράς επανεξέδωσε το έργο με σημαντικά προλεγόμενα για την ιδεολογική σημασία των νεολογισμών και τη λεξικογραφική κωδικοποίησή τους. Έτσι συντελέστηκε κατά κάποιον τρόπο η επάνοδος του Στέφανου Κουμανούδη στη θεματολογία της έρευνας του νέου ελληνισμού.

Η ιστοριογραφική επάνοδος του Κουμανούδη, η οποία συντελέστηκε χάρη στον Κ. Θ. Δημαρά, λειτούργησε ως πρόσκληση προς νεότερους μελετητές να ασχοληθούν σοβαρά με το έργο του και να στοχαστούν επί της ιστορικής του παρουσίας ως συνισταμένης πολλών από τα φαινόμενα που συνθέτουν την πνευματική φυσιογνωμία του νέου ελληνισμού. Μεταξύ εκείνων που αναδέχθηκαν αυτή την πρόσκληση ξεχωρίζει η Σοφία

Ματθαίου, η οποία αφιέρωσε στον Στέφανο Κουμανούδη μια αξιόλογη διατριβή και άλλες μελέτες.

Στον παρόντα τόμο οι δύο μελετητές παρουσιάζουν δύο ανέκδοτα κείμενα τα οποία συνέταξε ο Κουμανούδης κατά την περίοδο των σπουδών του στην Ευρώπη (Μόναχο, Βερολίνο, Παρίσι) και απηχούν τους προβληματισμούς των νεανικών του χρόνων. Το πρώτο, το οποίο επιμελείται η Σοφία Ματθαίου, είναι το προσωπικό ημερολόγιο που τηρούσε κατά το διάστημα 1837-1845. Παρά το γεγονός ότι οι εγγραφές δεν είναι καθημερινές, το ημερολόγιο συνιστά μια πρόσφορη πηγή για να ανιχνεύσουμε τα στάδια της διαμόρφωσης της προσωπικότητάς του. Το δεύτερο, το οποίο επιμελείται ο Παντελής Καρέλλος, πραγματεύεται ένα από τα πιο επίμαχα ιστοριογραφικά ζητήματα του ελληνικού δεκάτου ενάτου αιώνα, τους ισχυρισμούς του Jakob Fallmerayer για την καταγωγή των νεότερων Ελλήνων. Αξίζει να σημειώσουμε την έμφαση που αποδίδει ο Κουμανούδης στη γλώσσα ως διαχρονικό γνώρισμα της ταυτότητας των Ελλήνων. Ιστορικότερη η μαρτυρία του ανέκδοτου ημερολογίου, φιλολογικότερη εκείνη του σχολιασμού των απόψεων του Fallmerayer, προσθέτουν αμφότερες σημαντικές φωτοσκιάσεις ώστε να καταστεί η πνευματική προσωπογραφία του Στέφανου Κουμανούδη συνθετότερη και ακριβέστερη.

Τα εκδιδόμενα στις επόμενες σελίδες ανέκδοτα κείμενα πλαισιώνονται χάρη στη φιλοπονία των επιμελητών με όλη την αναγκαία επιστημονική τεκμηρίωση που τα καθιστά αποτελεσματικότερα προσιτά στον αναγνώστη.

Με ιδιαίτερη ικανοποίηση καλωσορίζω την νέα αυτή πρόσκτηση στη σειρά των Πηγών της νεοελληνικής γραμματείας του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Διευθυντής ΙΝΕ/ΕΙΕ

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ 1837-1845

Μεταγραφὴ †ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ - ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Εἰσαγωγὴ - σχόλια ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ADB</i>	<i>Allgemeine Deutsche Biographie</i> , Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1875-1912.
Γκίνης-Μέξας	Δημήτριος Σ. Γκίνης και Βαλέριος Γ. Μέξας, <i>Έλληνική Βιβλιογραφία (1800-1863): αναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ὅπουδῆποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει</i> , τ. Α΄-Γ΄, Ἀθήνα 1939-1957.
Ζορμπαλά, <i>Έλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία</i>	Κωνσταντίνα Ζορμπαλά, <i>Έλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία (19ος αἰώνας)</i> , ἀνέκδοτη μελέτη τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολαίας.
Ἡλιού, <i>Βιβλιογραφία</i>	Φίλιππος Ἡλιού, <i>Έλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία-φυλλάδια</i> , τ. Α΄, 1801-1818, Ἀθήνα 1997.
Ἡλιού, «Προσθῆκες 1800-1863»	Φίλιππος Ἡλιού, «Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθῆκες καὶ συμπληρώσεις», <i>Ὁ Έρανιστὴς ΙΓ'</i> (1976), 88-112.
Ἡλιού-Πολέμη	Φίλιππος Ἡλιού, Πόπη Πολέμη, <i>Έλληνική Βιβλιογραφία, 1864-1900</i> , τ. Α΄-Γ΄, Ἀθήνα 2006.
<i>Ἡμερολόγιον 1845-1867</i>	<i>Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867</i> , Μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, ἐπιμέλεια-ἐπιλεγόμενα Ἄγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990.
<i>Index lectionum</i>	<i>Index lectionum quae auspiciis regis augustissimi Friderici Guilelmi Quarti in Universitate Litteraria Friderica Guilelma per semestre aestivum A. MDCCXXLI instituentur.</i>
Κόκκωνας, <i>Κεντρικὸ Σχολεῖο</i>	Γιάννης Κόκκωνας, <i>Οἱ μαθητὲς τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου (1830-1834)</i> , Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1997.

- Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*
- Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*
- Μητσοῦ, *Στράτης*
- NDB
- Sandys, *Classical Scholarship*
- Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Bonn»
- Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg»
- Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, Μόναχο 1995.
- Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). *Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999.
- Μαριλίζα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος. Ἐνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας, τ. Β', Ἀθήνα 2005.
- Neue Deutsche Biographie*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1953.
- John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, τ. III, Νέα Ὑόρκη 1964.
- Elena Siupur, «Die Intellektuellen aus Rumänien und den Südosteuropäischen Ländern in den deutschen Universitäten (19. Jahrhundert): I. Teil: Bonn. Rheinischen Friedrich-Wilhelm Universität (1818-1880)», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXXIII, 1-2 (1995), 83-99.
- Elena Siupur, «Intellectuelle aus Rumänien und den Südosteuropäischen Ländern an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert: III. Teil: Ruprecht-Karls-Universität zu Heidelberg», *Revue des Études Sud-Est Européennes* XXXIX, 1-4 (2002), 143-196.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Προλογικό σημείωμα

Με τὴ δημοσίευση τοῦ τμήματος ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο 1837-1845 ὁλοκληρώνεται ἡ ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη (1818-1899).¹ Τὸ Ἡμερολόγιο (1837-1867) ἀπόκειται στὸ Τμήμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης· τὸ τμήμα ποὺ καλύπτει τὸ διάστημα 1837-1845 βρίσκεται στὸ κυρίως σῶμα τοῦ Ἀρχείου Κουμανούδη, ἐνῶ τὸ τμήμα ποὺ καλύπτει τὸ διάστημα 1844-1867 φέρει τὴν ἑνδειξὴ χειρ. ΕΒΕ ἀρ. 4098.² Στὴν ἔκδοση ποὺ πραγματοποιήθηκε δὲν συμπεριελήφθη τὸ ἔτος 1844, ἀφοῦ ὁ Κουμανούδης ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1845 καὶ θεωρήθηκε ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ ἀνῆκε ὀργανικὰ στὴν προηγούμενη περίοδο.

Τὸ ἐκδιδόμενο ἡμερολόγιο περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη: α) τὶς ἐγγραφές τῶν ἐτῶν 1837-1843 (φάκ. ἀρ. 23(1137), ἀρ. 1). Ἀποτελεῖται ἀπὸ 20 δίφυλλα καὶ 19 μονόφυλλα διαστάσεων 0,21x0,14 ἢ 0,21x0,18 ἢ 0,21x0,17 ἢ 0,18x0,10, β) τὸ τμήμα ποὺ καλύπτει τὶς ἐγγραφές τοῦ ἔτους 1844 καὶ εἶναι ἐνταγμένο στὸ χειρ. ἀρ. 4098. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 λυτὰ φύλλα διαστάσεων 0,10x0,17, γ) μία ἐγγραφὴ στὰ γερμανικὰ τοῦ 1845 (26 Νοεμβρίου), ἡ ὁποία δὲν συμπεριελήφθη στὴν προηγούμενη ἔκδοση ἐκ παραδρομῆς, ἐπειδὴ ἦταν ἐνταγμένη στὸ σῶμα τῆς περιόδου 1837-1843.

Ὁ Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος τακτοποιοῦσε κατὰ καιροὺς τὰ χαρτιά του καὶ ἀναθεωροῦσε καὶ ἀξιολογοῦσε τὸ περιεχόμενό τους γιὰτὶ γινώριζε ὅτι

1. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, Μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, ἐπιμέλεια-ἐπιλεγόμενα Ἄγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990.

2. Ἡ διάσπαση ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο τμήματα κατατέθηκαν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές· τὸ μεγαλύτερο μέρος ποὺ κατατέθηκε τὸ 1973 καὶ 1974 περιλαμβάνει τοὺς φακέλους ὑπ' ἀρ. 1(1115) - 54(1168) καὶ τοὺς φακέλους ὑπ' ἀρ. 1(1103) - 12(1114) τῆς ἀλληλογραφίας, ἐνῶ τὸ ἡμερολόγιο τῆς περιόδου 1844-1867 κατατέθηκε τὸ 1987 καὶ ἔλαβε ἄλλον ταξινομικὸ ἀριθμὸ. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 7-8, 185-186.

θα διατηρηθοῦν μετὰ τὸν θάνατό του,³ δὲν σκόπευε νὰ ἐκδώσει τὸ ἡμερολόγιό του. Στὴν πρώτη ἀναλυτικὴ διαθήκη του σημείωνε: «Ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ μεγάλῳ χαρτοφυλακίῳ μου χαρτίων, τὰ ὅποια εἶναι ὁμόλογα ἢ μετοχαὶ ἢ συμβόλαια ἢ διορισμοὶ μου καὶ διπλώματα τὰ ὅποια πρέπει βέβαια νὰ φυλαχθῶσιν, ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἅπερ εἶναι εἰς ἀρκετὴν ἀταξίαν, ἃς τὰ χωρίσουν οἱ συγγενεῖς μου, καὶ ἂν θέλουν ἃς τὰ καύσουν, ἢ ἃς τὰ φυλάξουν· ἀλλὰ νὰ μὴ τολμήσῃ κανεὶς ἐξ αὐτῶν κανὲν νὰ τυπώσῃ, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχῃ ἐπάνω εἰς κανὲν ἐπιγεγραμμένον τὸ τυπωθῆτω».⁴ Ἡ ἔνδειξις δὲν ὑπῆρχε πάνω στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡμερολογίου οὔτε διατύπωσε ποτὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τὸ δημοσιεύσει, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὶς «περιηγήσεις», τὶς ὁποῖες ἔκρινε ἄξιες νὰ ἐκδοθοῦν.⁵

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κουμανούδη τὸ 1899 καὶ τοῦ πρωτότοκου γιοῦ του Ἀθανασίου τὴν ἴδια χρονιά, τὸ ἀρχεῖο περιῆλθε στὴν κατοχὴ τοῦ δευτερότοκου γιοῦ του Πέτρου, ὁ ὁποῖος ὀλοκλήρωσε τὴν ἔκδοση τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων* καὶ ἐξέδωσε τὴν τελικὴ μορφή τοῦ ποιήματος *Στράτης Καλοπίχειρος*, στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἡ ἔνδειξις «τυπωθῆτω».⁶ Ἀντέγραψε ἐπίσης τὸ 1936, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀνηψιοῦ του Νικολάου Ἰ. Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴ δακτυλογράφηση, πολλὰς ἀπὸ τὶς σκέψεις τοῦ πατέρα του, κυρίως αὐτὲς ποὺ εἶχαν ὀλοκληρωμένη μορφή, τὸ Ἡμερολόγιο, καθὼς καὶ κάποια ἀπὸ τὰ στιχορρήματα, μὲ σκοπὸ νὰ τὰ δημοσιεύσει.⁷ Ἐπέλεξε μάλιστα τὰ ἀποσπάσματα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο σημειώνοντας σὲ ἄλλα σημεία τὴν ἔνδειξις «ναὶ» καὶ σὲ ἄλλα τὴν ἔνδειξις «ὄχι», μὲ προφανῆ σκοπὸ νὰ μὴ «θιγεῖ» ἡ ὑπόληψις τοῦ πατέρα του καὶ νὰ προβληθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ «σοβαροῦ», κατὰ τὰ κριτήριά του, καθηγητὴ καὶ ἀρχαιολόγου.⁸ Ἀφαιρεῖ

3. ΕΒΕ, φάκ. 28(1142), ἀρ. 1 (στὸ ἐξῆς δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔνδειξις ΕΒΕ). Σημείωνε π.χ. ἓνα σταυρὸ στὴν ἀρχὴ τῶν στιχορρημάτων ποὺ θεωροῦσε καλύτερα.

4. Φάκ. 39(1153), ἀρ. 5. Ἡ πρώτη διαθήκη του συντάσσεται τὸ 1873 καὶ φέρει διαδοχικὰς διορθώσεις ὥς τὸ 1890, ἐνῶ ἡ δεύτερη, τοῦ 1893, ποὺ ἐπικυρώνεται καὶ τὸ 1897, εἶναι συνοπτικὴ καὶ δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὰ χαρτιά του.

5. Βλ. σ. 59.

6. Φάκ. 28(1142), ἀρ. 1.

7. Φάκ. 53(1167).

8. Φάκ. 23(1137), ἀρ. 2. «Λογοκρισία» ἀπὸ τὸν Πέτρο ὑπέστη καὶ τὸ κείμενο τοῦ *Στράτη Καλοπίχειρου*. Βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 144-145, 153.

τις περισσότερες μακροσκελείς αναλύσεις τῶν μουσικῶν ἢ θεατρικῶν ἔργων, τις περισσότερες περιγραφές κτιρίων, τὰ σχόλια γιὰ τις ἀναγνώσεις, καθὼς καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ σχόλια γιὰ πρόσωπα, ἐνῶ στὰ λίγα ποὺ διατηρεῖ ἀντικαθιστᾷ τὸ ὄνομα μὲ ἓναν ἀστερίσκο ἢ μὲ τὸ ἀρχικὸ γράμμα. Ἐπιπλέον, «ἐξωραΐζει» τὴ γλῶσσα, εἴτε «ἐπὶ τὸ λογιότερον» (δούλας = ὑπηρετρίας, χαλνᾶ = βλάπτει, πασχίζουν = προσπαθοῦν, μ' ἔκραξε = μ' ἐκάλεσε κτλ.) εἴτε ἀλλάζοντας τελείως κάποιες λέξεις (κερατάδες = ἀχρεῖοι).

Τὴ μεταγραφὴ τοῦ Ἡμερολογίου ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ (κυρίως τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου) ἔκανε μέχρι τὴ σελίδα 75 τοῦ χειρογράφου ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης (μὲ τὴ βοήθεια σὲ κάποιες σελίδες τῆς Ὀντὲτ Βαρὼν-Βασάρ): τὴν τελευταία σελίδα μετέγραψε στὸ νοσοκομεῖο στὸ Λονδίνο τὸν Μάϊο τοῦ 1986, λίγο πρὶν ὑποστῇ μιᾷ σοβαρότατῃ χειρουργικῇ ἐπέμβαση, ἀπὸ τὴν ὁποία οὐσιαστικὰ δὲν ἀνέλαβε ποτέ. Τὴ μεταγραφὴ ὁλοκλήρωσε ἡ ὑπογραφομένη, καθὼς καὶ τοὺς ἀπαιτούμενους ἐλέγχους στὰ ἤδη μεταγεγραμμένα καὶ τὴ μετάφραση τῶν ξενογλώσσων ἀποσπασμάτων. Τὰ γερμανικὰ ἀποσπάσματα μετέγραψε ὁ συνάδελφος Ἰκαρος Μαντούβαλος καὶ μετέφρασε ὁ φίλος ἀρχαιολόγος, ἀναπληρωτὴς καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, Martin Kreeb, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ θερμὰ. Ἐκτὸς τῆς ὀρθογραφίας τοῦ κειμένου ποὺ τηρήθηκε πιστά, θεώρησα σκόπιμο νὰ συμπεριλάβω καὶ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ εἶχε διαγράψει ὁ συντάκτης. Ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας τοῦ χειρογράφου σημειώνεται μὲ μία κάθετη γραμμὴ στὸ τέλος τῆς. Οἱ δυσκολίες κατανόησης ποὺ παρουσιάζει τὸ ἐλάχιστον ἐπεξεργασμένο κείμενο ἐπέβαλε ἐπίσης στοιχειώδη ἐπέμβαση στὴ στίξη, ἐνῶ ἡ μετάφραση τῶν ξενογλώσσων λέξεων καὶ ἀποσπασμάτων παρατίθεται στὴν οἰκεία θέση, ὥστε νὰ διευκολύνεται ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸ παρακολουθήσει. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θεώρησα σκόπιμο νὰ προσθέσω σχόλια, τὰ ὁποῖα περιορίζονται στὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ παρατίθενται μετὰ τὸ κείμενο (σ. 189 κ.έ.), γιὰ νὰ μὴ διασποῦν τὴ συνέχεια τῆς ἀνάγνωσης. Σύντομα σχόλια ποὺ ἀφοροῦν ξενογλώσσα ἀποσπάσματα παρατίθενται κατ' ἐξάίρεσιν μαζὶ μὲ τὴ μετάφραση.

Ὁ σχολιασμὸς ἦταν κάτι ποὺ ἀπέφυγε ὁ νεώτερος Στέφανος στὴν ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου τῆς περιόδου 1845-1867, καθὼς εἶχε σκοπὸ νὰ τὸν πραγματοποιήσει μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἡμερολογίου, τὴ

δημοσίευση δηλαδή και του τμήματος της περιόδου 1837-1845. Τὴν ἐπιθυμία του σεβάστηκε ὁ ἐπιμελητής, μετὰ τὸν θάνατό του, τῆς ἔκδοσης Ἄγγελος Ματθαίου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμώντας πάντως νὰ φωτίσει μία πλευρὰ τοῦ Κουμανούδη ἀγνοημένη ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα χρονολόγιο καὶ συνοπτικὴ ἐργογραφία, παρέθεσε στὰ ἐπιλεγόμενα «σημείωμα γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις» τοῦ Κουμανούδη. Ἐτσι συνέβαλε ἀφ' ἑνὸς στὴ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ προσώπου καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ γνώση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἰδεῶν, σημαντικοῦ τομέα τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν τοῦ 19ου αἰώνα.⁹

Ὅσο γιὰ τὴν παρούσα ἔκδοση, φαντάζομαι τὸν νεώτερο Στέφανο νὰ καγχάζει μὲ τὰ σχόλια –θὰ τὰ θεωροῦσε σχολαστικά– ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο τοῦ προπάππου του, τὸ ὁποῖο «δὲν εἶναι δὲ καὶ πάπυρος τοῦ Θουκυδίδη», ὅπως ἔγραφε μὲ ἓνα δηκτικὸ καὶ προκλητικὸ ὕφος, πού, ὅπως διαπίστωσα μετὰ τὴ γνωριμία μου καὶ μὲ τὸν παλαιό, θύμιζε πολὺ αὐτὸ τοῦ προπάππου του.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ὀφείλει πολλὰ σὲ πολλούς, ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων. Εὐχαριστῶ, λοιπόν, θερμὰ τὴν Εὐγενία Δρακοπούλου, τὴν Οὐρανία Πολυκανδριώτη, τὸν Γιώργο Τόλια, τὸν Γιώργο Κουτζακιώτη, τὴν Ἄννα Ταμπάκη, τὸν Σάββα Τσιλένη, τὸν Τάκη Παπαγεωργίου, τὴ Δανάη Καρᾶ, τὸν Κώστα Λάππα, τὸν Χρήστο Λοῦκο, τὸν Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, τὸν Γιάννη Κόκκωνα καὶ τὸν Βαγγέλη Καραμανωλάκη. Πολύτιμη ἦταν ἐπίσης ἡ βοήθεια τοῦ Klaus Hallof, διευθυντῆ τοῦ Ἀρχείου τῶν *Inscriptiones Graecae*, στὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου. Ἡ αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Ἀγγέλου Ματθαίου μὲ «ἔσωσε», ὅπως πάντα, ἀπὸ ἀτοπήματα. Ἡ συνδρομὴ τῆς Γεωργίας Παπαγεωργίου ἦταν γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἀνεκτίμητη. Ἐγκάρδιες εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὴ διευθύνουσα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Αἰκατερίνη Κορδούλη καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Τμήματος Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων, τὸν Ἀρη Κεραμίδα καὶ τὴν Εὐαγγελία Πάνου, γιὰ τὴ φιλικὴ ἐξυπηρέτηση ποὺ μοῦ παρέχουν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια. Εὐχαριστῶ, τέλος, τὴ Ντίνα Σιμωνετάτου, στὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴ σχολαστικότητά της ὁποίας ὀφείλεται ἡ πραγματοποίησή αὐτῆς τῆς ἔκδοσης.

9. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 211-219.

2. Ἡ συγκρότηση ἑνὸς λογίου

Τὸ ἡμερολόγιο τῶν νεανικῶν χρόνων τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη (1818-1899), συνδυαζόμενο μὲ ἄλλες σημειώσεις τῆς ἴδιας περιόδου, συνιστᾷ μιὰ πρόσφορη πηγὴ γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ στάδια τῆς διαμόρφωσης τῆς προσωπικότητάς του, τῇ συγκρότησιν ἑνὸς λογίου ποὺ ἔθεσε τὸν ἑαυτό του στὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦ νεοπαγοῦς ἑλληνικοῦ κράτους.¹⁰ Οἱ ἐμπειρίες ποὺ ἀπέκτησε καθόρισαν ἅψ' ἑνὸς τὴν ἐπιστημονικὴ του ὑπόστασις – ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους θεράποντες τῆς ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς – καὶ ἅψ' ἑτέρου τὴν κοσμοθεωρίᾳ του. Ἡ εἰκόνα ποὺ σχημάτισε τότε γιὰ τὸν κόσμον διαπλέκεται ἐξάλλου μὲ τὶς προσδοκίες του γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, τὴν ὁποία ὡς ἐτερόχθων γινώριζε μόνον ἀπὸ μακριά, ἐνῶ καὶ ὁ «ἐθνισμός» του ὑπέστη μεταβολές.

Ἄς δοῦμε ὅμως τὶς καταβολές του. Γεννήθηκε στὴν Ἀδριανούπολιν καὶ μεγάλωσε στὸ Βελιγράδι σὲ μιὰ μικρὴ, ἀναπτυσσόμενη ἀκόμη, ἑλληνικὴ παροικία¹¹ στοὺς κόλπους μιᾶς τυπικῆς οἰκογένειας ἐμπόρων τῆς διασποράς, μετρίου οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου,¹² ποὺ ἐκτιμοῦσε τὴν ἀξία τῆς προόδου, οἰκο-

10. Ὁ Κουμανούδης ἀνήκει στὴ γενιὰ τῶν λογίων οἱ ὅποιοι ἅψ' ἑνὸς συνέβαλαν στὴ θεμελίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὑπηρετώντας τὴν «σχεδὸν ἐκ τοῦ μηδενὸς οἰκοδόμησιν» τῶν θεσμῶν του (βλ. τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Γ. Β. Δερτιλῆ, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους 1830-1920*, Ἀθήνα 2005, σσ. 336-342), καὶ ἅψ' ἑτέρου ὑπῆρξαν οἱ ἰδεολογικοὶ ἐκφραστὲς τῶν ἀναγκῶν του. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὁ ρόλος τους ἦταν πολὺ εὐρύτερος ἀπὸ αὐτὸν τῶν κλασικῶν «διανοουμένων» μετὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα. Βλ. Παν. Μουλλᾶς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιον γιὰ τὴν ἐπιστολογραφίαν μὲ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Ἀθήνα 1992, 343-365· Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, *Οἱ φόβοι ἑνὸς αἰῶνα*, Ἀθήνα 2008, σσ. 143-162.

11. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ παροικία ἀριθμοῦσε 109 οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸ διάστημα κυρίως μεταξὺ 1820 καὶ 1830. Βλ. Ioannis A. Papadrianos, «Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)», *Balkan Studies* 21 (1980), 117-131· Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἕλληνες ἀπόδημοι στὶς γιουγκοσλαβικὲς χώρες (18ος-20ὸς αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 44-49. Γιὰ τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κουμανούδη βλ. περισσότερα στὸ πρῶτο μέρος τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς: *Στέφανος Ἀθανασίου Κουμανούδης (1818-1899). Ὅψεις τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας του*, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004, σσ. 6-67.

12. Στὸ Βελιγράδι μετοίκησαν ὁ Ἀθανάσιος Δ. Κουμανούδης μὲ τὴ γυναῖκα του Δέσποινα καὶ τὰ δύο τους παιδιά, τὸν Ἰωάννη (1812-1866) καὶ τὸν Στέφανο, καθὼς

νομικῆς καὶ πνευματικῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο πόλεις ποὺ σφράγισαν τὰ νεανικά του χρόνια, ἡ Ἀδριανούπολη καὶ τὸ Βελιγράδι, ἦσαν περιφερειακὲς συνέβαλε στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀνάλογης ἑτεροχθονικῆς νοοτροπίας· ὁ Κουμανούδης δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ ὅτι ἀνῆκε σὲ μιὰ ἀνώτερη τάξη λόγω τῆς καταγωγῆς του.¹³ Τὸ περιβάλλον πάντως, στὸ ὁποῖο ἀνατράφηκε προσδιορίζεται ἀπὸ χαρακτηριστικά ποὺ τὸ ἐντάσσουν στὰ ὑπὸ διαμόρφωσιν ἀνώτερα στρώματα τῆς σερβικῆς κοινωνίας,¹⁴ ἐνῶ διατηροῦσε ἀκόμη τὸν «γραικικό» του χαρακτήρα. Ὁ πατέρας του Ἀθανάσιος Δ. Κουμανούδης δὲν μίλησε ποτὲ τῇ γλώσσᾳ τῶν Σέρβων, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος,¹⁵ καὶ ἦταν βαθεῖα θρησκευόμενος.

Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς πρὸς τὸν γιό του στὴ Γερμανία τὸ 1842 εἰκονογραφεῖ τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἀνατράφηκε ὁ νεαρὸς Στέφανος: «...προσεύχου εἰς τὸν ἐν Τριάδι ἱψυστον θεὸν εἰς τὸ ἄγγελος προτοστάτις, τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας

ἐπίσης καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος Δ. Κουμανούδης. Τὰ ἄλλα τρία παιδιά τοῦ Ἀθανασίου γεννήθηκαν στὸ Βελιγράδι, ὁ Κωνσταντῖνος (1826-1865), ἡ Πολυξένη (1828-1841) καὶ ὁ Κομιανὸς (1836-1841). Ἐκτὸς τῆς ἀδιάλειπτης ἐπικοινωνίας μὲ τὰ μέλη τῆς εὐρύτερης οἰκογένειας ποὺ ζοῦσαν ἄλλοῦ (στὴν Ἀδριανούπολη καὶ στὴ Βλαχία), ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀθανασίου προϋπέθετε ἐπίσης τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ Βιέννη.

13. Βλ. Σοφία Ματθαίου, «Στέφανος Α. Κουμανούδης - Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς. Μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση», *Μνήμων* 28 (2006-2007), 189-207.

14. Τὸν περίγυρο τῆς οἰκογένειας συνιστοῦσαν πρόσωπα ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἀνώτερη οἰκονομικὰ τάξη καὶ συνδέονταν μὲ τὴ σερβικὴ πολιτικὴ ἐξουσία. Ὁ ἴδιος ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης συνεργάστηκε ἀργότερα μὲ τὸν Ἡγεμόνα τῆς Σερβίας, ἐνῶ καταγράφεται στὴ γιουγκοσλαβικὴ βιβλιογραφία ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἐπιχειρηματίες τῆς Σερβίας. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 24. Ὁ Κουμανούδης τὸν χαρακτήριζε (βλ. στὸ Ἡμερολόγιο τὴν ἐγγραφὴ τῆς 20 Μαΐου 1845) «πέμπτον εἰς τὴν τάξιν τῶν πλουσίων τῆς Σερβίας».

15. Στὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸν γιό του, ὅπου συμπεριλαμβάνονταν καὶ ἐλάχιστα τουρκικὲς φράσεις, χρησιμοποιοῦσε παράλληλα τοὺς ὅρους «ἐλληνικὸς» καὶ «γρεκὸς» ἢ «γρεκικός», χωρὶς διάκριση στὴ σημασία. Βλ. φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 99. Ὁ ἀδελφός του Γεώργιος ἦταν περισσότερο ἐνταγμένος στὴ σερβικὴ κοινωνία καὶ μιλοῦσε τὴ σερβικὴ. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Σέρβο Πόποβιτς ὁ Κουμανούδης ἀποκαλεῖ τὸν θεῖο του μὲ τὴ σερβικὴ παραλλαγὴ τοῦ ὀνόματός του, Γεώργιο Σέκερτζιτς. Βλ. Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία καὶ κριτικὴ στὸν 19ο αἰώνα. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοὶ ὅροι ἀπὸ τὴ «Συναγωγὴ» τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη*, Ἀθήνα 1988, σ. 87.

τὴν πρώτην χαρμόσυνον εὐχὴν διαβάζοντάς τὴν βράδυν καὶ τάχυν- αὐτὰ δὲν σὲ τὰ γράφο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μου ἀλλὰ πρὸ 30: χρόνους +...+ ἀνταμοθεῖς μὲ τὸν διδάσκαλον βενιαμὶν τὸν λέσβιον εἰς τὸν αἶνον καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἤκουσα αὐτὰ τὰ καλὰ λόγια τῆς πίστεώς μας αὐτὸς ὁ αἰδιδίμος βενιαμὶν πρότος ἄνιξε ἀκαδιμίαν εἰς ταῖς κιδονὲς καὶ τὰ μαθήματα τὰ ἐσπούδιαξε τόσους χρόνους εἰς τὴν εὐρώπην ὅμως τὰ περὶ θρῖσκείας ἦτον ὡς ὁ ἅγιος παῦλος. καὶ μὲ τὸ νὰ ἐνασχολίσε εἰς ἅπυρα μαθήματα τὴν σοφίαν καὶ τὴν δόξαν πάλιν πρέπει νὰ τὴν ἀφίνομεν εἰς τὸν ἅγιον θεὸν ὁποῦ χορὶς τὸ θέλμιάτου οὐδὲν πρᾶττομεν, ἀρχὴ σοφίας φόβος θεοῦ...».¹⁶

Πέρα ἀπὸ τὶς συνήθεις ὑποδείξεις ἐνὸς πατέρα τῆς ἐποχῆς πρὸς τὸν γιό του, ἡ ἐπίκληση τοῦ παραδείγματος τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀθανασίου, παρὰ τὶς εὐρωπαϊκὰς σπουδὰς καὶ τὴν σοφίαν του, δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι βαθεῖα θρησκευόμενος, ὑποδηλώνει ἀνησυχία γιὰ τὴν τροπὴν ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ λαμβάνει, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ θρησκευτικὸς προβληματισμὸς τοῦ γιοῦ του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Ἀθανάσιος ἦταν ἀσφαλῶς ὁ τύπος τοῦ ἐμπόρου ποὺ ἀγαποῦσε τὰ γράμματα καὶ τὴν «προκοπὴν» γιὰ τὰ παιδιὰ του, γιὰ τὰ ὁποῖα προσπάθησε νὰ ἐξασφαλίσῃ τοὺς καλύτερους δασκάλους.¹⁷ Περιγράφοντας ἀργότερα τὸν πατέρα του ὁ Κουμανούδης, τὸν χαρακτήριζε «φίλο τῶν γραμμάτων», «μουσικῶς πεπαιδευμένο» καὶ «εὐλαβὴ ἀλλὰ ὄχι δεισιδαίμονα»,¹⁸ ἐνῶ ἄλλοι θυμόταν τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ ζωγραφικὴ.¹⁹

Τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ προσφέρει ὁ Ἀθανάσιος Κουμανούδης στὰ παιδιὰ του δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κατώτερο τῶν δυνατοτήτων ποὺ τοῦ παρεῖχε ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ του θέσις, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς προσδοκίαις ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὴν καλύτερὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀποκατάστασις. Ἡ ἐγκύκλια παιδεία ἦταν αὐτονόητο ὅτι θὰ ἦταν ἐλληνικὴ. Ὁ Στέφανος διδάχθηκε τὰ πρῶτα γράμματα στὴν Ἀδριανούπολιν κοντὰ στὴ

16. Φάκ. 1(1103), ἀρ. 68.

17. Ἐκτὸς τοῦ Στέφανου, τὸ ἔκανε καὶ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὴν Πολυξένη. Βλ. Φάκ. 1(1103), ἀρ. 59, Φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 99, Φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 73.

18. Φάκ. 39(1153) ἀρ. 20. Τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια του ἡ πατριαρχικὴ καταδικαστικὴ ἐγκύκλιος γιὰ τὸν Καῖρη τὸ 1839, ζητοῦσε πληροφορίες ἀπὸ τὸν γιό του (Φάκ. 1(1103)α', ἀρ. 59) γιὰ τὴν ὑπόθεσιν ὑποδηλώνει ἐλευθεροφροσύνη.

19. Φάκ. 1559, ἀρ. 7(3).

γιαγιά του Καντήτσα και παρακολούθησε μόνο για λίγους μήνες μαθήματα στο γυμνάσιο εκεί, ενώ τον κύκλο της μέσης εκπαίδευσης συνέχισε στο Βελιγράδι με δασκάλους τον Γεώργιο Κλείδη, τον Γεώργιο Ζαχαριάδη και κυρίως τον Πανταζή Μίσιο. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ πατέρα του τὸ 1831 νὰ τὸν στείλει στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸν Νεόφυτο Δούκα (ὁ ὁποῖος στὴν ἀθήοδό του ἀπὸ τὴ Βλαχία στὴν Ἑλλάδα συνόδευε νεαροὺς μαθητές), ὥστε νὰ ὀλοκληρώσει τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο τῆς Αἰγίνας, δὲν εὐοδώθηκε. Ἐτσι ἀφοῦ πέρασε δύο χρόνια (1832-1834) στὴ Σιλλίστρα ἐργαζόμενος κοντὰ στὸν θεῖο του ὡς γραφέας, ξεκίνησε γιὰ σπουδὲς στὴν Εὐρώπη.²⁰

Ἐκτὸς τῆς ἔμφυτης δεξιότητος στὸ σχέδιο καὶ τῆς εὐαισθησίας στὴ μουσική, ἡ παιδεία του συνίστατο στὴ γνώση κυρίως τῶν συνήθων ἀρχαίων ἐλληνικῶν ποὺ διδάσκονταν ἀπὸ τοὺς δασκάλους τῆς ἐποχῆς, τῆς σερβικῆς γλώσσας, καθὼς καὶ στοιχείων τῆς ρωσικῆς ποὺ εἶχε μάθει κοντὰ στὸν θεῖο του στὴ Σιλλίστρα. Χωρὶς κανένα ἀποδεικτικὸ τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν²¹ στὶς ἀποσκευές του, ἔφυγε μετὰ τὶς εὐλογίες τῆς οἰκογένειας ποὺ ἐκτιμοῦσε τὸ χαρισματικὸ πνεῦμα του καὶ δὲν τοῦ ἐπέβαλε νὰ ἐργαστεῖ κοντὰ στὸν ἤδη ἐπιτυχημένο ἐπιχειρηματία, τὸν μεγαλύτερο ἀδελφὸ του Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος μάλιστα κάλυψε μεγάλο μέρος τῶν δαπανῶν ποὺ ἀπαιτοῦνταν.²²

Στὴν Εὐρώπῃ ὁ Κουμανοῦδης ἔζησε ἐννέα χρόνια, ἀπὸ τὸ 1835 ὡς τὸ 1844, ἀπὸ τὰ 17 ὡς τὰ 26 τοῦ χρόνιου· παρέμεινε στὸ Μόναχο ἀπὸ τὸ 1835 ὡς τὸ 1840, στὸ Βερολῖνο ἀπὸ τὸ 1840 ὡς τὸ 1842 καὶ στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1842 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1844.²³

20. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 17-18.

21. Ἀργότερα ἐπαναλάμβανε συχνὰ αὐτοσαρκάζόμενος τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξ αἰτίας τυχαίων περιστάσεων δὲν ὑπέστη σὲ κανένα στάδιο τῶν σπουδῶν του τὴ δοκιμασία τῶν ἐξετάσεων. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 29.

22. Ὁ πατέρας του τὸν ἀποκαλοῦσε «κορωνίδα» τῆς οἰκογένειας (φάκ. 1(1103), ἀρ. 68), ἐνῶ ὁ ἀδελφὸς του Κωνσταντῖνος τὸν θαύμαζε καὶ ἤθελε νὰ ἀκολουθήσει τὰ βήματά του καὶ νὰ μὴν ἀσχοληθεῖ μετὰ τὸ ἐμπόριο, γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν προόριζε ἡ οἰκογένεια (φάκ. 1(1103), ἀρ. 75 καὶ φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 74). Ὁ Ἰωάννης ἐξάλλου τὸν παρότρυνε νὰ ὀργανώσει τὶς σπουδές του, ὅπως ἐκεῖνος ἔκρινε, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ μέγεθος τῆς δαπάνης. Βλ. φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 60.

23. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 18.

Οί τρεῖς εὐρωπαϊκὲς πόλεις ἀντιπροσωπεύουν σχηματικὰ διαφορετικοῦ τύπου συμβολὲς στὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητος τοῦ Κουμανοῦδου. Στὸ Μόναχο γνώρισε τὴν «ἀταξία» τῆς φοιτητικῆς ζωῆς, «ζυθολογίας βαυαρικᾶς» (24 Νοεμ. 1840),²⁴ τὸ Βερολίνο συνδέεται περισσότερο μὲ τὶς αὐστηρὲς σπουδές, ἐνῶ στὸ Παρίσι ὄφειλε τὴ βαθύτερη γνωριμία μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο, τὴν πολιτικὴ καὶ τὸν θρησκευτικὸ φιλελευθερισμό. Στὸ τέλος τῆς εὐρωπαϊκῆς αὐτῆς πορείας, τὴν ὁποία σφράγισαν τόσο οἱ φιλολογικὲς σπουδὲς ὅσο καὶ οἱ ποικίλεις ἐμπειρίες ζωῆς, ἡ ἐγκατάσταση στὴν Ἑλλάδα φαινόταν ὡς φυσικὴ ἐξέλιξη.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Μονάχου ὡς ἀρχικοῦ τόπου σπουδῶν δὲν ἦταν τυχαία· τὸ Ἑλληνικὸ Λύκειο, ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸ 1826, προῖόν τοῦ φιλελληνισμοῦ τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας καὶ τοῦ Friedrich Thiersch,²⁵ καθὼς καὶ τὸ πρόσφατα ἐπίσης (1827) ἱδρυμένο πανεπιστήμιο, δημιουργοῦσαν ἓνα περιβάλλον ἰδιαίτερα φιλικὸ πρὸς τοὺς Ἑλλήνες. Ὅπως συνέβαινε με τοὺς περισσότερους, ὁ ἴδιος ὁ Thiersch ἐξοικεῖωσε τὸν νεαρὸ Κουμανοῦδου μὲ τὸν τόπο καὶ τὸ πανεπιστήμιο.²⁶ Ἐπειδὴ ἐξάλλου τὸ Ἑλληνικὸ Λύκειο

24. Ἐγγραφή τοῦ Ἡμερολογίου. Οἱ παραπομπὲς στὸ ἐκδιδόμενον ἡμερολόγιο δίνονται σὲ παρένθεση.

25. Γιὰ τὸν Thiersch βλ. πρόχειρα ADB 38, σσ. 7-17. Γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴν κλασικὴ φιλολογία βλ. Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 110-112 καὶ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth, Λονδίνο 1982, σ. 111. Γιὰ τὸ Λύκειο τοῦ Μονάχου ποὺ προοριζόταν νὰ καλύψει τὰ κενὰ τῆς ἐκπαίδευσης τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν βλ. Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, τ. Β', σσ. 452-454 καὶ Kotsowilis, *Die griechischen Studenten*. München, σσ. 22-48. Βλ. ἐπίσης ἐφημ. Ἀθηνᾶ, 24 Ἀπρ. 1835, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀσκεῖται κριτικὴ στὸν διευθυντὴ τοῦ Λυκείου Δημ. Παρρησιάδου γιὰ τὸ ἔργο του στὸ Λύκειο. Γιὰ τὸν Παρρησιάδου βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια, σσ. 212-213.

26. Τὴ σχέση ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Thiersch μὲ τοὺς Ἕλληνες σπουδαστὲς μπορούμε νὰ ἀναπλάσουμε στηριζόμενοι στὴν ἐμπειρία τοῦ Ἀλέξανδρου Ρ. Ραγκαβῆ. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὑρετήρια Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν), τ. Α', Ἀθήνα 1999, σσ. 143-146. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Thiersch μὲ τοὺς Ἕλληνες πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους βλ. γενικὰ Ὁ Φρίντριχ Τίρς καὶ ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν σκοπιά τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Συμπόσιο στὸ Ἰνστιτούτο Goethe, Ἀθήνα 15-17 Ὀκτωβρίου 1990 καὶ Ἑλένη Κοντιάδου-Τσιτσώνη, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Friedrich Thiersch στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία*,

Παρρησιάδη δὲν λειτουργοῦσε ἐκείνην τὴν περίοδο, παρακολούθησε ἐπὶ δεκαοκτὼ μῆνες ἰδιωτικὰ μαθήματα γερμανικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας, καὶ ἐνεγράφη στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, χωρὶς νὰ ἐξετασθεῖ, προσκομίζοντας βεβαίωση τῆς ἐπάρκειας τῶν γνώσεών του ἀπὸ τὸν Thiersch.²⁷

Τὰ μαθήματα ποὺ παρακολούθησε στὸ Μόναχο ἀντανανκλοῦν τὸ νεωτεριστικὸ πνεῦμα τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων τῆς ἐποχῆς, τὴν ἰδέα τῆς ἐνότητας τῶν ἐπιστημῶν, μὲ λογικὸ ἐπακόλουθο τὴν πίστη στὴν ἀξία τῆς γενικῆς παιδείας καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἀντικειμένου τῶν σπουδῶν.²⁸

Ἕνας ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴν ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, ὁ Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, εἰσηγητὴς τῆς Φυσικῆς Φιλοσοφίας, δίδασκε τότε στὸ Μόναχο εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία καὶ φιλοσοφία τῆς μυθολογίας.²⁹ Ἦταν ἡ περίοδος ποὺ στὴν προσπάθειά του νὰ ἐντάξει τὴ θρησκεία στὴ φιλοσοφία μελετοῦσε τὸ θέμα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, θεωρώντας ὅτι ἀπὸ αὐτὴν προκύπτει ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ, ἀντίληψη ποὺ ὀνόμαζε «μεταφυσικὸ ἐμπειρισμὸ».³⁰ Ὁπαδὸς τῆς Φυσικῆς Φιλοσοφίας ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Schelling ἦταν καὶ ὁ Got. Heinrich von Schubert (1780-1860), ὀρυκτολόγος, γιατρὸς καὶ θεολόγος, ὁ ὁποῖος δίδασκε φυσικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ 1827. Ἕνα ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὴ μυστικιστικὴ

Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1995, σσ. 145-152, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

27. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 200, 202-203 καὶ φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 60.

28. Γιὰ τὴ φιλοσοφία τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 2004, σσ. 58-60.

29. ADB 31, σσ. 6-27. Τουλάχιστον τὸ 1836/37 εἶχε ἐξαγγεῖλει τὶς ἐξῆς παραδόσεις: 1) ἱστορικῆ-κριτικὴ εἰσαγωγή, 2) φιλοσοφικὴ εἰσαγωγὴ καὶ 3) τὸ πρῶτο μέρος τῆς φιλοσοφίας τῆς μυθολογίας. Βλ. Γεωργία Ἀποστολοπούλου, «Ἕνα χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος μὲ σημειώσεις ἀπὸ παραδόσεις τοῦ Schelling», *Δωδώνη* 19 (1990), 41.

30. Τὶς σχετικὲς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις ἐξέδωσε ὑπὸ τὸν τίτλο *Philosophie der Mythologie und Offenbarung des dogmatischen Christenthums im Berliner Winterkursus von 1841-42*, Darmstadt: Leske, 1843. Γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Schelling στὴν ἐξέλιξή τους βλ. W. Windelband - H. Heimsöth, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*, τ. Γ', Ἀθήνα ²1991, σσ. 93-122.

πλευρὰ τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας (ποὺ πολλοὶ στοχαστὲς τῆς ἐποχῆς συνέδε-
αν μὲ τὰ φαινόμενα τοῦ μαγνητισμοῦ καὶ τοῦ ἡλεκτρισμοῦ), ὅπως ἦταν ἡ
ἱστορία τῆς ψυχῆς, τὸ διάσημο τότε ἔργο του *Symbolik des Traumes* (1814),³¹
εἶναι βέβαιο ὅτι τράβηξε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος εἶχε
μιὰ ἐμμονὴ μὲ τὰ ὄνειρα, ὅπως θὰ δοῦμε. Κλασικὴ φυσικὴ διδάχθηκε ἀπὸ
τὸν Siber,³² ἐνῶ μαθήματα κλασικῆς φιλολογίας, ἐκτὸς τοῦ Thiersch, ἄκου-
σε καὶ ἀπὸ τὸν Leonard Spengel (1803-1880).³³ Ἀπὸ τὸν Karl Friedrich
Neumann (1793-1870) ἄκουσε ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν³⁴
καὶ ἀπὸ τὸν Johann Michael Södl (1797-1888) ἱστορίαν τῶν Γερμανῶν καὶ τῆς
Βαυαρίας.³⁵ Στὸ Μόναχο δίδασκε ἐπίσης ἀπὸ τὸ 1826 ὁ Joseph Görres
(1776-1848), φανατικὸς προπαγανδιστὴς παλαιότερα τῶν μηνυμάτων τῆς
γαλλικῆς ἐπανάστασης στὴ Γερμανία, γεγονὸς ποὺ εἶχε ὀδηγήσει στὴ
δίωξή του. Ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς γερμανικῆς λαογραφικῆς
ἐπιστήμης· συνέλεξε καὶ ἐξέδωσε μεσαιωνικοὺς θρύλους καὶ παραμύθια,
ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς ἀσιατικοὺς μύθους καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς κατῳροσύνης του
στὸ Μόναχο ἔδειξε τὴ θεοσοφικὴν του πλευρὰ ἀκολουθώντας τὴ φιλοσοφίαν
τοῦ Schelling καὶ ἀσχολούμενος μὲ τὸν χριστιανικὸ μυστικισμό.³⁶

31. Βλ. ἀναλυτικὴ βιογραφία καὶ ἐργογραφία στὴν ADB 32, σσ. 631-635. Γιὰ τὴ
φιλοσοφίαν του βλ. *Encyclopédie de la Pléiade, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. 19ος αἰώνας,
Ρομαντικοὶ - Κοινωνιολόγοι*, μετάφραση Τίτος Πατρίκιος, Παῦλος Χριστοδουλίδης, Ἀθήνα
1978, σσ. 56-57. Βλ. ἐπίσης W. Windelband - H. Heimsöth, *ὁ.π.*, σ. 63, ὅπου ὡς σημαν-
τικότερο ἔργο του ἀναφέρεται τὸ *Ahnungen einer allgemeinen Philosophie des Lebens*, 1806.

32. Ὁ Thadäus Siber (1774-1854), ἀφοῦ δίδαξε ἀπὸ τὸ 1810 χημεία, φυσικὴ καὶ
μαθηματικὰ στὸ Λύκειο τοῦ Μονάχου, ἀνέλαβε τὸ 1826 τὴν ἔδραν τῆς φυσικῆς στὸ
Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Βλ. ADB 34, σ. 134.

33. Ἦταν μαθητὴς τοῦ Thiersch καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Hermann στὴ Λειψία καὶ
τοῦ Böckh στὸ Βερολίνο. Ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῆς
Ρητορικῆς. Βλ. ADB 35, σσ. 115-117· Sandys, *Classical Scholarship*, σ. 180· Wilamowitz-
Möllerndorf, *History of the Classical Scholarship*, σσ. 122-123.

34. ADB 23, σσ. 529-530 / NDB 19, σ. 147.

35. ADB 34, σσ. 588-589.

36. ADB 9, σσ. 378-389 / NDB 6, σσ. 532-536· Franz Kobler, «Ὁ Joseph Görres
καὶ ὁ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων», *Ἑλληνικά Α'* (1928), 144-151· W.
Windelband - H. Heimsoeth, *ὁ.π.*, σ. 63· *Encyclopédie de la Pléiade, ὁ.π.*, σ. 59. Γιὰ
τὴ λαογραφικὴν του πλευρὰ βλ. ἐπίσης Ἀλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς
ἐλληνικῆς λαογραφίας*, Ἀθήνα 1978, σσ. 23-24 καὶ Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψις τῶν*

Παρά τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῶν σπουδῶν ὁ Κουμανούδης παραδίδει ἐλάχιστα στοιχεῖα,³⁷ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του συγκρότηση ὑπῆρξε καθοριστικὴ ἢ συμβολὴ ιδιαίτερα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου καὶ εἰδικὰ τοῦ August Böckh, προσωπικότητας μὲ διεθνὴ ἐμβέλεια στὴν Κλασικὴ Φιλολογία. Προῖον τῆς ἔμπνευσης τοῦ Wilhelm von Humboldt, τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου ιδρύθηκε τὸ 1810 καὶ ἦταν τὸ πιὸ σύγχρονο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, πρότυπο γιὰ τὰ ἄλλα ἀντίστοιχα ιδρύματα τῆς Γερμανίας. Βασιζόμενο στὴν ὑπεροχὴ τῶν κλασικῶν σπουδῶν ὑπῆρξε τὸ νεοουμανιστικὸ ἰδανικὸ τῆς *Bildung*, ἡ κατὰκτηση τῆς ὁποίας ἐκτὸς τῆς προσωπικῆς καταξίωσης ἄνοιγε τὸν δρόμο γιὰ τὴν κατάληψη θέσης στὴν πρωσικὴ διοίκηση.³⁸ Ὁ Böckh (1785-1867), μαθητὴς στὴν Halle τοῦ Friedrich August Wolf (1759-1824), τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου γιὰ τὸν Ὅμηρο ἦταν ἡ πρώτη συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἱστορίας ἐνὸς ἀρχαίου κειμένου, ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἀντιμετώπισε τὴν ἀρχαιότητα ὡς σύνολο.³⁹ Ἐπεξεργάστηκε καὶ διαμόρφωσε πλήρως τὴν *Altertumswissenschaft*, ποὺ ὡς ὅρος ἦταν ἐπινόηση τοῦ δασκάλου του, καὶ μελέτησε τὴ δημόσια οἰκονομία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἐνῶ ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴ μετρολογία καὶ τὴ χρονολογία. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀπόψεών του εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διαμάχη μὲ τὸν Gottfried Hermann (1772-1848), μαθητὴ ἐπίσης τοῦ Wolf, μὲ ἀντικείμενο τὸν στόχο τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης· κατὰ τὸν Hermann ἀρκοῦσε ἡ κριτικὴ ἀποκατάσταση τῶν κλασικῶν κειμένων μὲ αὐστηρὰ κριτήρια καὶ μεθοδικότητα, ἐνῶ, κατὰ τὸν Böckh, ἀντικείμενο τῆς Φιλολογίας, τὴν ὁποία ὅριζε ὡς «γνώση τῶν ἐγνωσμένων», ἦταν ἡ προσέγγιση τοῦ συνόλου τῆς ζωῆς τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὴ συστηματικὴ ἀξιοποίηση ὅλων τῶν προσφερομένων πληροφοριῶν, δηλαδὴ ὄχι μόνο τῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων τέχνης.

ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Ἀθήνα 1984, σσ. 46, 48.

37. Βλ. τὰ σχετικὰ τετράδια στὸ ἀρχεῖο του, φάκ. ἀρ. 1558Α', 1559.

38. Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton University Press, 1996, σσ. 27-28· Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 57-58· Βαγγέλης Δ. Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837-1932)*, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ/ΙΝΕ, 2006, σ. 41.

39. Γιὰ τὸν Wolf, βλ. Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 50-60.

καθὼς καὶ ἄλλων πηγῶν. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐπιγραφὰς ὡς πηγὴ τῆς ἱστορίας καὶ ἐξέδωσε μάλιστα τὸ πρῶτο σχετικὸ corpus (*Corpus Inscriptionum Graecarum*), γεγονὸς ποὺ τοῦ προσέδω-
σε τὸν τίτλο τοῦ πατέρα τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐπιγραφικῆς.⁴⁰

Ἐκτὸς τοῦ Böckh, ὁ Κουμανούδης ἄκουσε μαθήματα κλασικῆς φιλολογίας καὶ ἀπὸ τοὺς Johann Franz, Karl Lachmann καὶ Karl Wilhelm Krüger. Ὁ Johann Franz (1804-1851) δίδασκε στὸ Βερολῖνο ἀπὸ τὸ 1840, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Böckh, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ μελετᾷ ἐπιγραφὰς στὴν Ἰταλία. Εἶχε δημοσιεύσει ὡς τότε ἐγχειρίδια γραμματικῆς τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς καὶ ἄλλες φιλολογικὲς μελέτες, γνῶριζε ἀρχαῖα καὶ νέα ἐλληνικὰ καὶ δίδασκε ἀρχαῖα καὶ νέα ἐλληνικὴ γραμματικὴ, ἐλληνικὴ παλαιογραφία καὶ ἐπιγραφικὴ, ἐρμηνεία κλασικῶν συγγραφέων, κυρίως γλωσσικὲς ἀσκήσεις,⁴¹ ἐνῶ τὸ 1841 δίδασκε καὶ ἐλληνικὴ τοπογραφία με βάση τὸν Παυσανία.⁴² Ὁ Κουμανούδης εἶχε οἰκειότητα μαζί του (2 Νοεμ. 1840, 6 Δεκ. 1840 καὶ 15 Δεκ. 1841), πιθανῶς λόγω τῆς σχετικῆς μικρῆς διαφορᾶς στὴν ἡλικία, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἐξοικείωσης τοῦ Franz, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, γενικὰ μετὰ τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο.⁴³ Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους δασκάλους, ἴσως ὁ μόνος, μετὰ τὸν ὁποῖο διατήρησε κάποια ἐπικοινωνία καὶ

40. *Index lectionum*, σ. 9· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 88-101· Rudolf Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας*. Ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850, Ἀθήνα 1980, σσ. 193-209· Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, σσ. x-xi, 95-100, 108-110, 120-122. Γιὰ τὸν Böckh βλ. ἐπίσης ADB 2, σσ. 770-783 καὶ Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologenbildnisse. Porträts und Kurzbiographien von Klassischen Archäologen deutscher Sprache*, Mainz am Rhein, 1988, σσ. 5-7. Γιὰ τὴν ἔμφαση ποὺ ἔδινε στὴν ἱστορικὴ διερεύνηση τοῦ παρελθόντος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κύκλο τοῦ Hegel, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου βλ. Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, σ. 58.

41. *Index lectionum*, σ. 12. Βλ. ἐπίσης γενικὰ ADB 7, σ. 318.

42. *Index lectionum*, σ. 12.

43. Εἶχε ζήσει γιὰ λίγο στὴν Ἑλλάδα ὡς διερμηνεὺς τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀπὸ ὅπου ἀπελάθηκε τὸ 1833 ἐξ αἰτίας τῆς συμμετοχῆς του στὴ λεγόμενη «ἐλλάσσονα συνωμοσία», ἢ ὁποία εἶχε ὡς στόχο τὴν παραμονὴ στὴν Ἀντιβασιλεία μόνον τοῦ Armandsparg. Βλ. John Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο (1833-1843)*, Ἀθήνα 1985, σσ. 197, 238-239. Εἶχε συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ σύνταξης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τῆς Ἀντιβασιλείας. Βλ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 46-47, 63-64.

ἀργότερα.⁴⁴ Ὁ Karl Lachmann (1793-1851) ἦταν καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, μαθητὴς τοῦ Hermann καὶ εἰσηγητὴς μιᾶς νέας μεθόδου κριτικῆς τῶν κειμένων, στὴν ὁποία ἡ *recensio* (ἐξέταση καὶ παραβολὴ) τῶν χειρογράφων ὁδηγοῦσε στὸ λεγόμενο *archetypus* καί, ἂν ἡ ἐξέταση τῶν χειρογράφων δὲν ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ πειστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἦταν ἀναγκαία ἡ *emendatio* (διόρθωση). Ἡ μέθοδος αὐτή, τὴν ὁποία ἐφάρμοσε στὶς ἐργασίες του γιὰ τοὺς λατίνους ποιητὲς (Προπέρτιο, Κάτουλλο, Τίβουλλο, Γάϊο καὶ Λουκρήτιο), καθὼς καὶ στὴ μελέτῃ τῆς Καινῆς Διαθήκης, σφράγισε τὴν ἐξέλιξη τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας.⁴⁵ Τὸ 1841 δίδασκε ἱστορία τῆς ἀρχαίας γερμανικῆς ποίησης καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Ὁρατίου.⁴⁶ Ὁ Karl Wilhelm Krüger (1796-1874), ἐκδότης τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ τοῦ Θουκυδίδη, συγγραφέας ἐγχειριδίου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματικῆς, τὸ ὁποῖο προκάλεσε συζητήσεις γιὰ τὴ σχολαστικότητά του, τὸ 1841 δίδασκε Εὐριπίδη, Ἀριστοφάνη καὶ Δημοσθένη.⁴⁷

Ὁ Κουμανοῦδης παρακολοῦθησε ἐπίσης μαθήματα ἱστορίας ἀπὸ τοὺς Friedrich Raumer, Adolf Wilhelm Schmidt καὶ Leopold von Ranke. Ὁ Ranke (1795-1886), εἰσηγητὴς τῆς νέας ἀντίληψης γιὰ τὴν Ἱστορία (περιγραφὴ τῶν γεγονότων «ὅπως πραγματικὰ συνέβησαν») ἡ ὁποία στηριζόταν, κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Wolf, στὴν κριτικὴ μελέτῃ τῶν πηγῶν, δίδασκε στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸ 1833.⁴⁸ Ἀντικείμενό του τὸ 1841 ἦταν ἡ σύγχρονη ἱστορία ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα κ.έ., ἐνῶ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς διδασκαλίας του ἀπο-

44. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 77, 88 καὶ φάκ. 34(1148), ἀρ. 9 (τοῦ στέλνει ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Βελιγράδι τὸ 1844), φάκ. 6(1108), ἀρ. 51 (ἐπιστολὴ τῆς χήρας πρὸς τὸν Κουμανοῦδη τὸ 1863). Ἀπέστειλε πάντως σὲ ὅλους τὸ 1854 τὴ μοναδικὴ ἀμιγῶς φιλολογικὴ μελέτῃ του. Βλ. σημ. 67.

45. Βλ. γενικὰ ADB 17, σσ. 471-481 / NDB 13, σσ. 371-374. Γιὰ τὴ συνεισφορὰ του στὴν κλασικὴ φιλολογία βλ. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας*, σ. 218· Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, σσ. 130-132· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 127-131.

46. *Index lectionum*, σ. 10.

47. ADB 17, σσ. 232-234· Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, σ. 148· *Index lectionum*, σ. 14.

48. Βλ. γενικὰ ADB 27, σσ. 242-269 / 55, 891-893 καὶ NDB 21, σσ. 140-142. Γιὰ τὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ 1841 βλ. *Index lectionum*, σ. 10. Ὁ Κουμανοῦδης τὸν μνημόνευε καὶ ἀργότερα. Βλ. τὸ λατινικὸ αὐτοβιογραφικὸ κείμενο, *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 200.

τελοῦσε τὸ σεμινάριο μὲ «ἱστορικὲς ἀσκήσεις».⁴⁹ Ὁ Raumer (1781-1873) δίδασκε ἀπὸ τὸ 1819 πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ἱστορία,⁵⁰ ἐνῶ ὁ Schmidt (1812-1887), ἀκολουθώντας τὸν νέο προσανατολισμὸ ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν Ranke καὶ τὸν Böckh, δίδασκε ἀπὸ τὸ 1840 ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ Ἱστορία καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.⁵¹ Ὁ Κουμανούδης ἄκουσε ἐπίσης ἱστορία τῆς τέχνης καὶ αἰσθητικὴ, ἀντικείμενο ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ γι' αὐτόν, ἀπὸ τὸν Heinrich Gustav Hotho (1802-1873),⁵² καθὼς καὶ τὶς παραδόσεις ἀρχαιολογίας τῶν Theodor Panofka (1800-1858) καὶ Ernst Heinrich Tölken (1785-1869).⁵³ Τὰ θέματα τοῦ Panofka τὸ 1841 ἦσαν «ἐπιλογὴ μνημείων τῆς τέχνης ἀπὸ τὸ Μουσεῖο» καὶ «ἀρχαιολογία τῆς τέχνης» καὶ τοῦ Tölken «γενικὴ ἀρχαιολογία τεχνῶν» καὶ «νομίσματα τοῦ Μουσείου».⁵⁴ Καὶ οἱ δύο εἶχαν ἀρχίσει τὴν ἐπιστημονικὴ τους δραστηριότητα μὲ φιλολογικὲς μελέτες, ἀντιπροσωπεύοντας τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἄρχιζε νὰ αὐτονομεῖται ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, παρόλο ποὺ γιὰ καιρὸ ἀκόμη τὰ ὅρια θὰ εἶναι ρευστά.⁵⁵

49. *Index lectionum*, σ. 10. Βλ. καὶ Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 109, 110, 213, 214, 229, ὅπου σύγχρονη βιβλιογραφία.

50. *ADB* 27, σσ. 403-414 / *NDB* 21, σσ. 201-202. Ἐπειδὴ ξέφευγε ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ranke δὲν ἐπηρέασε ἰδιαίτερα τοὺς μαθητὲς ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

51. *ADB* 31, σσ. 703-713. Γιὰ τὸ μάθημα τοῦ 1841 βλ. *Index lectionum*, σ. 15.

52. *ADB* 13, σσ. 191-192· *Index lectionum*, σ. 12. Ἀκολουθοῦσε τὴ θεωρία τοῦ Hegel καὶ ἐξέδωσε τὸ ἔργο του. Ὁ Κουμανούδης τὸν μνημόνευε καὶ ἀργότερα. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 200.

53. Γιὰ τὸν Tölken, βλ. *ADB* 38, σ. 415. Γιὰ τὸν Panofka, βλ. *ADB* 25, σσ. 125-128· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 218-219· Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologenbildnisse*, σσ. 25-26. Τοὺς μνημονεύει ἀργότερα καὶ τοὺς δύο· τὸν Tölken στὶς σημειώσεις τῆς αὐτοβιογραφίας ποὺ δὲν ἔγραψε τελικὰ (φάκ. 39(1153), ἀρ. 41) καὶ τὸν Panofka στὸ λατινικὸ αὐτοβιογραφικὸ του κείμενο (*Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 200). Ἀρχαιολογία δίδασκαν ἐπίσης οἱ Franz Theodor Kugler καὶ A. Schöll (βλ. τὰ σχόλια σ. 217).

54. *Index lectionum*, σσ. 11, 13.

55. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ καθηγητὴς τῆς κλασικῆς φιλολογίας Schöll τὸ 1841 δίδασκε σὲ μίᾳ παράδοσιν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πλαστικῆς καὶ σὲ ἄλλῃ Σοφοκλῆ. Βλ. *Index lectionum*, σ. 15. Στοὺς 17 καθηγητὲς τῆς «φιλολογίας» στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου ποὺ καταμετροῦσε (24 Ὀκτ. 1841), συμπεριελάμβανε φιλόλογους καὶ ἀρχαιολόγους συλλήβδην.

Παραδόσεις φιλοσοφίας στο Βερολίνο παρακολούθησε από τους Friedrich Adolf Trendelenburg και Heinrich Steffens. Ο μὲν Trendelenburg (1802-1872)⁵⁶ δίδασκε ἀριστοτελική φιλοσοφία, λογική και τὰ φιλοσοφικά συστήματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κάντ,⁵⁷ ἐνῶ θέματα τοῦ Steffens (1773-1845) ἦσαν ἡ ψυχολογία, οἱ ἀρχές τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας και ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας.⁵⁸

Δύο καθηγητές, τῆς θεολογίας και τῆς γεωγραφίας, φαίνεται ὅτι τὸν ἐντυπωσίασαν περισσότερο (5 και 28 Νοεμ. 1840), ὁ F. Benary (1805-1880) και ὁ Karl Ritter (1779-1859). Ο μὲν Benary ἐρμήνευε τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, χρησιμοποιώντας ἱστορικά και λογικά κριτήρια, μὲ τὴ μέθοδο δηλαδή τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τῶν κειμένων (28 Νοεμ. 1840),⁵⁹ ἐνῶ ὁ Ritter ἦταν εἰσηγητὴς τῶν νέων αὐστηρῶν μεθόδων τῆς ἐπιστήμης τῆς Γεωγραφίας, ὅπως προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν και τῶν ἀρχαιο-ογνωστικῶν ἐπιστημῶν.⁶⁰

56. ADB 38, σσ. 569-572. Ἀνῆκε στὴν ομάδα τῶν ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὸν Hegel στοχαστῶν, οἱ ὅποιοι ἀπέριριπταν τὴν πανθεϊστικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐγγελιανῆς διδασκαλίας και τόνιζαν τὴ μεταφυσικὴ σημασία τῆς προσωποπικότητας. Ἡ συμβολὴ του ἔγκειται στὴν ὥθηση ποὺ ἔδωσε στὴν ἔρευνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Βλ. W. Windelband - H. Heimsöth, *ὁ.π.*, 136-137. Ἐκτὸς τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας και τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, δίδασκε παιδαγωγικὴ, φιλοσοφικὴ ἠθικὴ και ψυχολογία, στὴν περιφέρεια τῶν ὁποίων κινοῦνταν ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, ἡ αἰσθητικὴ και ἡ φιλοσοφία τῶν θρησκειῶν.

57. *Index lectionum*, σ. 11.

58. Ο νορβηγὸς ὀρυκτολόγος και γεωλόγος Steffens, ἀνῆκε στοὺς στοχαστὲς ποὺ πρόσκειντο στὸν Schelling συνδυάζοντας τὴ Φιλοσοφία μὲ τὴ Φυσικὴ Ἱστορία. Βλ. W. Windelband - H. Heimsöth, *ὁ.π.*, 63· *Encyclopédie de la Pléiade*, *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, σ. 55· ADB 35, σσ. 555-558· *Index lectionum*, σ. 11.

59. Δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν καθηγητῶν τοῦ 1841 (*Index lectionum*, *ὁ.π.*). Βλ. βιογραφικά στὸ G. Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers*, Παρίσι 41870 και ADB 46, σσ. 346-347.

60. ADB 28, σσ. 679-697. Τὸν μνημόνευε και ἀργότερα. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 200. Ο Ritter μαζί μὲ τὸν Alexander von Humboldt ἦσαν οἱ ἰδρυτὲς τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς γεωγραφίας. Κατὰ τὸν Ritter οἱ κοινωνικὲς συμπεριφορὲς προδιαγράφονται ἀπὸ τὰ φυσιογεωγραφικά φαινόμενα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἀντιπρόσωπος τῆς φυσικῆς του πατρίδας». Βλ. Hans-Joachim Gehrke, «Ἀναζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια και ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα και τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰῶνα», *Ἕνας κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστὴμη κατὰ τὸν 19ο αἰ.*, ἐπιμέλεια

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση μὲ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐπιγραφὰς ἀποτελεῖ τὸν πιὸ εὐγλωττο μάρτυρα τῶν ὀφειλῶν τοῦ στὶς σπουδές. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρά, ἡ εὐρύτητα τῶν σπουδῶν στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔκρυβε τὴν ἐκτίμησή του ὁ νεαρὸς σπουδαστὴς (23 Φεβρ. 1841), καθὼς καὶ ὁ ἐνιαῖος χαρακτήρας τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἀκόμη κυριαρχοῦσε, ἀντανακλῶνται στὴν ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ διδάξει (24 Ὀκτ. 1841). Ὁ Κουμανούδης θὰ ὀδηγηθεῖ ἐξάλλου στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐξειδίκευση ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο ποὺ ἀκολούθησαν οἱ πρῶτοι ἀρχαιολόγοι, ὅπως εἶχε συμβεῖ μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς του· ἡ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀρχαιότητες σὲ τόπους, ὅπου ὑπῆρχαν σὲ ἀφθονία, ὅπως στὴν Ἰταλία, τοὺς εἶχε στρέψει στὴ συστηματικὴ σύνταξη καταλόγων μὲ τὶς νέες μεθόδους τῆς ἀρχαιογνωστικῆς ἐπιστήμης.⁶¹ Μερικὰ χρόνια μετὰ τὶς σπουδές του ὁ Κουμανούδης θὰ κληθεῖ καὶ αὐτὸς νὰ ταξινομήσει σὲ συστηματικοὺς καταλόγους τὰ ἑκατοντάδες εὐρήματα ποὺ θὰ φέρουν στὸ φῶς οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές ποὺ διεξῆγε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὴν Ἀθήνα.⁶²

Τὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ Ὑδώνειο Πανεπιστήμιο τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1846, ὅπου συνόψιζε τὶς φιλολογικὲς του πεποιθήσεις, «περὶ φιλολογικῆς ἐν πανεπιστημίοις παραδόσεως, ὁποία πρέπει νὰ εἶναι», θεωρώντας «ὡς βάσιν αὐτῆς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης κτλ.»,⁶³ ἀπηχοῦσε τὶς φιλελεύθερες ἀντιλήψεις τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων, τὶς ἀπόψεις τοῦ Schelling γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν σπουδῶν,⁶⁴ καθὼς καὶ τὶς φιλολογικὲς

Εὐάγγελος Χρυσός, Ἀθήνα 1996, σσ. 66-68. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Ritter στὴν ἐλληνικὴ γεωγραφικὴ ἐπιστήμη βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις*, Ἀθήνα 1988, σσ. 27, 67. Γιὰ τὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ 1841 βλ. *Index lectionum*, σ. 10.

61. Κάπως ἔτσι συνέβη καὶ μὲ τὸν ἀρχηγέτη τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας Winckelmann. Γιὰ τὸν Winckelmann βλ. πρόχειρα Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologenbildnisse*, σσ. 5-7.

62. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ὑπαγορεύθηκε τότε κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς διάσωσης τῶν εὐρημάτων καὶ ὄχι τῆς ἐπιστημονικῆς τους ἐπεξεργασίας.

63. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 63. Τὸ θέμα χαρακτηρίζει «ἐκ τῶν ἀγαπητῶν μοι δογμάτων». Στοιχεῖα τοῦ πρώτου αὐτοῦ μαθήματος (ἀν ὅχι ὅλο), τὸ ὁποῖο δὲν δημοσίευσε ποτέ, σώζονται σὲ μεταγενέστερη παράδοσή του. Βλ. φάκ. 8(1122).

64. *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums*, Τυβίγγη 1803. Ἐμπνεόμενοι

ἀρχές τοῦ Böckh.⁶⁵ Οἱ τελευταῖες εἶναι ἐμφανεῖς σὲ ὅλην τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τοῦ Κουμανούδη ὅχι μόνο στὴν Ἐπιγραφικὴ⁶⁶ ἀλλὰ καὶ στὴν Κλασικὴ Φιλολογία, ὅπως τὴν ἄσκησε εἴτε ὡς καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ πανεπιστήμιο εἴτε ὡς συντάκτης φιλολογικῶν μελετῶν.⁶⁷ Τὸ ἐπεισόδιο ἐξᾴλλου τῆς φιλολογικῆς διαμάχης μεταξὺ Πανταζῆ Ρυσίου καὶ Γεωργίου Χρυσοβέργη ποὺ ἔζησε ἀπὸ κοντὰ (5 Νοεμ. 1841)⁶⁸ ἀποδεικνύει τὴ βεβαιότητα τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν ὅτι προσκόμεζαν καινοτόμες ἀντιλήψεις στὴ Φιλολογία. Τὸ ἴδιο ὑποδηλώνει καὶ ἡ δυσφορία τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Krüger («ἀνυπόφερτος καὶ πληκτικὸς», 16 Νοεμ. 1840), ὁ ὁποῖος ἐπέμενε σχολαστικὰ στὴν ἀνάλυση τῶν γραμματικῶν φαινομένων. Τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς μεθόδου τῶν μελετῶν του, δηλαδὴ ἡ αὐστηρὴ τεκμηρίωση, ἡ κριτικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν, ἡ ἀπόρριψη τῶν εἰκασιῶν, καθὼς καὶ οἱ μετρήσεις, συνδέονται ἀσφαλῶς μὲ τὶς σπουδές του, κυρίως στὸ Βερολίνο. Τὸ κριτήριο τῆς ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης ὑπόκειται ἐξᾴλλου στὰ περισσότερα κείμενά του ἀργότερα, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν ποὺ ἀντιμετωπίζονται συνήθως ὡς τεκμήρια τῶν ιδεολογικῶν του πεποιθήσεων.⁶⁹

ἐπίσης ἀπὸ τὸν Schelling, τὶς ἴδιες ἀρχές διατύπωσαν θεωρητικὰ ὁ συμφοιτητὴς του Ν. Κοτζιάς τὸ 1858 στὸ *Περὶ πανεπιστημιακῆς σπουδῆς δοκίμιον* καὶ οἱ Κ. Φρεαρίτης καὶ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς σὲ ἄρθρα τοὺς στὴν *Πανδώρα*. Βλ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σ. 187.

65. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Böckh γενικὰ στοὺς καθηγητὲς τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου βλ. Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 59-60.

66. Γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴν ἐπιστήμην τῆς Ἐπιγραφικῆς βλ. Ἀγγελοῦ Π. Ματθαίου ἐπιλεγόμενα στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 214-219 καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἐπιλεγόμενα στὸ Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη. Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι. Προσθήκαι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Στεφάνου Ν. Κουμανούδη καὶ Ἀγγέλου Π. Ματθαίου*, Ἀθῆναι 1993, σσ. 465-484.

67. Stephanus A. Cumanudes Hadrianopolitanus, *Specimen emendationum in Longinum, Apsinem, Menandrum, Aristidem aliosque artium Scriptores*, Athenis MDCCC. Ὅπως σημειώνεται σὲ αὐτόγραφο κατάλογο ἀποδεκτῶν τῆς μελέτης του στὸ ἐσώφυλλο καὶ στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀντιτύπου, τὴ μελέτῃ ἀπέστειλε στὶς βιβλιοθήκες καὶ στοὺς καθηγητὲς τῆς κλασικῆς φιλολογίας στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Μόναχο. Γενικὰ γιὰ τὶς ἀπόψεις του, ὅπως συνάγονται ἀπὸ ποικίλες σημειώσεις, βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 41-45.

68. Βλ. τὰ σχόλια, σσ. 217-218.

69. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 119-125. Μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριο ἐπέκρινε τὸ 1857

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Görres μὲ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θέμα πού, ὅπως θὰ δοῦμε, ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρει τὸν Κουμανούδη ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἐποχή, τοῦ Schelling μὲ τὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν, καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ στάση τοῦ F. Benary ἀπέναντι στὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (28 Νοεμ. 1841) ἄσκησαν ἐπίσης χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἐπιρροή τους στὴ σκέψη τοῦ νεαροῦ σπουδαστῆ. Μὲ τὶς ἐμπειρίες αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ προέλευση τοῦ σχετικοῦ ἐνδιαφέροντος, θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε καὶ τὴν ἐπίμονη ἐνασχόληση τοῦ Κουμανούδη μὲ τὰ ὄνειρα, ὡς ἀντικείμενο τῆς νέας τότε ἐπιστήμης τῆς Ψυχολογίας.⁷⁰ Ἀναφερόμενος στὴν «προαίσθηση» ἐπικαλεῖτο τὴν «περὶ μορίων λεπτῶν ἐκείνων ἰδέαν μου, καθ' ἣν αὐτὰ κινοῦνται καὶ ἔρχονται καὶ προειδοποιοῦν τοὺς ἐνδιαφερομένους περὶ μελλόντων πραγμάτων».⁷¹ Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὶς δυσερμηνευτές δυνατότητες προαίσθησης τοῦ ἀνθρώπου, πού τὸν ἀκολούθησε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του,⁷² συνδέεται πιθανῶς μὲ τὶς ὑλοζωϊκὲς θεωρίες περὶ μορίων τοῦ

τὸν Παπαρρηγόπουλο γιὰ τὴν ἀβασάνιστη σύνδεση τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους, τὴν ὁποία ἐκεῖνος ἐπιχειροῦσε μὲ ἀφορμὴ τὸ σλαβικὸ ζήτημα. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 204-206: Παρατηρήσεις στὸν πανεπιστημιακὸ λόγον τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, γιὰ τὸ σλαβικὸ ζήτημα, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος ὑπὸ Κ. Παπαρρηγοπούλου κατὰ τὴν 20 Μαΐου 1857 ἡμέραν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων τοῦ Μεγαλειοτάτου Βασιλέως καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνωτάτου ἐκείνου Ἐκπαιδευτηρίου*, Ἀθήνα 1857.

70. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο *Ἀνθρωπολογία* τοῦ Χορτάκη, σημειώνει: «Ἐλεγα δὲ κατ' ἐμαυτὸν ὅτι διὰ νὰ τιμηθῶσι τὰ ὄνειρατα, ὅσον ἀξίζουσιν, πρέπει ἐπιστημονικῶς νὰ ἐρευνηθοῦν. Πρὸς τοῦτο δὲ πρέπει νομίζω νὰ σχεδιασθῶσι ὑπὸ τινος ἢ πλειόνων φιλομαθῶν βιβλία διάφορα, ὅπου χαρασσομένων γραμμῶν διαφόρων, νὰ σημειόνωνται ὅλα τὰ ὄνειρατα ἀνθρώπων νέων, γερόντων χωριστά, ὡς καὶ γυναικῶν, ἀνδρῶν κτλ....». Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 111-112.

71. Φάκ. 6(1108), ἀρ. 23. Βλ. ἐπίσης φάκ. 5(1107), ἀρ. 100 καὶ φάκ. 36(1150), ἀρ. 149.

72. Ἔτσι ἄρχισε καὶ τὴ συνομιλία μὲ τὸν Ν. Σπανδωνῆ τὸ 1894: «Οὐδόλως πλέον ἀμφιβάλλω, ὅτι μεταξὺ τῶν ὄντων ὑφίσταται τις ἀκατάληπτος καὶ διαέριος συνεννόησις καὶ ἐπικοινωνία. Ἡ συνεννόησις αὕτη θὰ γίνεταί βεβαίως διὰ μορίων ἀπὸ τῶν ὄντων τούτων ἐκπεμπομένων καὶ ἄτινα, ἂν τυχὸν δὲν παρακωλυθῶσιν ἐν τῇ πορείᾳ των, ἔρχονται εἰς ἐπαφήν. Ὡ, περὶ τούτου οὐδόλως πλέον ἀμφιβάλλω ἀφοῦ σᾶς βλέπω ἐνώπιόν μου. Προχθὲς ἔλεγον κατ' ἐμαυτόν, τί νὰ γίνεταί ὁ Σπανδωνῆς;» Βλ. Ν. Ἰ. Σπανδωνῆς, «Ὁ Στέφανος Κουμανούδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος», *Ἡμερολόγιον Νέας Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1894, σσ. 237-238.

εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, τὶς ὁποῖες εἶχαν εἰσαγάγει οἱ Georges Cabanis καὶ Schelling.⁷³

Οἱ ἐμπειρίες ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν «ἐξερεύνηση» γενικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ περιβάλλοντος δὲν συνέβαλαν λιγότερο στὴ διαμόρφωσή του· περιηγεῖτο τὶς πόλεις ὅπου ζοῦσε, περιεργαζόταν καὶ σχολίαζε ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη τὰ κτίρια, ἐπισκεπτόταν ἐκκλησίες, εὐαγγελικὲς καὶ καθολικὲς, καθὼς καὶ τὴν ἐβραϊκὴ συναγωγή, καὶ σχολίαζε τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας. Διάβαζε πολὺ ἐφημερίδες, ἀντλώνοντας πληροφορίες γιὰ τὶς ἐξελίξεις στὴν τεχνολογία ἢ στὴν Ἱατρικὴ, ἐνῶ παρατηροῦσε καὶ τὶς συνήθειες τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τὶς διατροφικὲς («ζῦθος δὲν πολυπίνεται, βούτυρον πολυτρῶγεται», τέλη Ὀκτ. 1840). Στὶς ἐμπειρίες του συμπεριλαμβάνεται καὶ μία παρ' ὀλίγον μονομαχία (21 Ἰουν. 1841). Ἡ εὐαίσθησία καὶ ἡ γνώση στὰ θέματα τῆς τέχνης, ἐκδηλώνεται μὲ τὸ διαρκὲς ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά· παρακολουθοῦσε συχνὰ παραστάσεις θεάτρου καὶ ὄπερας, συναυλίες κλασικῆς μουσικῆς, ἐπισκεπτόταν τὰ μουσεῖα ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ τὶς ἐκθέσεις σύγχρονης τέχνης, καὶ τὸν εὐχαριστοῦσε ἡ ἐνδελεχὴς ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τους. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Γερμανία ἔκανε μαθήματα μουσικῆς,⁷⁴ ἐνῶ προγραμματίζε καὶ μαθήματα χοροῦ (24 Ὀκτ. 1841). Ἐπιδίωκε συστηματικὰ τὴ γνωριμία μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία (Torquato Tasso, Shakespeare, Goethe, Schiller, Florian, Racine, Gautier, Byron κτλ.) εἴτε στὸ πρωτότυπο εἴτε μέσῳ τῆς μεταφρασμένης ἐκδοχῆς τῆς σὲ μιὰ εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα, ἀποφεύγοντας πάντως τὶς ἐλληνικὲς μεταφράσεις.⁷⁵

73. Μητσοῦ, *Στράτης*, σ. 207. Τὴν ἔννοια τῶν μορίων χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης οἱ Diderot καὶ Holbach. Ὁ Holbach π.χ. ὑποστήριζε ὅτι ἡ ὕλη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑτερογενῆ μόρια ποὺ ἡ συνεχὴς κυκλοφορία τους διαμορφώνει τὴ φύση. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1993, τ. Α', σσ. 331, 346. Ἡ Μητσοῦ διαπιστώνει σὲ αὐτὸ τὸ θέμα ταύτιση μεταξὺ Κουμανοῦδῃ καὶ Κάϊρη. Βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 202-207.

74. Βλ. φάκ. 5(1107), ἀρ. 8. Ὡς πρὸς τὸ θέατρο καὶ τὴ μουσικὴ πβ. τὴν ἀντίστοιχη δραστηριότητα τοῦ νεαροῦ Κοραῆ στὸ Ἀμστερνταμ, Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ*, ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἡλιού, Ἀθήνα 1976, σσ. λδ', μδ' καὶ Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Παραμβάσεις τοῦ Κοραῆ στὰ μουσικὰ πράγματα καὶ τὴ μουσικὴ ἀγωγή τῶν Ἑλλήνων», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 26(2007), 177, 179.

75. Πβ. τὴν ἀντίστοιχη δραστηριότητα τοῦ Παγκαβῆ, ἐδῶ σ. 53.

Τὸ Ἡμερολόγιο, πλούσιο σὲ σχόλια γιὰ τὴν τέχνη, ιδίως τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴ μουσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὸ θέατρο, τὴν ὄπερα, καθὼς καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποκαλύπτει μιὰ αἰσθητικὴ ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν κλασικισμό, καθὼς τὸ μέτρο σύγκρισης εἶναι διαρκῶς οἱ ἀρχαῖοι: «δὲν ἦτον οὕτω ... κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ Περικλέους ... συμμετρία ὠραία καὶ ἀρμονία τοῦ ὅλου ἐβασίλευε» (τέλη Ὀκτ. 1840). Ἡ εὐγλωττὴ ὥστόσο ἀπορία-ἐπίκριση «εἶναι τόσον δύσκολον τὸ κανονικόν;» (3 Νοεμ. 1840) ὑπερβαίνει σὲ κάποιες περιπτώσεις τὴν παραβολὴ μὲ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, ἐκφράζει μιὰ πιὸ «προσωπικὴ» αἰσθητικὴ ποὺ προκύπτει αὐθόρμητα καὶ δὲν ὑπακούει σὲ κανόνες κλασικιστικούς, ἀγγίζοντας τὸν ρομαντισμό. Ἔτσι τὸ μνημειῶδες κτίριο τῆς Wallhalla, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σχεδιασμένο σὲ γοτθικὸ καὶ ὄχι ἐλληνικὸ ὕφος, διότι «ἡ μίμησις, ὅταν δὲν ἔχῃ λόγον, εἶναι πρᾶγμα νεκρὸν καὶ ἄζηλον», «οἱ ἐντόπιοι ὅμως φαίνεται ἀναισθητοῦν, διότι ἡ ιδέα δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ ἢ δὲν ἐξεφράσθη ἀρμοδίως» (12 Μαΐου 1844).⁷⁶ Ὡς πρὸς τὴν τέχνη τῆς μουσικῆς, ἡ μελωδία, «ἡ ψυχὴ τῆς μουσικῆς» (13 Ἀπρ. 1841), ἀνάγεται ἀπὸ τὸν Κουμανούδη σὲ θεμελιώδη αἰσθητικὴ ἀξία, ἐνῶ ἡ παραβολὴ στὴν προκειμένη περίπτωσι μὲ τὴν ἀρχαιότητα ἀποβαίνει ὑπὲρ τῆς σύγχρονης μουσικῆς: «εἰς τὴν μουσικὴν θὰ ἦσαν πολὺ κατώτεροι οἱ Ἕλληνες τῶν σημερινῶν. Τὰς προόδους τῆς τέχνης ταύτης ὅταν φαντασθῇ τις αἰσθάνεται ὅτι ἡ παλαιὰ ἀπλότης μὲ ὅλα τῆς ἴσως τὰ κάλλη δὲν θὰ ὑπέφερε σύγκρισιν μὲ τὴν σημερινήν» (16 Νοεμ. 1840).

Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐνδιαφερόντων ἐντάσσονται καὶ οἱ σκέψεις ποὺ διατύπωνε γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, σκέψεις ποὺ ἀποκοτῶν μεγαλύτερη σημασία, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴ σχετικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀπορρόφησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του ἀργότερα. Τὴ σχέση του μὲ τὰ κατάλοιπα

76. Γιὰ τὴν αἰσθητικὴν τοῦ Κουμανούδη κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομίαν βλ. Irene Fatsea, *Monumentality and its shadows: A Quest for modern Greek architectural discourse in nineteenth-century Athens (1834-1862)*, διδακτορικὴ διατριβή, Department of Architecture, Massachusetts Institute of Technology, 1999, σσ. 143-280. Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψή του ὡς πρὸς τὴ βυζαντινὴ τέχνη βλ. Ζωὴ Καλογνώμου-Σκαρλάτου, «Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη στὴν ἐλληνικὴ σκέψη τῆς ὀθωνικῆς περιόδου (1833-1862)», *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, ἐπιμέλεια Μαίρη Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, τ. 1, Ἀθήνα 2003, σσ. 334-337. Τὴν ἐπισήμανση τῆς μελέτης ὀφείλω στὴ συνάδελφόν μου Εὐγενία Δρακοπούλου.

τῆς ἀρχαιότητος προσδιόριζαν ἀκόμη, ἐκτὸς τῆς πίστεως στὴν προγονικὴ δόξα, κυρίως κριτήρια αἰσθητικά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ κατέγραφε κατὰ τὴν πρώτη ἄμεση ἐπαφὴ τοῦ μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἀρχαιότητες στὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα (7, 21 Νοεμ., 2 Δεκ. 1840). Ἡ ἀποστροφή «Εἶθε νὰ ἄφηναν εἰς τὰς Ἀθήνας ὅ,τι εὐρίσκουν ἄσπιλον καὶ ἄμωμον ἀπὸ νέας προσκολλήσεις» (21 Νοεμ. 1840), ἡ ὁποία γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὴ συνήθεια τῶν Εὐρωπαίων νὰ ἀποκαθιστοῦν τὰ γλυπτὰ, ἀναπληρώνοντας τὰ ἐλλείποντα μέρη, δὲν ἐμπεριέχει, τουλάχιστον μὲ κατηγορηματικὴ σαφήνεια, τὴν ιδέα τῆς προστασίας ἢ τῆς ἐθνικῆς ιδιοκτησίας τῶν ἀρχαιοτήτων.

Ἡ εἰκόνα ποὺ εἶχε σχηματίσει γιὰ τὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀποκαλύπτεται στὴν πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράιερ· ἐκεῖ ἔθιγε τὸ «φανατικὸ πνεῦμα τοῦ βανδαλισμοῦ» τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν μνημείων, τὸ ὁποῖο ἀπέδιδε στὴ νοοτροπία ποὺ εἶχε καλλιεργηθεῖ, ἐξ αἰτίας τῆς δογματικῆς ἐπιβολῆς τῆς θρησκείας. Ἡ ἀνάπτυξη ὡστόσο τῆς προεπαναστατικῆς παιδείας, σημείωνε, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀφυπνίζει τὶς συνειδήσεις. Ἡ γενικότερη ἀπαιδευσία καὶ ἡ συνεπαγόμενη ἔλλειψη καλλιτεχνικοῦ αἰσθητηρίου ἀφ' ἑνὸς εὐθύνονταν γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, ἀφ' ἑτέρου ἀνέστελλαν τὴν ἀναγέννηση τῆς γλυπτικῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἐτσι ἀναδείκνυε τὴν ἐξοικείωση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὶς ἀρχαιότητες σὲ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τους παιδεία, στόχο ποὺ θὰ ὑπηρετοῦσε ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ἂν κατελάμβανε θέση διδάσκοντος τὴν ἀρχαιολογία στὸ ἐλληνικὸ πανεπιστήμιον ἢ ἄλλῃ θέσῃ ἀρχαιολογικῇ, ὅπως ἐπιθυμοῦσε (24 Ὀκτ. 1841). Ἡ σύνδεση τῶν δύο ζητημάτων φαίνεται μὲ σαφὴ τρόπο στὸν πρόλογο τῆς πραγματείας τοῦ Winckelmann ποὺ συνοδεύει τὸ πρῶτο τοῦ δοκίμιου: «Ἡ θέα, νομίζομεν, τῶν ἀνασκαπτομένων πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος τεχνουργημάτων καὶ τῶν ἐπεισάκτων εἰκόνων, καθὼς καὶ ἡ μελέτη συγγραμμάτων, ὡς τὰ δημοσιεύμενα ταῦτα τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀνδρός, θέλουσι συντελέσει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ μόρφωσιν τῆς φιλοκαλίας καὶ παρ' ἡμῖν».⁷⁷ Χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθεῖ ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν αὐτή, ὡς Γραμματέας ἀργότερα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας θὰ ὑποστηρίξει σθεναρὰ τὴν ιδέα τῆς ἐθνικῆς ιδιοκτησίας

77. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845*, σ. 2 [32].

τῶν μνημείων, συγχρουόμενος μὲ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις τῶν ξένων ἀρχαιολόγων, οἱ ὅποιοι, ἐξυπηρετώντας τοὺς δικούς τους ἐθνικοὺς στόχους, ὑπερασπίζονταν τὴ «διεθνή» διάσταση καὶ ἀξία τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων.⁷⁸

Παρὰ τὰ συχνὰ καὶ ποικίλα δηκτικὰ του σχόλια γιὰ πολλὰ, αὐτὸς ὁ «νέος [εὐρωπαϊκὸς] κόσμος» μὲ τὶς ἀστικές συνήθειες, τὴν «ἀγαθοεργία» λ.χ., ἦταν μιὰ ἀποκάλυψη γιὰ τὸν νεαρὸ σπουδαστὴ ποὺ τὸν ὀδηγοῦσε ἀφ' ἐνὸς στὴν ἀπόρριψη τοῦ κόσμου, στὸν ὅποιο εἶχε ἀνατραφεῖ (2 Αὐγ. 1843) καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων μὲ αὐτὸν θὰ μετέβαλλε τὶς συνειδήσεις τους. Ἔτσι ἀναφερόμενος στὸν Μητσόπουλο (11 Ἰαν. 1842) σημείωνε: «...μέλλων νὰ πατήσῃ τὴν Εὐρώπην εὐθὺς ἐπρόγραψε τοῦ ἑαυτοῦ του τινὰς κανόνας τοῦ βίου μονοτρόπους καὶ ἐσφαλμένους, χωρὶς νὰ περιμείνῃ ὀλίγον πρῶτα νὰ ἰδῇ, ὁποῖαν προσβολὴν θὰ τοῦ κάμῃ ὁ νέος κόσμος, καὶ ἂν ᾔηται ἀναγκαῖοι ἐκεῖνοι οἱ κανόνες ἢ περιττοὶ ἢ μεταβλητέοι».

Στὸ Ἡμερολόγιο διατυπώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὶς σκέψεις του γιὰ τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποστεῖ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία. Στὸ ἐρώτημα «τί δυνάμεθα ἡμεῖς οἱ νέοι Ἑλληνες νὰ ὀνομάσωμεν σήμερον ἐθνικὴν ἀνάπτυξιν, ἐλληνικὴν παιδείαν;» ἀπαντᾷ ὅτι ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη καὶ ἡ πολιτικὴ ἦταν μοιραῖο νὰ ἐπηρεασθοῦν ἀπὸ τὸν σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό, ἐνῶ τὰ μόνα στοιχεῖα ποὺ μποροῦσαν νὰ διατηρηθοῦν ἀκραιφνῶς ἐλληνικὰ ἦσαν τὰ ἥθη καὶ ἡ γλῶσσα (11 Ἰουν. 1841).⁷⁹ Τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀνέπτυξε συστηματικὰ καὶ στὴν πραγματεία του ἐναντίον τῶν ἐπικρίσεων τοῦ Φαλλμεράιερ.⁸⁰

Ἔτσι τὸ 1841, σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἀκόμη προβληματιζόταν γιὰ τὶς σπουδές του, ὁ Κουμανοῦδης δήλωνε ὅτι τὸν εἴλκυαν τὰ θέματα τοῦ λαϊκοῦ

78. Βλ. Σοφία Ματθαίου, «Στέφανος Α. Κουμανοῦδης - Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς», σσ. 174-177 καὶ «Ὁ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης (1818-1899) καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς δραστηριότητες τῶν Εὐρωπαίων στὴν Ἑλλάδα», ὑπὸ ἔκδοση στὰ *Τετράδια ἐργασίας* τοῦ ΙΝΕ/ΕΙΕ.

79. Ἀπόσπασμα παρουσιάζει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὸ *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, Προλεγόμενα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανοῦδου *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Ἀθήνα 1980, σσ. XXI-XXII, μὲ ἔμφαση στὸν ὅρο «μισόφραγγοι», ἀναφερόμενο στοὺς Ἑλληνες ποὺ διαφωνοῦν μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπιρροές. Γιὰ τὸν Ἡρακλῆ Μητσόπουλο βλ. τὰ σχόλια, σ. 201.

80. Βλ. ἐδῶ, σσ. 259-285. Βλ. τὶς ἐγγραφές τῆς 23 Σεπτ. 1840 καὶ τῆς 8 Ἰουλ. 1842.

πολιτισμοῦ καὶ ὅτι μελετοῦσε τὰ δημοτικὰ τραγούδια (14 Ἰουλ. 1841), ἐνῶ τὰ συζητοῦσε καὶ μὲ τὸν Εὐθ. Καστόρχη (25 Δεκ. 1841). Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ σχετικὴ ἐνασχόληση ἐκφράζει τὶς πολιτισμικὲς ἐπιρροὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ⁸¹ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐλληνικὴ τους ἐκδοχή, τὰ ζητήματα δηλαδὴ ποὺ ἀνέκυπταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη προσδιορισμοῦ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων.⁸² Τὸ εὐρωπαϊκὸ περιβάλλον εὐνοοῦσε τὴν ἐπαφὴ μὲ τὶς συναφεῖς ἐκδόσεις· ὁ Κουμανοῦδης διάβασε καὶ σχολίασε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Φωριέλ,⁸³ ἐνῶ τὰ τραγούδια ποὺ κατέγραφε προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Robert Pashley (*Travels in Crete*), Pouqueville (*Voyage dans la Grèce*), Voutier (*Lettres sur la Grèce. Notes et chants populaires*, Παρίσι 1826) καὶ πιθανῶς καὶ ἀπὸ ἄλλους.⁸⁴ Οἱ συζητήσεις ἐξάλλου μὲ τὸν γερμανὸ συμφοιτητὴ τοῦ Daniel Sanders ἦσαν οὐσιαστικὲς καὶ μὲ γνώση τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ τὴ μέχρι τότε βιβλιογραφία.⁸⁵ Ἕνας ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ τέλους στὸ Μόναχο, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἦταν ὁ Joseph Görres, ὁ ὁποῖος συγκαταλέγεται στοὺς ἰδρυτὲς τῆς Λαογραφίας στὴ Γερμανία. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κουμανοῦδης

81. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Λαογραφίας συνδέεται μὲ τὴ γέννηση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ τοῦ κινήματος τοῦ ρομαντισμοῦ. Βλ. Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη*, σσ. 41-62 καὶ Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας*, σσ. 17-33.

82. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια, Ἰδεολογίες καὶ Νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, ³2003, σσ. 23-28, 48-52.

83. Φάκ. 1559, ἀρ. 2.

84. Φάκ. 1559, ἀρ. 2, 18.

85. Ὁ γερμανοεβραῖος Daniel Sanders (1819-1897) [ADB 53, σσ. 705-708] σπούδαζε στὸ Βερολῖνο ἀπὸ τὸ 1839. Βλ. Ἑλένη Κωβαίου, «'Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders': Ἡ συμβολὴ τοῦ D. Sanders στὴ μεταποίηση τῶν λογοτεχνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Βερολῖνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998*. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Δύση 1453-1981, ἐπιμέλεια Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Ἀθήνα 1999, τ. Α', σσ. 358-359. Τὸ πρῶτο ἔργο του μὲ αὐτὸ τὸ θέμα ἦταν ἀνώνυμο (βλ. σημ. 110), ἐνῶ στὸ δεύτερο ποὺ ἦταν ἐπώνυμο καὶ τὸ ἀφιέρωνε στὸν Ἥρ. Μητσόπουλο (*Das Volksleben der Neugriechen*, Μάναϊμ 1844) μνημονεύεται καὶ ὁ Κουμανοῦδης (σσ. VI-VII, VII-VIII). Στὸν ἐπίλογο τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Sanders (σσ. 108-112) ἀναφέρονται πολλὲς ἀπὸ τὶς ὡς τότε ἐκδόσεις ὅπου περιλαμβάνονταν δημοτικὰ τραγούδια. Ἕνας ἀπὸ τοὺς στόχους τοῦ ἦταν ἡ ἀναίρεση τοῦ Φαλλμεράιερ. Βλ. Γιώργος Βελουδῆς, *Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1982, σ. 42.

προσδιοριζόταν ἤδη καὶ ἀπὸ τὴν ἔλξη ποὺ τοῦ ἀσκοῦσε ἡ σερβικὴ δημοτικὴ ποίηση, ἡ ὁποία ὀφειλόταν στὶς καταβολές του καὶ προσέδιδε μιὰ βαλκαννικὴ διάσταση στὶς ἀναζητήσεις του.⁸⁶

Ἡ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς δημοτικῆς ποίησης ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη του, πολυλαπλὰ χρήσιμη, καθὼς ὡς ἔκφραση τοῦ γνήσιου λαϊκοῦ αἰσθητηρίου μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴ μελέτη τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς γλώσσας.⁸⁷ Τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας, ὡς βασικοῦ συστατικοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, θέμα ἀκανθῶδες ποὺ εἶχε ἀπασχολήσει γιὰ δεκαετίες πρὶν τὴν ἐπανάσταση τοὺς ἔλληνες λογίους, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐνδιαφέρει τὸν ἀνήσυχο σπουδαστή. Τὰ σπέρματα τῶν μελλοντικῶν λεξικογραφικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Κουμανοῦδου εἶναι φανερὰ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ διάσταση τῶν προβληματισμῶν του. Ἀσχολούμενος ἀρκετὰ συστηματικὰ μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, διατύπωσε τότε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ γραφεῖ ἡ ἱστορία της.⁸⁸

Πέρα ἀπὸ τὰ «ἦθη» καὶ τὴ γλώσσα, ὅλες οἱ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ στὸ πλαίσιο τοῦ νεοϊδρυμένου κράτους, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὀφείλαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις. Στὸ πρῶτο δημοσιευμένο δοκίμιο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων*, τὸ ὁποῖο συνέθεσε στὸ Παρίσι τὸ 1843, διακήρυσε ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ προσεγγίσει ἡ ἐλληνικὴ τέχνη, ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ, τὴν εὐρωπαϊκὴν, ὥστε νὰ οἰκειωθοῦν ξανὰ οἱ Ἕλληνες τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπομακρύνθηκαν «νοερῶς διὰ τὸ

86. Εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταφράζει σερβικὰ δημοτικὰ τραγούδια τὸ 1839. Βλ. φάκ. 27(1141), ἀρ. 28 καὶ 34 καὶ φάκ. 1559, ἀρ. 6. Ἀργότερα δημοσίευσε ὀρισμένα: Στέφανος Ἀ. Κουμανοῦδης, «Μεταφράσεις ἐκ Σερβικῶν δημοτικῶν ἀσμάτων (Ἐν Μονάχῳ 1839)», *Χρυσάλλις* Γ' (1865), 109-111. Ἡ «μικρὴ συλλογὴ τῶν σλαβοσέρβικων λαϊκῶν τραγουδιῶν» τοῦ Βοὺκ Στεφάνοβιτς Καράτζιτς εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1814 στὴ Βιέννη καὶ εἶχε δώσει ὠθησὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ ποίηση. Βλ. Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη*, σσ. 108-109. Ὁ Sanders τὸν προέτρεπε νὰ συντάξει μελέτη γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς σλαβικῆς δημοτικῆς ποίησης. Βλ. φάκ. 1559, ἀρ. 17.

87. Φάκ. 1559, ἀρ. 19.

88. Φάκ. 1559, ἀρ. 10. Συνέτασσε καταλόγους λέξεων, εἴτε λαϊκῶν (φάκ. 1559, ἀρ. 3, 17, 19) εἴτε λατινικῆς, τουρκικῆς ἢ σλαβωνικῆς ρίζας (φάκ. 1558 Α', ἀρ. 1-11). Γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἐνασχόληση καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ θέμα βλ. Δημαράς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, σσ. XXXVIII-LV· Ματθαίου, *Σχεδιάγραμμα*, σσ. 56-65· Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 105-121.

ἀδυσώπητον τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν ἄλλων περιστάσεων καὶ ἐπιρροῶν»,⁸⁹ ἐξ αἰτίας δηλαδή τῆς ἐπιβολῆς τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τῶν προλήψεων ποὺ δημιούργησε κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο τὸ «πνεῦμα τῆς Ἀσιανῆς ἀποκλειστικότητος καὶ στασιμότητος», ὅπως τὸ χαρακτήριζε.⁹⁰ Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος εὐθυνόταν ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ μορφὴ ποὺ εἶχε λάβει ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ, ἡ μεταρρύθμιση τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε, κατὰ τὴ γνώμη του, νὰ στηριχθεῖ στὴ γνήσια ἑλληνικὴ βάση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὥστε νὰ οἰκοδομηθεῖ ἓνα νέο μουσικὸ αἰσθητήριον «ἐπὶ μὴ ἐκκλησιαστικοῦ ἐδάφους», δηλαδή ἀνεξάρτητο καὶ ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν.⁹¹

Ὑπόβαθρο, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεαροῦ σπουδαστῆ, ἦταν ἡ ἀμφισβήτηση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, πεποιθήση ἡ ὁποία ἀποτελέσσει τὸν πυρήνα μιᾶς κοσμοθεωρίας ποὺ δὲν ἀπαρνήθηκε ποτέ.⁹² Ὁ τόπος ὅπου κυρίως καλλιέργησε τὸν προβληματισμὸ του γιὰ τὴ θρησκεία ἦταν τὸ Παρίσι. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς κατεστημένης χριστιανικῆς θρησκείας φαίνεται στὶς σημειώσεις του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γραμμένες μάλιστα στὴ γαλλικὴ γλῶσσα.⁹³ Ὅπως θυμόταν ἀργότερα, εἶχε ἀρχίσει νὰ «σκέπτεται περὶ φιλοσοφικοθρησκευτικῶν ἀντικειμένων» ἀπὸ πολὺ νέος, ὅταν συζητοῦσε μὲ τὸν πατέρα του καὶ διαπίστωνε ὅτι «τὸ κτίριον τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχε κλείσει» μετὰ τὴν ἐβδόμη σύνοδο, ἐνῶ παλαιότερα ἦταν «ἐντελῶς πεπεισμένος περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ᾗθελε νὰ γίνῃ καὶ καλόγηρος». Ἡ μελέτη τῶν «ἀπολογητῶν» τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ Γερμανία δὲν κλόνησε, ὅπως ἔλεγε, τὶς ἀμφιβολίες του. Στὸ Παρίσι διάβασε τὴ «φυλλάδα» τοῦ Κάιρη, τὸν

89. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει*, σ. 7.

90. Ὁ.π., σ. 21.

91. Βλ. ἐδῶ τὴν *Πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράδερ*, σσ. 280-281.

92. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 126-129· Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 127-174.

93. Ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ στὴ φύση τοῦ θεοῦ, στὴν «καταδρομὴ τῶν φώτων ἀπὸ μέρους τῆς ἐκκλησίας», καθὼς καὶ στὶς συγκρούσεις καθολικῶν - διαμαρτυρομένων κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα (φάκ. 1559, ἀρ. 8). Στὶς ἀναγνώσεις του τότε συγκαταλέγονται τὸ *Génie du Christianisme* τοῦ Chateaubriand, τὸ *Études de nature* τοῦ Bern. de St. Pierre, καθὼς καὶ ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Potter (φάκ. 1559, ἀρ. 8, 12, φάκ. 1558B', ἐξώφυλλο).

γνώρισε καὶ συμμετείχε στὴν Ἀδελφότητα τῶν Θεοσεβῶν ποὺ συγκροτήθηκε ἐκεῖ, ἐνῶ συναναστρεφόταν τοὺς ὁπαδούς του,⁹⁴ τὸν Δημήτριον Γ. Καραγιαννάκη, τὸν Πέτρο Α. Ζάνο καὶ τὸν Νικόλαο Θ. Λεώπουλο.⁹⁵ Ἐκτὸς τοῦ βασικοῦ στόχου τῆς «θεοσεβείας» «νὰ γίνῃ εἰς τοὺς καιροὺς μας ριζικὴ μεταμόρφωσις τῶν θρησκευτικῶν φρονημάτων, διὰ νὰ πλησιάσῃ μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος τὴν εὐδαιμονίαν του», τὸ κείμενο τοῦ Καΐρη ἦταν, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Κουμανούδη, ἓνας «θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς κώδεξ».⁹⁶

Ἡ ἄποψη ὅτι πρέπει «νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὶς θεολογικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀπόψεις κάθε πολιτικὴ δύναμις», ποὺ διακήρυσσε ὁ Constantin-François Volney,⁹⁷ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προσέδωσε συγκεκριμένη

94. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 128-129, 214-215.

95. Γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη*, μέρος Ἑκτον, *Προσωπογραφικά*, Ἄνδρος 2003, σσ. 98-102 (Ζάνος), 175-179 (Καραγιαννάκης, ποὺ ἦταν ὁ πιστότερος ὁπαδὸς τοῦ Καΐρη), 217-219 (Λεώπουλος). Ὁ Κουμανούδης διατήρησε τὴ σχέση του μαζί τους καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἀθήνα. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 129. Ὁ Ζάνος συνέταξε ἀπὸ τὸ 1843 μελέτη γιὰ τὴ «μεσαιωνικὴ» περίοδο τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, τὴν ὁποία θεωροῦσε περίοδο «παρακμῆς» μὲ βασικὸ ὑπεύθυνο τὸν Χριστιανισμό. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Καΐρη ὁ Ζάνος σημείωνε: «Τῆς παρακμῆς ταύτης αἰτίαν κυρίαν θεωρῶ τὸν Χριστιανισμόν, λέγω, ἐκεῖνον ὅστις ἔδωκεν εἰς τὸ ἱερατεῖον ἴσα Βασιλέων ἰσχὺν καὶ προνόμια, ὅστις ἐξηχρίωσε τὰ ἥθη, ὅστις ἐδέσμευσε τὰς Συνειδήσεις, ὅστις κατεδίωξε καὶ Παιδείαν καὶ Προτερήματα, διδάσκων εἰς τὸν λαὸν πιστεῦε καὶ τοῦτο ἀρκεῖ! Ἡ ἐξαχρείωσις τοῦ ἔθνους ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ πτώσις του ἔπειτα εἰς τὸν Τοῦρκον εἶναι συμβάντα τὰ ὁποῖα, μὲ φαίνεται, θέλουσι μένει εἰς τὴν ἱστορίαν διὰ νὰ μαρτύρῳνται αἰωνίως τίς οὗτος ὁ Χριστιανισμὸς εἰς ὃν ἀποδίδονται τόσα καλὰ. Ναί! ἐκεῖνοι οἵτινες ἀποδίδουσι τὸν σημερινὸν Πολιτισμὸν καὶ τῆς Παιδείας καὶ τῶν Τεχνῶν τὴν πρόοδον εἰς τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἐμφάνισιν, ἔπρεπε νὰ ζητήσωσι τὰς ἀληθεῖς αἰτίας δι' ἃς ἡ Ἑλλὰς ἐδυστύχησεν! ἔπρεπε νὰ ζητήσωσι τὸν λόγον διὰ τί κατὰ τὸν Μεσαιῶνα ὅλος ὁ κόσμος εὗρίσκετο εἰς τὸ σκότος, καίτοι ὑπάρχοντος τοῦ Χριστιανισμοῦ». Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη*, μέρος Τρίτον, *Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καΐρη*, τ. Β', Ἄνδρος 1998, σ. 305. Οἱ «ἀντιχριστιανικοὶ» προβληματισμοὶ τοῦ Ζάνου ταυτίζονται μὲ αὐτοὺς τοῦ Κουμανούδη καὶ πιθανῶς ἀπηχοῦν συζητήσεις μεταξὺ τους.

96. Τὸ χειρόγραφο τῆς Θεοσεβείας ὑπάρχει στὸ ἀρχεῖο του, ὅπως καὶ παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή της. Βλ. φάκ. 34(1148), ἀρ. 121-125, φάκ. 35(1149), ἀρ. 175, 217, 218. Οἱ συγκεκριμέναι παρατηρήσεις ἔχουν γραφεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τετράδια τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του, φάκ. 1559, ἀρ. 9.

97. Γιὰ μιὰ ἀνάλυσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Volney σὲ σχέση καὶ μὲ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο* βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 160-163, ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ διατύπωση ποὺ

έκφραση στους προβληματισμούς του ανήσυχου νέου. Ένστερνιζόμενος σχεδόν το σύνολο των πεποιθήσεων του γάλλου διαφωτιστή, τον μετέφρασε (μέσα Μαΐου 1845) στο Βελιγράδι.⁹⁸ Στο πρώτο έργο που μετέφρασε, *Les Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires*, ο Volney, ο οποίος ανήκε στην ομάδα των Ίδεολόγων της γαλλικής επανάστασης, ξεκινώντας από μια συγκριτική θεώρηση των θρησκειών, υποστήριζε ότι τα θρησκευτικά συστήματα απομάκρυναν τις κοινωνίες από την αλήθεια. Αλήθεια γι' αυτόν είναι οι φυσικοί νόμοι και όχι η τυφλή μοίρα, ενώ σκοπός της ζωής των ανθρώπων είναι η ευτυχία και όχι η οδύνη. Προέκταση της άποψής του είναι η ήθικη θεωρία που ανέπτυξε στο άλλο έργο του, *La loi naturelle ou principes de la morale, déduits de l'organisation de l'homme et de l'univers*, που επίσης μετέφρασε τότε ο Κουμανούδης. Εκεί ο φυσικός νόμος όρίζεται ως η κανονική και σταθερή τάξη των γεγονότων, με την οποία ο Θεός κυβερνά το σύμπαν, τάξη που η σοφία του παρουσιάζει στις αίσθήσεις και στο λογικό του ανθρώπου, για να τον οδηγήσει στην τελειότητα και στην ευτυχία. Ως άτομικές αρετές προέβαλλε τη μάθηση, τη μετριοπάθεια, την έγκράτεια, το θάρρος, τη δραστηριότητα, τη σωματική καθαριότητα και τις οικιακές αρετές, ενώ ως κατ' έσοχην κοινωνική αρετή τη δικαιοσύνη.⁹⁹

Η παραμονή του Κουμανούδη στο Παρίσι, για να δει τα μουσεία και τις βιβλιοθήκες, όπως έλεγε αργότερα,¹⁰⁰ αντί της μετάβασης στην Halle, όπου

χρησιμοποιώ. Για τη σχέση του Κουμανούδη με τα κείμενα του Volney βλ. επίσης Μαριάννα Δήτσα, Στο διάμεσο του κλασικισμού και ρομαντισμού. Τρεις αναφορές στα γνωστά/άγνωστα του έλλαδικού 19ου αιώνα, Αθήνα 2001, σσ. 25-26, 41-44.

98. Το ίδιο επιχείρησε να κάνει και ο Άθαν Κυζικηνός, μαθητής του Καΐρη, το 1843 στην Αθήνα. Βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, Άλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Τρίτον. Έπιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην, Β' 1839-1845, Άνδρος 1998, σ. 148.

99. Για τον Volney βλ. *Encyclopédie de la Pléiade, Ιστορία της φιλοσοφίας*, σσ. 163-169. Ήταν ο πρώτος από τους Ίδεολόγους που μνημονεύει ο Κοραΐς με άφορμη τις αντιτουρκική τοποθέτηση του Volney, Παναγιώτης Κονδύλης, Ο νεοελληνικός διαφωτισμός. Οί φιλοσοφικές ιδέες, Αθήνα 1988, σ. 205. Βλ. και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οί πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Αθήνα 1996, σσ. 401, 471. Στο έργο αυτό, κατά τον Κονδύλη (ό.π., σ. 210), ο Volney απέριπτε την αντίληψη ότι ο φυσικός νόμος είναι έμφυτος, θεωρώντας πλάνη τις έμφυτες ιδέες και έντασόμενος συνεπώς σε ένα υλιστικό όντολογικό πλαίσιο.

100. *Ημερολόγιον 1845-1867*, σ. 203 (αυτοβιογραφικό κείμενο). Παρακολούθησε

θὰ συνέτασσε διατριβή, γιὰ νὰ ολοκληρώσει καὶ τυπικὰ τὶς σπουδές του, συνδέεται, ὅπως ὑποδηλώνεται ἐξάλλου ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες προβληματισμούς, καὶ μὲ τὴ συγκρότηση τῶν πολιτικῶν του πεποιθήσεων. Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια στὸ Μόναχο ἡ Γαλλία ἀποτελοῦσε προσφιλὲς θέμα συζήτησης μὲ τοὺς φίλους του ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις,¹⁰¹ καθὼς συνέδεαν τὴ γνώση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς μὲ τὶς ἱστορικὲς σπουδὲς ποὺ εἶχαν ἐπιλέξει: «Ἐπειδὴ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ὑπερέχει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸ πολιτικὸν στοιχείον, διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαιοτάτη ἡ γνῶσις τῆς σημερινῆς πολιτικῆς (δηλ. die Lehre v(on) Staate) μὲ τὰ διάφορα καταστήματά της καὶ μὲ τὰ μέσα πρὸς διατήρησιν τῆς πολιτείας. Ὅθεν, Στέφανέ μου, πρέπει, ὡς ἐγὼ νομίζω, νὰ ἐπιστήσης τὴν προσοχὴν σου εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐνωρὶς καὶ ἐπιμελῶς. Διὰ τοῦτο κρίνω καὶ ἀναγκαιοτάτην τὴν εἰς Παρισίους διατριβὴν σου, ὅχι μόνον διότι ἐκεῖ ὑπάρχει κοινῶς ἐν Staatsleben, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποκτᾷ τις ἱκανὰς τοιαύτας πρακτικὰς γνώσεις, χωρὶς νὰ καταβάλλῃ πολλοὺς κόπους».¹⁰²

Ὅπαδὸς τοῦ καθεστῶτος τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ὅπως αὐτὴ εἶχε ἐδραιωθεῖ στὶς χώρες τῆς Εὐρώπης, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐνοχληθεῖ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις κατὰ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ καθηγητῆ του Ranke (13 Ἰαν. 1842). Ὁ Κουμανούδης πίστευε, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ ἦταν μοιραῖο νὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία: «Ἡ πολιτικὴ μας ὅχι ὀλιγώτερον modern, λοιπὸν ὅχι ἐλληνικὴ, δηλ(αδῇ) οὔτε δημοκρατία μὲ δούλους, οὔτε Βυζαντινὴ δεσποτεία καὶ μεσαιῶν, λοιπὸν modern Fränkisch» (6 Ἀπρ. 1841).

Ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀνατροπὴ ἄλλωστε τῆς «ἀσιανῆς στασιμότητος», κατὰ τὴ γνώμη του, εἶχε ἤδη ἐπέλθει μὲ τὴν ἐπανάστασιν ἡ Ἑλλάδα «ἀπολάμβανε ἐλευθεροτυπίαν καὶ ἀνυπαρξίαν εὐγενείας», προνόμια ποὺ ὀφείλαν οἱ Ἕλληνες στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό, ὁ ὁποῖος εἶχε «εἰσχωρήσει

μαθήματα ὡς ἀκροατὴς στὴ Σορβόνη καὶ στὸ Collège de France χωρὶς ἐπίσημη ἐγγραφή. Στὸ ἀρχεῖο σώζεται μεταγραφὴ χειρογράφου ποὺ εἶχε κάνει στὴ Bibliothèque Nationale, γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ (φάκ. 33(1147), ἀρ. 19, 20), ἐνῶ ὁ πατέρας του ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀκολουθήσει ἐκεῖ νομικὲς σπουδὲς (φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 68).

101. Βλ. τὴν ἐπιστολὴν τοῦ φίλου του Δημητρίου Ψυχάρη, φάκ. 5(1107), ἀρ. 7.

102. Ἐπιστολὴ ἄγνωστου φίλου πρὸς τὸν Κουμανούδη. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάγραμμα*, σσ. 142-143.

εἰς τὸ ἔθνος μας» μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση «πολιτικῶν καταστημάτων». ¹⁰³ Διαπίστωνε μάλιστα ὅτι ἦταν δύσκολο ὑπὸ τὶς παρούσες συνθῆκες νὰ τὰ κατακτήσει μιὰ χώρα ὅπως ἡ Γερμανία (17 Σεπτ. 1841). ¹⁰⁴ Παρὰ τὴν ἀξιολόγητη πολιτικὴ πρόοδο, ἐπεσήμαινε ἐξῆλλου μὲ δυσარέσκεια τὴν κοινωνικὴ ἀδικία ποὺ δὲν εἶχε πάψει νὰ ὑφίσταται στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες (3 Φεβρ. 1842).

Στὸ Βελιγράδι τὸ 1844 καὶ τὸ 1845 (Μάϊος) διάβασε τὸν Ἰταλὸ φιλελεύθερο Silvio Pellico (1789-1854), ὁπαδὸ τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν τοῦ Giuseppe Mazzini, ¹⁰⁵ ἐνῶ, μὲ ἀφορμὴ τὴ γνωριμία μὲ τὰ ἔργα *Raüber* τοῦ Schiller καὶ *Götz von Berlichingen* τοῦ Göthe, ἐξέφρασε μὲ σαφήνεια τὴν προτίμησή του πρὸς τὸν μετριοπαθῆ πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ ἐνόχλησή του γιὰ τὶς «ἀκρότητες» τοῦ περιοδικοῦ *Deutsche Jahrbücher* (20 Ἰαν. 1842).

Πρόκειται γιὰ ἓναν πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ συναρτώμενο μὲ τὸν πατριωτισμὸ. Τὸ ἔργο τοῦ Schiller προέβαλλε τὸ πρότυπο τῆς ἐξέγερσης ἐναντίον τῆς διεφθαρμένης κοινωνίας, πρότυπο ἐπικίνδυνο, κατὰ τὴ γνώμη του, γιὰ τοὺς Ἕλληνες, σὲ σχέση μὲ τὸ μετριοπαθέστερο τοῦ Göthe, τὸ ὁποῖο μπορούσε νὰ διαμορφώσει συνειδητοὺς πολίτες: ¹⁰⁶ «προκρίνω ἄν

103. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει*, σσ. 22-23.

104. Ἡ «ἀνυπαρξία εὐγενείας» ἦταν ἓνα ἱστορικὸ πλεονέκτημα, ἀφοῦ εὐγένεια δὲν προϋπῆρχε στὴν ἐλλαδικὴ κοινωνία (ἐνῶ ὑπῆρχε στὴν ἐπτανησιακὴ: εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντιπάθεια ποὺ ἀποπνέει ἡ περιγραφὴ τῶν «εὐγενῶν κτηματιῶν» στὴ Ζάκυνθο τὸ 1851. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 142-143). Ὁ Κουμανοῦδης συμμεριζόταν μὲ πολλοὺς συγχρόνους του Ἕλληνες λογίους τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ ἐμπεδωμένοι φιλελεύθεροι θεσμοί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία τοῦ ἀριστοκρατικοῦ στοιχείου τῆς εὐγενείας καθιστοῦσαν ἰδιάζουσες τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες στὴν Ἑλλάδα καὶ συνεπῶς ἀδικαιολόγητες τὶς κοινωνικὲς ρῆξεις. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 493-494.

105. Τὸν ξαναδιαβάζει καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 18, 19, 20.

106. Στὸ λ. Γκαῖτε τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (τ. Η', σσ. 399-402) ποὺ ὑπογράφει ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς σημειώνεται: «Ὁ Götz εἶναι ὁ τραχὺς καὶ ὁ δυνατός, τὸν διαπνέουν ἀγαθὰ αἰσθήματα ἀλλὰ εἰς τὸν καιρὸν ὅπου ζῇ ἀγριότητος καὶ ἀναρχίας, ὅπου κάθε δίκαιον παραγνωρίζεται, γίνεται αὐτὸς εἰς ἑαυτὸν νόμος· εἶναι ὁ ἀντάρτης, τοῦ ὁποῖου ἡ πίστις αἴρεται ὑπεράνω παντὸς φρονήματος καὶ δύναται νὰ χρησιμεύῃ ὡς πρότυπον δι' ὅλους τοὺς καιροὺς».

πρέπη νὰ μεταφρασθοῦν εἰς τὴν γλῶσσαν μας οἱ Raüber τοῦ Schiller ἢ ὁ Götz, τὸν Götz, διότι οἱ Raüber δύνανται νὰ παρεξηγηθοῦν ἀπὸ τινὰ θερμὰ κρᾶνία, ὁποῖον δὲν ἀμοιροῦμεν, ὁ δὲ Götz ὄχι ... ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ᾔηται μὲν εὐτακτος ἐν καιρῷ ἡσυχίας, νὰ ᾔηται ὅμως καὶ πάντοτε ἑτοιμος νὰ ὑπερασπίζεται τὰ δίκαιά του καὶ μὲ τὴν σπάθαν καὶ πρέπει νὰ δίδῃ ἑαυτῷ τοιαύτην μορφήν ἀπέναντι τῆς κυβερνήσεως ἐξ ἧς αὕτη νὰ τὸν γνωρίζῃ ποίου νήματος εἶναι καὶ νὰ λέγῃ ὁ ἄνθρωπος οὗτος δὲν θὰ τὸ φάγῃ καὶ νὰ κάτῃ κάτω ἂν μυρισηθῇ ὅτι κάτι τὸν ἐπιβουλεύομεθα. Τοιοῦτον νομίζω πολίτην ὁ Götz δύναται νὰ μορφώσῃ. (Διὰ ταῦτα) μέπαρρακίνησεν καὶ ὁ Sanders νὰ τὸν μεταφράσω» (26 Φεβρ. 1842).¹⁰⁷

Ἡ πρακτικὴ τῶν μεταφράσεων, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ πρώτου δοκιμίου περὶ τέχνης, ἐξυπηρετοῦσε τὸν στόχο τῶν μεταρρυθμιστικῶν παρεμβάσεων ποὺ ὁραματιζόταν: «θὰ ἐνεργήσῃ τι τὸ βιβλίδιόν μου;» ἀναρωτιόταν (12 Ἰουν. 1845). Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ λειτουργία εἶχε κατὰ νοῦν ὅταν συνέθετε τὸ κατ' ἐξοχὴν λογοτεχνικὸ του πόνημα, τὸν *Στράτη Καλοπείχειρο*, γιὰ τὸ ὁποῖο σημείωνε ὅτι «παρέχει βεβαίως νύξιν εἰς σκέψιν». ¹⁰⁸ Ὁ *Στράτης* ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν δημιουργό του οὐσιαστικὰ ἓνα παραμῦθι ποὺ μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς δημιουργίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ὑποδείκνυε στοὺς ἀναγνώστες ποιάς μορφῆς ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς συνείδησις θὰ ἔπρεπε νὰ προσδιορίζῃ τοὺς πολίτες του.¹⁰⁹

Ποιὲς συνειδήσεις ὅμως εἶχε ὑπ' ὄψιν του νὰ διαμορφώσῃ; Ποιά ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας ποὺ ἀνακαλοῦσε; Κατ' ἀρχὰς οἱ βασικὲς παραστάσεις προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ περιβάλλον, τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα καὶ τὴν οἰκογένειάν του στὸ Βελιγράδι. Προέρχονταν ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἀναγνώσεις του –ἀναφέρθηκαν τὰ περιηγητικὰ κείμενα–, σὲ τὶς ὁποῖες ἐξάλλου στήριζε τὴν ἐπάρκειαν τῶν γνώσεών του γιὰ νὰ διδάξῃ τὴν

107. Τὸ ἔργο ἀποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα (τὸ προαιρετικὸ) τοῦ «Οἰκονομίου μεταφραστικοῦ ἀγῶνος» τῆς Γ' περιόδου (1874-1876). Τὰ ἄλλα ἦσαν ὁ *Nathan der Weise* τοῦ Lessing καὶ ὁ *Wilhelm Tell* τοῦ Schiller. Ὁ μόνος διαγωνιζόμενος ποὺ ὑπέβαλε καὶ τὸ προαιρετικὸ αὐτὸ ἔργο ἦταν ὁ Ἀλ. Ρ. Παγκαβῆς. Δὲν βραβεύθηκε κανεὶς. Βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Οἰκονόμιος μεταφραστικὸς ἀγὼν*, Ἀθήνα 2003, σσ. 58-59, 525-552.

108. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 48 (11 Ἰουν. 1846).

109. Γι' αὐτὸ παραβάλλοντας τὸν *Στράτη* μὲ τὸν *Ερμῆλο* τοῦ Περδικάρη, χαρακτηρίζει τὸ δικό του ἔργο «ριζοσπαστικὸ» (φάκ. 21(1135), ἀρ. 122).

έλληνική ιστορία ως τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία (24 Ὀκτ. 1841). Ἡ εἰσαγωγὴ π.χ. στὴν πρώτη ἔκδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ φίλος του Sanders τὸ 1842 ἦταν μιὰ συνοπτικὴ πολιτικὴ ιστορία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους μὲ ἔμφαση στὸ ἰδεώδες τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν, ὅπου τονιζόταν καὶ ἡ πολιτικὴ συμβολὴ τοῦ Κοραῆ στὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση μὲ τὶς ἐπιρροὲς ποὺ δέχθηκε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ.¹¹⁰ Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Κουμανοῦδῃ μὲ τὴν «πραγματικὴ» Ἑλλάδα, τὴν κρατικὴ ὄντοτητα δηλαδὴ ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἐπανάσταση, ἡ ὁποία εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὸ Βελιγράδι ἀκόμη,¹¹¹ εἶναι βέβαιο ὅτι ἐνισχύθηκε μέσῳ τῆς γερμανικῆς ὁδοῦ· ὁ νεαρὸς φοιτητὴς κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Γερμανία εἶχε ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ἄμεση πρόσβαση στὰ γραπτὰ τῶν Βαυαρῶν ποὺ εἶχαν διαδραματίσει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπως ἦταν ὁ Maurer,¹¹² ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶχε προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως τὸν Thiersch καὶ τὸν Franz. Μὲ διαρκὲς καὶ ἐπίμονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, συνήθιζε νὰ ἀντλεῖ πληροφορίες ἀπὸ τοὺς συμφοιτητές του· μάθαινε γιὰ τοὺς Ζακυνθινούς, τοὺς Κεφαλλῆνες καὶ τοὺς Κερκυραίους καὶ τὸν ὀξύθυμο χαρακτήρα τους (16 Ὀκτ. 1838), γιὰ τοὺς ἀγιάνηδες τῆς Θεσσαλίας (25 Ἰαν. 1840), γιὰ τοὺς καταγόμενους ἀπὸ τὴ Φθιώτιδα καὶ τὴν Πελοπόννησο, τοὺς Θεσσαλοὺς καὶ τοὺς Στερεοελλαδίτες, τοὺς Ἀκαρνάνες, τοὺς Σουλιῶτες καὶ τοὺς Ζαγορίτες (25 Δεκ. 1841). Κατέγραφε μὲ ἐνδιαφέρον τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν Ἀθήνα, γιὰ τὸ κλίμα καὶ τοὺς κατοίκους της, γιὰ τὴ ζωὴ τῶν Γερμανῶν ἐκεῖ, γιὰ τὸ Μουσεῖο καὶ τὸν Ludwig Ross, καθὼς καὶ γιὰ τὸν Παπαδόπουλο Βρετὸ (ἀρχὰς Ὀκτ. καὶ 9 Ὀκτ. 1841). Ἐνδιαφερόταν νὰ μάθει γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν δασκάλων καὶ γενικὰ γιὰ τὶς θέσεις τῶν φιλολόγων στὰ ἑλληνικὰ γυμνάσια, γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν καθηγητῶν τῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, ποιοὶ δίδασκαν καὶ τί, πόσο πληρώνονταν κτλ., καθὼς καὶ γιὰ

110. [Daniel Sanders] - Heinrich Bernhard Oppenheim - [Moriz Carriere], *Neugriechische Volks- und Freiheitslieder*, Γκρίνμπεργκ καὶ Λειψία 1842, σσ. VII-XXIX.

111. Ἡ προσπάθεια τοῦ πατέρα του νὰ τὸν στείλει στὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο, μολονότι δὲν εὐοδώθηκε, ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ κάποιας ἐπικοινωνίας τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν Ἑλλάδα.

112. Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk*, Χαϊδελβέργη 1835.

τις επαγγελματικές προσδοκίες τῶν συμφοιτητῶν του (17 Ἰαν. 1841, ἀρχὰς Ὀκτ., 9, 24, 25 Ὀκτ. 1841 καὶ 25 Δεκ. 1841).

Παρακολουθοῦσε τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοτικὴ παραγωγὴ καὶ τὰ περιοδικά,¹¹³ ἐνῶ εἶχε ἤδη διαμορφωμένη ἄποψη γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία: τὰ σχόλια λ.χ. γιὰ τὴν ἀνθολογία τοῦ Κ. Ἀ. Χαντσερῆ, *Νέος Ἑλληνικός Παρνασσός* (8 Νοεμ. 1841) γίνονται μὲ τὰ κριτήρια ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς κρίσεις του καὶ ἀργότερα.¹¹⁴ Ἀπορρίπτοντας τὰ ρομαντικὰ στοιχεῖα καὶ τὴ ρητορεία προτιμᾷ εἴτε τοὺς λυρικοὺς στίχους τοῦ Ἄθαν. Χριστόπουλου εἴτε τὰ κείμενα ποὺ ἀναδεικνύουν ιδέες καὶ διδάσκουν. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα τὸν εἶχαν ἐνθουσιάζει ἀπὸ πολὺ νωρὶς (7 Ὀκτ. 1837) στὸ ἔργο τοῦ Σπυρ. Βαλέτα, *Ὁ γέρον Λιμπέρης*, μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου φαίνεται ὅτι ἤδη ταυτιζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ιδεολογικά.¹¹⁵ Μὲ τὰ ἴδια κριτήρια

113. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ τοῦ 1839 καὶ τοῦ 1841 καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου *Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης βιβλίον*, Πετροῦπολις 1830. Βλ. φάκ. 1559, ἀρ. 12, 17. Παρακολουθοῦσε ἐπίσης συστηματικὰ τὸ περιοδικὸν *Εὐρωπαϊκὸς Ἑραμιστής*, ἐνῶ ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα προσπαθοῦσε νὰ ἀνιχνεύσει τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της (28 Σεπτ. 1837).

114. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι δημοσιευμένο: Μαριλίζα Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 5 (1995/96), 250-254. Τὶς κρίσεις του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ γενικὰ τὴ λογοτεχνία διατύπωσε ὁ Κουμανοῦδης κατὰ καιροὺς μὲ ἀφορμὴ ὅχι μόνον τοὺς ποιητικοὺς διαγωνισμοὺς, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀναγνώσεις του, ἀρκετὰ ἔχνη τῶν ὁποίων σώζονται στὸ ἀρχεῖο του. Δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του γιὰ τὴ δημοτικὴ ποίηση, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπτανησιακὴ ποιητικὴ σχολή, ἐνῶ προέκρινε γενικὰ τὸ διδακτικὸ στοιχεῖο στὴ λογοτεχνία. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 50-52, 55, 63-64. Γιὰ τὶς ποιητικὲς προδιαγραφὰς τοῦ ἰδίου βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 87-126. Ἡ Μητσοῦ (ὅ.π., σ. 292) ἀνιχνεύει στὴ μορφὴ τοῦ *Στράτη* στοιχεῖα τοῦ *Don Juan* τοῦ Byron. Γιὰ τὶς λογοτεχνικὲς κρίσεις του μὲ βάση πολλὰ σημειώματα τοῦ ἀρχείου βλ. ἐπίσης τὶς ἐνδιαφέρουσες σκέψεις τῆς Μαριάννας Δήτσα στὴ μελέτη μὲ τὸν εὐγλωττο τίτλο *Στὸ διάμεσο τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ρομαντισμοῦ*, ὅ.π.

115. Στὸ ἔργο ὁ συγγραφέας σχολιάζει κριτικὰ ζητήματα καίρια καὶ στὴ συνείδηση τοῦ Κουμανοῦδη, ὅπως τὴν οὐσιαστικὴ λειτουργία τῶν θρησκευτῶν, τὶς θρησκευτικὲς προλήψεις, τὸ βυζαντινὸ παρελθόν, τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀπολυταρχίες, τὴ «φθορά» ποὺ εἶχε ὑποστῇ ὁ ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων κτλ. Βλ. ἐνδεικτικὰ Σπυρίδων Βαλέτας, *Ὁ γέρον Λιμπέρης ἢ Διάλογοι ἐν περιπάτῳ ὑπόθεσιν ἔχοντες Ἡθὴ καὶ Πράγματα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1836, σσ. 24, 26, 28, 29, 51, 74-75. Γιὰ τὸν Βαλέτα, τὶς πεποιθήσεις καὶ τὸ ἔργο του βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων

ἐπιλέγει καὶ σχολιάζει τὰ βυρωνικά κείμενα ποὺ τὸν συγκινοῦν τὸ 1845, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄργησαν νὰ μεταφερθοῦν στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα.¹¹⁶ Παραθέτω ἓνα σχόλιο σὲ θεατρικὸ ἔργο (6 Φεβρ. 1843), χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ κριτήρια του: «Ἡ περιπέτεια καλὴ καὶ ἡ λύσις. Ἀλλὰ δύο πράγματα δὲν μᾶρέσκουν. Πρῶτον ὅτι εὐοδοῦται ἡ βία εἰς καλὸν τι πέρας καὶ τρόπον τινα ἀθωώνεται τὸ κακούργημα, δεύτερον τὰ τοιαῦτα συμβεβηκότα ἂν δὲν εἶναι σημαντικὰ καὶ ἀξιόπιστα ἱστορικὰ δὲν ἔχω κλίσιν νὰ τὰ πιστεύω. Δὲν θέλω ὁ ποιητὴς νὰ κάθεται καὶ νὰ πλάττει τοιαῦτα ἂν καὶ μὲ τέχνην, διότι τότε πλέον δὲν βλέπω πέρας τῶν τοιούτων. Ἦθελα καὶ τὰ Ῥωμάντσα λοιπὸν νὰ ᾗναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἱστορικὰ. Τοιαῦτα ᾗσαν βέβαια ἐξ ἀρχῆς τὰ παραμύθια, ἐρωτικά». Παρὰ τὴν ἔνστασι ποὺ τοῦ γεννᾶται σχεδὸν αὐτόματα, καθὼς καὶ τὴ διαφορετικὴ ἀφορμὴ αὐτῶν τῶν σκέψεων, ὁ Κουμανοῦδης, ἐκδηλώνοντας τὴν προτίμησίν του γιὰ τὰ ἱστορικὰ «ρομάντσα», ἐκφράζει ἐμμέσως μιὰ θέσι ποὺ θὰ συμμεριστοῦν πολλοὶ ἔλληνες λόγιοι τῆς ἐποχῆς.¹¹⁷

Τὰ δηκτικὰ σχόλια γιὰ τοὺς αὐτόχθονες συμφοιτητές του ἀποκαλύπτουν πλευρὲς τοῦ χαρακτήρα καὶ τῶν ἀντιλήψεών του. Παρατηροῦσε τὶς «θεμελιώδεις προλήψεις» ποὺ τοὺς χαρακτήριζαν (6 Ἰαν. 1842), ἐνῶ σχολίαζε συχνὰ τὴν «ἀγεωργησίαν» τοὺς στὰ θέματα τῆς τέχνης (4, 8 Δεκ. 1840, 12 Ἰουν. 1845). Ἐπισημαίνοντας τὴν ἀνταγωνιστικὴ τους διάθεσι (10 Μαρτ. 1842), καταδίκασε μὲ ἠθικὰ κριτήρια τὴ «φιλαργυρίαν» καὶ τὸν «ἐγῶϊσμόν» πολλῶν, οἱ ὁποῖοι συζητοῦσαν γιὰ τὶς θέσεις ποὺ θὰ

Βαλέτας καὶ ἡ μετάφρασι τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ J. B. Say», *Ἡ Ἐπανάστασι τοῦ 1821. Μελέτες στὴ Μνήμη τῆς Δέσποινας Θεμελῆ-Κατηφόρη*, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ *Μνήμων*, ἀρ. 9, Ἀθήνα 1994, σσ. 107-156 (γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο, σσ. 135-138). Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια, σ. 192.

116. Βλ. τὰ σχόλια, σσ. 232, 233-234.

117. Εἶναι γνωστὴ ἡ «ὀμαδικὴ διαμαρτυρία» (κατὰ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου) τῶν λογίων γιὰ τὶς μεταφράσεις ξένων ρομαντικῶν μυθιστορημάτων, καθὼς καὶ ἡ ἀπόρριψις τοῦ περιεχομένου τους. Βλ. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθής*, ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1989, σσ. 160*-163*. Παντελῆς Βουτουρῆς, *Ὡς εἰς καθρέπτην... Προτάσεις καὶ ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πεζογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1995, σσ. 21-37· Παν. Μουλλᾶς, *Ὁ χῶρος τοῦ ἐφήμερου. Στοιχεῖα γιὰ τὴν παραλογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2007, σσ. 105-126, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα βλ. Μουλλᾶς, *ὁ.π.*, σσ. 127-147.

κατελάμβαναν, όταν θα επέστρεφαν στην Ελλάδα (30 Ίουν. 1842). Ἡ «ὕλικότης πρώτης τάξεως» (30 Ίουν. 1842), ἡ ἀγάπη δηλαδή ποὺ ἐξέφραζαν γιὰ τὰ ὕλικά ἀγαθὰ, ἔθετε σὲ δεύτερη μοῖρα, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, τὴν ἡθικὴ διάσταση τῆς ζωῆς, μέρος τῆς ὁποίας ἦταν τὸ χρέος πρὸς τὴν ἐλληνικὴ πατρίδα: «Ὁ Κοτσιᾶς ἔχει μὲν οἴησιν, ὅμως εἶναι θαρρῶ πατριώτης καὶ σήμερον πρὸς ἐμὲ ἔλεγεν. Οὐαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν τοιοῦτοι ἄνθρωποι κτλ. αὐτοὶ εἶναι δοῦλοι ἀργυρίου, πωλοῦνται κττ.» (30 Ίουν. 1842). «Πατριώτης», κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν αὐτὸς ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ προσφέρει ἀνιδιοτελῶς τὴν πατρίδα του, κατηγορία στὴν ὁποία ἐνέτασσε καὶ τὸν ἑαυτὸ του: «Εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἐνεργῶν ὠφελῶ περισσότερον τὸ ἔθνος καὶ τὸ δοξάζω ἴσως» (24 Ὀκτ. 1841). Οἱ συζητήσεις αὐτὲς ὑποδηλώνουν πάντως τὸν ἀνταγωνισμό γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση στὴν Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κουμανοῦδης.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἀλύτρωτων περιοχῶν στὸ ἐλληνικὸ κράτος δὲν ἔλειπε ἀπὸ τὶς συζητήσεις μὲ τοὺς συμφοιτητές του, Ἕλληνες (ἀρχὰς Ὀκτ. 1841) καὶ γερμανοὺς (12 Μαρτ. 1842). Οἱ ἐθνικὲς εὐαισθησίες καὶ ὁ ἐνθουσιασμός του ἐκφράζονται πάντως κυρίως ἔξω ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο. Σὲ στιχοῦργημα τοῦ 1842 μὲ τὸν τίτλο «Ἀνδρεία» ἐξέφραζε μεταξὺ ἄλλων τὴν ἀπογοήτευση γιὰ τὴ στάση τῶν Δυνάμεων στὴν κρίση τοῦ 1841/1842 καὶ τὴ βεβαιότητα ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ὑπερίσχυαν τῶν Τούρκων στηριζόμενοι μόνον στὴν ἀνδρεία τους.¹¹⁸ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔγραψε τὸ «Κατακοιμητήριον», νανούρισμα τῆς μάνας στὸ παιδί ποὺ ὅταν θὰ μεγάλωνε θὰ ἔμοιαζε στὸν νεκρὸ ἀγωνιστὴ πατέρα του,¹¹⁹ ἐνῶ σὲ κάποιον ἄλλο, ἐπίσης

118. «...Ναί, ὦ γένος τῶν Ἑλλήνων, ἂν λατρεύσης θεᾶν μόνον / τὴν ἀνδρείαν, καὶ τοῦ Τούρκου κατεσύντριψας τὸν θρόνον / βοηθὸν αὐτὴν ἂν ἔχῃς θὰ κραυγᾶς στεντορείως / ζήτω ἡ ἐλευθερία εἰς τὴν γῆν μου αἰωνίως· καὶ χωρὶς χρημάτων ξένων, χωρὶς ὀπλῶν λαοῦ ξένου / θ' ἀναβῇς ἐπὶ τὸν θρόνον εὐδοξίας κ' ἐπαίνου». Βλ. φάκ. 27(1141), ἀρ. 2(-).

119. «...Κοίμου τώρα νὰ αὐξήσης τοῦ πατρός σου νὰ ὁμοιάσης / καὶ τ' ἀνάστημά του ὅλον μετ' ὀλίγον νὰ τὸ φθάσης, / καὶ σ' ὀρκίζω τότε, τέκνον, κ' εἰς τὰς πράξεις σου νὰ γίνῃς / ὅμοιός του κιὰντὶ δόξης ἀδοξίαν μὴ προκρίνης· / τὴν πατρίδα ἔτι νέος πολέμων ὑπερασπίσου, / κιὼς ἐγὼ αὐτὸν κ' ἐσένα ἄς σὲ θάψῃ ἡ γυνή σου!». Βλ. φάκ. 27(1141), ἀρ. 1(3-4).

τοῦ 1842, ὑμνοῦσε τὴν Ἑλλάδα ὡς σωτήρα τῆς Ἀνατολῆς,¹²⁰ ἐκφράζοντας τὴν ἐμπιστοσύνη του στοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ποὺ εἶχε κατακτήσει τὸ νεότευκτο κράτος.¹²¹

Δὲν σχολίαζε τὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ φορὰ μόνον ἔκρινε ὑπερβολικὴ τὴν ἀντιβαυαρικὴ τοποθέτηση τοῦ Εὐθ. Καστόρχη, ὁ ὁποῖος ἰσχυριζόταν ὅτι «δέκα κακὰ ἔκαμεν καὶ ἓν καλὸν» (25 Δεκ. 1841). Ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα μὲ μεγαλύτερη ψυχραιμία ἀπὸ τοὺς συμφοιτητές του, ἀφοῦ ἔκρινε ἀπὸ μακριὰ καὶ μὲ δικαιολογημένη ἐπιείκεια τὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Συμμερίστηκε πάντως τὴν εὐφορία τοὺς γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς τρίτης Σεπτεμβρίου καὶ τὴν καθιέρωση τοῦ Συντάγματος, διατηρώντας μόνον ἀμφιβολίες γιὰ τὰ κίνητρα τῶν πρωταγωνιστῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἀποτελέσματά της.¹²² Γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα στηριζόταν μεταξὺ ἄλλων καὶ στὶς πληροφορίες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ φίλου του Γ. Πετιμεζᾶ,¹²³ μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦσε.

120. «...Ἑλλάς, ἀνδρίζου / Ἑλπίς τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας εἰς σὲ ἀποβλέπει / Καὶ χαίρουν τὸ κράτος σου ὅτι τὸ δίκαιον εὗρον. / Πατρίς μου τὰ δύστυχα ἔθνη αὐτὰ μὴ τὰ ψεύσης. / Σπεῦσον. Σωτήρ των γίνε! / Τῶν δούλων δεσπότης ναὶ Ἑλλήν ἔαν ποτ' ὑπῆρξεν / Ἀρνεῖται πλὴν δευτέρον ὅμοια ἔργα νὰ πράξῃ / Ἀνδρῶν ἐλευθέρων διδάσκαλος μόνον καὶ φύλαξ / Τώρα / Νὰ γίνῃ θέλει». Βλ. φάκ. 26(1140), ἀρ. 71.

121. Στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τονίζονταν συνήθως ἡ σημασία τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὴ μεταλαμπάδευση τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας στὴν Ἀνατολή. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982, σσ. 349-353· τοῦ ἰδίου, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, σσ. 35-36· Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 102-105. Αὐτὲς οἱ ἀπόψεις συγγενεύουν μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ καθηγητῆ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, Ἰωάννη Σούτσου, ὁ ὁποῖος τὸ 1847 προέβαλλε τὴν Ἑλλάδα καὶ ὡς πρότυπο πολιτείας στὴν Ἀνατολή. Βλ. Λάμπας, *ὁ.π.*, σ. 102.

122. Σὲ στιχούργημα τοῦ 1843 μὲ τίτλο «Συλλαλιὰ μητρὸς καὶ τέκνων» ἡ ἐλευθερία ἀπευθυνόμενη στοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπανάστασης ἀναρωτιόταν ἂν «ὁ σπινθὴρ ὁ ἱερὸς» παραδίδονταν σὲ ἄξια χέρια, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι εἶχαν πιὰ γεράσει. Βλ. φάκ. 27(1141), ἀρ. 1(4). Τὸ στιχούργημα συμπεριέλαβε στὴ συλλογὴ ποὺ ὑπέβαλε στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμό τοῦ 1855 καὶ στὴ συνέχεια δημοσιεύθηκε στὴν *Πανδώρα* Στ' (1855-1856), 49-66. Βλ. τὶς ἀναδημοσιεύσεις: Σ. Παρασυράκης, *Πανελλήνιον Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1880*, Λονδίνο 1880, σσ. 129-130 (μὲ χρονολογία 1848) καὶ Π. Ματαράγκας, *Παρνασσὸς ἦτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1880, σσ. 756-757. Βλ. καὶ ἄλλο στιχούργημα τοῦ 1843 παρομοίου περιεχομένου μὲ τίτλο «Εἰς τὴν πρώτῃν εἴδησιν τῆς Γ' Σεπτεμβρίου» στὸν φάκ. 27(1141), ἀρ. 1(6).

123. Φάκ. 5(1107), ἀρ. 130 καὶ φάκ. 5(1107), ἀρ. 78. Βλ. τὰ σχόλια, σ. 204.

Ὁ Κουμανούδης ἐπέστρεψε στὸ Βελιγράδι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1844, μὲ σκοπὸ νὰ παρακινήσει τὴν οἰκογένειά του νὰ ἐγκατασταθοῦν ὅλοι στὴν Ἀθήνα.¹²⁴ Ὁ ἴδιος ἦταν πάντως ἀποφασισμένος νὰ τὸ κάνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1841, κάτι ποὺ ὁ πατέρας του δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοήσει, ἐπιμένοντας ὅτι μποροῦσε νὰ ἀποκατασταθεῖ θαυμάσια στὸ Βελιγράδι.¹²⁵ Χωρὶς νὰ βρεθεῖ σὲ διάσταση μὲ τοὺς γονεῖς του, ἀλλὰ μὲ αἰσθήματα ἐνοχῆς γιὰ τὴν ἀπραξία του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο, ἀφιέρωσε τὸ διάστημα τῶν 15 περίπου μηνῶν ποὺ παρέμεινε ἐκεῖ στὴ μελέτη καὶ στὴ συγγραφή, προετοιμαζόμενος οὐσιαστικὰ γιὰ τὴν ἀναχώρησή του. Εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι ὁ τόπος ὅπου ζοῦσε ἡ οἰκογένειά του δὲν ἱκανοποιοῦσε τὶς φιλοδοξίες του, ἀφοῦ ἡ παιδεία τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα, ὅπως πίστευε, νὰ διεκδικήσει μιὰ καλύτερη τύχη στὴν Ἑλλάδα. Οἱ μεγάλες προσδοκίες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πρόοδο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πεποίθησή ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε τὶς προϋποθέσεις νὰ συμβάλει σὲ αὐτὴν τὴ διαδικασία, τὸν ὁδήγησαν νὰ περιφρονήσει τὶς εὐνοϊκότερες ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἐπαγγελματικὲς προοπτικὲς στὸ Βελιγράδι, καὶ νὰ ἐπιλέξει τὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ «μετάλλαξη» ἐνὸς λάτρη καὶ ἀπαιτητικοῦ θιασώτη τῆς τέχνης σὲ ἓναν ὀλιγαρχὴ καλλιτεχνικὰ «ἐργάτη» τῆς οἰκοδόμησής τοῦ νέου κράτους, ὁ ὁποῖος γινώριζε ὅτι δὲν θὰ ἀπολάμβανε ξανὰ γιὰ πολλὰ χρόνια, ἴσως καὶ ποτέ, μιὰ συναυλία, ὅπου θὰ ἐπιτιμοῦσε τοὺς παρακαθήμενους, γιὰτὶ σχολίαζαν ἀρνητικὰ τὸν Mozart (21 Νοεμ. 1840).¹²⁶

124. Αὐτὰ ἔγραφε ὁ Π. Ζάνος στὸν Θεόφιλο Καῖρη. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καῖρη, Μέρος τρίτον. Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καῖρην*, Β', σ. 216.

125. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 23, 26.

126. Ἡ μεταγενέστερη ἐνασχόλησή του περιορίζεται σὲ θέματα ποὺ ἱεραρχοῦσε ὡς τὰ πιὸ σημαντικὰ. Ἡ μουσικὴ παιδεία τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἓνα ἀπὸ αὐτά. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, 47-48· Μητσού, *Στράτης*, σσ. 193-196. Ἡ ἐξέλιξη τῆς τέχνης στὴ σύγχρονή του Ἑλλάδα ἦταν ἓνα ἄλλο. Βλ. ἐνδεικτικὰ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 36, 144, καθὼς καὶ τὴν παρουσίαση τῆς γλύπτριας Κλεονίκης Γ. Γενναδίου στὸ ἄρθρο του «Ἑλληνὶς καλλιτέχνις», *Ἑσπερος* 1 (1881-1882), 182. Δὲν παύει βέβαια νὰ μελετᾷ θεωρητικὰ δοκίμια περὶ Αἰσθητικῆς, ὅπου ἡ ἀρχαιοελληνικὴ τέχνη συνιστᾷ τὸ ἀπόλυτο πρότυπο, ἀλλὰ ἡ προσωπικὴ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ τὶς καταγεγραμμένες σκέψεις του. Πβ. καὶ τὸ σχόλιο γιὰ τὸ κτίριο τοῦ θεάτρου στὴν Ἀθήνα (ἀρχὰς Ὀκτ. 1841) ἀπὸ ὅπου συνάγεται ὅτι εἶχε ἤδη διαμορφώσει ἄποψη γιὰ τὶς προτεραιότητες στὴ διαδικασία οἰκοδόμησής τοῦ κράτους.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴν Εὐρώπη εἶχε ἀποκτήσει τὴν παιδεία ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ «ἐννοεῖ ἔθνους ὕπαρξιν»,¹²⁷ καταλήγοντας μάλιστα στὴν ἀπερίφραστη καταδίκη τοῦ «κοσμοπολιτισμοῦ»,¹²⁸ μιὰ ἐμμονὴ ποὺ συναρτᾶται μὲ τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ κράτους καὶ τὴν ὁμοιογενοποίηση τῶν πολιτῶν του.¹²⁹ Ὅλα τὰ παραπάνω προϋπέθεταν ὥστόσο τὴ διαμόρφωση τῶν συνειδήσεων τῶν Ἑλλήνων μὲ ὁδηγὸ καὶ πρότυπο τὴν προοδευμένη Εὐρώπη, καθὼς καὶ τὴ συστηματικὴ καὶ μὲ ἐπιστημονικὴς μεθόδους μελέτῃ τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας.

Οἱ ἐμπειρίες ποὺ προσδιορίζουν τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κουμανοῦδῃ δὲν ἀντιπροσωπεύουν μόνον τὸν ἴδιο· παρόμοια πορεία μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀκολούθησαν πολλοὶ ἐτερόχθονες λόγιοι ἢ πολιτικοὶ ποὺ ὑπηρέτησαν ἢ διαμόρφωσαν τοὺς νεότευκτους θεσμοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, μὲ τὴν προσδοκία ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ἡ αὔξηση τῆς ἰσχύος του θὰ τὸ καθιστοῦσε ἰσότιμο μὲ τὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις.¹³⁰

Παρὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἐθνικοῦ ἐπαναστατικοῦ στόχου, τὸ αἶτημα τοῦ «ἐθνισμοῦ» παρέμενε ὡς διεκδίκηση, ὅπως καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ «φωτισμοῦ»,

127. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1850 (*Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 119) ἐρμήνευε ἀκριβῶς ἔτσι τὴν ἔλλειψη «ἐθνισμοῦ» τῶν Ὑδραίων: «Ἄλλ' ἡ ἀπαιδευσία δὲν τοὺς ἀφίνει νὰ ἐννοήσουν ἔθνους ὕπαρξιν».

128. *Ματθαίου, Σχεδιάγραμμα*, σσ. 244-246· *Μητσοῦ, Στράτης*, σσ. 157, 213.

129. *Βλ. τὴν ὑπόθεση τοῦ κοσμοπολίτη Ἡπειρώτη στὸν Στράτη*, *Ματθαίου*, «Στέφανος Α. Κουμανοῦδης - Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς», σσ. 203-204.

130. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς αὐτὴν τὴ βεβαιότητα ἢ ἀνάλυση τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη: «...Ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὅποιον, διὰ τὴν γεωγραφικὴν του θέσιν καὶ διὰ τὰ ἀπέραντα μέσα, τὰ ὅποια τοῦ χορηγοῦσι τὰ ἄπειρα δάση του, αἱ καρποφόροι πεδιάδες του, οἱ εὐρυχωρότατοι καὶ ἀρμοδιώτατοι λιμένες του, πολλοὶ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ πολλὰ προσηρμοσμένοι εἰς τὸ νὰ γίνουν ναυπηγεῖα καὶ ναύσταθμοι κτλ., ἔπρεπε νὰ τρομάξῃ, καὶ δικαίως, τὸ προνοητικώτατον Ὑπουργεῖον τῆς Ἀγγλίας καὶ προνοοῦν ὅτι ἀναγνωρισθεῖσης τῆς Ἑλλάδος κραταιᾶς μὲ τὴν πρὸσδον τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν φώτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν εἰς αὐτὴν δύναται νὰ ἀποκαταστήσῃ δυνάμιν δημοσίαν, ἰσχυρὰν καί, διὰ ἐνδεχομένων συμμαχιῶν αὐτῆς μετ' ἄλλων κραταιῶν δυνάμεων, πιθανὸν νὰ γίνῃ καὶ αἰτία νὰ σμικρυνθῇ ἡ τὴν ὁποίαν τὸ ἀγγλικὸν ἔθνος ἔχει εἰς τὴν Μεσόγειον ὑπεροχή...». Πρόκειται γιὰ ὑπόμνημα ἀχρονολόγητο ποὺ συντάχθηκε πιθανῶς μετὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Κωλέττη ὡς πρεσβευτῆ στὸ Παρίσι τὸ 1835. *Βλ. Βασίλης Κρεμμυδᾶς, Ὁ πολιτικὸς Ἰωάννης Κωλέτης. Τὰ χρόνια στὸ Παρίσι (1835-1843)*, Ἀθήνα 2000, σσ. 29, 130-131.

συνδέοντας έτσι τὴ γενιὰ τοῦ Κουμανούδη μὲ τοὺς προεπαναστατικούς λογίους. Τί ἄλλο ἐξέφραζαν οἱ μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις πρὸ ἀναφέρθη-
καν παραπάνω ἢ ὁ προβληματισμός του λίγο ἀργότερα γιὰ τὴ συνεργασία
τῶν σπουδασμένων στὴν Εὐρώπη, μὲ στόχο τὴ βελτίωση τῶν ἐλληνικῶν
κακῶς κειμένων;¹³¹ Ὁ τρόπος ποὺ ἀναλύει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν κυκλοφορία
ἐκλαϊκευμένων ἐκδόσεων (12 Μαΐου 1844) εἶναι χαρακτηριστικός: «...
Ὅταν λ.χ. θελήσῃ ὁ συγγραφεὺς νὰ εἴπῃ ὅτι εἰς τὸ δεῖνα κράτος ἡ ἐκτελε-
στικὴ ἐξουσία διαιρεῖται τῆς νομοθετικῆς κττ., θέλω νὰ μὴ τὸ εἴπῃ ἀπλῶς
οὕτω, ἀλλὰ νὰ τὸ διασαφήσῃ διὰ πλειόνων. Περὶ τέχνης πάλιν ὁμιλῶν ἅς μὴ
ὑποθέτῃ γνωστοὺς τοὺς ὅρους, ἀλλ' ἅς καταδέχεται τὴν ἐξηγήσιν αὐτῶν καὶ
ὅπου ἡ χρεία τὸ καλεῖ, καὶ διὰ ἱχνογραφιῶν. Ἀλλὰ τὴν σήμερον γράφονται
πολλὰ τῶν βιβλίων ὡς πρὸς εἰδότας. Ὁ εἰδὼς ὅμως δὲν χρειάζεται διδαχῆν.
Ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰ παρὰ τοῖς Φράγγοις populäre Schriften τὰ στεροῦμεθα».

Μὲ παρόμοιο σκεπτικὸ δικαιολογοῦσε καὶ ὁ Ραγκαβῆς, ὅταν σπούδαζε,
τὴν ἀνάλωση τῶν δυνάμεών του σὲ ἀλλότρια θέματα, ὅπως ἦταν ἡ συγγραφή
καὶ ἡ μετάφραση: «ἡ ἀναστᾶσα Ἑλλὰς ἔπρεπε ν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπεροχὴν
αὐτῆς ἐν τῷ πολιτισμῷ, ἐπιδεικνύουσα προσπάθειαν πρὸς τὴν φιλολογίαν,
καὶ ἐφρόνουν ὅτι πᾶς ὁ δυνάμενος ἔπρεπε νὰ γράφῃ ἢ νὰ μεταφράζῃ, ἵνα
μὴ κρινώμεθα ἀνάξιοι πρόγονοι τῶν ἐνδόξων ἡμῶν προγόνων καὶ ἵνα ὅσον
τάχιον πολλαπλασιασθῶσι παρ' ἡμῖν αἱ πηγαὶ τοῦ ἐθνικοῦ φωτισμοῦ».¹³²

Ἡ ἔννοια τῆς «φιλοσοφίας», ὅπως τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ νεαρὸς Στέφανος
στὸ ἡμερολόγιό του παραπέμπει στὸν διαφωτιστικὸ λόγο τῆς προεπαναστα-
τικῆς περιόδου: «Δὲν εἶναι λυπηρὸν νὰ βλέπῃ τις ἐπικρατοῦντα ἔθνη τόσον
ἀσύμφωνα μὲ τὴν φιλοσοφίαν;» (21 Ἰουν. 1841).¹³³ Μολονότι ἡ ἀπόστα-
ση μεταξὺ τῆς ἐταιρείας «Καλλιόπη» ποὺ ἱδρύσαν οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς
στὸ Μόναχο (7 Ὀκτ. 1837, 28 Ἰαν. 1841) ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία»
ποὺ δραστηριοποιεῖτο στὸ Παρίσι, ὅταν ζοῦσε ὁ Κοραῆς, φαινόταν μεγάλη
(6 Φεβρ. 1843: «ἀλλὰ τότε ἔζη ὁ Κοραῆς καὶ τὸν ἐσέβοντο οἱ νεώτεροι.

131. Βλ. *Ημερολόγιον 1845-1867*, σσ. 129-130.

132. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 183. Μολονότι αὐτὰ γράφονται ἐκ τῶν
ὁστέρων, ἀσφαλῶς ἀπηχοῦν, σὲ ἕνα βαθμὸ τουλάχιστον, τὴς ἀντιλήψεως τῆς ἐποχῆς στὴν
ὁποία ἀναφέρονται.

133. Βλ. ἐπίσης τὶς ἐγγραφεὲς τῆς 17 Ὀκτ. 1841 καὶ τῆς 4 Δεκ. 1841.

Τώρα δέ;»), στη συνείδηση τῶν ἐκκολαπτόμενων ἐλλήνων λογίων τὸ νῆμα ποὺ συνέδεε τὶς δύο ἐποχὲς δὲν εἶχε κοπεῖ.¹³⁴ Ὅπωςδήποτε ὅχι, πάντως, στὴ συνείδηση τοῦ νεαροῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος ἀπέδιδε τὴν ἀφύπνιση τοῦ πρωταγωνιστῆ τοῦ ἀλληγορικοῦ παραμυθιοῦ του, τοῦ Στράτη Καλοπείχειρου, στὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων τοῦ Κοραῆ.¹³⁵

3. Τὸ ἡμερολόγιο ὡς καταγραφὴ ἐμπειριῶν

Ὁ Κουμανούδης κατέγραφε συχνὰ τὶς σκέψεις του κατὰ τὶς νυχτερινὲς ὥρες, μὲ τὴ μορφή εἴτε ἡμερολογίου εἴτε πρόχειρων σημειωμάτων ἢ στιχουργημάτων, ἀστική συνήθεια τῆς Δύσης,¹³⁶ ἡ ὁποία καὶ στοὺς κύκλους τῶν ἐλλήνων ἐγγραμμάτων τῆς ἐποχῆς του συνιστᾷ μάλλον τὸν κανόνα παρὰ τὴν ἐξαίρεση.¹³⁷ Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλ.

134. Γιὰ τοὺς ἔλληνες φοιτητὲς στὶς γερμανικὲς χώρες ἡ παρουσία καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ Thiersch ἦταν ὡς πρὸς αὐτὸ ἐμβληματική.

135. «καὶ διανοίξας ἤδη καὶ τὰ ὅμματα / τὰ τοῦ νοός μου ἐπὶ πλεόν πρὸς σπουδὴν / τῆς ἱστορίας, κ' ἐκ τῆς ἀναγνώσεως / ἀπλῶν βιβλίων, οἷα τότε' ἐγράφοντο, / οὐχὶ ὀλίγα, μάλιστα τοῦ Κοραῆ...». Βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Στράτης Καλοπείχειρος*, Γ' ἔκδοση, Ἀθήνα 1901, σσ. 245-246.

136. Ἡ συνήθεια συγγραφῆς ἡμερολογίου ξεκίνησε τὸν 15ο αἰῶνα ὡς πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξάσκηση στοὺς προτεσταντικούς θρησκευτικούς κύκλους καὶ ἔγινε συρμός κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ κυρίως τὸν 19ο, ὁπότε καθιερώθηκε καὶ τὸ λεγόμενο «προσωπικὸ» ἡμερολόγιο («journal intime»). Πρόκειται γιὰ μίαν συνήθεια συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀστικὴ ἠθικὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ προῖον καὶ ἔκφραση παράλληλα τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν ἀλλαγῶν τῆς περιόδου. Ἡ μελέτη τοῦ ἡμερολογίου ὡς διακριτοῦ γραμματολογικοῦ εἴδους χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Γιὰ μιά μεστὴ εἰσαγωγὴ στὸ ζήτημα καὶ πλούσια γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ βιβλιογραφία βλ. Κρυσταλλία Μακατοῦ, *ἡμερολογιακὴ γραφὴ καὶ παιδικὸ βιβλίο: τὰ ἑλληνικὰ παιδικὰ καὶ νεανικὰ ἡμερολόγια*, μεταπτυχιακὴ ἐργασία στὸ Τμῆμα Ἐπιστημῶν τῆς Προσχολικῆς Ἀγωγῆς καὶ τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ Σχεδιασμοῦ, Πανεπιστήμιο Αἰγαίου, 2006, σσ. 5-17, 111-113. Βλ. ἐπίσης Ἰωάννα Μυλωνάκη, «Τὸ ἡμερολόγιο ὡς αὐτοβιογραφικὸ κείμενο», *Γράμματα καὶ Τέχνες* 85 (Ὀκτώβριος-Φεβρουάριος 1998), 12-14, ὅπου παρατίθεται καὶ γερμανικὴ βιβλιογραφία, καὶ Γιώργος Βελουδῆς, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 2004, σ. 193-196. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ συνάδελφὸ μου Ράνια Πολυκανδριώτη γιὰ τὴ βιβλιογραφικὴ βοήθεια.

137. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ εἴδους γενικὰ στὴ νεοελληνικὴ παιδεία βλ. Vassiliki Contoyanni, *Georges Seféris et son journal*, διδακτορικὴ διατριβή, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), Institut Néohellénique, 1983, σσ. 133-158· Μακατοῦ, ὁ.π., σσ. 18-32. Γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ προσωπικοῦ λόγου στὸ κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ πλαίσιο

Ρ. Ραγκαβή¹³⁸ στηρίχθηκαν σὲ ἡμερολογιακὲς σημειώσεις, ὅπως καὶ τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ,¹³⁹ ἐνῶ καὶ ὁ Ν. Ἰ. Σαρίπολος τηροῦσε ἡμερολόγιο ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.¹⁴⁰ Ἐκτὸς αὐτῶν τῶν κειμένων ποὺ δημοσιοποιήθηκαν νωρὶς εἴτε ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοὺς εἴτε ἀπὸ τοὺς ἄμεσους συγγενεῖς τοὺς, εἶναι βέβαιο ὅτι λανθάνουν πολλὰς τέτοιου τύπου προσωπικὲς καταγραφές, τὶς ὁποῖες ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἀναδείξει ἡ ἔρευνα,¹⁴¹ μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐξ αἰτίας τῆς αὔξησής τοῦ «κύρους» τοὺς ὡς γραμματολογικοῦ εἶδους καὶ ὡς ἱστορικῆς μαρτυρίας.¹⁴²

Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κουμανούδη διασώθηκαν τόσο τὸ Ἡμερολόγιο ὅσο καὶ πλῆθος σημειωμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κυρίως ἀντλοῦμε τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς βαθυτέρες σκέψεις καὶ τὴν κοσμοθεωρία του, δεδομένου ὅτι ἡ «αὐτολο-

τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ βλ. Ράνια Πολυκανδριώτη, «Ὁ προσωπικὸς λόγος στὸ Νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου 1996, Κοζάνη 1999, σσ. 379-402. Στὴν ἐργασία αὐτὴ διαπιστώνεται ἡ σύνδεση τοῦ εἶδους ἀφ' ἑνὸς μὲ τοὺς κύκλους τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸν χῶρο τῶν παροικιῶν. Ἕνα σημαντικὸ τεκμήριο τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ ἐμπόρου Ἀλεξ. Πατρινοῦ (1756-1825), ἡ ὁποία στηρίζεται καὶ σὲ ἡμερολογιακὲς σημειώσεις. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ ἐμπόρου τοῦ Λιβόρνου Ἀλεξ. Πατρινοῦ καὶ οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ Παρίσι κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ Ναπολέοντα (1810)», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 63 (1988), 235-259. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς προσωπικῆς γραφῆς (ἀπομνημονεύματα, ἡμερολόγια, περιηγήσεις) μὲ τὴ λογοτεχνία βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ Παν. Μουλλᾶ στὴν ἔκδοση *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Α', Ἀθήνα 1998, σσ. 212-223.

138. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Τάκη Καγιαλῆ στὸ Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', πρόλογος σ. λβ'.

139. Ἄλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1998, τ. Α', σ. 45.

140. Νικόλαος Ἰ. Σαρίπολος, *Αὐτοβιογραφικὰ Ἀπομνημονεύματα*. Ἐκδίδονται ἐντολῇ αὐτοῦ μετὰ θάνατον ὑπὸ τῆς χήρας αὐτοῦ Ἀριάδνης Σαριπόλου, Ἀθήνα 1889.

141. Ἕνα παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο τῆς περιόδου 1834-1837 τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Βλ. *Ἡμερολόγιο Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, 1834-1837*, ἐπιμέλεια Χρήστος Λοῦκος, Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη - Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ ἔκδοση. Ἀπὸ τὴ συζήτηση περὶ συγγραφῆς ἡμερολογίου ποὺ καταγράφει ὁ Κουμανούδης στὸ δικό του (26 Ἰαν. 1841) συνάγεται ἐξάλλου ὅτι καὶ ἄλλοι συμφοιτητές του εἶχαν τὴν ἴδια συνήθεια.

142. Αὐτὸ συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνθηση τῶν συναφῶν ἐκδόσεων κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια.

γοκρισία» αποτελεί ένα από τα βασικά γνωρίσματα της προσωπικότητάς του. Έκτος του ποιήματος *Στράτης Καλοπείχειρος* που εκδόθηκε δύο φορές όσο ζούσε ο δημιουργός του «λογοκριμένο» από τον ίδιο και ή πλήρης έκδοση πραγματοποιήθηκε μετά θάνατον, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι απέφευγε εκ συστήματος να εκθέτει δημοσίως τις πεποιθήσεις του.¹⁴³ Έτσι, για να κατανοήσει κανείς τα δημοσιευμένα κείμενά του που είναι τόσο «μελετημένα», ώστε σε κάποιες περιπτώσεις στα «κρίσιμα σημεία» καταλήγουν άσαφη, πρέπει να λάβει υπ' όψιν περισσότερο τί δεν περιλαμβάνει σε αυτά. Γνωρίζουμε λ.χ. από τα πρόχειρα σημειώματα που κατά καιρούς συνέτασσε ότι δεν έκτιμούσε τον ρόλο της Έκκλησίας στα προεπαναστατικά χρόνια και δεν συγκατέλεγε τη χριστιανική θρησκεία στα άναπόσπαστα στοιχεία της ταυτότητας του νέου έλλητισμού, διαφοροποιούμενος από τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής. Μολονότι δεν τὸ διακήρυσσε δημοσίως, δεν θὰ βροῦμε σὲ κανένα κείμενό του νὰ ἀναφέρει ἔστω καὶ μὲ οὐδέτερο τρόπο τὴ σημασία τῆς θρησκείας ὡς συστατικοῦ τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας.¹⁴⁴ Τὴ σχέση του ἐξάλλου μὲ τὸν Καῖρη καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, τὴ γνωρίζουμε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ καίρικες πηγές.¹⁴⁵ Τὰ σημειώματα συνιστοῦν μιὰ «παράλληλη» ζωὴ, μὲ τὴν ὁποία ἀναπλήρωνε τὰ κενὰ τῆς κανονικῆς, καθὼς γνώριζε ὅτι ἡ δημόσια συζήτηση τῶν φλεγόντων ζητημάτων προϋπέθετε ἕνα σθένος ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκογενειακὴ του ζωὴ νὰ ἐπιδεικνύει. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ σχόλιο σὲ ἕναν ποιητικὸ διαγωνισμό: «λυποῦμαι ὡς κριτῆς, ὅχι ὡς Στ. Ἀ. Κουμανοῦδης ὅτι αὐτοὶ οἱ χυδαιογράφοι δὲν θὰ βάλουν ποτὲ γνῶσιν».¹⁴⁶

143. Ἡ «ἐπικίνδυνη» γιὰ τὶς παγιωμένες ἀντιλήψεις τῆς εποχῆς ἀμφισβήτηση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ὡς κυρίαρχου ἱστορικὰ θεσμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὑπῆρξε βασικὸ συστατικὸ τῆς κοσμοθεωρίας του. Βλ. σσ. 40-41.

144. Σοφία Ματθαίου, «Ὁ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, «οἱ διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους» καὶ ὁ ἐπικήδειος στὸν Νεόφυτο Βάμβα», Ὁ Ἑρανιστὴς 26 (2007), 255-280.

145. Οἱ πληροφορίες τῆς ἀλληλογραφίας Καῖρη ξεκαθαρίζουν ἀσαφεῖς ἀναφορὲς τοῦ ἡμερολογίου του σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα. Βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καῖρη, μέρος Τρίτον. Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καῖρη*, Β' 1839-1845, Ἄνδρος 1998, σ. 216. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου Ζάνου, ὅπου ὁ Κουμανοῦδης χαρακτηρίζεται «μαθητὴς πιστὸς τῆς [Θεοσεβείας]».

146. Φάκ. 32(1146), ἀρ. 8(1-3). Τὸ ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι ἡ γλώσσα ποὺ ἔπρεπε βάσει τῶν προδιαγραφῶν τοῦ διαγωνισμοῦ νὰ εἶναι ἡ λόγια, ἐνῶ ὁ Κουμανοῦδης

Γιὰ τὴ δημόσια ἔκφραση τῶν πεποιθήσεών του σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀκόμη γι' αὐτὸν περισσότερο ιδέα παρὰ πραγματικότητα διατύπωσε τὴν ἀκόλουθη ἀρχή: «Ἐγὼ ἐπαινῶ ὅμως μόνους ἐκείνους ὅσοι ἐκφράζουν τὴν γνώμην των δημοσίως, ἢ τουλάχιστον ὅσοι δὲν δημοσιεύουν τι ἐναντίον τῇ πεποιθήσει των. Ὅθεν καὶ ἀποδέχομαι τὸν Καίτην. Ἐγὼ δὲ μέχρι τοῦδε εἰς ποίους ἀνήκω εἰμφορεῖ νὰ τὸ μάθῃ τις ὅταν ἀναγνώσῃ τὸ περὶ ζωγραφικῆς μου δοκίμιον. Ἐκεῖ φαίνομαι τῆς δευτέρας τάξεως ὢν καὶ πλησιάζων διὰ τῶν πολλῶν μου ἐλέγχων κατὰ τῶν καθεστώτων, τὴν πρώτην».¹⁴⁷ Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι παρέμεινε πιστὸς σὲ αὐτὴν τὴν ἀρχὴ κυρίως κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἑλλάδα· στὴ σφοδρὴ δημόσια διαμάχη μὲ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο σχεδὸν ἀποκαλύπτει τὴν «ἀντιχριστιανικὴ» κοσμοθεωρία του καὶ ὑφίσταται τὶς συνέπειες, κατηγορούμενος γιὰ ἀθεΐα ἀπὸ τὸν θιγόμενον Βυζάντιο.¹⁴⁸ Μὲ τὶς ἀνυπόγραφες ἢ ψευδεπίγραφες ποικίλου περιεχομένου παρεμβάσεις σὲ ἐφημερίδες τῆς περιόδου 1845-1860 δημοσίευε μὲν τὴ γνώμη του χωρὶς περιστροφές, ἀλλὰ πόσοι ἦσαν σὲ θέση νὰ γνωρίζουν ποιὸς κρυβόταν πίσω ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία; Ἡ ψευδώνυμη παρέμβαση μὲ διαδοχικὰ ἄρθρα π.χ. γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς τὸ 1857¹⁴⁹ ἦταν τολμηρὴ, ὡς αἰσθητικὴ καὶ κοινωνικὴ παράλληλα πρόταση, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε ἂν καὶ πόσοι τὴν προσέγραφαν στὸν Κουμανοῦδη. Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν πάντως ὅτι ἡ ἀνωνυμία ἀποτελεῖ συνήθη πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς καὶ δὲν ὀφείλεται πάντα στὴν ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέα νὰ μὴν ἀποκαλυφθεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος διέφευδε τὴ συνήθειά του νὰ δημοσιεύει ἔτσι,¹⁵⁰

συμπαθοῦσε –ιδίως στὴν ποίηση– τὴ «δημῶδη». Στὸ τέλος ἐπιστολῆς πρὸς τὸν βασιλέα Γεώργιο (φάκ. 36 (1150), ἀρ. 151), τὴν ὁποία δὲν ἔστειλε τελικὰ, σημειώνει: «Τὸ ἔγραψα μόνον διὰ νὰ ξαχλάσω καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι διορθωμένον καλῶς».

147. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 215.

148. Τὸ ἔργο τοῦ Σκαρλάτου Βυζάντιου ἦταν Ἡ Κωνσταντινούπολις ἡ περιγραφὴ τοπογραφικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ ἱστορικῆς τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1851. Γιὰ τὴν ἀντιδικία βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σσ. 178-179 καὶ *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, σσ. 377-378. Γιὰ τὶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου νύξεις βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 126 καὶ Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 255-256.

149. Βλ. σημ. 92.

150. Ἡ πολὺ φιλικὴ πρὸς τὸν Κουμανοῦδη (βασικὸς συντελεστὴς ἦταν ὁ στενότερος

καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι σε κάποιους κύκλους ο ανώνυμος συγγραφέας ήταν ασφαλώς γνωστός.¹⁵¹

Τὰ στιχουργήματα άποτελοφν έπίσης μιά ιδιαίτερη κατηγορία κειμένων, τὰ όποια λειτουργούσαν είτε ως άσκηση στιχουργίας είτε ως έκτόνωση για τόν συντάκτη τους. Τό περιεχόμενο καλύπτει όλες τις ευαισθησίες του σε σχέση τόσο με τὰ έθνικά θέματα όσο και με φιλοσοφικές ή άλλες άνησυχίες, ένω είναι τὰ πιό «έσωτερικά» κείμενα που διαθέτουμε, καθώς τις προσωπικές έγνοιες και τις λύπες του προτιμούσε να τις εκφράζει με έμμετρο τρόπο: «Άλλ' αίσθήματά τινά τούτου του καιρού άντι να καταγραφώσιν ίσως έπί ήμερολογίου έμορφώθησαν εις ποιήματα».¹⁵² Χαρακτηριστικά δείγματα άποτελοφν όσα αναφέρονται στα παιδιά του.¹⁵³

φίλος του Ήλίας Σταθόπουλος) έφημερίδα *Φιλόπατρις* διέψευδε τό 1861 (14 Μαρτίου) ότι έγγραφε ανωνύμως και διαβεβαίωνε τό κοινό ότι πάντα υπέγραφε τὰ άρθρα του. Ό ίδιος τό 1860 με άφορμή τό γεγονός ότι τό όνομά του δημοσιεύθηκε σε κατάλογο συνδρομητών της *Γενικής Έφημερίδος*, πράγμα που ήθελε να διαψεύσει, περιέγραφε δημοσίως τη στάση του ως έξής: «Τήν δημοσιότητα δέν άπέφυγα ποτέ δεισιδαιμονικώς, ως τινες ποιούσι, τόν φιλήσυχον και άπράγμονα τρόπον υπερέτρωσ άσπαζόμενος, άλλ' ούτε πάλιν έκρινα καλόν εις πᾶσαν περίστασιν να προβαίνω έν ταίς έφημερίσι δημοκοπών». Βλ. έφημ. *Άθηνά*, 14 Δεκ. 1860 (ήμερομ. άποστολής του κειμένου, τό όποίο ύπάρχει στα άποκόμματα στο άρχείο, φάκ. 51(1165), άρ. 69α).

151. Άπό τη σφοδρή άπάντηση του Βυζάντιου συνάγεται ότι πιθανώς κάποια «λογοκριμένα» άποσπάσματα του *Στράτη* δέν ήσαν άγνωστα. Βλ. Μητσού, *Στράτης*, σ. 256. Κάποιοι χαρακτηρισμοί έξάλλου του Δ. Βερναρδάκη στη διαμάχη του με τόν Ήλία Σταθόπουλο άποκαλύπτουν ότι γνώριζε τόν ανώνυμο έπικριτή του. Βλ. Σοφία Ματθαίου, «Ήλίας Σ. Σταθόπουλος (1821-1859). Ένας μαχητικός λόγιος», *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη*, επιμέλεια Κώστας Λάμπας, Αντώνης Άναστασόπουλος, Ήλίας Κολοβός, Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 2010, σσ. 307-308 σημ. 46.

152. *Ήμερολόγιον 1845-1867*, σ. 39 (18 Φεβρ. 1846).

153. Τό 1855 έξέφραζε με στιχούργημα την έπιθυμία να δει τὰ παιδιά του (κυρίως τόν «πρωτογέννητο» Άθανάσιο αλλά και «τό μικράκι», τόν Πέτρο) που βρίσκονταν στη Ζάκυνθο εκείνον τόν καιρό έξ αίτίας της χολέρας. Βλ. Ν. Α. Βέης, «Έμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη», *Άρχεϊον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού ΙΔ'* (1947-1948), 310. Τό 1859 μιá άσθένεια του Πέτρου προκαλεί ένα συναισθηματικό ξέσπασμα που εκφράζεται και πάλι με στιχούργημα, φάκ. 36 (1150), άρ. 77 («Είμαι καταβεβυθισμένος τέκνον μου εις λύπην, άμετρον κλαίω, θρηνώ, κόπτομαι...»). Βλ. έπίσης τὰ στιχουργήματα για την άγαπημένη του κόρη που πέθανε νέα στους φακ. 18 (1132), άρ. 29 - 25 (1139), άρ. 15 - 28 (1142), άρ. 25 και 35 (1149), άρ. 197.

Ὡς γνήσιο τέκνο τῆς ἐποχῆς του λοιπόν, ὁ Κουμανούδης τηροῦσε ἡμερολόγιο συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1837 ὡς τὸ 1851, ἔτος τοῦ γάμου του.¹⁵⁴ Παράλληλα τηροῦσε καὶ ἡμερολόγια τῶν ταξιδιῶν ποὺ κατὰ καιροὺς πραγματοποιοῦσε, τῶν «περιηγήσεων», ὅπως τὰ ἀποκαλοῦσε, τὰ ὁποῖα θεωροῦσε μάλιστα ἄξια νὰ δημοσιευθοῦν,¹⁵⁵ συνήθεια ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του¹⁵⁶ καὶ δὲν διακόπηκε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ὑποκαθιστώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴ συγγραφὴ ἡμερολογίου. Σὲ αὐτὰ περιελάμβανε κάθε εἶδους στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τοὺς τόπους ποὺ ἐπισκεπτόταν, λαϊκὲς λέξεις, ἀρχαιοτήτες, κτίρια, σχολίαζε στοιχεῖα τῆς σύγχρονης ζωῆς κτλ.¹⁵⁷

Ἡ συγγραφὴ τοῦ ἡμερολογίου δὲν εἶναι ποτὲ τακτικὴ: μεσολαβοῦν ἐβδομάδες, πολλὲς φορὲς καὶ μῆνες μετὰ τῶν ἐγγραφῶν: «Ἡμερολόγιον δὲν ἐβάσταξα ἀπὸ τῆς ἀπὸ Βερολίνου ἀναχωρήσεώς μου. Εἰς Παρίσιους δια-

154. Τὸ τετράδιο περιέχει μία ἐγγραφὴ τὸ 1853, τρεῖς τὸ 1855, μία τὸ 1858 καὶ τέσσερις τὸ 1867. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 147-155. Ἡ διακοπὴ τοῦ ἡμερολογίου παρατηρεῖται συχνὰ μετὰ τὸν γάμο ἢ γενικὰ μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση στὴν κοινωνία. Βλ. Béatrice Didier, *Le journal intime*, P.U.F., Paris 1976, σσ. 70, 75. Ὁ Κουμανούδης ἦταν πιά ἀποκατεστημένος κοινωνικά: τὸ κύρος του εἶχε ἀυξηθεῖ μετὰ τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη τὸ 1848-1849, τὸ 1850 ἀπείληψε ὅτι θὰ διέκοπτε τὴ διδασκαλία στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριον, ἐπειδὴ εἶχε παραλειφθεῖ τὸ ὄνομά του στὴν πρυτανικὴ λογοδοσία, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1851 συμμετεῖχε καὶ στὶς κριτικὲς ἐπιτροπὲς τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 36, 44, 49.

155. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 190. Βλ. ἐπίσης ἐδῶ τὴν ἐγγραφὴ τῆς 26 Νοεμ. 1845, ὅπου τονίζει τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ εἵδους. Πβ. τὴν ἀνάλογη ἄποψη τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ (*Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827) ποὺ παραθέτει ὁ Μουλλᾶς, *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας*, σ. 223. Σὲ κατάλογο μὲ τὸν τίτλο «Τὰ ἐξῆς μελετῶ νὰ ἐκδώσω καὶ μέρος αὐτῶν ἤδη συνέταξα, ἢ συνέλεξα τὴν ὕλην. Ἀπρίλιος 1855» περιλαμβάνει «Ἀποσπάσματα ἐκ περιηγήσεων καὶ ἐπιγράμματα νεωτερικά». Βλ. φάκ. 37 (1151), ἀρ. 21.

156. Βλ. φάκ. 36(1150), ἀρ. 161, 162 καὶ φάκ. 24 (1138), ἀρ. 4.

157. Βλ. τὴν ἔκδοση τῶν περιηγήσεων στὴν Ἀττικὴ: Ἐλευθέριος Βεκρῆς, «Ῥερίπατοι» Στέφανου Κουμανούδη στὴ ΝΑ. Ἀττικὴ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα», *Πρακτικὰ Θ' ἐπιστημονικῆς συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς*, Λαύρειο Ἀττικῆς, 13-16 Ἀπριλίου 2000, Ἑταιρεία Μελετῶν Νοτιοανατολικῆς Ἀττικῆς, Καλύβια Θορικῶ Ἀττικῆς 2008, σσ. 417-437. Γιὰ τὸν συμφυρμὸ ἡμερολογιακῶν σημειώσεων, ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων καὶ ἀπομνημονεύματος πβ. Μουλλᾶς, *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας*, σ. 216. Ἕνα ἄλλο εἶδος προσωπικῶν σημειώσεων εἶναι τὰ *lieblingsworte* (ἀγαπημένες ρήσεις), ὅπως αὐτὲς ποὺ κατέγραφε ὁ Ν. Κοτζίδης (12 Μαρτ. 1842).

τρίβων ἐσημείωσα τινά, δὲν ἦσαν ὅμως ἡμερολόγιον. Κ' ἐδῶ εἰς Βελιγράδι ὑπέστην διαφορούς φάσεις ἀξίας ἐξιστορήσεως καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν μου καὶ μόνον ... Σήμερον πιάνω τὸν κάλαμον διὰ ἡμερολόγιον τακτικόν· ἀλλ' ἄραγε θὰ δυνηθῶ νὰ τὸ περάνω;» (μέσα Μαΐου 1845). Ἡ ἀμέλεια στὴν τήρηση τοῦ ἡμερολογίου τοῦ δημιουργεῖ ἐνοχές: «εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἡμερολογίου μου εἶμαι ὀκνηρός ... Δὲν ἐξεύρω, πότε θὰ συνηθίσω νὰ θεωρῶ τὴν συγγραφὴν εἰς τὸ ἡμερολόγιον ὅχι μόνον ὡς χρέος ὀχληρὸν καὶ πληρωτέον ὅσον τάχιστα καὶ κάλλιστα, ἀλλὰ καὶ ὡς εὐχάριστον διατριβὴν καὶ τρυφήν, καθὼς εἶναι ἡ γνώμη τῶν ὡς ἀληθῶς ἡμερογραφούντων» (17 Νοεμ. 1840). Ἔχει συνείδηση λοιπὸν ὅτι τηρώντας ἡμερολόγιο ἀκολουθεῖ τὸν συρμό, μὲ στόχο πάντως κυρίως τὴν αὐτογνωσία:¹⁵⁸ «Διὰ τοῦ ἡμερολογίου γνωρίζομεν τὸν ἑαυτὸν μας ἐξ ἡμῶν αὐτῶν» (16 Φεβρ. 1840). Ἡ βραδυὴ ἐξάλλου αὐτοσυγκέντρωση βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεκαθαρίσει τὶς σκέψεις του:¹⁵⁹ «διὰ νὰ ἐκφράσω καὶ γνωστοποιήσω ἑμαυτῷ πληρέστερον ὅσα κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας συγκεχυμένως ἤσθάνθην καὶ ἐσκέφθην» (12 Μαΐου 1844). Τὸν βοηθᾷ ἐπίσης νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ἰδιοσυστασίας του: «ὅταν εὐρίσκεται τις μόνος, τότε σκέπτεται ἰδίως *eigenthümlich*». Ἔτσι «ἡ καθ' ἑκάστην συγγραφὴ τὸ ἐσπέρας κινεῖ εἰς ἡμερινὴν προσοχὴν» (23 Σεπτ. 1840). Ἀπὸ τὴν ἄλλή λειτουργεῖ ὡς λύτρωση, ὡς ἀποστασιοποίησις ἀπὸ τὰ τραύματα τῆς καθημερινότητος:¹⁶⁰ «Ἐσημείωσα τὰ ὀλίγα ταῦτα ἐπὶ ποδὸς καὶ ἐν συνόψει, διὰ νὰ διασκεδάσω τὴν κακοχυμίαν τὴν ὁποίαν μ' ἐπροξένησαν αἱ ἀντιλογίαι τοῦ Σταθοπούλου» (3 Μαρτ. 1840). Πρόκειται σχεδὸν γιὰ ψυχαναγκασμό:¹⁶¹ «Διατί νὰ μὴ ἀγαπῶ τὴν γραφὴν ἡμερολογίου, ἐνὼ αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην;»¹⁶² Ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐξωτερικῶν ἐμπειριῶν, κατὰ τὴ γνώμη του, ὁδηγεῖ σὲ χρήσιμα καθολικότερα συμπεράσματα, ἔτσι ἡ καταγραφὴ «πρέπει νὰ ᾔηται σύντομος εἰς τὰ ἐξωτερικὰ καὶ νὰ καταγράφη μᾶλλον τὸ ἐξαγόμενον»

158. Didier, *ὁ.π.*, σ. 84.

159. Ἡ καθημερινὴ καταγραφὴ εἴτε λογαριασμῶν εἴτε ἐμπειριῶν συνιστᾷ ἓνα συνηθισμένο γνώρισμα τῶν ἡμερολογίων. Βλ. Didier, *ὁ.π.*, σσ. 49-52.

160. Didier, *ὁ.π.*, σσ. 87-115, ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἡμερολογίου-καταφυγίου. Ἐκτὸς ἀπὸ καταφύγιο, τὸ ἡμερολόγιο ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς συντάκτες ὡς ταξίδι-ἀπόδραση. Βλ. Μακατοῦ, *ὁ.π.*, σ. 7.

161. Didier, *ὁ.π.*, σ. 103.

162. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 110 (9 Σεπτ. 1849).

(26 Ἰαν. 1841). Λειτουργεῖ ἐπίσης ὡς ὑποκατάστατο τῆς ἀνάγνωσης: «...στερημένος βιβλίων πρὸς ἀνάγνωσιν ἀναγκάζομαι νὰ γράφω» (4 Νοεμ. 1840). Οἱ σκέψεις καὶ οἱ ἐμπειρίες πρέπει νὰ καταγραφοῦν στὴ μνήμη, ὥστε νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ἀνακαλεῖ: «...γράφω μόνον πρὸς μέλλουσαν βοήθειαν τῇ μνήμῃ μου» (12 Μαΐου 1844). Πράγματι, ἐπανέρχεται στὰ γραπτὰ του, ὅχι μόνο στὸ ἡμερολόγιο, ἀναθεωρεῖ ἀπόψεις ποὺ εἶχε ἐκφράσει (26 Ἰαν. 1841) καὶ πολλὰς φορὲς τὶς ἀπορρίπτει: «Ἀλλὰ μόλις ἐσημείωσά τινα γαλλιστί, καὶ ἴσως ἤδη τὰ ἐφθειρα» (μέσα Μαΐου 1845). Αἰτία γιὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ θεωροῦσε τὴν «ἐν γένει προβαίνουσαν προκοπὴν ... οἷον ἀποστροφὴν ἀπὸ ἀντικείμενα προτέρας κλίσεώς μας καὶ προσκόλλησιν εἰς ἄλλα» (24 Φεβρ. 1840). Τὸ ἡμερολόγιο, ὑπόθεση, ὅπως συνηθιζόταν,¹⁶³ τῶν νυχτερινῶν ὥρων, δὲν βασιζόταν μόνο στὴν ἀνάμνηση τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πρόχειρες σημειώσεις ποὺ εἶχε κρατήσει τὶς στιγμὲς ποὺ ζοῦσε κάποια ἐμπειρία: «Ἄς ἀντιγράψω ἀπὸ τὸ διφθέριόν μου καὶ τ' ἀκόλουθα» (9 Νοεμ. 1840).

Τί καταγράφει ὅμως στὸ Ἡμερολόγιο; Οἱ καλλιτεχνικὲς ἐμπειρίες, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καλύπτουν ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του· περιγράφει καὶ ἀναλύει ἐνδελεχῶς συναυλίες μουσικῆς, κυρίως ὀπερας, ἐνῶ ἡ ἐπίσκεψις σὲ μουσεῖα καταγράφεται μὲ σχολαστικὲς μερικὲς φορὲς λεπτομέρειες. Βασικὸ κίνητρο ἀποτελεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν τέχνη, κυρίως τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴ μουσικὴ. Διακρίνει κανεὶς ὥστόσο καὶ τὴ φιλομάθεια ποὺ ἀσφαλῶς συνδέεται μὲ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του· αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ μάθει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀπόφασις νὰ ξαναζεῖ τὶς ἴδιες καλλιτεχνικὲς ἐμπειρίες, ὥστε νὰ τὶς κατανοήσῃ ἢ νὰ τὶς αἰσθανθεῖ καλύτερα.

Μὲ τὸν ἴδιο ἐνδελεχὲς τρόπο ἀναλύει καὶ σχολιάζει πολλὰς «ἐξωπανεπιστημιακὰς» ἀναγνώσεις του,¹⁶⁴ ἐνῶ περιορίζεται στίς ἀνεκδοτολογικὰς πλευρὰς τῶν σπουδῶν του, ὅπως εἶναι οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν παραδόσεων τῶν καθηγητῶν, καὶ ὅχι στὸ περιεχόμενό τους· ἔτσι χαρακτηρίζε «μονότονον» τὸν Raumer (2 Νοεμ. 1840), «ἀνυπόφερτο καὶ πληκτικὸν» τὸν Krüger (16 Νοεμ. 1840), ἐνῶ σχολίαζε τὸν Görres ποὺ προκαλοῦσε θυμῆδιά

163. Didier, ὁ.π., σ. 160.

164. Πολὺ συχνὰ τὰ ἡμερολόγια βρίθουν σημειώσεων ἀπὸ ἀναγνώσεις τῶν συντακτῶν τους. Βλ. Didier, ὁ.π., σ. 180.

στο άκροατήριο (16 Νοεμ. 1840). Οί έξαιρέσεις άντανακλούν τὰ εὐρύτερα ενδιαφέροντα καὶ τὴ διαμορφούμενη κοσμοθεωρία του· πρόκειται γιὰ τοὺς καθηγητές, τῆς γεωγραφίας, Karl Ritter (5 Νοεμ. 1840), καὶ τῆς θεολογίας, F. Benary (28 Νοεμ. 1840), οἱ ὅποιοι προκαλοῦν τὸ ενδιαφέρον του, ὁ πρῶτος, γοητευτικὸς καὶ στὴν παράδοση, γιὰ τὶς γνώσεις καὶ τὴ μέθοδο προσέγγισης τοῦ κόσμου, καὶ ὁ δεύτερος γιὰ τὴν κριτικὴ του στάση ἀπέναντι στοῦ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στὸν πιὸ σημαντικὸ ἐξάλλου καθηγητὴ του στοῦ Βερολίνου, τὸν Böckh, ἀφιερώνει μόνο ἓνα δηκτικὸ σχόλιο ποὺ θίγει τὴν ἀδιαφορία τοῦ ἀρχαιολάτρη καθηγητῆ γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους (15 Δεκ. 1841), ἐνῶ τὸ μοναδικὸ σχόλιο, ἐπικριτικό, γιὰ τὸν Ranke, ἀναφέρεται στὴν ἄποψη ποὺ διατύπωσε κατὰ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης (13 Ἰαν. 1842).

Κατέγραφε ἐπίσης μὲ μεγάλη συνέπεια τὰ ὄνειρά του, ἀντιμετωπίζοντάς τα ὡς μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἐμπειρίες τῆς ζωῆς του.¹⁶⁵ Τὸ βασικότερο ζήτημα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ἦταν τὸ «προγνωστικὸν» τῶν ὀνείρων (26 καὶ 27 Φεβρ. 1840), προβληματισμὸς ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, ὅταν εἶχε παρατηρήσει ὅτι κάποιον ὄνειρό του εἶχε πραγματοποιηθεῖ (26 Φεβρ. 1840). Τὸ γεγονός ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ ἐμφανιζόταν εἴτε αὐτὸ καθεαυτὸ εἴτε μὲ ἀλληγορικὸ τρόπο, ὁπότε τὸ ἐρμήνευε μόνος του ἢ μὲ τὴ βοήθεια ὀνειροκρίτη (26 Φεβρ. 1842 καὶ 15 Ἰουν. 1845), ἐνῶ κατέγραφε καὶ αὐτὰ ποὺ δὲν ἐπαληθεύονταν.¹⁶⁶ Ἄλλοτε διαπίστωνε ὅτι ἐξέφραζε ἀπλῶς τὴν ἀνησυχία του γιὰ διάφορα θέματα, ὅπως γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν του (20 Δεκ. 1841) ἢ τὴν κακὴ του διάθεση.¹⁶⁷ Γιὰ νὰ ἐλέγξει τὸ προγνωστικὸ στοιχείο, ἐρευνοῦσε σχολαστικὰ ἂν εἶχε προηγηθεῖ κάποιο γεγονός ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἐπηρεάσει τὴ σκέψη στὸν ὕπνο του (29 Αὐγ. 1843).

165. Τόσο, ὥστε νὰ καταγράφεται ὡς τομὴ στὴ ζωὴ του: «Ἐγεννήθην, ἐθῆλασα, ἡσθένησα, ἐβαυκαλίσθην, ἐκουνήθην, ἐκοιμήθην, ὠνειρεύθην...», *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 191. Ὅταν αὐτὰ ἐπαληθεύονταν, τελείωνε τὴν περιγραφή του μὲ τὴ φράση «μὴν πιστεύης λέγουν ὀνείρατα!» (26 Φεβρ. καὶ 3 Μαρτ. 1842).

166. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 95-96, 98.

167. «Αὐτὲς τὶς μέρες μὲ βασανίζει πονόλαιμος καὶ τὴν νύχτα πολὺ ἄσχημα ὄνειρα: περιπτώξεις μὲ τὸν πεθαμένο θεῖο μου, τὸν ἀδελφὸ τῆς μητέρας μου, καὶ ἄλλα τέτοια. Κάνω μιὰ ζωὴ ὑπέρμετρα πεζὴ χωρὶς καμιάν ἀπόλαυση εἴτε ἀπὸ τὰ γράμματα εἴτε ἀπὸ τὶς ἀπολαύσεις τοῦ σώματος», *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 75.

Παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐμμονὴ στὴν περιγραφὴ τῶν ὀνείρων θὰ μπορούσε νὰ ἀποβεῖ χρήσιμη γιὰ τὴν ἀποκάλυψη πιδ «ἐσωτερικῶν» στοιχείων τῆς προσωπικότητος τοῦ Κουμανούδη, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νὰ καταγράψει πολλά, ὅσα π.χ. ἀναφέρονται στὴ σχέση του μὲ τὸ γυναικεῖο φύλο.¹⁶⁸ Τὸ ἡμερολόγιο δὲν ξεφεύγει πάντως ἀπὸ τὸν κανόνα τῶν προσωπικῶν ἐκμυστηρεύσεων ποὺ χαρακτηρίζει τὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, οἱ ὁποῖες περιορίζονται ὥστόσο στὴν ἔκφραση κυρίως συναισθημάτων ἐνοχῆς καὶ ἀνασφάλειας. Οἱ ἐνοχῆς ἀναφέρονται στὴν τήρηση τῶν ὑποχρεώσεων τῶν σπουδῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς προσδοκίες τῶν γονέων του στὸ Βελιγράδι, ἐνῶ ἡ ἀνασφάλεια ἐκφράζεται μὲ τὴ διαρκὴ ἀγωνία γιὰ τὸ μέλλον, ποὺ δὲν παύει οὔτε μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἀθήνα, ὅποτε ἀνησυχεῖ τόσο γιὰ τὴν ἐπάρκειά του ὡς διδάσκοντος στὸ Πανεπιστήμιο ὅσο καὶ γιὰ τὴ διασφάλισή τῆς θέσης του (26 Νοεμ. 1845).¹⁶⁹ Ἡ ἀνασφάλεια συμπλέκεται μὲ τὴν αὐτοκριτικὴ· ὅταν ὁ Μητσόπουλος τὸν χαρακτηρίζει «ἄσπλαγχο», ἐπιχειρεῖ νὰ διερευνήσῃ τὸ θέμα: «Ἄς ἐξετάσω τὸν ἑαυτόν μου, νὰ ἰδῶ ἂν εὖρω ἄστοργόν τι ἐν ἑαυτῷ» (17 Ἰαν. 1841). Χρόνια ἀργότερα ἐρμηνεύει τὴν ἀποχή του ἀπὸ τὴ συγγραφὴ ἡμερολογίου ὡς μέρος τῆς διαδικασίας τῆς αὐτοκριτικῆς: «Φαίνεται ἐπειδὴ δὲν ἔχω νὰ σημειῶ εὐχάριστα περὶ διορθώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ μου ἀνθρώπου».¹⁷⁰ Ἄλλοι αὐτοχαρακτηρίζεται «δυσέντευκος» (12 Ἰουν. 1845). Ὅλα τὰ ἐκφραζόμενα συναισθήματα ἀποτελοῦν κοινὸ τόπο τῶν ἡμερολογίων τῆς ἐποχῆς.¹⁷¹

Πέρα ἀπὸ τὴν πλήρη ἀποσιώπηση γεγονότων τῆς ζωῆς του, χρησιμοποιεῖ καὶ κάποιες ἄλλες ἀσφαλιστικὲς δικλίδες στὶς ἐκμυστηρεύσεις του, ὅπως εἶναι μιὰ ξένη γλῶσσα. Ὅταν π.χ. ἀναφέρεται στὶς ἀκραίες, κατὰ τὴ γνώμη του,

168. Μολονότι τὸ ἡμερολόγιο συνιστᾷ προνομιακὸ χῶρο ἐρωτικῶν ἐκμυστηρεύσεων (Didier, ὁ.π., σ. 57), δὲν λείπουν οἱ ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὸν κανόνα (ὁ.π., σ. 177). Ὁ ἔρωτας πάντως εἶναι ἀπὸν γενικὰ στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κουμανούδη. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ περιλαμβάνεται στὸ αὐτοβιογραφικὸ «Ἐγεννήθην, ἐθήλασα...»: «Ἐκόντευσά δις μόνον νὰ ἐρωτευθῶ, τὴν πρώτην φορὰν μόλις πρόσηβος ὢν, τὴν ἄλλην ἤδη ἀνήρ, ἀλλ' οὐδ' ἄπαξ ἐρωτεύθην / Καμμία ποτέ, ὅσον ἤξεύρω, δὲν μὲ ἐρωτεύθη, οὐδ' ἔρριξε μάτι ἀπάνω μου». Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 197.

169. Βλ. *ἐπίσης* *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 54, 55, 101-102, 104.

170. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 110 (9 Σεπτ. 1849), 41 (29 Μαρτ. 1846).

171. Didier, ὁ.π., σσ. 56-58, 99-101.

παρατηρήσεις του περιοδικού *Deutsche Jahrbücher* για τη θρησκεία, όπου εμπλέκονται και σεξουαλικά ύπονοούμενα, χρησιμοποιεί τη λατινική (20 Ιαν. 1842). Η βαθεία εξομολόγηση του 1845 (1 Ιουν.) στο Βελιγράδι είναι γραμμένη στα γαλλικά, όπως είναι γραμμένη στα γερμανικά ή όμολογία των σφαλμάτων στα όποια υπέπεσε κατά τη διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο το 1845 (26 Νοεμ.).¹⁷² Έδω μάλιστα περιγράφει ο ίδιος την άμηχανία του: «Γιατί τὸ κάνω στα γερμανικά; Ίσως, γιατί θὰ ἤθελα νὰ εἶναι ἓνας ἄλλος, καὶ μάλιστα ξένος, αὐτὸς ποὺ μοῦ λέει αὐτὸ κι ἐκεῖνο». Αὐτὴ ἡ ψυχολογικὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀντίδραση δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἄλλη ἔκφραση αὐτολογοκρισίας, συνήθης στὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους.¹⁷³

Ἐκτὸς τῆς παραπάνω λειτουργίας, φαίνεται πάντως ὅτι χρησιμοποιεῖ τὶς ξένες γλώσσες καὶ ὡς ἄσκηση γιὰ τὴν ἐκμάθησή τους.¹⁷⁴ ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴ Γερμανία γράφει ἀποσπάσματα στὰ γερμανικά, ἐνῶ στὴ Γαλλία στὰ γαλλικά.¹⁷⁵ Μεγάλα, τέλος, τμήματα τῶν ἐγγραφῶν τοῦ νεώτερου ἡμερολογίου εἶναι γραμμένα στὴ λατινική, τὴν ὁποία δίδασκε ἀπὸ τὸ 1845 στὸ Πανεπιστήμιο,¹⁷⁶ ἔχοντας συνείδηση τῆς ἀνεπάρκειάς του, ὅπως εἶδαμε. Ἡ λατινικὴ φιλολογία ἦταν ἄλλωστε ἓνα ἀντικείμενο ποὺ δὲν συμπεριλαμβανόταν στὶς ἐπιλογές του (24 Ὀκτ. 1841).

Ἡ μορφή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ποὺ χρησιμοποιεῖ συνιστᾷ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα πλευρὰ τοῦ Ἡμερολογίου. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἀπλὴ λόγια γλώσσα, μὲ σύνταξη νεοελληνική, ἀρκετὰ κοντὰ στὴν προφορικὴ καὶ ἐλάχιστα ἐπεξεργασμένη, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος (17 Νοεμ.

172. Τὴ γερμανικὴ γλώσσα χρησιμοποίησε, γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἀδιαφορία του γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς στὸ ἡμερολόγιο τοῦ 1846. Βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σ. 167.

173. Didier, *δ.π.*, σσ. 113-114· Μυλωνάκη, *δ.π.*, σ. 12. Σύμφωνα μὲ μιὰ σύγχρονη ἐρυνήτρια, ὁ συγγραφέας ἡμερολογίου αἰσθάνεται ὅτι συμμετέχει σὲ μιὰ παράσταση μπροστὰ σὲ κοινὸ (Μακατοῦ, *δ.π.*, σ. 8), γεγονὸς ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ περιορίζει τὸν αὐθορμητισμὸ του. Κατὰ τὴν ψυχχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τῆς Didier (*δ.π.*) ὁ συγγραφέας θυμίζει ἓνα παιδὶ ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ ὀφείλει νὰ εἶναι εἰλικρινές, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὑπακούει σὲ κανόνες εὐπρέπειας.

174. Ἀλληλογραφεῖ π.χ. μὲ τὸν φίλο του Παναζῆ Ρύσιο στὴ λατινική. Βλ. φάκ. 24 (1138), ἀρ. 4ε' καὶ φάκ. 26 (1140), ἀρ. 71.

175. Ὅλες αὐτὲς οἱ λειτουργίες ἔχουν παρατηρηθεῖ καὶ στὰ εὐρωπαϊκὰ παραδείγματα. Βλ. Didier, *δ.π.*, σσ. 181-184.

176. Βλ. λ.χ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 66-69.

1840): «...τὰς [σκέψεις] καταγράφω τραχέως, ἀσυντάκτως καὶ καθὼς μόλις ἐγὼ μετ' ὀλίγον δύναμαι νὰ τὰς καταλάβω, πολὺ ὀλιγότερον ἄλλος». Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα ποὺ χρησιμοποιεῖ δὲν ταυτίζεται πάντως μὲ τὴν αὐστηρὴ καθαρεύουσα, στὴν ὁποία ἔγραφε ἀργότερα καὶ ὁ ἴδιος καὶ οἱ σύγχρονοί του, ἐνῶ λαϊκὲς λέξεις συνυπάρχουν ἀρμονικὰ μὲ ἀρχαῖες· ἡ λέξη ποιὸς [= σάπιος] λ.χ., δὲν καταγράφεται σὲ λεξικά τῆς λόγιας νεοελληνικῆς, ἐνῶ πλάθει ὁ ἴδιος τὸ οὐσιαστικὸ ἀπόκυος ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ρῆμα ἀποκυῶ [= γεννῶ]. Οἱ ἀρχαῖες λέξεις ὥστόσο δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς γλωσσικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ γιοῦ τοῦ Πέτρου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρθηκε, «ἐξωραΐζει» τὸ κείμενο «ἐπὶ τὸ λογιότερον». Σὲ ποιά γλωσσικὴ πραγματικότητα ὅμως ἀντιστοιχεῖ ἡ γλώσσα τοῦ Ἡμερολογίου; Στὴ γλώσσα ποὺ διαμόρφωνε σταδιακὰ ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἢ στὴ γλώσσα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, ἀπὸ τὴν ὁποία προερχόταν; Ἡ παραβολὴ μὲ τὴ γλώσσα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ πατέρα τοῦ ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται μάλλον γιὰ τὴ γλώσσα ποὺ διαμόρφωνε σταδιακὰ ὁ ἴδιος, στὴ διαρκὴ ἀναστροφὴ μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς γλωσσικὲς καταβολές του.¹⁷⁷

Ἡ ζωὴ τοῦ νεαροῦ ἐτερόχθονα στὴν Εὐρώπη, ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀποτελεῖ μιὰ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴ φοιτητικὴ ζωὴ καὶ τὶς ποικίλες ἐμπειρίες τῶν ἐλλήνων σπουδαστῶν, σὲ μεγάλο βαθμὸ κοινές, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Ραγκαβῆ.¹⁷⁸ μιὰ φοιτητικὴ ζωὴ ποὺ τὴν προσδιορίζουν, πέρα ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν σπουδῶν, συχνὲς ἐπισκέψεις στὸ θέατρο καὶ στὴν ὄπερα, συζητήσεις λιγότερο ἢ περισσότερο «σοβαρές», περὶ φιλίας, περὶ τέχνης, περὶ φυσικῶν νόμων, περὶ βασιλείας, βόλτες στὰ πάρκα τοῦ Μονάχου καὶ τοῦ Βερολίνου, ξενύχτια μὲ οἰνοποσία στὰ σπίτια συμφοιτητῶν, διασκέδαση στὰ καφενεῖα, χαρτοπαιξία καὶ συναναστροφές ὅχι μόνο μὲ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ μὲ γερμανοὺς

177. Βλ. παραπάνω (σσ. 20-21) τὴν ἐπιστολὴν τοῦ πατέρα του, καθὼς καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννη Κουμανούδη πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Δεκέμβριον τοῦ 1835, φάκ. 1(1103)β', ἀρ. 60, ὅπου ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἀνορθογραφίες.

178. Μολονότι δὲν ἔπινε καὶ δὲν κάπνιζε, ὁ Ραγκαβῆς περιγράφει τὴ διασκέδαση τῶν φοιτητῶν στὸ Μόναχο, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Κουμανούδης. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὴ συνήθεια τῶν μονομαχιῶν, καθὼς καὶ στὴν ἀγάπη τοῦ θεάτρου, στὴν ἀνάγνωση τῶν εὐρωπαϊκῶν κλασικῶν, καθὼς καὶ στὴ σχέση μὲ τὴ μουσικὴ. Βλ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', σσ. 176-177, 181, 182, 184, 188.

συμποιητὲς (1, 17 καὶ 26 Ἰαν. 1841, 24 Φεβρ. 1841, 12 Ἰαν. 1842, 30 Ἰαν. 1842), ἀκόμα καὶ μονομαχίες (21 Ἰουν. 1841, 10 Μαρτ. 1842). Μέσα ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο παρακολουθοῦμε τοὺς «συρμούς» τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἀποτυπώνονται λ.χ. στὰ μουσικὰ ἔργα ποὺ παρακολουθεῖ ὁ Κουμανούδης. Παρακολουθοῦμε ἐπίσης τοὺς ἀνταγωνισμοὺς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐν ὄψει τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης στὴν Ἑλλάδα, π.χ. μεταξὺ Πελοποννησίων καὶ μὴ (10 Μαρτ. 1842), ἀνταγωνισμοὺς ποὺ ἐνισχύονται ἀπὸ τὶς ἀνάλογες προσδοκίες τῶν «έτεροχθόνων», καθὼς καὶ τάσεις συγκρότησης καὶ περιχαράκωσης τῶν ἐπαγγελματικῶν κλάδων (17 Ὀκτ. 1841). Ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ταχύτατη διάδοση τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Γερμανίας. Ὁ Κουμανούδης μαθαίνει τὴν κατάσταση τῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα, τὶς θέσεις, τοὺς μισθοὺς, ἀκόμη καὶ τὸ «παρασκήνιο» («οἱ ἐν Γερμανίᾳ σπουδάσαντες ἀποτελοῦν ἐναντίον κόμμα μὲ τοὺς ἄλλους· θεωροῦνται τρόπον τινὰ σχολαστικοί», ἀρχὰς Ὀκτ. 1841). Πληροφορεῖται ἐπίσης ὅχι μόνο τὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐκδοτικὲς ἢ ἀπλῶς συγγραφικὲς προθέσεις τῶν λογίων στὴν Ἑλλάδα (25 Δεκ. 1841). Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν Κ. Οἰκονόμου (1 Ὀκτ. 1837) εἶναι χαρακτηριστικὲς: «Ἐμαθα περὶ τοῦ Οἰκονόμου ὅτι διατρίβει εἰς τὸ Ναύπλιον ἐνασχολούμενος εἰς ἔκδοσιν λεξικοῦ τῆς κοινῆς μας γλώσσης. Δὲν τὸν βάλλουν εἰς κἀνὲν δημόσιον ὑπουργεῖον, ἐπειδὴ λαμβάνει σύνταξιν ἀπὸ ξένον βασιλέα (τῆς Ῥωσσίας) καὶ τοῦτο εἶν' ἐμποδισμένον ἀπὸ τοὺς νόμους. Εἶναι δὲ φιλάργυρος καὶ ἀγαπᾷ τὰ παράσημα μὲ ματαιότητα».

Τὰ γνωρίσματα τοῦ συγκεκριμένου ἡμερολογίου δὲν διαφεύδουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν τυπολογία, στὴν ὁποία ἔχει καταλήξει ἡ μελέτη τοῦ εἵδους. Ὁ Κουμανούδης καταγράφει ἀποσπασματικὰ καὶ ἐν θερμῷ τὶς ἐμπειρίες ποὺ ἐπιλέγει, συνομιλεῖ μὲ τὸν ἑαυτό του, τὸν κρίνει μὲ αὐστηρότητα, ἀλλὰ σχολιάζει ἐξίσου δηκτικὰ καὶ χωρὶς ἀναστολὲς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ συναναστρέφεται. Τὸ ἴδιο τὸ ἡμερολόγιο γίνεται ἀντικείμενο συζήτησης (26 Ἰαν. 1841) καὶ ἀφορμὴ παρεξηγήσεων μεταξὺ τῶν φίλων· ὅταν διάβασε στὸν Μητσόπουλο τὰ ἀναφερόμενα σὲ αὐτὸν ἀποσπάσματα, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι συνέβαλλε στὴ βελτίωση τοῦ χαρακτήρα του, ἀντιμετώπισε τὸν κίνδυνον νὰ διακοποῦν οἱ σχέσεις τους (26 Νοεμ. 1845).

Ὅσο αὐξάνονται οἱ δημόσιες δραστηριότητες τοῦ Κουμανούδη, τόσο μειώνονται οἱ ἐγγραφὲς στὸ Ἡμερολόγιο. Ἡ ἔντονη κοινωνικὴ ζωὴ ἀφήνει

μικρὰ περιθώρια ἀπόδρασης στὴν ἰδιωτικὴ ἔκφραση, ἡ ὁποία ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια περιορίζεται στὰ στιχουργήματα. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἐπενδύει γιὰ τὴ δικαίωσή του σὲ αὐτοῦ τοῦ τύπου τὴ συγγραφικὴ ἔκφραση, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει π.χ. γιὰ τὸν Σαρίπολο, ὁ ὁποῖος καταγράφει συστηματικὰ τὶς δημόσιες δραστηριότητές του καὶ ἐπιθυμεῖ τὴ δημοσιοποίησή τους μετὰ θάνατον μὲ ἐμφανὴ τὴ διάθεση τῆς δικαίωσης.

Γύρω στὸ 1894 μετὰ ἀπὸ προτροπὴ φίλων ὁ Κουμανούδης ἀντιμετώπισε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ συγγράφει ἀπομνημονεύματα.¹⁷⁹ Στὶς σημειώσεις ποὺ συντάξε ὡς «κεφάλαια» ἐλάχιστα γεγονότα συμπίπτουν μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὸ Ἡμερολόγιον· ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναφέρει μόνον ὅτι παρακολούθησε μαθήματα ἀρχαιολογίας ἀπὸ τοὺς Thiersch καὶ Tölken, ὅτι ἀποστήθισε ἓναν ὀλυνθιακὸ λόγο τοῦ Δημοσθένη, καθὼς καὶ τὴν «ἀνεξετασία», ποὺ ἐπαναλάμβανε μὲ κάθε εὐκαιρία, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐμπειρίες τῆς περιόδου ἐκείνης καταγράφει μόνον κάποια ταξίδια καὶ τὴν καρατόμηση τῆς παιδοκτόνου Birnbaum (21 Φεβρ. 1842), ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶχε χαραχθεῖ βαθιὰ στὴ μνήμη του.¹⁸⁰ Ἀπὸ τὴ δημόσια παρουσία του ἐξάλλου, ὡς τομὲς ἀνέφερε μόνον τὴν ἐκλογή του στὴ θέση τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴν ἐπιλογή του ὡς δασκάλου τῶν ἑλληνικῶν τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ τῆς συζύγου του Ὀλγας, τὸν «παραγκωνισμό» ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου,¹⁸¹ καθὼς καὶ τὴν παράλειψη τῆς ἀρχαιολογικῆς συνεισφορᾶς του ἀπὸ τὸν Φ. Ἰωάννου στὸν Ὀλυμπιακὸ Λόγο τοῦ 1871.¹⁸² Μὲ αὐτὲς τὶς πρόχειρες σημειώσεις-κεφάλαια, ὅπου σκιαγραφεῖται ἡ εἰκόνα ποὺ ὁ ἴδιος ἐπιθυμοῦσε νὰ προβάλλει στοὺς μεταγενέστερους, ἀντιλαμβάνομαστε τελικὰ τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει μιὰ ζωντανὴ καθημερινὴ καταγραφὴ ἐμπειριῶν ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑπὸ τὴ μορφὴ αὐτοβιογραφίας ἢ ἀπομνημονευμάτων.

179. Ἀφορμὴ, ὅπως ἀναφέρει, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ραγκαβῆ τὸ 1894. Βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

180. Τὴν ἀναφέρει καὶ στὸ αὐτοβιογραφικὸ κείμενο «Ἐγεννήθην, ἐθήλασα...». Βλ. Ἡμερολόγιον 1845-1867, σ. 195.

181. Βλ. Ματθαίου, Σχεδιάσμα, σσ. 27, 39, 73.

182. Βλ. φάκ. 21 (1135), ἀρ. 214.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ 1837-1845

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

{ }	μεταγενέστερη προσθήκη
⌈ ⌋	διαγραφὴ τοῦ Κουμανούδη
< >	προσθήκη τοῦ ἐκδότη
[]	χάσμα ἀπὸ φθορά
()	ἀνάπτυξη συντομογραφιών
* *	λάθος τοῦ Κουμανούδη
+...+	δυσανάγνωστη λέξη

Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ Κουμανούδη.

Ἡμερολόγιον 1837

Σεπτεμβρίου 9. Ἦλθεν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὁ Ἀ. Σοῦτσος μὲ ἄλλους τρεῖς Ἑλληνας σπουδαστὰς εἰς τὸ Μόναχον, καὶ ὑπῆγα μετ' ἄλλων τινῶν εἰς ἐπίσκεψίν του. Δὲν μοὶ ἔκαμεν ὅμως ὁποῖαν ἡλπιζα ἐντύπωσιν τὸ ὑποκείμενόν του. Λέγειν δὲν ἔχει· πολλάκις εἰς τὴν ὁμιλίαν stockte,¹ ὡς λέγουν οἱ Γερμανοί.

Σεπτεμβρίου 11. Ἀνέγνωσα εἰς τῆς Βιέννης τὴν θεατρικὴν ἐφημερίδα ὅτι ὁ περίφημος Niebuhr ἔκρινε τὴν Σερβικὴν γλῶσσαν als die vollendetste Sprache der jetzigen Sprachen Europas,² ἐπειδὴ ἔχει das treuherzige und die Kraft der deutschen Sprache³ καὶ ἄλλας Annehmlichkeiten.⁴ (?).

Σεπτεμβρίου 13. Εἰς τὰς 4 1/2 μετὰ τὸ γεῦμα ὑπῆγα εἰς τὴν Frauenkirche, ὅπου ἐστεφάνωσεν ὁ ἱερεὺς ἐν ἀνδρόγυνον καθολικῶν. Στέφανα εἰς τὴν κεφαλὴν των ἢ σκέπασμα νὰ βάλλουν δὲν συνηθίζουν. Τοὺς διαβάζουν ὅμως εὐχάς, ἐρωτοῦν τοὺς περιεστῶτας ἂν ἔχη τις νὰ προβάλλῃ κανὲν ἐμπόδιον τοῦ γάμου των, ἐρωτοῦν τὴν συγκατάθεσιν τῶν ἰδίων νυμφίων καὶ ἀλλάζουν τὰ δακτυλίδια. Ὁ κουμπάρος δὲν κάμνει τίποτε. Οὕτε κάμνουν γυρὸν τινα φάλλοντες. Εἰς τὸ τέλος τοὺς φωτίζουν ἀγιασμὸν μὲ μίαν βούρτζαν ἀπὸ τρίχας γουρουνίου κ' ἔτσι τελειώνει τὸ πρᾶγμα. Ἡ νύμφη δὲν καμαρώνει.

Σεπτεμβρίου 22. Ἀρχησα πρώτην φορὰν ν' ἀναγνώσω τὴν ἐλευθερωμένην Ἱερουσαλήμ τοῦ Τάσσου, μεταφρασμένην εἰς τὸ Γερμανικὸν ἀπὸ τὸν Gries. —Ὁ Τάσ(σος) εἶν' ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων.— Τὴν εἰς τὸ 4ον βιβλίον τῆς Αἰνείδος περιγραφὴν τῆς νυκτὸς σχεδὸν τὴν ἔχει μεταφρασμένην.— Ὡς ὁ Ὅμηρος καὶ Βιργίλιος οὕτω καὶ ὁ Τ(άσσος) κάμνει τοὺς ἥρωας 3 φοραῖς εἰς τὸν θάνατόν των ν' ἀνυψώνωνται καὶ 3 φοραῖς πάλιν νὰ πίπτουν ὀπίσω.— Ὅταν εἶδαν τὰ στρατεύματα τὴν Ἱερουσαλ(ήμ) ἐφώναξαν τρεῖς Ἱερ(ουσαλήμ), Ἱ(ερουσαλήμ), Ἱ(ερουσαλήμ), ὡς οἱ σύντροφοι τοῦ Αἰνείου Italia! Καθὼς ἡ Ἑλένη εἰς τὸν Πρίαμον, οὕτω δείχνει ἡ Ἑρμινία εἰς τὸν Σα-

1. κόμπιαζε ~ 2. ὡς τὴν πληρέστερη γλῶσσα μετὰ τῶν σημερινῶν εὐρωπαϊκῶν ~ 3. τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴ δύναμη τῆς γερμανικῆς γλῶσσας ~ 4. πλεονεκτήματα.

λαδίνον ἀπὸ τὸν πύργον τοὺς ἀρίστους τῶν σταυροφόρων.— Καθὼς εἰς τὸν Ὅμηρον στέλλει ὁ Ζεὺς τὸν Ὀνειρον, οὕτω στέλλει ἐδῶ ὁ θεὸς τὸν Γαβριήλ πρὸς τὸν Γοδοφρέδον. Ἀντὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος εἶν' ὁ Γοδοφρέδος, ἀντὶ τοῦ Ἀχιλλέως ὁ Ri[naldo], ἀντὶ τοῦ Αἰάντ[ος ὁ Ta]ncred, ἀντὶ τοῦ Νέστορος [ὁ Raimund].¹

Ἀνακατώνει τὰ ἐθνικὰ καὶ τὰ χριστιανικά. Τὸν α^{ον} Σατανᾶν τὸν λέγει Πλούτωνα καὶ ἔπειτα τὸν βάλλει καὶ κέρατα.— Ἐπαινῶν εἰς ἓν μέρος τὸν Ῥινάλδον, λέγει ὅτι ὁμοιάζει τὸν Ἄρην καταβαίνοντα ἀπὸ τοῦ πέμπτου Οὐρανοῦ.— Ὡς ὁ Ἀχιλλεὺς διὰ τὴν Βρησηΐδα, οὕτω καὶ ὁ Ῥινάλδος φονεύσας τὸν Gerhard φεύγει ἀπὸ τὸ στρατόπεδον, διότι ἠθέλησεν ὁ Gottfried νὰ τὸν τιμωρήσῃ. Καθὼς εἰς τὸν Ὅμηρον, οὕτω καὶ ἐδῶ εἶναι ὁ Raimund (Νέστωρ) μὲ τὸ μέρος τοῦ Gottfried (Ἀγαμέμνονος). Καθὼς εἰς τὴν Ἰλιάδα, οὕτω κ' ἐδῶ ξεχωρίζουν 2 κήρυκες τοὺς ἴσους τὴν ἀνδρείαν Tancred καὶ Argant (Ἐκτορα) ἀπὸ τὴν μονομαχίαν.— Καὶ ὁ Gottfried εὐχεται νὰ εἶχε δέκα τοιούτους ὡς τὸν (Νέστορα) Raimund καὶ τότε ἦθελεν ὑποτάξῃ εὐκόλως τὴν Ἱερουσαλήμ.— Κ' ἐδῶ ρίπτουν κλήρους μέσα εἰς τὰς περικεφαλαίας των. Ἀντὶ τῆς Ἀθηνᾶς παρακινεῖ ἐδῶ ἡ Κλορίνδα (ἀπὸ τὸν Βελζεβούλ σταλμένη) τὸν Ὁραδίν (Πάνδαρον) διὰ νὰ τοξεύσῃ.— Ὁ Ἀριαδὴν φονευόμενος ὑπὸ τοῦ Ἀργγιλᾶν προφητεύει αὐτῷ τὸν θάνατον, ὡς ὁ ἀποθνήσκων Ἐκτωρ, ὁ δὲ Ἀργ(γιλᾶν) τὸν ἀποκρίνεται ὕβριστικῶς ὡς ὁ Ἀχιλλεὺς. Εἰς τὴν 12^{ην} ᾠδὴν, στροφ. 21 καὶ καθεξῆς, μιμεῖται τὸν Ἡλιόδωρον. Ἴδε τὸν Κορ(αῖν). Αἱ Σειρήνες, ἡ Κίρκη καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ Ὀμήρου εἶναι ἐδῶ παρηλλαγμένα.— Ἡ 57^η στροφή τῆς 16^{ης} ᾠδῆς εἶναι [[σχεδὸν]] μεταφρασμένη ἀπὸ τὸ 4^{ον} βιβλίον τῆς Αἰνείδος. Καὶ τοῦ Tancred (Αἰάντος) ἡ ἀσπίς εἶναι ἐπταβόρειος. Εἶναι ἀρκετὰ περιπεπλεγμένον τὸ ἔπος τοῦτο, ὅχι τόσο ἀπλοῦν ὡς ἡ Ἰλιάς. Τὸ ἐτελείωσα τῇ 28 Σεπτεμβρίου.

Σεπτεμβρίου 28. Ἔμαθα ἀπὸ ἓν γράμμα τοῦ Νεοφ(ύτου) Δούκα, ὅτι εἶναι πληροφορημένος περὶ τοῦ Καποδιστρία, ὡς περὶ καλοῦ ἀνθρώπου. Εἶν' ἐχθρὸς τῆς ξενοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, φίλος τοῦ Οἰκονόμου. Τὴν Ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ταχυδρόμον κατηγορεῖ, τὴν δ' Ἀθ(ηνᾶν), Ἑλπ(ίδα) καὶ Σωτῆρα ἐπαινεῖ κτλ.

Σεπτεμβρίου 30. Ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ὑπῆγα εἰς τὴν Συναγωγὴν τῶν Ἑβραίων. Κατὰ τὸν Πάτριον ἦτον ἡ ἐορτὴ τοῦ νέου ἔτους των. Τὸ μέσα τοῦ ναοῦ ἔχει ἐκατέρωθεν δύο σειρὰς στύλων. Εἰς τὴν μέσην ἔστεκε πρὸ μιᾶς

τραπέζης εἰς μὲ ἄσπρα ἐνδεδυμένος, ἴσως ἱερεὺς. Ἄλλος τις πλέον εἰς τὰ ἔμπροσθεν ἔψαλλε τρόπον τινὰ καὶ ἀπήγγελλε, κατὰ καιροὺς δὲ ἔψαλλε καὶ ὁ χορὸς ἀπ' ἐπάνω μὲ φωνητικὴν μόνον μουσικὴν, ὅχι ὁμως μονότονον, τὸ ἀλληλοῦϊα καὶ ἄλλα. Αἱ δύο πλάκες τοῦ νόμου ἐφαίνοντο ἀντικρὺ. Γλυπτὰ ἢ εἰκόνας δὲν ἔχουν. Ῥητὰ μόνον τινὰ μὲ κεφαλαιώδη γράμματα. Ἐπάνωθεν κυκλοειδῶς εἶν' ὁ τόπος τῶν γυναικῶν τριγυρισμένος μὲ κάγγελα καὶ παραπετάσματα. Κάτω τὰ στασίδια τῶν ἀνδρῶν. Κεκαλυμμένοι [τὴν] κεφαλὴν καὶ μὲ τὰ ἄσπρα ὅσοι ἴστανται προσευχόμενοι ἢ καὶ κάθηνται. Λωρία εἰς τὰς χεῖρας καὶ κεφαλὴν δὲν ἔχουν ὡς εἰς τὴν Τουρκίαν. ¹² Ἐξελθόντες τῆς συναγωγῆς περιήλθομεν τὴν πλησίον ἀγορὰν τῶν πρὸς ζώην ἀναγκαίων. Εἶδα κράνα καὶ σῦκα νωπὰ φερμένα ὁμως ἀπὸ τὸ Tyrol ὡς ἐπληροφορήθην. Ἦσαν καὶ ψάρια πολλά, πλὴν (σχεδόν) ὅλα σαζάνια.

Ὁκτωβρίου 1. Ἡμέρᾳ Κυριακῇ εἰς τὰς 2 μετὰ τὸ Γεῦμα ἄρχησεν ἡ ἐορτὴ εἰς τὴν Theresien-Kirche. Αὐτὴ ἀρχίζει κατ' ἔτος τὴν πρώτην Κυριακὴν τοῦ 8βρίου. Φέρουν οἱ χωρικοὶ ἄλογα καλά, ἀγγελάδια, μηχανὰς καὶ ἐργαλεῖα ἀγροτικὰ πρὸς ἐπίδειξιν καὶ λαμβάνουν βραβεῖα. Ἐπειτα γίνεται ἵπποδρομία ἀπὸ μικροὺς παῖδας ἐφίππους.

Ἐμαθα περὶ τοῦ Οἰκονόμου ὅτι διατρίβει εἰς τὸ Ναύπλιον ἐνασχολούμενος εἰς ἔκδοσιν λεξικοῦ τῆς κοινῆς μας γλώσσης. Δὲν τὸν βάλλουν εἰς κἀνὲν δημόσιον ὑπουργημα, ἐπειδὴ λαμβάνει σύνταξιν ἀπὸ ξένον βασιλέα (τῆς Ῥωσσίας) καὶ τοῦτο εἶν' ἐμποδιζόμενον ἀπὸ τοὺς νόμους. Εἶναι δὲ φιλάργυρος καὶ ἀγαπᾷ τὰ παράσημα μὲ ματαιότητα.

Ἀνέγνωσα εἰς τὴν ἐφημερίδα Karlsruher Unterhaltungsblatt ὅτι ἡ εἰς τὴν Πετρούπολιν τοῦ Ἀλεξάνδρου I εἰς τὰ 1834 τελειωθείσα στήλη εἶναι ἡ ὑψηλοτάτη τοῦ κόσμου, ἐπειδὴ ἔχει 154 ποδῶν ὕψος. Ὁμοίως ἡ μεγαλωτάτη καμπάνα τοῦ κόσμου εὐρίσκεται εἰς τὴν Μόσχαν βάρους ἔχουσα 432,000 φουντίων.

Εἰς τὸ διάστημα τοῦ Octoberfest εἶναι ἀνοικτὰ πολλὰ καταστήματα διὰ νὰ τὰ θεωροῦν οἱ ἄνθρωποι. Κλεισμένα δὲ εἶναι: ἡ βιβλιοθήκη τοῦ κράτους καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ἀρχαίων νομισμάτων.

Ὁκτωβρίου 2. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν γενικὴν ἐφημερίδα περὶ τοῦ πλήθους τῶν κατοίκων τῆς Βαρσάβας ὅτι εἰς τὰ 1835 ἦτον ὁ ἀριθμὸς τῶν 133,884 (Ἑβραῖοι 33,389) εἰς δὲ τὰ 1834 136,062. Ὀλιγόστευσαν λοιπὸν 2,178.

8βρίου 7. Ἐγένεν ἡ πρώτη συνεδρίασις τῆς ἐταιρίας [[μας]] Καλλιόπης

καὶ ἀνεγνώσθη ὁ Λιμπέρης τοῦ Σ(πυρίδωνος) Ἰ(ωάννου) Β(αλέτα), Ἰ(ήτου), τὸ ὅποιον μὲ ἤρεσε πολὺ.

8βρίου 12. Ἐπροκηρύχθη ὅτι τὴν νύκτα τῆς 12^{ης} καὶ 13^{ης} ἔμελλε νὰ γίνη ἔκλειψις σελήνης ὀλική. Κατὰ δυστυχίαν ὅμως δὲν ἦτον ὁ οὐρανὸς αἶθριος αὐτὸ τὸ ἐσπέρας ἀλλὰ συννεφιασμένος, πρὸ τῶν δέκα ὅμως ὥρῶν ἐφαίνετο καλὰ ἡ σελήνη καὶ πάλιν πρὸς τὸ πρωῒ μετὰ τὰς 3. Τότε δὲ ὅταν ἔπρεπε νὰ φανῇ ἦτον σκεπασμένη καὶ ἔτσι δὲν ἤμπορέσαμεν νὰ ἰδοῦμεν τίποτε καθὼς καὶ τὴν περασμένην φορὰν τὸν Αὐγουστον.

8βρίου 22 ἡμέρα Κυριακῇ περὶ τὰς 11 ὑπῆγα εἰς τὴν Michelskirche καὶ ἔπαιζαν Μουσικὴν μέσα ἀπὸ τὴν ὄperan Robert der Teufel.¹ Περὶ τὴν 1½ ἀνεχώρησεν διὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ Φωτομάρας. – Εἶναι καὶ κυδώνια εἰς τὸ +Μόναχον+ ὅμως ἀκριβὰ. 6 κρ: τὸ +καθὲν+ κυδώνι. ¹³

8βρίου 27. Εἶδα 2 Ἑλληνας εἰς τὸ καφενεῖον τοῦ Pindel ἦσαν ὡς 30 χρονῶν. Ὁ πρῶτος, ἐλέγετο Καυταντζόγλους ἦτον ἐκ Θεσσαλονίκης, ἐσπούδασε τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν εἰς τὴν Ἰταλίαν. {Ἐστέφθη ἔν του σχεδίων: Πάνθεον}. Ἐπειτα ὑπῆγεν εἰς τὴν Γαλλίαν. Τώρα πάλιν ὑπάγει εἰς τὴν Ἰταλίαν (διὰ νὰ τελειοποιηθῇ). Ὁ δεύτερος ὀνομάζεται Μηνᾶς (ἀγίας ?) ἐκ Κεφαλλωνίας. Ἐσπούδασε τὰ νομικά, ἔγινε Δόκτωρ. Ἦτον πρὸ 4 χρόνων εἰς Μόναχον, ἔπειτα ὑπῆγεν εἰς τὸ Βερολῖνον κ' ἐκεῖθεν ἐπιστρέφει. Ἐχει γνώσεις πολλὰς. Τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὅμως ὄχι τόσον ἐγκρατής.

Νοεμβρίου 1. Ὑπῆγα μετὰ τὸ γεῦμα εἰς τὸ Νεκροταφεῖον τοῦ Μονάρχου κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἀγίων πάντων. Ἦτον γεμάτον ἀπὸ ἀνθρώπους, ἀνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιά. Στολίζουσιν τοὺς τάφους οἱ συγγενεῖς κατ' αὐτὰς τὰς τρεῖς ἡμέρας μὲ ἄνθη, εἰκονίζοντες σταυροὺς εἰς τὰ χρώματα ἀπὸ διάφορα χρώματα. Καθεὶς φωτίζει μὲ ἀγιασμὸν τοὺς τάφους.

Τὸν Ἰανουάριον μῆνα τοῦ 1838 ἦλθέ τις Ἑλλήν ἐκ Παρισίων Πετσάλης ὀνομαζόμενος, σπουδάσας ἐκεῖ τὴν ἱατρικὴν καὶ γενόμενος Δόκτωρ. Πρῶν ἦτον εἰς τὴν Ἑλβετίαν. Κατάγεται ἀπὸ τὴν Πρέβεζαν (?) Εἶναι ὅμως τῶρα πολίτης Ἀθηναῖος γραμμένος, ἔχει ἐκεῖ ἀδελφὸν συνήγορον.

Τὸν Φεβρουάριον ἦλθέ τις Χρυσανθόπουλος, Δόκτωρ τῆς Νομικῆς ἀπὸ Heidelberg, καὶ ὑπάγει διὰ τὴν Ἑλλάδα.

1. *Robert der Teufel* (Ροβέρτος ὁ Διάβολος), ὄπερα (1831) τοῦ Giacomo Meyerbeer (1791-1864).

Μαρτίου 8. Ἐγένετο εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ἡ promotio¹ ἐνὸς Adolph v(on) Schaden. Πρῶτον εἶπεν ὁ Δεκάνος τῆς φιλοσοφίας Ast τὸν βίον αὐτοῦ, ἔπειτα ἀνέγνωσεν αὐτὸς μίαν τοῦ διατριβῆν. Μετὰ ταῦτα ἐφιλονείκησε μὲ τὸν Thiersch, Siber, Martius, Buchner καὶ τινὰ ἄλλον ὑπὲρ τῶν θέσεών του. Ἐπειτα ἐσηκώθη ὁ Ast τὸν ὠδήγησεν πρὸς τὸν Ῥέκτορα Weissbrod ὅστις τὸν εἶπεν ἄξιον νὰ λάβῃ τοῦ Δόκτορος τὴν ἀξίαν, καὶ ἀφ' οὗ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὅρκου παρὰ τινος ἀξιωματικοῦ ἄγγιξε τὰ σκῆπτρα τῆς Ἀκαδημίας, ἔλαβε τὴν ἀξίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ στόμα τοῦ Δεκανοῦ. Αὐτὸς ὁ Schaden ἐδῶ εἶχεν ἀρχήσει τὸ Ἀκαδημικόν τοῦ σταδίου, εἰς τὸ Βερολῖνον τὸ διέδραμε, κ' ἐδῶ πάλιν τὸ ἐτελείωσε 834-38. ¹⁴

1838 Ἡμερολόγιον

7 Ὀβριού. Κυριακῇ. Ἡ πρώτη ἡμέρα τοῦ Octoberfest. Εἶδα ἐκεῖ τὸν διάδοχον τοῦ θρόνου τῆς Δανίας ἥδη τεσσαρακοντούτῃ· τὰ ξανθὰ του μαλλία τῆς κεφαλῆς ἄρχιζαν ν' ἀσπρίζουν. Καταδεκτικὸν καὶ φιλότεχνον πολὺ τὸν εἶπαν. Ἐπεσκέφθη συντοπίτας του ζωγράφους ἐδῶ κατοικοῦντας εἰς τὰ τέταρτα πατώματα. Ἦκουσα πρώτην φορὰν εἰς τὴν ζωὴν μου εἰς αὐτὴν τὴν εὐκαιρίαν ὁμιλουμένην τὴν Δανικὴν γλῶσσαν.

10 Ὀβριού. Εἶδα τὸν Γ. Μακκᾶν ἐπιστρέψαντα μετὰ ἐνιαύσιον ἀπουσίαν καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπερχόμενον μετὰ τινος ἡμέρας, {ὑπάγει ὅμως πρῶτον διὰ Παρισίους. Ὡς ἕνα χρόνον θὰ καθήσῃ ἐκεῖ}. Περιῆλθε εἰς τὸ ταξείδιόν του αὐτὸ Stuttgart, Karlsruhe, Dresden, Leipzig, Würzburg, Wien, Frankfurt, Halle, Berlin κτλ., σχεδὸν ὅλην τὴν Γερμανίαν, διὰ τὴν ἱατρικὴν του τέχνην.

Ἔμαθα ὅτι ὁ Βιβιλάκης εἰς Βερολῖνον μὲ 8 ταλήρων Stipendium ἀπὸ τὰ περισσεύσαντα χρήματά τινος ὑπαρξιάσης φιλελληνικῆς ἐταιρείας καὶ ἐλεύθερος ἀπὸ δίδαστρα ἐπισκέπτεται τὴν Ἀκαδημίαν, ὅμως πολὺ στενοχωρημένα.— Προσέτι ὅτι καὶ εἰς τὸ Βερολῖνον καθὼς κ' εἰς τὴν Λειψίαν ὁ Famulus εἰς τὰς παραδόσεις, μὲ τὸν κατάλογον εἰς τὰς χεῖρας περιερχόμενος, περιεργάζεται τοὺς ἀχροατὰς καὶ μετὰ τὴν τρίτην φοίτησιν τοὺς ἀναγκάζει νὰ πληρώσουν, εἰδὲ μή, νὰ μὴ ἔρχωνται.

Ὁ Ἰ. Φωτιάδης Δόκτωρ ἐκίνησε διὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ δύο Δημητριάδαι ἔγιναν ὁμοίως Δόκτορες καὶ ὑπάγουν διὰ τὰ Παρίσια.

1. ἀναγόρευση.

14 8βρίου. Εἶδα τὸν Κόκκινον Δόκτωρα τῆς Νομικῆς καὶ φιλοσοφίας ἐλθόντα εἰς τὴν ἐκκλησίαν μας. {Ἐκίνησε διὰ τὴν Ἑλλάδα τῇ 24 8βρ(ίου)}. Ἐχίονισε πρῶτην φορὰν, ὁμοίως καὶ εἰς τὰς 15, ὅμως ὀλίγον.

15 8βρ(ίου). Ἐπεσκέφθην τὴν κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος Kunstaussstellung¹ διαρκούσαν 6 ἐβδομάδας. Γλυπτὰ καὶ ζωγραφισμένα ¹⁵ καὶ ἀπὸ ξένους τόπους ἔρχονται εἰκόνες κττ.

16 8βρίου. Λόγος ἔγινε περὶ τῶν Κερκυραίων, Κεφαλλήνων καὶ Ζακυνθίων ὅτι εἶναι φιλόνηκοι, ὀξύθυμοι καὶ ἐκδικητικοί. Ὁ Ζέζος μᾶς εἶπε παραδείγματα πολλὰ καὶ ἐξαίρετως περὶ ἑνὸς τάγματος, Πινιατόροι ὀνομαζομένου. Οἱ Ζακύνθιοι περισσότερον ὕπουλοι, οἱ Κεφαλλῆνες μὲ ἐγχειρίδια μαχαιρώνουν κττ. Ξυλοκοπήματα εἰς τοὺς δρόμους (κατούνια) τὴν νύκτα, πολλάκις διὰ μισθόν.

22 8βρίου. Ἀντωνιάδης τις ἦλθεν Σύριος ἐξ Ὀδησοῦ θέλων νὰ μάθῃ τὴν χειρουργικὴν. Χάρις εἰς τὴν συνειδήσιν του εἰδὲ μὴ ὀλίγον ἔλειψε νὰ φορολογηθῶμεν ὥς διὰ ἄπορον καὶ νὰ σταλῇ ὀπίσω. ¹⁶

Ἡμερολόγιον 1839

Νοεμβρίου 13. Ἀντέγραφα μετάφρασιν ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Τουττολάσσου διὰ τὸν Θήρσιον, τὸ ὁποῖον περιεῖχε κατ' αὐτοῦ ὕβρεις.

Ἀνέγνωσα εἰς τὴν ἐφημερίδα Blätter für literarische Unterhaltung ὅτι Sudre τις εἰς τὴν Μασσαλίαν δίδει δοκιμὰς δημοσίους τέχνης ἐφευρεθείσης ἀπ' αὐτόν, ἥτις συνίσταται εἰς τοῦτο· διὰ τῶν ἑπτὰ φωνῶν τῆς μουσικῆς κλίμακος ἐκφράζει ὅ,τι τις γράφῃ ἐπὶ ἑνὸς πίνακος καὶ ὁ μυημένος εἰς τὸ μυστήριον ἡμπορεῖ νὰ εἰπῇ τὰ γεγραμμένα χωρὶς νὰ τὰ ἰδῇ. Τοιουτοτρόπως φαίνεται ἡμπορεῖ νὰ συστηθῇ μία Universalsprache.² {Ἄς ὑποθέσωμεν, ὅτι εἶν' ἀληθινὸν καὶ ὅτι ἐσυστήθη εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα τῶν πολιτευμένων ἐθνῶν, πάλιν εἶναι ἄσκοπον· διότι τὰς γλώσσας πρέπει νὰ τὰς μανθάνωμεν διὰ τὸ ἀναγινώσκωμεν τὰ βιβλία. Μόνον οἱ ἀπλούστατοι ἄνθρωποι ἡμποροῦν νὰ ὠφεληθοῦν. Δηλαδή τοιοῦτοι, οἱ ὁποῖοι δὲν χρειάζονται τὴν σχέσιν μὲ τοὺς ξένους ἀπολύτως. Καὶ χωρὶς τούτου, ὅταν θελήσω νὰ συνομιλήσω μὲ Ἰνδὸν ἢ Κινέζον, πρέπει πρῶτον νὰ τὸν μάθω

1. ἔκθεσις ἔργων τέχνης ~ 2. οἰκουμένη γλώσσα.

τὴν σκάλαν μας, ἂν δὲν τὴν γνωρίζῃ οὕτω καὶ ἔπειτα καὶ τὴν τέχνην. Καὶ ἂν ἦναι καὶ αὐτὴ δύσκολος;}– Δὲν εἶμαι βέβαιος ὅμως, ἂν εἶναι ἀληθινόν.

Ἀπὸ ἓν πόνημα ὠραῖον τοῦ Platen ἔμαθα ὅτι ὁ Alarich τῶν Γότθων ἐτάφη εἰς τὸν ποτ(αμὸν) Busento. Ἄγγλος τις Fellows ἐξέδωκε περιήγησιν μερικὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· τ' ἀνέγνωσα εἰς τὰ Blätter für lit(erarische Unterhaltung) κτλ. Ἑπαινέθη καὶ ἡ ἐξακολούθησις περὶ Λυκίας.

Νοεμβρίου 21. Ἀνέγνωσα εἰς τοῦ *Mayer*, Conversations lexicon ὅτι οἱ Σκανδινάβοι εἶχαν γνῶσιν τῶν Ἑλλήνων. Ἐκ τοῦ ἄρθρου +A.or+ Πρέπει νὰ ἐξετάσω περὶ τῆς Runenschrift.– Κατὰ τὸν Blümeling ἡ Προυσία ἔχει τῶνομα ἀπὸ po Russen. σλαβ. ¹⁷

1840 Ἰανουαρίου

25. Ἀρχήσαμεν τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος. {Τέλη Μαΐου ἐπαύσαμεν φθάσαντες τὸ πέμπτον βιβλίον μόνον}.

Ἀνέγνωσα εἰς τὰ Blätter für literarische Unterhaltung ὅτι die Frage «ob die Harmonie absolut zur Musik nothwendig sei», von den Theoretikern der neuern Zeit bald mit ja und bald mit nein beantwortet worden sei, und dass die jetzt allgemein angenommene Stimmung höher sei, als die ältere. Unser jetziges C dur wä[[h]]re z(um)b(eispiel) das B dur oder gar das H dur unserer Altvordern.¹

Εἰς τὴν Πρετσιόζαν ἄκουσα προχθὲς ἀπαγγελίαν ποιήματος μὲ μουσικὴν ἀκολουθίαν, καὶ ἂν δὲν ἀπατῶμαι, εἰς τὴν τελευταίαν προᾶξιν καὶ ὀλόκληρον quintet ὁμιληθὲν μὲ μουσικὴν ἀκολουθίαν (Preziosa, ihr Vater,² ihre Mutter,³ die alte Hexe,⁴ u(nd) der Bräutigam).⁵ Δὲν ἤξεύρω ἂν τὸ παράδοξον τοῦτο ὁ συνθέτης τῆς Μουσικῆς τὸ ἠθέλησε, ἢ ἐναντίως τοῦ σκοποῦ του τὸ παίζουον οὕτω, ἐξ αἰτίας τῆς δυσκολίας, τῆς πηγαζούσης ἀπὸ τοὺς ὑποκριτάς.

Ἔμαθα παρὰ τοῦ Ῥυσίου, ὅτι ὑπάρχει τάξις ἀνθρώπων Ἑλλήνων εἰς τὴν Τουρκικὴν Θεσσαλίαν ὀνομαζομένων Ἀγιάνηδες, οἵτινες ζοῦν μὲ πολλὰς

1. τὸ ἐρώτημα «ἂν ἡ ἁρμονία εἶναι ἀπαραίτητο μέρος τῆς μουσικῆς» ἔχει ἀπαντηθεῖ ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς σύγχρονης ἐποχῆς ἄλλοτε καταφατικὰ καὶ ἄλλοτε ἀρνητικὰ καὶ ὅτι ὁ συγκερασμὸς (κούρδισμα) ποὺ γίνεται κοινὰ ἀποδεκτὸς πρέπει νὰ εἶναι σὲ πῶς ὑψηλὸν τόνον ἀπὸ τὸ παλαιότερον (κούρδισμα). Ἡ δική μας Ντὸ μείζων κλίμακα θὰ ἦταν π.χ. ἡ κλίμακα τῆς Σι ὕφεση μείζονος ἢ ἀκόμα καὶ ἡ κλίμακα τῆς Σι μείζονος τῶν προγόνων μας ~ 2. ὁ πατέρας σας ~ 3. ἡ μητέρα σας ~ 4. οἱ γριεὲς μάγισσες ~ 5. ὁ γαμπρός.

νεανικὰς ἐλευθερίας, πανηγυρίζοντες ἐορτὰς παραξένους, κυνηγῶντες ὠπλισμένοι, ἀγωνιζόμενοι ἀγῶνας κττ.

27. Ἦδρα ἐκ πείρας ιδίας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἐβγάλη περισσοτέρους τόνους διὰ τοῦ συρίγματος, παρὰ ὅσους διὰ τῆς φωνῆς τοῦ στήθους. Ὡστε ψάλλων τις προφέρει περισσοτέρους, δηλ. καὶ τοὺς λεγόμενους κεφαλικούς (?)

Ἀνέγνωσα εἰς τὰ Gelehrte Anzeigen τοῦ Μονάχου κατάκρισιν τῆς ἐκδόσεως τῆς ῥητορικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸν Μ. Μινωῖδην.

28. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν Allgemeine Literatur Zeitung ἐπὶ κρισιν τοῦ βιβλίου *Travels in Crete by R(ober) Pashley, Cambridge and London 1837*, β' τόμοι. Τὸ ἐπαινεῖ πολὺ. Ἱστορικαί, ἀρχαιολογικαὶ καὶ ἐτυμολογικαὶ αἱ ἔρευναί του ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.— Ἔχει καὶ χάρταν καὶ ξυλογραφίας πολλὰς καὶ *Volkslieder*.¹ 18

Φευρουαρίου

10. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν Γενικὴν περὶ ὠρολογίων δεικνυόντων τὰς ὥρας ταυτοχρόνως εἰς διαφόρους τόπους π.χ. Πέστα, Πετροπούλει, Λισσαβώνα κτλ. Εἶναι ταῦτα ἐφεύρεσις τοῦ Gruithuisen καὶ τινος ἀπὸ τὴν Ἀουστρίαν. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐπαισθητῶς μεγάλη. Μεταξὺ Πέστας καὶ Λισσαβώνας νομίζω ὡς 1 ὥρα.

13. Εἰς τὴν Giesserei² εἶδα τὴν κολοσσαίαν προτομὴν τῆς Βαυαρίας. Ὑπερέβαινε κατὰ τὸ μέγεθος ὅλον τὸν ἀνδριάντα τοῦ Schiller. Ἔχουν ἐκεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ῥωσσικὰ κανόνια λάφυρα καὶ τὰ ἀναλύουν.—

Ἀνέγνωσα εἰς τὴν Γενικὴν, ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸ Mainz κατάστημα διὰ διόρθωσιν τῶν τραυλῶν καὶ ὅτι ὁ [[κύριός του]] διευθυντής του ἐπεδιώρθωσε νεωστὶ τὴν μέθοδόν του. Μεταχειρίζεται διὰ τὸν σκοπὸν τοῦ ὄργανον ὀκτὼ φλωρινίων ἄξιον τὸ ὅποιον πρέπει ἕκαστος τῶν ἀσθενῶν νὰ ἀγοράσῃ. Εἰς ἓνα ἡμισυ περίπου μῆνα ἐξοδεύσας τις ὡς 150 φιορίνια ὑγιαίνει ἀπὸ τὸ ἐλάττωμα.—

Ἄρχησα τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἱστορίας τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Hugo.

Κατ' αὐτὰς εἶχεν ἔλθῃ Σωτήρης τις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, περὶ τοῦ ὁποίου ἠκούσαμεν πολλὰ γελοῖα καὶ παράδοξα ὡς ἀπλοῦ ῥωσσολάτρου. Τάτα-

1. δημοτικὰ τραγούδια ~ 2. τὸ (βασιλικὸ) χυτήριο.

ρος καὶ Ταρτοῦφος ἤκουσε παρ' αὐτοῦ ὁ Ἀλεξάκης. {Ἐφυγε τέλη Μαΐου κακὸς κακῶς}.

16. Διὰ τοῦ ἡμερολογίου γνωρίζομεν τὸν ἑαυτὸν μας ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ὅθεν ὁ σκοπὸς τῆς διατηρήσεως καὶ ἐξακολουθήσεως ἐνὸς ἡμερολογίου πρέπει ν' ἀποτείνεται εἰς ὅ,τι ἀνήκει πρὸς γνῶσιν ἡμῶν αὐτῶν. {Ἐγὼ δὲν βαστῶ τῶρα τοιοῦτον ἡμερολόγιον}.

24. Τόσας ἡμέρας δὲν ἔγραψα εἰς τὸ φίλον μου ἡμερολόγιον καὶ σήμερον πιάνω τὸν κάλαμον διὰ νὰ γράψω τί; Ὅχι τι καλόν. Ὅτι ἐπρόκοψα εἰς σοφίαν κακῶν ἢ τουλάχιστον ἀχρήστων πραγμάτων διδάσκοντος ¹⁹ τοῦ Γ. Ἀλεξάκη, δηλ. εἰς τὴν ἐκμάθησιν τοῦ παιγνιδίου Mariage. Ἄλλως κυριεύομαι κατ' αὐτὰς ἀπὸ λεξιθηρίαν.— Ἐσύναξα τὰ παλαιοχάρτια μου διὰ νὰ τὰ recognoscίρω,¹ καθὼς καὶ ἄλλοτε, καὶ μ' ἐφάνη παράδοξον ὅτι τὰ ὁποῖα εἶχα κρίνη ποτὲ ἄξια διατηρήσεως, τῶρα τὰ κατεδίκασα νὰ γίνουν κωλοσφούγγια, καὶ ἴσως καὶ τὰ τῶρα ἀποταμιευθέντα εἰς τὸ μετέπειτα λάβουν τὴν αὐτὴν τύχην, ἂν ὅχι ὀλικῶς, τοῦλάχιστον κατὰ μέγα μέρος. Αἴτιον νομίζω τούτου ἐγὼ ὅχι ἄλλο, εἰμὴ τὴν ἐν γένει προβαίνουσαν προκοπὴν, ἂν καὶ ἄλλος ἡμπορεῖ νὰ δώσῃ ἄλλους λόγους περὶ τούτου, οἷον ἀποστροφὴν ἀπὸ ἀντικείμενα προτέρας κλίσεώς μας καὶ προσκόλλησιν εἰς ἄλλα.

26. Εἶδα τὴν περασμένην νύκτα εἰς τὸννειρόν μου πυρκαϊᾶν καὶ τῷ ὄντι σήμερα ἀναψεν εἰς τὸ Μόναχον ἓνας οἶκος. Νὰ εἰπῶ ὅτι κατὰ τύχην ἔγινε τὸ πρᾶγμα; Νὰ ἀρνηθῶ τὸ προγνωστικὸν τοῦ ἀνθρώπου καθ' ὕπνους; Δὲν τὸ πράττω ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, ἐνῶ ἐνθυμοῦμαι μάλιστα καὶ ἄλλα ὀνειράτα ἀπὸ τὴν παιδικὴν μου ἡλικίαν τοιαύτης φύσεως. Οὕτω ἦν τὸ περὶ τοῦ ἀρχιερέως Κυρίλλου εἰς τὰ 1827, τὸ ὁποῖον μ' ἄφησε μεγάλην ἐντύπωσιν. Ἦτον ὅμως ἐκεῖνο κατὰ τι ἀλληγορικότερον, ὅχι τόσον ἀπλοῦν προμήνυμα τοῦ ἐσομένου.

26. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν Εὐρώπην ὡς σημείωσιν εἰς κᾶτι ποιήματα τοῦ Ἀλ. Πούσκη, ὅτι μέχρι τῆς σήμερον σώζεται εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Βα-sαραβίας ἢ εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη παροιμία τοῦ Ῥωμαίου ποιητοῦ Ὀβιδίου, κατὰ παράδοσιν. Ὡς ἀνάλογον τούτου σημειόνω τὸν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας σωζόμενον εἰς τὴν Θράκην μῦθον τοῦ Τηρέως. ¹¹⁰

1. Ξαναθυμηθῶ.

27. Μᾶς ἐδιηγήθη ὁ Prof(essor) Sötl ὅτι εἰς τὴν νεότητά του εἶδε καθ' ὕπνους τὸν ἀριθμὸν 4 μὲ ἄλλους διὰ τὸ λαχεῖον, καὶ ἀφοῦ τὸν ἔθεσεν ἐβγῆκε τῷ ὄντι. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀξιόπιστος· ἐγὼ δὲ σημειόνω τοῦτο τὸ ὄνειρον ἐδῶ καθὼς καὶ ἄλλα, διότι θέλω νὰ σχηματίσω κατὰ μικρὸν σταθερὰν δόξαν, ὅτι τῷ ὄντι ὑπάρχει προγνωστικὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ὅστις δὲν συμφωνεῖ νὰ τὸν νομίζω μωρόν.

27. Μ' ἐδιηγήθη ὁ Degele, ὅτι ἦτον ἐδῶ εἰς μίαν ἐκκλησίαν ἱερεὺς τις ἔχων βρογχοκλήην, τὸν ὅποιον ἤκουσε νὰ ψάλλῃ τὸ Dominus deus συγχρόνως μὲ φωνὰς δύο διὰ πασῶν (?)

Μαρτίου 3. Ὑπήγαμεν σύντρεις ὁ Ἀλεξάκης, Σταθόπουλος κ' ἐγὼ νὰ ἰδῶμεν den Künstlermaskenzug¹ καὶ τὸν ἰδῶμεν ὅπως δὲν ἔπρ[επε]ν· ἐγὼ τουλάχιστον δὲν εὐχαριστήθην· καὶ εἰς τὴν ἐπιστροφ[ή]ν εἶ[χα] τὴν (κατ' ἄλλους) ἀδυναμίαν νὰ ὁμολογήσω αὐτὸ τοῦτο, ὅ[τι] δὲν εὐχαριστήθην· εὐθὺς ὁ Σταθόπουλος ἐπεχείρησε νὰ μ' ἀν[αι]ρέσῃ, λέγων ὅτι οὔτε νὰ ἰδῶμέν τι περισσότερον ἔπρεπε νὰ ζητῶμεν οὔτε ἠθέλαμεν ἰδῆ τι σημαντικόν, διότι δὲν συνίσταται τὸ ἱστορικὸν ἐνὸς προσώπου, οὔτε εἰς τὰ φορέματα οὔτε εἰς τὰ φερσίματα, οὔτε εἰς τοὺς εἰκονικοὺς χαρακτῆρας, ἀλλ' εἰς τοὺς λόγους μόνον (?), λόγους δὲ δὲν εἶπαν! Τί τὰ θέλεις; Ἐπειδὴ δὲν ὑπήγαμεν εἰς τὸ θέατρον νὰ ἰδῶμεν τὸ πᾶν, διὰ τοῦτο δὲν εἶχαμεν καὶ νὰ ἰδῶμέν τι ἀξιόλογον· μ' ἄλλας λέξεις· ἡ ἁλεποῦ τὰ σταφύλια 'ποῦ δὲν φθάνει ἀγουρίδαις τὰ ὀνομάζει. Δὲν ἦτον καλῆτερον νὰ μὴ θέλωμεν ν' ἀπατῶμεν τὸν ἑαυτὸν μας αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἀτόπως καὶ ἀλόγως; Δὲν πρέπει νὰ ἤμεθα καὶ φιλήχοι καὶ φιλοθεάμονες τῶν καλῶν καὶ ἀξίων; Καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἤμεθα τοιοῦτοι, χωρὶς νὰ ἤμεθα ξεπασμένοι;— Ἐσημείωσα τὰ ὀλίγα ταῦτα ἐπὶ ποδὸς καὶ ἐν συνόψει, διὰ νὰ διασκεδάσω τὴν κακοχυμίαν τὴν ὁποίαν μ' ἐπροξένησαν αἱ ἀντιλογίαι τοῦ Σταθοπούλου, ὅστις leider² κλίνει εἰς τὰ τοιαῦτα. ¹¹¹

Ἀπριλλίου 14. Ἀπεχαιρετίσθημεν τὸ ἐσπέρας ἐν βρώμασι καὶ πόμασι Πορφυριανοῖς παρὰ τῶν δύο φίλων Ἀλεξάκη καὶ Ῥάλλῃ ἀναχωρούντων διὰ Heidelberg.

Μαΐου ... Εἰς τὸ Βερολῖνον ἰατρεύει τις τὴν ἀλληθωρίαν διὰ τομῆς τινῶν μυῶνων τοῦ ὀφθαλμοῦ· λέγεται Dieffenbach.

1. ἀποκριάτικη παρέλαση τῶν καλλιτεχνῶν ~ 2. δυστυχῶς.

Ἰουνίου 11. Ἀνεχώρησεν διὰ Παρισίους ὁ Ἰωάννης Stuzzi (Πρώτος) διατρίψας ἐδῶ περὶ τὰς 2 ἐβδομάδας. Αἰχμαλωτισθεὶς εἰς τὴν Χίον ἐλυτρώθη ἀπὸ τὸν Ἀουστριακὸν πρόξενον τῆς Ἀλεξανδρείας, τοῦ ὁποίου τὸνομα πρὸς εὐγνωμοσύνην φέρει. Ἐσυνόδευσεν τὸν Prokesch πρῶτον καὶ ἔπειτα τὸν Semilasso εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς ὡς διερμηνεύς, καὶ τῶρα σκοπεύει τὴν ἐπιστημονικὴν ἐκμάθησιν [[τῶν Ἀσιατικῶν]] Ἀνατολικῶν γλωσσῶν.

Ἰουνίου 25. Ἐβαλα εἰς τὸ λαχεῖον τὸν ἀριθμὸν 2, τὸν ὁποῖον εἶδα καθ' ὕπνου καὶ ἐβγήκε τῷ ὄντι. Τὸν εἶδα δὲ ὅχι ἀπλῶς, ἀλλὰ πολλὰ περιέργως. Ἀνοίξας δηλαδὴ καρύδιον ἐνόμιζα ὅτι ἔβλεπα μέσα διπλοῦν καρπὸν, ὡς εἰς ἀμύγδαλα, καὶ ἐξηγῶν τὸ φαινόμενον αὐτὸ πάλιν εἰς τὸ ὄνειρον εἶπα, ὅτι ἀπὸ τὴν τύχην εἶναι τοῦτο σημεῖον, ὅτι πρέπει νὰ βάλω τὸν ἀριθμὸν δύο, καὶ ἂν καὶ τὸ ἀμέλησα ἕως τρεῖς ἐβδομάδας, μόνον τοῦτο πάλιν ἐβγήκε.

Ἰουνίου 26. Ὑπῆγα εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Nachtlager.¹ Ἡ ὄπερα ἐν γένει καλὴ καὶ μ' ἀρέσει. Εἰς τὴν Ouverture· παρετήρησά τινες τραχύτητας. Δὲν ἤξεύρω ἂν ᾔσαν σφάλματα τῆς Ausführung² ἢ τοῦ συνθέτου. Τὸ ὅλον ὕφος τῆς μουσικῆς εἶναι νομίζω μίγμα γερμανικῆς καὶ ἰταλικῆς (die sogenannten Gemeinplätze).³ Moll⁴ ἔρχονται κάμποσα καθὼς μέρος τοῦ Finale τῆς α^{ης} πράξεως, καὶ τὸ εἰς τὸ παράθυρον παρὰ τῆς Γαβριήλης ψαλλόμενον καὶ ἄλλα τινά. Τὸ τραγούδι πρὶν κοιμηθῇ ὁ Jäger⁵ ἄρεσεν πολὺ, μάλιστα τὸ β^{ον} μέρος, καθὼς καὶ τὸ Finale (trio) τῆς δευτέρας καὶ τελευταίας πράξεως. Ἡ Spitzeder nichts besonderes für jetzt.⁶ Καλῆτερα μ' εἶχε ἀρέσει ἢ Krentzer. |¹²

Ἰουλίου <9>.⁷ Παρεστάθη ἡ Ἀλκηστis τοῦ Gluck. Τὴν εἶδα ἄλλεπαλλήλως δίς· μὲ ἄρεσε. Recitativi πολὺ. Τὸ πλεῖστον τῆς ὄπερας moll·⁸ ἄριαι τινες καλαί, 2 τῆς Ἀλκήστιδος, Nicht der Tod ist's den ich scheue⁹ καὶ ἄλλη· 1 τοῦ Ἀδμήτου, Verbanne deine langen Sorgen·¹⁰ 1 τοῦ Ἡρακλέους. Χοροὶ καλοί. Δὲν εἶδα ὅμως κανὲν duetto ἢ terzetto ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον, ἔξω τοῦ Finale τῆς τελευταίας πράξεως. Ἡ ouverture ἀρχίζει καθὼς ἢ τοῦ Robert,¹¹

1. *Das Nachtlager von Granada* (Τὸ κατάλυμα τῆς Γρανάδας), ὄπερα (1834) τοῦ Konradin Kreutzer (1780-1849) ~ 2. ἐκτέλεσις ~ 3. οἱ λεγόμενοι κοινοὶ τόποι ~ 4. σὲ ἐλάσσονα κλίμακα ~ 5. αὐλικὸς κυνηγὸς ~ 6. ἡ Spitzeder τίποτε τὸ ἰδιαιτερό πρὸς τὸ παρὸν ~ 7. ἡ ἡμερομηνία ὑπάρχει στὸ ἀντίγραφο τοῦ Πέτρου Στ. Κουμανούδη ~ 8. σὲ ἐλάσσονα κλίμακα ~ 9. δὲν εἶναι ὁ θάνατος ποὺ φοβᾶμαι ~ 10. διῶξε τίς μεγάλες σου ἔγνοιες (σκοτοῦρες) ~ 11. *Robert der Teufel*. Βλ. σ. 74.

ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, αὕτη καθὼς ἐκείνη, μὲ τὴν κατιοῦσαν κλίμακα τοῦ moll.¹ Ἐν Marsch καλόν, ἔπρεπεν ὅμως νὰ φάλλεται ἀπὸ τὸν χορόν.

Αὐγούστου 9. Ἀνεχώρησεν ὁ Μαναράκης διὰ τὴν Ἑλλάδα.

Αὐγούστου 13. Παρεστάθη ἡ Ἰφιγένεια τοῦ Göthe. Δὲν μ' εὐχαρίστησεν ὅμως. Τὸ δρᾶμα ἔχει πλῆθος καλλωνῶν, πλὴν καὶ τινα οὐσιώδη σφάλματα εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ ὅλου. Ὁ Göthe ἐνέδυσεν εἰς ἀρχαῖον σχῆμα νέα αἰσθήματα, πολλαχοῦ τῆς τραγωδίας του. Παρέστησεν ἀγνώτερον τὸν χαρακτήρα τῆς Ἰφιγενείας παρὰ ὁ Εὐριπίδης, ὅχι ὅμως καὶ ἡρωϊκώτερον. Αἱ ἀναγνωρίσεις του εἰς τὴν 3^{ην} πράξιν δὲν μὲ ἀρέζουν. Καλητέρας νομίζω τοῦ Εὐριπίδου. Εἰς τὸ τέλος δὲν δύναμαι νὰ καταλάβω, πῶς πείθεται ὁ Θόας καὶ τοὺς ἀφίνει. Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ὁρέστου καὶ τὰ σημεία; Δὲν ἤμποροῦσαν νὰ ᾔναι ψευδῆ; Τί τὰ θέλεις; Θεὸν ἀπὸ μηχανῆς νὰ φέρῃ εἰς τὴν σκηνὴν θαυμασίως δὲν ἠθέλησεν ὡς ὁ Εὐριπίδης, μᾶς ἐπρόβαλεν ὅμως θαυμασιώτερον ψυχολογικὸν πρόβλημα, τοῦ ὁποίου τὴν λύσιν δὲν μᾶς τὴν εὐκόλυνε δι' ὅλου. Δυσπιστότερος ἔπρεπε νὰ δειχθῇ ὁ Θόας, ὡς καὶ ἐρωτευόμενος τὴν Ἰφιγένειαν καὶ ὅχι τόσον ἥπιος. Ἡ φιλαλήθεια τῆς Ἰφιγενείας ἴσως τὸν κατέπεισε νὰ ἐκλάβῃ καὶ τᾶλλα ἀληθῆ; Ἀλλὰ τοιοῦτόν τι δὲν ἠκούσαμεν ἀπὸ τὸ στόμα του. Τὴν μεγάλην φιλίαν μεταξὺ τοῦ Ὁρέστου καὶ τοῦ Πυλάδου, δὲν τὴν εἶδα φανερωμένην διὰ τινος πράξεως. Ἡ Rettich ἔπαιξε καλά, ὅχι κάλλιστα, ὁ ἄνδρας τῆς δὲν ἀξίζει. ¹³

Αὐγούστου 19. Ἄριστος, εἶπεν ὁ Ἡσίοδος, εἶν' ὅστις ἀφ' ἑαυτοῦ του κάμνει τὰ δέοντα, καλὸς δὲ καὶ ἐκεῖνος, ὅστις ἄλλου εἰπόντος πίθεται. Αὐτὸς ὁ ἄλλος, ἢ ἄνθρωπος εἶναι ἢ περίστασις, νομίζω ἐγὼ εἶναι τὸ ἴδιον. Ὅθεν τὸ σημερινὸν νεῖκος εἰς τὰ χαρτία θέλω νὰ μὲ καταπεῖσῃ νὰ μὴ παίζω ποτὲ εἰς δημόσιον μέρος κατ' οὐδένα τρόπον. {Ἄς λάβῃ κύρος τὸ παρὸν ἀπὸ [[24 Σεπτεμβρίου]] 18 Ὀκτωβρίου τοῦλάχιστον}.

Σεπτεμβρίου 11. Ὑπῆγα ἡμέρᾳ Παρασκευῇ εἰς τὴν συναγωγὴν τῶν Ἑβραίων ὅπου προσηύχοντο ἐσπερινὴν δέησιν. Ἐμπροσθεν 3 ἀναγνώσται ἀνεγίνωσκον ἀλληλοδιαδόχως. Τοῦ ἐνὸς ἡ ἀπαγγελία ὠμοιάζε παραπολὺ τὸ Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον τοῦ Ὁρθρου μας. Εἰς τὸ ἐν τῷ μέσῳ βῆμα ἔφαλλον τρεῖς ἁρμονικῶς ᾄσματα ὁμοιάζοντα πολὺ τὰ τῶν Καθολικῶν καὶ ὁ χορὸς τοὺς διέκοπτε πολλάκις ἄνωθεν· τενόρων φωνὰς ἢ με-

1. σὲ ἐλάσσονα κλίμακα.

σαίας δὲν ἤκουα τόσον· οἱ Βάσσοι καὶ οἱ Σοπράνοι (παιδιά ὄχι γυναῖκες) ἠκούοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἐνίοτε καὶ ὅλη ἡ ἐκκλησία μισοφάλλει μὲ τοὺς ἀναγνώστας καὶ αὐτὸ δὲν μὲ φαίνεται τόσον καλόν. Ἄλλο εἶναι ἡ φαλμωδία τοῦ κοινοῦ τῶν Διαμαρτυρουμένων. Ἡ οἰκοδομὴ ἔχει ἔξωθεν Δωρικὰ καὶ Κορινθιακὰ σχήματα. Ἡ ὀροφὴ τῆς ἔσωθεν ὄχι ὀριζόντειος ἀλλὰ καμαρωτῇ. Εἰς τὸ τέλος κολλημένος ἀρχιτεκτονικὸς πρόναος (χωρὶς νόημα κατ' ἐμὲ) μὲ ἀέτωμα καὶ 4 κίονας κορινθιακοὺς κατὰ τινὰ τρόπον. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος αἱ δύο πλάκες, μεταξὺ τῶν κίωνων γράμματα Ἑβραϊκὰ εἰς μαῦρον κατηφὲν ἐν κυκλοειδεῖ στεφάνῳ. Καὶ εἰς τὸ Gebälk¹ γράμματα, εἰκόνες ἢ ἀγάλματα πούποτε. Ἐκατέρωθεν τῶν μερῶν 2 μεγάλοι στάμνοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων κηροπήγια (!), οἱ κίονες ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ γρανίτην χωρὶς βάσιν, λείοι, μὲ κιονόκρανον ἀπλοῦν ἐκ φύλλων φοινίκων χωρὶς ἄβακα. ¹¹⁴ Ἄνωθεν εἶναι στοὰ μὲ παραπετάσματα διὰ τὰς γυναῖκας. Εἰς τὴν εἴσοδον, στέρνα καὶ τρέχον ὕδωρ, καθαρὸν, ὅθεν καθαρίζονται ἐπιπολαίως οἱ εἰσερχόμενοι τῶν πιστῶν, ὡς εἰς τὰς καθολικὰς ἐκκλησίας, μὲ τὸ ἀλατισμένον νερόν.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ὑπήγαμεν εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Βονιφατίου. Ἡ ὑπόγειος κρύπτη ἔχει κίονας κοντοὺς χονδροὺς μὲ βάσεις παραδόξους. Τὸ ὅλον βυζαντινόν. Εἶναι δὲ προσδιωρισμένη διὰ [[δοχεῖον]] νὰ γέμῃ τῶν νεκρῶν τῶν Μοναχῶν. 4 οἰκήματα καὶ 1 καμπέλα, ἔχουν εἰς τοὺς τοίχους τρύπας ὡς θήκας, ὅπου θὰ ἐμβάζουν τὰ κιβούρια, καὶ θὰ τὰ ἀσβεστῶνουν ἔπειτ' ἀπ' ἔξω. Ἀφ' οὗ γεμίσουν ὅλοι. Ἰσως θὰ τὰς ἀδειάζουν πάλιν.— Ὁ ναὸς ἔχει 64 καὶ 2=66 κίονας εἰς τέσσαρας σειράς. Ἡ ὀροφὴ γαλάζιον χρῶμα μὲ χρυσοῦς ἀστέρας. Αἱ δοκοὶ ἐπιχρυσωμέναι.— Εἰκόνες τῶν τοίχων ἐφ' ὕγροις, κατὰ τὸν Hess.— Ἀρχιτέκτων ὁ Ziebland.— Ὅπισθεν τῆς ἐκκλησίας τὸ μοναστήριον καὶ τὸ Ausstellungsgebäude.²

Σεπτεμβρίου) 23. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν ἐφημερίδα τῆς Αὐγούστης εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Fallmerayer ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, ὅτι ἀφ' οὗ ἔμαθον οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ ὅτι ἦλθεν ὁ ἱστοριογράφος τῆς Τραπεζοῦντος ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ τὸν ὑπηρετήσουν. Τοιαύτην ἀλαζονεῖαν κρίνω ἄτοπον. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἦρε νὰ κάμῃ ἄλλην παρατήρησιν εἰμὴ τὸ «περὶ οὐκέρως τῆς

1. ἐπιστόλιον ~ 2. χώρος τῆς ἔκθεσης. Ἡ σελ. 15 συνεχίζεται μὲ τὴν ἐγγραφὴν τῆς 24 Σεπτεμβρίου.

νέας μόδας» διὰ τὰ διασύρη τὸ ὕφος τῶν νέων Ἑλλήνων μόνον καὶ μόνον. Πόσον θὰ ἐκοπίασε ζητῶν τοιαῦτα ὁ ἄνθρωπος!

Ἰδανικὸν λέγουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς εἰκόνας τὸ [[πρόσωπον]] σῶμα, πλὴν πρέπει νὰ ἐκτείνουν τὴν λέξιν καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀντικείμενα. Ὅχι ὅμως μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν τοῦ ὠραιότερου ἢ κατὰ φύσιν, ἀλλ' ἄλλως. Κατὰ τινὰ ἀρχικὴν ἰδέαν πρὸς τινὰ σκοπὸν ἐπεξεργασμένον ἀντικείμενον, ὅχι ἐντελῶς κατὰ τὴν φύσιν, εἴμπορεῖ νὰ κληθῇ ἴσως ἰδανικόν. Τοιαῦτα εἶχαν πολλὰ οἱ Ἕλληνες εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους κ' ἐγὼ τὰ ἤθελα καὶ τὴν σήμερον εἰς τὰς εἰκόνας. Ἐν παράδειγμα θέλω μόνον ν' ἀναφέρω. Τὸ πολὺ σκότος τὸ φυσικὸν δὲν εἶναι καὶ ἐπίσης γραφικόν. Ἡ ἀκολουθία τῆς φύσεως κατὰ πάντα μᾶς φέρει εἰς ἀκαταληψίαν τῶν ἀντικειμένων.— Τὸ τεχνικὸν ἔργον πρέπει καὶ νὰ καθησυχάζῃ, ὅχι μόνον νὰ ταράττῃ τὸν θεατὴν ὡς ἡ ἀληθὴς πράξις τοῦ βίου. Ἀσαφῆ πυρκαϊὰν μὲ καπνοὺς καὶ φλόγας καὶ ἀνθρωπόμορφα ἀντικείμενα νὰ ζωγραφήσῃ τις ἀληθέστατα εἶναι κοπιαστικόν, πλὴν εἶναι καὶ ἀληθῶς γραφικόν;

Πόσον σωτήριος εἶναι καθ' ἐκάστην τινῶν ὥρων μοναξία εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὅστις δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς μοναξίας ποτέ, πρέπει νὰ ᾔηται παράδοξος ἄνθρωπος, ὅστις ζητεῖ νὰ τὴν ἀποφεύγῃ, δὲν σκέπτεται ὀρθῶς ἢ δὲν σκέπτεται δι' ὅλου. Ὅταν εὐρίσκεται τις μόνος, τότε σκέπτεται ἰδίως¹ eigenthümlich, ὅχι κοινῶς ὡς οἱ ἄλλοι, ἐπειδὴ δὲν τὸν βιάζον ἐξωτερικὰ αἰτία. Ἄν ὁ ἴδιος τρόπος ἔχῃ τι καλὸν τὸν ἀποκτᾷ τις εἰς τὴν μοναξίαν μόνον. Καὶ εἰς τοῦτο τις πρέπει νὰ συνηθίσῃ. Ἡ καθ' ἐκάστην συγγραφὴ τὸ ἐσπέρας κινεῖ εἰς ἡμερινὴν προσοχὴν. ¹⁶

Σεπτεμβρίου) 24. Διὰ τί ἀσήμαντα τινὰ περιστατικὰ ἢ λόγοι ἐντυπώνονται ἐνίοτε τόσον βαθέως εἰς τὴν μνήμην μας, ὥστε δὲν ἐξαλείφονται αἰωνίως; Ἐγὼ εἶμαι βέβαιος, ὅτι ὁσάκις ἰδῶ ἀκόμη εἰς τὸ Μόναχον ἢ ἀφ' οὗ ἀναχωρήσω ὁσάκις ἐνθυμηθῶ τὸν υἱὸν τοῦ καφροπώλου zum Englischen Kaffe(e)haus,² θὰ ἐνθυμοῦμαι ταυτοχρόνως καὶ τὴν περὶ Faltenwurf³ ὁμιλίαν του μετὰ τινος, τὴν ὁποίαν ἤκουσα πρὸ τεσσάρων ἡδὲ ἐτῶν· καὶ τὸν τόπον ἀκόμη ὅπου ἔγινε. Καὶ τοῦτο εἶχα τ' ἀκούσῃ περαστικά, οὔτε ἀκεραίως οὔτε εὐλόγητος. Βέβαια ὅμως εἶχα περιέργειαν νὰ μάθω τότε τίς

1. Μετάφραση τοῦ: eigenthümlich ~ 2. στὴν ἀγγλικὴ καφετέρια ~ 3. πτυχώσεων.

ἦτον ὁ ἄνθρωπος. Πλὴν εἰς ἄλλα ἀντικείμενα σπουδάζει τις μ' ὅλας τὰς δυνάμεις του νὰ εἰσδύσῃ καὶ μετ' ὀλίγον καιρὸν παρατηρεῖ, ὅτι τοῦ ἐξαλείφθησαν ὅλως ἀπὸ τὴν μνήμην.

Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ὑπῆγα εἰς τὸν Othello τοῦ Rossini. Εἰς αὐτὴν του τὴν ὄπεραν μὲ φαίνεται ὅτι μετεχειρίσθη ὑπὲρ τὸ μέτρον τοὺς δρόμους καὶ πτώσεις καὶ χρωματισμούς, χωρὶς νὰ προσέξῃ εἰς τὸ εὐπρεπὲς καὶ ἀληθὲς τοῦ πράγματος. Στρατηγὸς θριαμβεύων νὰ ψάλλῃ ὡς ὁ Othello εἰς τὴν ἀρχὴν! Καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα πίπτουν εἰς ὄχι μικροτέρας ἀτοπίας. ¹⁵

Σεπτεμβρίου 27. Ἀνέγνωσα εἰς τὴν γενικὴν τῆς Λειψίας, ὅτι ἡ τῶν σοφῶν τῆς Ἰταλίας συνέλευσις τὸν β^{ον} χρόνον τοῦτον συναθροισθεῖσα εἰς Τουρίνον συνίστατο ἀπὸ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐντοπίους. Ὀλίγοι ξένοι παρευρέθησαν. Γερμανοὶ καὶ Γάλλοι διόλου. Τὸ αἷτιον ἡ ἔλλειψις πολιτικῆς ἀνοχῆς. Οἱ εἰς τὰς ξένας χώρας Σαρδηνικοὶ πρέσβεις δὲν ὑπέγραψαν τῶν φιλελευθέρων ξένων τὰ διαβατήρια δι' ἐκεῖ. Οὔτε ἡ Φλωρεντία, οὔτε ἡ Ρώμη εἶχεν ἀντιπροσώπους. Αἱ περυσινὰ λοιπὸν ἐλπίδες ματαιοῦνται.

8βρίου 9. Ὑπῆγα καὶ εἶδα τὰ φωτότυπα [[Daguerre]] παρὰ τῷ Hering· μερικὰ ἀξιόλογα. Ἐπὶ ἐνὸς ποδὸς ὕψος εἶχαν τινὲς πλάκες. Πρόσωπα ἀνθρώπων δὲν ἤξεύρω ἂν ἀφωμοίωσαν ἄλλοι. Αὐτοῦ αἱ προσπαθήσεις δὲν εἶναι ἄσχημοι. Ἡ κατοπτρικὴ λάμψις δυσκολύνει τὴν θέαν. Χαλκογραφιῶν ἀντίγραφα εἶχεν ὥραϊα. Μάλιστα τὸ ἐργαστήριόν του μὲ κᾶτι γύφινά νὰ πράγματα καὶ χαρτιά.— Ἦσαν καὶ ἐνὸς δακτύλου μεγάλαι εἰκόνες ὡς ἡ Σωσάννα τοῦ Rubens. Τὰ γράμματα πολλὰ ὥραϊα καὶ καθαρά. Μ' ἔδειξεν φωτότυπα ἀπ' ἐδῶ, τοῦ Steinheil ἴσως· πλὴν δὲν ἦσαν τόσον καλὰ.— Ὅμως die Handhabung διαχείρισις! τῆς φωτοτυπίας ταύτης δὲν εἶναι τόσον εὐκολός, ὡς τὴν ἐφανταζόμεθα.

8βρίου 13. Ὑπῆγα εἰς τὴν Λουδοβίκειον ἐκκλησίαν. Ὅλοι αἱ ἔφυγροι εἰκόνες ἦσαν τελειωμέναι. Ὅλη ἡ ἐκκλησία δὲν εἶναι ζωγραφισμένη ἀλλὰ μόνον τὸ ἱερόν, καὶ αἱ δύο προσεχεῖς καμάραι καὶ τοῖχοι. Τ' ἀντικείμενα εἶναι ἡ δευτέρα παρουσία, ἡ προσκύνησις τῶν μάγων, ἡ σταύρωσις, ὁ εὐαγγελισμός, τὸ μὴ μοῦ ἄπτου, ἡ πλάσις, καὶ οἱ ἅγιοι διαφόρων τάξεων. Σταυροειδῆς ἡ ἐκκλησία. Τὰ κιονόκρανα βυζαντινὰ ἢ ὅμοια. Λαμπρά

1. Μετάφραση τοῦ: die Handhabung.

κοσμήματα. Μόνον δύο εικόνες εις χρυσὴν ἐπιφάνειαν. Ὑπογείως θερμαίνεται. Ἡ δευτέρα παρουσία δὲν μ' ἀρέσει κατὰ πάντα. Ἡ ἰδέα τοῦ ὅλου καλή. Εἰς τὰ πρόσωπα τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀγγέλων ἐμφαίνονται μικτὰ παράξενα αἰσθήματα. Τὰ παρομοιάζω μὲ τὰ Αἰγινητικά· ὅπου ὁ τεχνίτης ἄλλο ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ καὶ ἄλλο ἐξέφρασε. Ἴσως ὁμῶς ἀπατῶμαι. Ὁ χρωματισμὸς εἰς τὴν πλάσιν ζωηρότερος, πρόσωπα ὠραιότερα. Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τὸ ὠραῖον σπάνιον. Τοῦ Χριστοῦ τὸ φόρεμα πολλὰ μεγαλοπρεπές. ¹⁷

Ἡμερολόγιον ἐν Βερολίνῳ 1840

Τέλη 8βρίου. Ἡ πόλις αὕτη κάμνει μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς ἐμέ. Ἀπ' ὅσας εἶδα μέχρι τοῦδε εἶναι ἡ ὠραιότερα, πλὴν ὅχι κατὰ πάντα. Τὰ εἰς τοὺς περισσοτέρους δρόμους παραρρέοντα βρωμερὰ αὐλάκια τὴν ἀσχημίζουσι πολύ. Τὰ χρώματα τῶν οἰκιῶν ἂν ἦσαν ὀλίγον ἀνοιχτότερα, ἤθελαν ἦναι πλέον εὐάρεστα· ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν πλειοτέρων εἶναι καλή. Τὰ ἑλληνικὰ σχήματα, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον νοθευμένα ἢ ἀνόθευτα, ἐπικρατοῦν. Ὅσον ἀρχαιότεραι αἱ οἰκοδομαί, τόσον περισσοτέρας ἀνωμαλίας ἔχουν. Τὰ νεώτερα κτίρια εἶναι ἀκραιφνέστερα. Τὰ τῶν προαστείων, ὅσον ἐδυνήθη νὰ παρατηρήσω μέχρι τοῦδε, εἶναι ὠραιότερα. Τὸ θέατρον τῶν δραμάτων τὸ νομίζω κατώτερον τοῦ ἐν Μονάχῳ. Προχθὲς μ' ἐξέφυγεν ἡ φράσις, ὅτι μὲ φαίνεται ὡσὰν κουτὶ καὶ δὲν ἤξεύρω, ἂν πρέπη νὰ λάβω τὸν λόγον μου ὀπίσω. Τὸ μουσεῖον καλῆτερον (ιστέον δέ, ὅτι μόνον περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν οἰκοδομῶν ὁμιλῶ) ὁμῶς τὰ χαμηλὰ πατώματα τῆς κλίμακος μὲ δυσαρεστοῦν· νομίζει τις, ὅτι θὰ κτυπήσῃ τὴν ὀροφὴν ἢ κεφαλὴν τοῦ. Τὸ πανεπιστήμιον, ὡς μὴ κτισθὲν ὀλόκληρον ταυτοχρόνως, γέμει ἀσχοπίας καὶ ἀνωμαλίας. Ἐξῶθεν ἤθελεν ἦναι ἀρκετὰ εὐπρόσωπον, ἂν ἡ πύλη τοῦ εἶχε καλῆτερον, ἐλευθέριον, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ὅλου ἀνάλογον σχῆμα καὶ ἂν ἔλειπαν τὰ ἄνοστα κοσμήματα τῶν παραθυρίων ὑπεράνωθεν αὐτῶν, καθὼς καὶ ὁ μετάλλινος ἐξώστης. Ἐν γένει εὐρίσκει τις εἰς τὰς ἐδῶ ἰδιωτικὰς οἰκίας περισσότερον χαρακτῆρα παρὰ εἰς τὰς τοῦ Μονάχου, ὅπου κυριεῖ ἡ ἀπλότης καὶ ἀταραξία οὕτως εἰπεῖν. Εἶναι ἐδῶ καὶ πλουσιώτερα τὰ οἰκοδομήματα ὡς φαίνεται διὰ τὸ ¹⁸ πλῆθος τῶν εὐγενῶν. Βάθρα εἰς τὰ ἀκροατήρια κατ' οὐδὲν καλῆτερα τῶν ἐν Λειψία καὶ Μονάχῳ, ὡς νὰ ἦσαν ἀπλῶς οἱ μαθητεύοντες ἐν τοῖς πανεπιστημίοις ἀνάξιοι καλητέρων.

Εἰς πολλὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Γερμανῶν παρατηρῶ μικρολογίαν τινα, τὴν ὁποίαν ἂν ἐκατέρωθωναν ν' ἀποσκορακίσουν, καθὼς ἔχουν ἀλλέως ὀρθὰς ἰδέας περὶ τοῦ καλοῦ εἰς τὰς τέχνας, θὰ ᾔσαν ἐπίφθονοι. Ἄλλα ἔθνη δὲν εἶναι μικρολόγα καὶ πιναρὰ (Γάλλοι, Ἰταλοί), πλὴν ἐκεῖνοι πάλιν διὰ τῆς πλατείας πύλης τῆς πολυτελείας εἰσέρχονται εἰς τὰ βασιλεία τῆς ἀπειροκαλίας. Τόσον δύσκολον εἶναι νὰ μένη τις μέτριος. Τὰ Βρανδενβουργικὰ προπύλαια –διὰ τί προπύλαια, τῇ ἀληθείᾳ, καὶ ὅχι μεταπύλαια δὲν ἡξεύρω– ἔχουν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι λάθη πολλά, ἂν τις τὰ κρίνη κατὰ τὴν νῦν ἐγνωσμένην στάθμην· πλὴν, φαίνεται, δὲν εἶναι ἀπὸ τὰς νεωτάτας οἰκοδομάς. Τί ἐκθειάζομεν τόσον πολὺ τὸν φωτισμένον αἰῶνα μας, τῇ ἀληθείᾳ, δὲν ἡξεύρω, ἐνῶ μόλις κάμνει τις μερικὰ βήματα, χωρὶς νὰ προσκόψῃ εἰς ἀπειρόκαλα ἔργα. Δὲν ἦτον οὕτω, μὰ τὰς Μούσας, κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ Περικλέους εἰς κανὲν μέρος τῆς Ἑλλάδος ἂν καὶ δὲν εἶχαν τυπογραφίας καὶ ἀτμόν. Συμμετρία ὥραία καὶ ἁρμονία τοῦ ὅλου ἐβασίλευε. Ἡ Nikolaikirche ἔξωθεν μὲ ἀλλόκοτον σχῆμα, βέβαια μὲ προσθήκην νεωτέρων χρόνων, καὶ ἔσωθεν παρομοίως, νομίζω, προικισμένη μὲ τὴν ἀνάρμοστον στοάν, ἥτις χαλνᾷ πολὺ τὴν οἰκοδομήν. Εἶδα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τούτου ἰδιάζουσαν εἰκόνα τῆς μεταμορφώσεως τοῦ σωτῆρος, καθόσον ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἥλιος ἀπὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ μέρος ὁμιλοῦν μὲ τὸν Χριστόν. Κ' ἐδῶ συνηθίζουν νὰ τριγυρίζουν δὲν λέγω δίσκον, ἀλλὰ χρυσοκέντητον σάκκον εἰς τὸ ἄκρον μακροῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον τὸ ἀπλώνουν μακρόθεν οἱ ἄνθρωποι ὡς χεῖρα ἐπαταικὴν μέσα εἰς τὰ στασίδια.¹⁹ Τὴν συνήθειαν ταύτην τὴν εὐρίσκω λείψανον κακὸν κακῆς ἐποχῆς. Πόσον συγχύζονται οἱ ἄν(θρωπ)οι εἰς τὴν ἀκρόασιν τοῦ ἱεροκήρυκος, πόσοι σκανδαλίζονται ἢ μὴ θέλοντες ἢ μὴ ἔχοντες νὰ δώσουν. Τὸ πλοῖον –καθὼς λέγουν οἱ Γερμανοὶ– τῆς Werderschen Kirche καθὼς φαίνεται ἔξωθεν εἰς τὸ πρόσωπον τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ κολοσσαῖον παράθυρον δὲν μ' ἄρесе. Δὲν ἔχει καμμίαν ἀναλογίαν μὲ τὰ κωδωνοστάσια. Τὸ ὅλον ὁμοιάζει ἐν εἶδος τουρκικῶν σκαμνίων ἀναποδογυρισμένων. Νομίζει δέ τις, ὅτι ἤθελαν οἱ κτίσται νὰ ὑψώσουν περισσότερον τοὺς πύργους, πλὴν ἀπὸ ὀκνηρίαν ἢ ἀνέχειαν τοὺς ἄφησαν οὕτω. Τὸ ἔσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας ταύτης, ὅταν τὸ ἐπισκεφθῶ, ἴσως μὲ φιλιώσῃ μὲ τὸν Schinkel. – Αἱ εἰκόνες ἐπὶ τῶν λουλάδων ἀποδέουσιν πολὺ τῆς καλλιτεχνίας τοῦ Μονάχου. – Τῶν ἀνθρώπων ἡ ὠραιότης ἐν γένει ἐδῶ εἶναι μὲ φαίνεται κατωτέρα τοῦ Μονάχου, λεπτότεροι ὅχι παχυλοὶ ὡς οἱ Βαυαροί. Αἱ

γυναίκες ἔχουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τι ἀνάλατον ἐπάνω των. Ἐπαρατήρησα, ὅτι ἡ σιμότης τῆς ῥινόδος ἐδῶ συχνοτέρα παρὰ ἐκεῖ. Ζῦθος δὲν πολυπίνεται, βούτυρον πολυτρῶγεται.

Τῇ 1 Νοεμβρίου ὑπῆγα εἰς τὴν Kunstaussstellung.¹ Δὲν εἰξεύρω διὰ τί νὰ πληρώνη ὁ εἰσιὼν τὰ πέντε του γροσσίκια. Διὰ ν' ἀποτρέπονται οἱ ἐκτετραχληλισμένοι; Ἀλλ' αὐτοὶ ἐμβαίνουν εἰς τὰ βασιλικά μουσεῖα. Ἐπειτα δὲν εἶναι τοῦτο Kunstverein² ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ Kunstaussstellung, χωρὶς φόρον καθὼς ἐνθυμοῦμαι εἰς τὸ Μόναχον. Ἐδῶ εἶναι ἐκτεθειμένα τεχνουργήματα πρὸς πώλησιν. Καὶ ποῦ ἠκούσθη ποτὲ νὰ πληρώνη ὁ ἀγοραστής τὸν πωλητὴν διὰ τὴν θεάν τοῦ πράγματός του; Ἄν ἤθελαν οἱ κύριοι τοῦ κτιρίου νὰ λάβουν ἐνοίκιον, ἔπρεπε νὰ τὸ λάβουν ἀπὸ τοὺς τεχνίτας τοὺς ἐπαινουμένους καὶ ὠφελουμένους ἂν πωληθῶσι τὰ πράγματά των.— Εἶεν. Πολλὰ καλὰ εἶδα μέσα καὶ ἤθελα νὰ ὑπάγω καὶ ἄλλοτε διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀντικειμένων, πλὴν ¹²⁰ ἀπαιτεῖται νὰ πληρώσω ἐκ δευτέρου. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς Τωβίας δὲν μὲ ἤρεσεν ἐντελῶς κανέννας. Ἕνας ἄγγελος ὀρειχάλκινος, [[N]] 930, μὲ ἤρεσε πολὺ, καὶ ἄλλα πολλὰ. Πολλαὶ εἰκόνες ἐξαίρετοι. Θὰ μείνῃ εἰς τὴν μνήμην μου ἓνας ἐξαπλωμένος τανάσκελα εἰς τὸ πλοῖον τοῦ ψαράς πλησίον σκοπέλων, ἡρεμῶν, καὶ ἄλλαι πολλαὶ εἰκόνες. Ἐν μουσικὸν ὄργανον, εἶδος Orgel,³ λίθοι ἐγκεκολλημένοι, Ἑρμαφρόδιτος (?) κοιτόμενος καὶ ἀκουμβῶν ἐπὶ τοῦ βραχίονός του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντικειμένων ὑπερέβαινε τὰ χίλια.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Κυριακῇ περὶ τὸ ἐσπέρας ὑπῆγα εἰς τὸν Thiergarten.⁴ Πρᾶγμα μονότονον καὶ ἄχαρι. Δάσος μόνον συνεχὲς καὶ μὲ εὐθεῖς δρόμους καὶ τίποτε ἄλλο. Ποῦ ὁ ἀγγλικὸς κήπος τοῦ Μονάχου! Καὶ οἱ Βερολίνειοι δὲν μ' ἐφαίνοντο ὅτι ἐπερνοῦσαν μᾶλλον δι' αὐτοῦ παρὰ ἐπεριπατοῦσαν ἐν αὐτῷ. Ὑπέστρεφαν νομίζω ἀπὸ ἐξοχὴν τινα οἱ πλεῖστοι.

Μετὰ τὴν διδασχὴν ὁ ἱεροκῆρυξ τῶν εὐαγγελικῶν ἐμνημόνευσε τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν ἐπ' ἁμβωνος. Πρὶν νὰ ὑπάγω τὸ πρωῒ εἰς τὴν ἐκκλησίαν μ' εὐχήθη ὁ οἰκοκύρης μου Gute Andacht.⁵

Τὰ ἀναγκαῖα τῆς πόλεως ταύτης εἶναι κατὰ παράδοξον τρόπον ὅχι εἰς κάθε πάτωμα τῶν οἰκιῶν, ἀλλὰ κάτω εἰς τὴν αὐλήν. Εἶναι ἀκατανόητον πῶς αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες κατοικοῦν εἰς τόσον ψυχρὰ μέρη καὶ ἄλλως

1. ἔκθεσις ἔργων τέχνης ~ 2. σύλλογος φιλοτέχνων ~ 3. ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο ~ 4. ζωολογικὸ κήπο ~ 5. καλὴ λειτουργία.

φροντίζουν πολὺ διὰ ἀναπαύσεις, ἐν καιρῷ χειμῶνος μάλιστα, πῶς, λέγω δὲν ἐφρόντισαν διὰ τοῦτο.

Νοεμβρίου) 2. Ἀρχησαν τὰ μαθήματά μας εἰς τὸ πανεπιστημεῖον. Ἀπὸ ὅσους καθηγητὰς ἤκουσα τὴν πρώτην ταύτην ἡμέραν δὲν ἐγέμισε κανεῖς κυρίως τὸ μάτι μου, οὕτως εἰπεῖν. Ὁ Böckh φαίνεται πολλὰ γηραλέος· ὁ τρόπος του ὅμως ὄχι κακός· ὁ Raumer δὲν διαιρεῖ τὰ κῶλα τῶν περιόδων, ¹²¹καταντᾷ μονότονος καὶ μεταχειρίζεται τὴν Βερολίνειον προφορὰν· ὁ Franz ξηρός· ὁ Trendelenburg ἐπιτετηδευμένος μὲ πολυποίκιλον φωνὴν ἣτις φαίνεται ποτὲ μὲν ἰσχνή, ποτὲ τραχεῖα, ἔχει ὅμως ζωηρότητα τινα εἰς τὴν παράδοσιν. Ὁ Raumer κινεῖ πρὸς τούτοις παρὰ πολὺ τὴν κεφαλὴν του πρὸς ἀμφοτέρω τὰ μέρη. Ὁ Trendelenburg κάμνει ἀλλοκοτούς χειρονομίας. Τοῦ Böckh τὸ ἦθος ἥσυχον. Νεώτερος ὢν ἴσως παρέδιδε καλῆτερα. Τοῦ Schelling καὶ Θηρσίου τὸ ἐλκυστικὸν δὲν τὸ ἡδῶρα εἰς κἀνένα ἀπὸ τοὺς ἐδῶ μέχρι τῆς ὥρας. Νὰ ἰδῶ πῶς θὰ μὲ φανῇ αὔριον ὁ Tölken καὶ μετέπειτα ὁ Ritter.

Σήμερον ἀρχίζει πανήγυρις ἐμπορικὴ εἰς τὸ Schlossplatz, ἣτις ἐπανέρχεται τετράκις τοῦ ἐνιαυτοῦ. {Τὸ ζάχαρι καὶ οἱ νυκτερινοὶ χιτῶνες εὐθηνότεροι παρὰ εἰς τὸ Μ(όναχον)}.

Νοεμβρίου) 3. Ὑπῆγα εἰς τὴν Werdersche Kirche. Τῷ ὄντι ὠραῖον τὸ ἐσωτερικόν της. Οἱ κίονες ἐκατέρωθεν ὑψοῦνται καὶ διαχύνονται εἰς ἀκτῖνας ὑποροφίους. Τὸ χρῶμα τῆς ὀροφῆς ἰοειδὲς ὡς διαδιδόμενον δῆθεν ἀπὸ τὰ τρία παράθυρα τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὅποια ἔχουν αὐτὸ τὸ χρῶμα. Εἶναι δὲ καὶ ζωγραφημένα.

Ἡ ὠραία εἰκὼν τῆς ἀναστάσεως εἰς τὸν μέγαν σηκὸν μὲ τοὺς τέσσαρας εὐαγγελιστάς, καὶ αἱ τρεῖς ἀρεταὶ ὑπὸ τὸν χορὸν εἶναι τὰ μόνον εἰκονίσματα. Ἐν γένει ἀπλότης βασιλεύει καὶ χάρις. Τὰ ξυλικά εἶναι ἀπὸ δρυὸς ξύλον. Ὅλη ἡ ἐργασία Βερολινικὴ. Τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων δὲν διέκρινα ἀπὸ τὸν ἐξηγητὴν τοῦ ναοῦ. Εἶναι ἀξία ἡ ἐκκλησία αὕτη συχνῆς ἐπισκέψεως. Ὅποια ἀσέβεια ὅμως καὶ πιναρότης ἐνδιατρίβει εἰς ὅλους τοὺς Φράγγους, οἵτινες δὲν συστέλλονται νὰ μολύνουν ὡς καὶ τὰ ἱερά των, κατουροῦντες ἀπ' ἔξω τοὺς τοίχους! Ποῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Τουρκίαν τοιοῦτόν τι! Τζαμιά καὶ ἐκκλησίαι ἐκεῖ φυλάττονται καθαρώτατα, καὶ οὔτε τᾶλλα δημόσια μέρη μολύνονται τόσον ἀναισχύντως, καθὼς εἰς αὐτὰ τὰ μέρη.— Ὁ δρόμος τοῦ Φρειδερίκου, ἐπαρατήρησα σήμερον, ὅτι

δὲν εἶναι παντοῦ ὁμοίως πλατύς. Εἶναι τόσον δύσκολον τὸ κανονικόν; ¹²²

Νοεμβρίου 3. Ἐπέρασα ἀπὸ τὴν ὁδὸν an der Königs Mauer. Αἱ πλεῖσται τῶν οἰκιῶν ἔγεμον ἀπὸ πόρνas ἀσχημονοῦσας εἰς τὰς θύρας καὶ παράθυρα. Τοιαύτην ἐλευθερίαν τὴν κρίνω ἐγὼ ἀσυγχώρητον. Ὅταν ἡ πολιτεία συγχωρῇ ἢ παραβλέπῃ τὰ πορνοστάσια, πρέπει νὰ μὴ τὰ παραμελῇ, ἀλλὰ νὰ τὰ ὀργανίζῃ, οὕτως εἰπεῖν, μόνη. Νὰ μὴ ἀφίνῃ νὰ εἶναι αἱ οἰκίαι ἐνὸς ἀκεραίου δρόμου τοιαῦτα καταγῶγια, ἀλλὰ ἐπὶ τούτῳ κτισμένα ἐν ἡ δύο εἰς διάφορα μέρη τῆς πόλεως. Εἰς τὸ κοινὸν δὲ νὰ μὴ ἐβγαίνουν αἱ πόρnai πρὸς δελεασμὸν τῶν παρερχομένων καὶ σκάνδαλον. Δρόμος ἄτιμος ἐν γένει νὰ μὴ ᾔῃ. Ἐν τοσοῦτῳ εἰμπορεῖ ἄλλος καὶ νὰ ὑπερασπισθῇ τὴν τωρινὴν κατὰστασιν μὲ τινὰς εὐλογοφανεῖς λόγους.

Νοεμβρίου 4. Τὸ κρατεῖν ἡμερολόγιον μὲ γίνεται, βλέπω, ἀναγκαῖον ἔργον· στερημένος βιβλίων πρὸς ἀνάγνωσιν, ἀναγκάζομαι νὰ γράφω. Ἄς γράψω λοιπὸν σήμερα ὅτι σχεδὸν ὅλοι οἱ πολῖται, οἵτινες ἐνοικιάζουν οἰκίας, δὲν ἔχουν δούλας. Ὅτι παρομοίως κέδῳ καθὼς καὶ εἰς τὸ Μόναχον σφογγίζουσιν τὰ ποτήρια καὶ τὰ πινάκια μὲ πανία καὶ ἀφίνουν τρίχας καὶ χνούδια ἐπάνω εἰς αὐτά, πρᾶγμα εἰς τὰ μέρη μας ἄγνωστον. Ὅτι αἱ εἰδήσεις τοῦ θεάτρου ἐδῶ εἶναι μὲ τινὰ χονδροκοπίαν καὶ ἀγυρτεῖαν, ὅχι ὥς αἱ τοῦ Μονάρχου μὲ φιλοκαλίαν· μάλιστα τῶν συμφωνιῶν αἱ εἰδήσεις ἐκεῖ γίνονται, ὅσον ᾔαγει, πλέον χαρίεσαι.

Ὑπῆγα εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Don Juan εἰς τὸ Opernhaus. Τὸ θεάτρον δὲν μ' ἄρεσεν· ποῦ τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦ Μονάρχου! Εἰς τὰς στοὰς καὶ στέκονται. Ἡ εἴσοδος ποταπὴ. Χρυσᾶ πολλά, ὅμως ὅχι καὶ φιλοκάλως θεμένα. Αἱ πορφύραι εἰς τοὺς βασιλικοὺς τόπους ἄνοστα. Ὁ τενόρος Eichenberger ἔχει ἰσχνὴν κλαυθμηρὰν φωνήν. Ὁ βαρύτονος Böttiger δὲν ἔχει διόλου φωνήν. Ὁ Zschische γαρύζει ὥς ὁ μακαρίᾳ τῇ λήξει Leser. Ἡ +Fassman ἔχει καλὴν φωνήν καὶ ψάλλει καὶ καλὰ ἂν καὶ δὲν μ' ἄφησεν τὴν ἐντύπωσιν τῆς Mink. Ἡ ξένη +Heinefetter ἔχει ὀλίγον τι Fuchssches¹ εἰς τὴν φωνήν της ὅταν φωνάζῃ. Τὴν Ouverture τὴν ἐζήτησαν da capo καὶ ἐπαίχθη. {++Νομίζω ἐσύγχισα τὰ πρόσωπα}. ¹²³

Νοεμβρίου 5. Σημειὼν ὅ,τι εἶδα προχθές. Εἰς τοὺς δρόμους περιεπάτει

1. κάτι ἀλεπουδίσιο (στριγγιὰ φωνή;). Ἴσως προέρχεται ἀπὸ ὄνομα (κάτι ἀπὸ τὴν Fuchs).

ἕνας ἄνδρας μὲ καμμία δεκαπενταριὰ παιδιὰ καὶ ἔψαλλαν πολύφωνα τραγούδια ἔμπροσθεν τῶν ἐργαστηρίων. Τὰ παιδιὰ καὶ αὐτοὺς εἶχαν σκιαδία τρίκωχα. Κάνεις ὅμως δὲν τοὺς ἔδιδέ τι, ὅσον ἐπαρατήρησα. Ὁ Διαμαντόπουλος ὅστις ἦτον μαζή μου ἐρώτησε περὶ τούτων ἕνα ἐργαστηριακόν, ὅστις τοῦ εἶπεν, ὅτι προτύτερα ἦσαν περισσότερα τοιαῦτα συστήματα ψαλτῶν, ὅμως κατ' ὀλίγον ὀλιγοστεύουν, διότι δὲν εἰμποροῦν νὰ κυβερνῶνται.

Ἀπόψε τὴν νύκτα ὑποκάτω εἰς τὰ παράθυρά μας ἔπαιζαν ἄρκετὴν ὥραν μουσικὰ κομμάτια γνωστὰ δι' ἑνὸς αὐτομάτου ὀργάνου καί, τὸ παράδοξον, τὰ ἐσυνώδευαν μὲ τὴν φωνήν των, ἥτις ἐβάστα τρόπον τινα τὸ ἴσον· σχεδὸν ἀπαγγελίαν τῶν λόγων μόνον ἔκαμναν, ἡ δὲ μελωδία ἤρχετο ἀπὸ τὸ ὄργανον.

Ἐδῶ εὐρίσκονται καὶ γαιδούρια καὶ τὰ μεταχειρίζονται εἰς τὸ νὰ σύρουν ἀμαξάκια, καθὼς καὶ τὰ σκυλλία. Εἰς τὸ Μόναχον, ἐνθυμοῦμαι, εἶχεν ἐμποδισθῇ τὸ δεύτερον· ἐμεταχειρίζοντο ἐκεῖ τὰ σκυλ(ία) εἰς κομιδὴν τοῦ γάλακτος.

Τὴν γερμανικὴν λεγομένην ἐκκλησίαν τὴν μεταχειρίζονται ὡς δημόσιον πολιτικὸν κατὰστημα, πρᾶξις ἀσυγχώρητος κατ' ἐμέ· ὅπως καὶ ἂν τὴν θεωρήσω καὶ ὡς ἐκ τῆς τέχνης καὶ ὡς ἐκ τῆς θρησκείας.

Γίνεται τὴν Τετράδην τὸ πρωῒ καὶ τὸ Σάββατον πανήγυρις εἰς τὸ Gendarmenplatz, ὅπου πωλοῦν πρὸς τοῖς ἄλλοις πλῆθος ἐσφαγμένων χηνῶν (τὰ ζῶα αὐτὰ εἰς ταῦτα τὰ μέρη πρέπει νὰ πληθύνουν πολὺ, διὰ τὸ λιμνώδες ἴσως τῆς χώρας). Καὶ ἀρβουνα εἰς σακκία καὶ κρέατα πωλοῦν! Καὶ ἀλεύρια ἀπ' ὀλίγον!

Ἀνέγνωσα εἰς τὸν Florian ὅτι εἰς μίαν ἡμέραν (τῇ 23 Ἀπριλίου 1616) ἀπέθανεν ὁ Cervantes καὶ ὁ *Shakspeare*.

Ἐφοίτησα κατὰ πρῶτον εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ γεωγράφου Ritter· τῷ ὄντι πνευματώδης ἄν(θρωπ)ος καὶ μὲ λέγειν προικισμένος. Οὗτος μὲ ἤρесе κάλλιον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους καθηγητὰς τοῦ Βερολίνου.

Νοεμβρίου 7. Ὑπῆγα κατὰ πρῶτον εἰς τὸ Μουσεῖον εἰς τὰ γλυπτά. Οἱ πολλοὶ κίονες τῶν στοῶν τὰς γεμίζουν πολὺ καὶ κάμνουν πληκτικὸν τὸ ὅλον μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀγαλμάτων. Ποῦ τὸ ἀνοικτόκαρδον καὶ ἱλαρὸν τῆς Μοναχείου γλυπτοθήκης! Καὶ τὸ φῶς ἐδῶ δὲν εἶναι καλόν. Τῶν ὑψηλῶν ἀγαλμάτων αἱ κεφαλαὶ μένουν σκιασμένοι. Καὶ ὡς πρὸς τὴν καθολικὴν ἀξίαν τῶν περιεχομένων, νομίζω εἶναι προτιμητέα ἢ τοῦ Μ(ονάρχου) γλυπτοθήκη. Ἐχει ὅμως

αὕτη ἡ συλλογὴ πολλὰ περιέργα· μνήματα, Ἑρμᾶς ὀλοκλήρους, κάλπας. Ἡ συχνοτέρα ἐπίσκεψις θὰ μὲ οἰκειώσῃ μὲ τὰ κάλλιστα. Βλέπω καὶ πολλὰ γνωστὰ ἀπὸ τὸ Μόναχον.¹²⁴

Ὑπῆγα εἰς τὸ Königstädtisches Theater. Μικρὸν μὲν, πλὴν ὥραϊα κεκοσμημένον ἔσωθεν. Οἱ τόποι τοῦ βασιλέως ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν, καθὼς εἶναι μὲ παραστάδας καὶ ὄχι μὲ κίονας, μὲ ἀρέσουν. Τὸ ὄλον μ' ἀρέσει καλῆτερα παρὰ τὸ Opernhaus. Ἡ τρίτη στοὰ ὅμως διὰ τί νὰ παραχωρῇ ὀπίσω ἀπὸ τὰς ἄλλας; Νομίζει τις ὅτι ἐράγισε τὸ οἰκοδόμημα νὰ πέσῃ. Ἡ ὀρχήστρα σύγκειται ἕως ἀπὸ 30 ἀνθρώπους τὸ πολὺ καὶ ὁ χορὸς τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὀλιγάριθμος. Αἱ σκηναὶ καλαί. Ἡ Hähnel ἂν δὲν ἦτον ἡλικιωμένη θὰ ἤρεσκε περισσότερον. Ἔχει τι Vialsches¹ εἰς τὴν φωνὴν της ἐνίστε. Ὁ ξένος Wild ὁμοιάζει τὸν Tichatschev εἰς τὴν φωνήν, πλὴν δὲν ἔχει ἐκείνου τὴν εὐκαμψίαν. Ἦθελα ὅμως νὰ τὸν ἀκούσω καὶ εἰς ἄλλα κομμάτια. Ὁμολογῶ ἐν τοσοῦτῳ ὅτι κᾶτι περισσότερον ἐπερίμενα. Εὐθὺς δὲν καταλαμβάνει τὸν τόνον ποῦ θέλει, ἀλλὰ τὸν κυνηγᾷ, οὕτως εἰπεῖν, νὰ τὸν φθάσῃ καὶ ἔπειτα τὸν φωνάζει. Οὗτος ὁ τρόπος (δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν ἦναι ἡ unreine Intonation²) ἔχει μὲν τι παθητικόν, πλὴν ὄχι διὰ τῆς τέχνης λαγαρισμένον, ἀλλὰ φυσικῇ, ἀδαμάστῳ, ἀτάκτῳ ὀρμῇ ἐξερχόμενον.

Ἐτελείωσα τὴν Γαλάτειαν τοῦ Φλωριάνου. Μάταιον πόνον ἐπεχείρησεν ὁ ἄνθρωπος, ἐνῷ δὲν ἔπρεπε, διότι ὁ καιρὸς του ἀκόμη δὲν ἦτον λαγαρισμένος οὔτε ἐπιδεκτικὸς τοιούτων συγγραφῶν. Ὅσα κατηγορεῖ τὸν Σερβάντην τὰ πράττει καὶ αὐτός, μόνον ὀλιγώτερα. Μὲ τὸ νὰ ἦτον ὁ Σερβ(άντης) ἀσχημότατος πρέπει νὰ γίνῃ καὶ αὐτὸς ἄσχημος; Ἄς μετέφραζε διόλου τὸ ποίημα. Τοιαῦται ἐπεξεργασίαι εἶναι τεράστια γεννήματα, καὶ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ προβαίνουν εἰς τὸ φῶς. Ὁ τοιοῦτος ἐπεξεργαστὴς γίνεται συνήθως καὶ ἄδικος. Ἄν εἰς τὰ παραποιηθέντα εὐρεθῇ τι καλόν, οἰκειοποιεῖται μόνος τὸν ἔπαινον, ἂν ἀφήσῃ τι κακόν, θέλει ν' ἀποδίδεται ὁ φόγος εἰς τὸν προκάτοχόν του. Ἐπεισόδια, καθὼς τὸ λέγει ὁ Φ(λωριάνος), τῷ ὄντι παραπολλά. Τῆς Βλάνκας καὶ τοῦ Ἑρμήιτου ἡ τελευταία σύζευξις δὲν εὐχαριστεῖ. Τὸ ὕφος μὲ vous καὶ lire κττ. Ἐπεθύμουν ν' ἀναγνώσω ὅμως τὴν Estella του.¹²⁵

1. Ἀπὸ κάποιο ὄνομα ἢ ἀπὸ τὸ Vial ποὺ σημαίνει φιαλίδιο, ἐπομένως: φωνὴ ποὺ μοιάζει σὰν νὰ βγαίνει ἀπὸ χωνί, πιθανῶς κούφια ~ 2. μὴ καθαρὴ ἀπόδοση τοῦ τόνου.

Νοεμβρίου 9. Ἐπαρατήρησα, ὅτι ἐν τῶν αἰτίων 'ποῦ δὲν μ' ἀρέσει τὸ Schauspielhaus¹ εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν παραθυρίων. Δὲν βλέπει κανεῖς σχεδὸν πουθενᾶ τοῖχον. Εἶναι ὅλον παράθυρον. Γίνεται λοιπὸν kleinlich,² διὰ τὰς πολλὰς μικρὰς διαιρέσεις. Τὸ δὲ ἐξωτερικὸν τοῦ Opernhaus εἶναι ἐπέκεινα πάσης κρίσεως. (Ἄς ἀντιγράψω ἀπὸ τὸ διφθέριόν μου καὶ τ' ἀκόλουθα): die Darstellung auf den Giebelfeldern der beiden am Gendarmenplatz liegenden Kirchen sind zwar nicht in dem schlechtesten Style gearbeitet, aber ihr Künstler hatte gewiss keinen Begriff von der schönen Raumerfüllung. Die Darstellungen sind 2 Predigten Jesu. Das Opfer an Raul und Barnabas, die Samaritanerin und Jesus und Jesus mit Lucas und Cleopas. (?) Zum zweitenmale steh' ich nun vor der Hedwigskirche und kann nicht begreifen, was im Giebelfelde dargestellt ist; weder mit blossen Augen noch mit Fernglas. Ein anderer nenne Dieses Verfahren (wenn nämlich die Angabe meines Hausherrn wahr ist) Kunst. Ich werde mich wohl nie dazu verstehen.³

Ὅσον ἴσχει, βλέπω τὰς ἀνωμαλίας εἰς τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας τῶν δρόμων περισσότερον. Τὰ καλὰ ὀλίγα! Ἀσχημότεται δὲ πολλαὶ καὶ μικραὶ οἰκίαι μεταξὺ μεγάλων. Ἡ ἀρμονία τῶν Μοναχηνῶν δρόμων δὲν εὐρίσκεται. Ἐδῶ κατὰ πρώτην προσβολὴν σκοτίζουσιν τὸν ἄν(θρωπ)ον ἡ πολλὴ ζωὴ καὶ τὰ πολλὰ ἐργαστήρια. Κυρίως Musikalienhandlungen⁴ στολισμένας ἔξωθεν μὲ μουσικά, ὡς εἰς τὸ Μόναχον, δὲν εἶδα. Kunsthandlungen⁵ πολλαί, ὅχι ὅμως τόσον ὡραῖαι ὡς αἱ τῆς Λειψίας. Ἴσως καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῶν βιβλιοπωλείων τοῦ Μονάχου εἶναι ὡραιότερον ἀπὸ τῶν ἐδῶ. Τὸ βασιλικὸν Schloss⁶ δὲν εἶναι κατὰ πάντα τακτικὴ οἰκοδομή. Τὸ δὲ Königspalai⁷ τὲ erbärmlich!⁸

1. θέατρο ~ 2. μίζερο (δείχνει μικρὸ) ~ 3. οἱ παραστάσεις στὰ ἀετώματα τῶν δύο ἐκκλησιῶν στὸ Gendarmenplatz, δὲν φιλοτεχνήθηκαν μὲν μὲ τὸ χειρότερο στυλ, ἀλλὰ ὁ καλλιτέχνης σίγουρα ἀγνοοῦσε παντελῶς τὴν ἔννοια τῆς ὡραίας κάλυψης τοῦ χώρου. Οἱ παραστάσεις εἶναι δύο κηρύγματα τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ θυσία ὑπὲρ τοῦ Ραοὺλ καὶ τοῦ Βαρνάβα, ἡ Σαμαρεῖτισσα καὶ ὁ Ἰησοῦς, καὶ ὁ Ἰησοῦς μὲ τὸν Λουκᾶ καὶ τὸν Κλεώπα (;) Γιὰ δεύτερη φορὰ στέκομαι τώρα μπροστὰ στὴν Hedwigskirche καὶ δὲν μπορῶ νὰ κατανοήσω τὴν παράσταση στὸ ἀέτωμα· οὔτε μὲ τὰ μάτια μου μὰ οὔτε καὶ μὲ κυάλια. Ἄς ὀνομάσει κάποιος ἄλλος αὐτὸν τὸν τρόπο (ἐὰν δηλ. ἡ πληροφορία τοῦ σπιτονοικοκύρη μου εἶναι σωστὴ) τέχνη. Ἐγὼ μάλλον δὲν θὰ συμφωνήσω ποτὲ ~ 4. καταστήματα εἰδῶν μουσικῆς ~ 5. καταστήματα ἔργων τέχνης ~ 6. ἀνάκτορο ~ 7. ἀνάκτορο ~ 8. εὐτελές.

Πολλοὶ τῶν οἰκιῶν ἐδῶ φαίνονται πεπαλαιωμένοι καὶ *hinfällig*¹ καὶ μαυρισμένοι, ἃν καὶ δὲν εἶναι πολλὰ παλαιαί, τὸ κλίμα φαίνεται τὸ ἔχει. Δὲν μ' ἀρέσει καὶ τοῦτο, ὅτι τὰ εἰς τὰ τύμπανα τοῦ Schauspielhaus² ἀντικείμενα εἶναι ἀπὸ Stucco,³ ὥς καὶ τὸ χρίσμα ὄλου τοῦ λοιποῦ θεάτρου. Τοῦτο δείχνει οἰκονομικὸν περιορισμὸν καὶ μικρολογίαν. Ὅστις δὲν ἔχει λίθους καλοὺς ἐντοπίους ἢ χρήματα νὰ τοὺς φέρῃ ἔξωθεν, ἅς μὴ κτίζῃ θέατρον, εἶναι ἡ γνώμη μου. Εἶναι δὲ τ' ἀντικείμενα ταῦτα· ὁ φόνος τῶν Νιοβίδων· ὁ Διόνυσος μὲ τὴν Ἀριάδνην· ἡ ἀνάκλησις τῆς Εὐρουδίκης.¹²⁶

Νοεμβρίου 9. Χθὲς ὑπῆγα εἰς τὴν Werdersche Kirche ἐκ δευτέρου. Τὸ περιζῶμα εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ μὲ φαίνεται ἄτοπον, ὥς μὴ αἰτιολογούμενον καθὼς εἰς τὴν σταύρωσιν. Ἡ ἀκολουθία τῶν Εὐαγγελικῶν ἀρχίζει μὲ μουσικὴν· ἔπειτα ἀναγινώσκει ὁ ἱερεὺς εἰς τὸ ἱερὸν καὶ ἔπειτα πάλιν μουσική. Χορὸς ψαλτῶν δὲν ἦτον ἐπάνω, ὁ ὀργανοπαίκτης μόνον. Ἔχουν καὶ καθρέπτῃν ἐκεῖ διὰ νὰ βλέπουν, φαίνεται, τί κάμνει ὁ ἱερεὺς. Ἐπειτα ἀνάγνωσις τοῦ εὐαγγελίου ἐπ' ἁμβωνος καὶ διδασχῇ. Εἰς τὸ τέλος δέησις ὑπὲρ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ μνεῖα τῶν συζευθέντων. Τὸ πάτερ ἡμῶν καὶ μουσικὴ πάλιν μὲ ψαλμωδίαν τοῦ κοινοῦ κλείει τὴν τελετήν. Τὰ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος δολάπια δὲν ἤξεύρω τί θέλουν, καθὼς καὶ τὰ δύο στρογγυλὰ παράθυρα. Τόσον δύσκολον εἶναι νὰ φυλαχθῇ ἅμωμος συμμετρία; Ἡ ἐπίτηδες τὴν παραβαίνουν;

Νοεμβρίου 13. Εἶδα διὰ τὰ σακκία ἐπίτηδες καμωμένα φορεῖα (σαμάρια), ποῦ τὰ σύρει ὁ ἄν(θρωπ)ος μὲ τροχίσκους, περιέργου κατασκευῆς μὲ ξύλον καὶ σίδηρον τὸ κάτω μέρος, τοιοῦτόν τι.⁴

Τῇ ἡμέρᾳ αὐτῇ εἶναι καὶ τὰ γενέθλια τῆς βασιλίσσης.

Νοεμβρ(ίου) 16. Ὑπῆγα εἰς τὴν συλλογὴν τῶν εἰκόνων τοῦ μουσείου. Εὐθὺς εἰς τὸ πρῶτον οἶκημα δύο ἀθάνατοι εἰκόνες τοῦ Κορρόρηγιου. Ἐδῶ εἰμφορῶ νὰ εἰπῶ, ὅτι εἶδα πρῶτον ἀξίας αὐτοῦ εἰκόνας. Δὲν θέλω νὰ ἐρευνήσω τὸ ἠθικὸν μέρος καθὼς ὁ Μητσόπουλος πρὸς τὸ παρόν· ἀλλὰ λέγω, ὅτι τόση Frische,⁵ τόση χάρις ἀληθινή, φυσικὴ, ὅχι ἐπιτετηδευμένη, τόσον κάλλος εἶναι ἐκφρασμένον, ὥστε βυθίζει τὸν ἄν(θρωπ)ον εἰς θαυμασμόν. Γενικὴν κρίσιν περὶ ὅλων τῶν πινάκων νὰ κάμω δὲν θέλω μετὰ

1. ἐτοιμόρροπες ~ 2. θεάτρου ~ 3. γύψο ~ 4. παρατίθεται ἀσαφὲς σχέδιο ~ 5. ζωντάνια.

μίαν ἐπίσκεψιν καὶ μόνην. Τὸ φῶς ὅμως εἰς μερικὰ οἰκήματα εἶναι ὀλίγον, μάλιστα διὰ τὰς ὑψηλὰ κειμένας εἰκόνας. Κάλλιον τὸ ἄνωθεν τοῦ Μονάρχου. Καὶ ἡ Dekoration¹ ὅχι τόσον πλουσία ὡς ἐκεῖ, πλὴν ἡ γραφικὴ τῶν περιεχομέν[ων] εἰς κάθε οἶκημα ἔκθεσις καὶ διὰ τοὺς μὴ ἔχοντας κατάλογον ἀξι-επαίνετος.

Παρακινουῖμαι νὰ εἰπῶ τὴν γνώμην μου περὶ τῆς γερμανικῆς παλαιᾶς σχολῆς. Ἡ καλλίστη τῶν εἰκόνων τοῦ Albrecht Dürer φαίνεται εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μου κατωτέρα τῶν τοῦ Fiesole. Εἶδα μίαν τούτου παναγίαν ἰδανικωτάτου κάλλους, ἃν καὶ ἡ ἐποχὴ του ἔχει ἀκόμη πολλοτάτας ἐλλείψεις. Οἱ Γερμανοὶ ὅμως ποτὲ δὲν ἐγνώρισαν μέχρι τίνος ἀνθρωπίνης φύσεως κάλλος εἶν' ἐφικτόν. ¹²⁷ Τί δύναται νὰ μ' ἀποτρέψῃ ἀπὸ ταύτην τὴν γνώμην μου; Τοῦ Lucas Kranach αἱ Ἀφροδίται ἢ αἱ Λουκρηταί; Ἀλλ' αὐταὶ ξύλα ξηρὰ μόνον εἶναι. Ὁμολογῶ δὲ οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταὶ τοῦ Albrecht Dürer μὲ ἀρέζουν, πλὴν μόνον αὐτοί. Εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι εἰς τὴν μουσικὴν θὰ ᾤσαν πολὺ κατώτεροι οἱ Ἕλληνες τῶν σημερινῶν. Τὰς προόδους τῆς τέχνης ταύτης ὅταν φαντασθῇ τις, αἰσθάνεται ὅτι ἡ παλαιὰ ἀπλότης μὲ ὅλα της ἴσως τὰ κάλλη, δὲν θὰ ὑπέφερε σύγκρισιν μὲ τὴν σημερινήν.

Ἐδῶ εἶναι πολλὰ ἀργὰ παιδία εἰς τοὺς δρόμους καὶ ἀτακτοῦν. Εἰς τὸ Μόναχον δὲν ἐνθυμοῦμαι νὰ ὑπῆρχε τοιοῦτόν τι.— Τὰ ἀγάλματα ἄνωθεν τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἀκαδημίας τῶν τεχνῶν εἶναι ἀνάξια τοῦ ἡλίου, δὲν τὰ καταιβάδουν; Νὰ ᾤναι ἄρα γε σύγχρονα τῆς οἰκοδομῆς; Αὐτὴ δὲν μὲ φαίνεται κακὴ. Ἡ Nazareth Kirche ἔξω εἰς τὴν Müllerstrasse μὲ ἤρесе, πλὴν δὲν ἠξέυρω διὰ τί. Ποῖον εἶναι τὸ ὕψος της; Βυζαντινόν; Ἑλληνικόν; Γερμανικόν; Μικτόν; Τὸ μέρος τῆς Friedrichstrasse ἀπὸ τὰς Linden² πρὸς τὸ Oranienburgerthor, ἔχει κατ' ἐμὲ καλητέρας οἰκοδομὰς, παρὰ τὸ ἄλλο.

Ἐπεσκέφθην κατὰ πρώτην φορὰν τὴν παράδοσιν τοῦ Steffens. Ὁ ἀνθρωπος εἶναι interessante Persönlichkeit,³ καὶ ἂν θέλῃ ὁ θεὸς ἔχω σκοπὸν νὰ τὸν ἀκούσω τὸ ἐρχόμενον ἐξάμηνον. Κωμικόν τι ἔχει ἐπάνω του χωρὶς νὰ φαίνεται σατυρικός. Ἐλαβε μίαν manier⁴ ἐπάνω του κατὰ τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται τ' ἀντικείμενα, ἥτις ἂν καὶ δὲν ἀρμόζει πολλάκις, δὲν ἐμποιεῖ ὅμως

1. διακόσμηση ~ 2. ἡ περίφημη μεγάλη λεωφόρος Unter den Linden (ὑπὸ τὰς φιλύρας) ~ 3. ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητα ~ 4. συμπεριφορά.

ἀποστροφήν. Μ' ἓνα λόγον εἶναι *eigenthümlich* τὸ Vortrag¹ του. Ἐνθυμήθην τὸν Görres· καθὼς εἰς ἐκεῖνον οὕτω καὶ εἰς τοῦτον πρέπει τις νὰ φυλάγεται νὰ μὴ ἀνακαγχάσῃ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μαθήματος.— Ὁ Krüger ἀνυπόφερτος καὶ πληκτικός.

Ἡθέλησα χθὲς νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Garnisonkirche² πλὴν ἦτον κλεισμένη. Τὸ μόνον καλὸν ποῦ εἶδα ἐπάνω της εἶν' ἡ ἀπλὴ ἐπιγραφή, καθὼς θέλω, Garnisonkirche, πλὴν δὲν ἔσφαλλαν, ἂν ἔγραφαν Garnisonkaserne³ διότι τῷ ὄντι στρατῶνα ὁμοιάζει. Μακρὰ παράθυρα τυχαίνει νὰ ἔχουν τῇ ἀληθείᾳ καὶ στρατῶνες. Ἄλλο γνῶρισμα ἐκκλησίας δὲν ἔχει. Παραλληλόγραμμοι ἀπλοῦν καὶ τίποτε ἄλλο καὶ μέσα δὲν πιστεύω νὰ ἦναι τίποτε ξεχωριστόν, διὰ τὸ σχῆμα μάλιστα τὸ παράξενον, ἂν δηλαδὴ ἐμβαίνων τις μέσα ἀντικρὺ τοῦ ἔχῃ εὐθὺς τὸ ἱερὸν καὶ εἰς τὰ πλάγια τὸ βάθος.

Καὶ ἡ Friedrichsbrücke ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν της καλῶς ποιούσα. Γεφύρας ἔχει ἡ πόλις τῷ ὄντι πολλὰς καὶ καλὰς. Μόνον νὰ τὰς ἐφύλατταν ὀλίγον καθαρώτερα, καθὼς καὶ τὰς ἐκκλησίας των. Τὴν Marienkirche τὴν ἔχουν καταχεσμένην καὶ κατουρημένην ἀπ' ὀλόγυρα. Ἄς λέγουν τῇ ἀληθείᾳ ὅτι θέλουν οἱ Γερμανοὶ καὶ ἄς κομπάζουν, ὅτι εἰς αὐτοὺς ἀνεπτύχθη κυρίως ὁ χριστιανισμός. Τόση ἀσέβεια περὶ τὰ θεῖα καταγῶγια μὲ ἀποτρέπει ἀπὸ τοῦ νὰ πιστεύσω τοὺς λόγους των. |²⁸

Νοεμβρίου 17. Ἐνθυμήθην, ὅτι εἰς τὸ Μόναχον καθήσας 5 χρόνια δὲν ὑπῆγα εἰς τὰς μηχανὰς τοῦ θεάτρου, οὔτε εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον, οὔτε εἰς τὴν βιβλιοθήκην πρὸς ἐπίσκεψιν χειρογράφων, οὔτε εἰς τὸ Kunstverein,⁴ οὔτε εἰς τὸ Elfenbeincabinet,⁵ οὔτε εἰς τὸ Taubeninstitut,⁶ οὔτε ἀνέβην εἰς κανένα πύργον. Νὰ ἰδῶ πῶς θὰ πράξω ἐδῶ, ἂν θὰ ἰδῶ περισσότερα ἢ ὀλιγώτερα.— Πολὺ μὲ δυσαρεστέῃ, ὅτι τὴν Κυριακὴν δὲν εἶν' ἀνοικτὸν τὸ μουσεῖον. Εἰς αὐτὸ τὸ κατὰστημα ἐλπίζω νὰ περάσω πολλὰς καλὰς ὥρας.

Ἐπεσκέφθην τὴν παράδοσιν τοῦ Schmidt über Geschichte des Alterthums.⁷ Δὲν εἶναι ἀπλῶς διηγητής, ἀλλὰ βαθύνει εἰς τὸ ἀντικείμενον· πλὴν τὸν ὀρισμὸν τοῦ Wesen der Antiken Welt die Kunst, der Neuen

1. ἰδιάζον τὸ στυλ τῆς παράδοσης ~ 2. ἐκκλησία τῆς φρουρᾶς ~ 3. στρατῶνας τῆς φρουρᾶς ~ 4. σύλλογο φιλοτέχνων ~ 5. συλλογὴ ἔργων ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν ~ 6. σχολὴ κωφῶν ~ 7. περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος.

die Wissenschaft,¹ τὸν ἤθελα μεταπεποιημένον εἰς physisch u(nd) geistig,² καθὼς καὶ οἱ ἴδιοί του λόγοι συμφωνοῦν εἰς τοῦτο, καὶ δύναται νὰ μεταχειρισθῇ καλῆτερα πρὸς τὸν σκοπὸν του τοῦτον τὸν ὀρισμὸν παρὰ τὸν τῆς Kunst,³ ὅστις δὲν ἐμβαίνει παντοῦ, ὡς μερικώτερος, ὁ δὲ ἄλλος εἶναι γενικώτερος. Kunst δὲν εἰμπορεῖ ν' abgrenzάρη⁴ ὅλως διόλου τοὺς τωρινούς, am wenigsten⁵ τὴν μουσικὴν καὶ ζωγραφικὴν. Τὴν πρώτην οὔτε ἀνέφερε! Ἡ ἐπειδὴ εἶναι ῥωμαντικὴ τὴν παρέδραμε, ὡς μὴ περιορισμένην εἰς τὴν Form;⁶ Τότε ἄς ἔθετε τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ παλαιοῦ καὶ νέου κόσμου εἰς Formelle u(nd) Formlos;⁷ πλὴν καὶ αὐτὸ δὲν εἰμποροῦσε νὰ τὸ κάμῃ ἀπλῶς οὕτως, καὶ οὔτε ἤθελε τὸν χρησιμεύσῃ παντοῦ. Λοιπὸν καλῆτερα τὰ physisch u(nd) geistig,⁸ τὰ ὁποῖα ὅχι καλῶς ποιῶν παρένειρε παντοῦ κατὰ δεύτερον λόγον, ἐνῶ κυρίως ἔπρεπε νὰ τὰ μεταχειρισθῇ ὡς ἀρχικούς ὅρους. Ταῦτα ἐσημείωσα καθὼς τὰ διῃσχυρίσθην κατὰ τοῦ Μητσοπούλου, ἀφ' οὗ ἐβγήκαμεν ἀπὸ τὸ ἀκροατήριον, καὶ περὶ ἄλλων δὲ ὁμοίων ἐφιλονεικήσαμεν, πλὴν βαρύνομαι νὰ τ' ἀναφέρω. Παρατηρῶ δὲ καὶ ἐν γένει, ὅτι εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἡμερολογίου μου εἶμαι ὀκνηρός, καὶ κυττάζων νὰ τελειώσω εὐθὺς ὅταν ἐπιχειρισθῶ νὰ γράψω τι, δὲν προσέχω νὰ ἐκθέσω τὰς ιδέας μου καθὼς πρέπει, ἀλλὰ τὰς καταγράφω τραχέως, ἀσυντάκτως καὶ καθὼς μόλις ἐγὼ μετ' ὀλίγον δύναμαι νὰ τὰς καταλάβω, πολὺ ὀλιγώτερον ἄλλος. Δὲν ἠξέυρω, πότε θὰ συνηθίσω νὰ θεωρῶ τὴν συγγραφὴν εἰς τὸ ἡμερολόγιον ὅχι μόνον ὡς χρέος ὀχληρὸν καὶ πληρωτέον ὅσον τάχιστα καὶ κάλλιστα, ἀλλὰ καὶ ὡς εὐχάριστον διατριβὴν καὶ τρυφήν, καθὼς εἶναι ἡ γνώμη τῶν ὡς ἀληθῶς ἡμερογραφούντων. ¹²⁹

Νοεμβρίου) 20. Ἐγνώρισα παρὰ τῷ Ῥυσίῳ τὸν Θεσσαλὸν Μενέλαον Ὀλύμπιον, ὀνομαζόμενον Lieutenant im Kaiser Franz Grenadier Regiment;⁹ εἶναι ἀπὸ τὴν Κρανιὰν καὶ ἐδούλευσεν εἰς τὴν Προυσσίαν ὡς λέγει 8 χρόνια. Πρὸ 13 ἐτῶν ἦλθεν εἰς τὴν Γερμανίαν. Εἶναι νέος καλὸς καὶ με πατριωτισμὸν· ἀμέλησεν ὅμως ὡς φαίνεται τὴν Ἑλληνικὴν. Εἶχε περιθάλλει τὸν Βιβιλάκην εἰς τὸν στρατῶνα. 5 Ἑλλήνες λοιπὸν εἴμεθα ὅλοι εἰς τὸ

1. ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἶναι ἡ τέχνη. τοῦ σύγχρονου ἡ ἐπιστήμη ~ 2. ὕλική καὶ πνευματικὴ ~ 3. τέχνης ~ 4. ὀριοθετήσῃ ~ 5. τουλάχιστον ~ 6. μορφὴ ~ 7. μορφοποιημένο καὶ ἄμορφο ~ 8. ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ ~ 9. λοχαγὸ στὸν λόχο τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς (τῶν Γρεναδιέρων).

Βερολίνον, τριῶν εἰδῶν ἄνθρωποι, στρατιωτικοί, νομικοὶ καὶ φιλόλογοι.

(Νοεμβρίου) 21. Θέλω νὰ ἐρωτήσω, ἂν εἰμπορῇ ναύρεθῃ δι' ἐρεύνης, εἰς ποίαν διάθεσιν εὐρισκόμενος ὁ ἄνθρωπος μὲ ποῖον τόνον ἀρχίζει τὸ αὐτοσχέδιον φάλσιμον· ἂν ᾖναι δυνατὸν λέγω νὰ ὀρισθῇ τεχνικῶς τὸ ὕψος ἢ τὸ βάθος τοῦ τόνου κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν διάθεσιν ἀκριβῶς. Ἡ ἐπειδὴ αἱ διαθέσεις δὲν εἶναι ποτὲ ἀκραιφνεῖς καὶ ἁμικτοι, τουλάχιστον ἢ πλησίαισις, ὥστε ἡ διαφορὰ νὰ ᾖναι μικρά, *ἡμίσεως* τὸ πολὺ ἢ ἐνὸς τόνου. Δὲν ἤξεύρω ὅμως ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ἂν λέγω τι.

Ἐπέστρεψα ἀπὸ τὸ θέατρον διπλῶς διατεθειμένος· εὐχαριστήθην ἀκούσας τὴν μουσικὴν τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Γλοῦκ καὶ ἐδυσσαρεστήθην ἀκούσας τὰ ψαλίσματα δύο ψαλτῶν. Δὲν καταλαμβάνω, πῶς οἱ ἄνθρωποι δὲν σέβονται καθὼς πρέπει τὰς τέχνας, ἀλλ' ἀφίνουν νὰ εἰσδύουν αὐθαδῶς εἰς τοὺς ναοὺς των τοιούτους μιαιρούς! Ὁ Bader δὲν εἶναι τι περισσότερον παρὰ Baader καὶ ὁ Zschische ἀξίζει τὸ zwischen¹ μόνον καὶ δὲν ἔπρεπε οὐδὲ ἀπὸ μακρόθεν νὰ ἰδοῦν τὴν σκηνήν. Μύτη καὶ ὀδόντες καὶ πᾶν ἄλλο δουλεύουν εἰς αὐτοὺς μόνον, ὅχι στόμα καὶ στῆθος. Μία πρωτεύουσα νὰ μὴ εὐρίσκη μεταξὺ 12 μυλλιονίων δύο τρεῖς καλοὺς ψάλτας; Καὶ ἔπειτα αὐτοὶ οἱ Γερμανοὶ ὑπάγουν εἰς τὴν ἑπτακισμυριάνθρωπον Ἑλλάδα καὶ θυμῶνουν διότι ἀκούουν εἰς τοὺς δρόμους μὲ τὴν μύτην ψάλλοντας, ἐνῶ εἰμποροῦν νὰ κλείσουν τ' αὐτιά των καὶ νὰ περάσουν, ἐδῶ δὲ τοὺς ἔχουν εἰς τὴν σκηνήν καὶ τοὺς πληρόνουν, διὰ νὰ τοὺς ἀπολαύουν! Τῇ ἀληθείᾳ ἂν εἶχα ἐξουσίαν εἰς κανὲν κράτος, θὰ ἔκλεια εὐθὺς τὰ θέατρα, ἂν ἔβλεπα ὅτι δὲν ᾔθελα εἰμφορέσῃ νὰ τὰ προμηθεύσω μὲ ἄξια ὑποκείμενα.

Δύο κερατάδες ὀπίσω μου ὑβρίζαν τὸν Mozart καὶ μ' ἐθύμωσαν κατ' ἀρχάς. Ἐπειτα ἄλλαξα γνώμην καὶ μακαρίσας τὸν Mozart ὅτι ἀπὸ τοιούτους μόνον δὲν εἶναι περισπούδαστος, ταλανίσας δὲ τὸν Beethoven, Haydn καὶ Gluck ὅτι ἀπὸ τοιούτους ἐπαινοῦνται, ἡσύχασα ὅσον εἰμπόρεσα.¹³⁰ Ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς δέ, μουσικοὺς ὄντας τοὺς κακοδαίμονας, ἤκουσα καὶ ὅτι ἡ μουσικὴ ἐδῶ εἰς τὸ Βερολίνον εἶναι ἀμελημένη. Ἡ Ἀκαδημία μάλιστα.— Ὅταν παίζῃ ὁ Zschische καὶ ὁ Bader, δὲν ὑπάγω εἰς τὸ θέατρον.

Νοεμβρίου 21. Βλέπων τὰς πολλὰς νέας κεφαλὰς ἐπὶ παλαιῶν

1. τὸ σφύριγμα (τσσςςςςς) τῶν θεατῶν (zwischen = σφυρίζω).

ἀγαλμάτων τοῦ ἐδῶ Μουσείου ἐπαραξενεύθη, ὅτι μόνον εἰς τὰς προτομάς θεωροῦν ἀναγκαίαν τὴν κεφαλὴν ὡς προζύμι τρόπον τινὰ τοῦ λοιποῦ καὶ ἂν δὲν εἶναι αὐτὴ παλαιά, δὲν ἐπιχειροῦν τὴν διόρθωσιν τῶν κατωτέρω μερῶν· εἰς δὲ τὰ ἀκέραια σώματα ὅχι, ὡς νὰ μὴ ᾔτον καὶ εἰς αὐτὰ οὐσιώδης ἡ κεφαλὴ ὡς ἐκφράζουσα τὸ πλεῖστον τῶν ἐκφραστέων, ἀλλὰ φθάνει μόνον νὰ ἔχουν τὰ περὶ τὸν ὀμφαλόν, καὶ εὐθὺς ἐποικοδομοῦν καὶ ὑποικοδομοῦν κατὰ τὴν ὁρεξίν τους. Ἄν ἔχουν κλίσιν εἰς ῥωμαϊκοὺς Καίσαρας, εὐθὺς σὲ καθίζουν κεφαλὴν μὲ ῥωμαϊκὴν μύτην καὶ αὐθαδὲς βλέμμα, ἂν θέλουν μούσας, εὐθὺς αὐλοὺς καὶ κιθάρας καὶ ἀρμοδίας κεφαλὰς. Ἄν λείπη εἰς τὴν συλλογὴν τῶν κἀνένας ἀπὸ τοὺς δώδεκα θεοὺς, εὐθὺς τὸν ἀναπληρόνουν. Ὡ, πότε θὰ παύσουν αὐταὶ αἱ καταχρήσεις. Εἴθε νὰ ἄφηναν εἰς τὰς Ἀθήνας ὅ,τι εὐρίσκουν ἄσπιλον καὶ ἄμωμον ἀπὸ νέας προσκολλήσεις, καὶ τὰ ἔχοντα κεφαλὴν νὰ τὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ μὴ ἔχοντα, χωρὶς νὰ τὰ παραμελοῦν διὰ τοῦτο· συμβουλεύω δὲ τὴν διάστασιν, διὰ νὰ εὐρίσκεται τροφή καὶ διὰ τοὺς αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν, καθὼς λέγουν, ὅχι δὲ ἀρχαϊκὰς γνώσεις ζητοῦντας.

Κάμνω τὴν παρατήρησιν, ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἰφιγένειαν ἐν Ταύροις τοῦ Gluck, καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἀλκῆστιδα, δὲν εἶναι δίφωνοι, τρίφωνοι, τετράφωνοι ὥδαι καθὼς εἰς τὰ νεώτερα μελοδράματα, ὅπου μάλιστα εἰσέδυσαν καὶ προκόπτουν τοιαῦτα πολύφωνα ἄσματα χωρὶς ὀργανικὴν ἀκολουθίαν, ὡς εἰς τὸν Robert, die Nacht zu Paluzzi,¹ Fernard Cortez. Εἰς τὴν Ἰφιγ(ένειαν) δις μόνον, ἂν δὲν λανθάνωμαι, συμφωνοῦν εἰς διαλογικὸν εἶδος ὥδῃς οἱ πρωταγωνισταί.— Καὶ αἱ κυρίως ἄριαι = μονωδαίαι ὅχι συχναί. Τὸ recitativ πρὸ πάντων πολὺ, ὅμως τῷ ὄντι καλὴ μουσική. Δρόμους καὶ μεταβάσεις τῶν ὀργάνων καὶ τῆς φωνῆς καὶ τοιαύτας Eseleien² δὲν βλέπεις. Ἐδῶ δείχνεται ὁ ἔχων ἀληθῆ φωνὴν ψάλτης, ψευτισταὶς δὲν περνοῦν. |³¹

Νοεμβρ(ίου) 24. Ἐδῶ εἶναι τὸ πνεῦμα τῶν μαθητευόντων εἰς τὸ πανεπιστήμιον, βλέπω, ὡς ἀληθῶς κατὰ πολλὰ διαφορετικὸν τῶν ἐν Μονάχῳ. Ἄν τις ἀκροασθῇ συνομιλοῦντας εἰς τὰ ἀκροατήρια, θ' ἀκούσῃ αὐτοὺς φιλονεικοῦντας περὶ ἐπιστημονικῶν πραγμάτων συνήθως, περὶ φιλοσοφίας

1. *Die Nacht zu Paluzzi* (Ἡ νύχτα στὸ Παλούτσι), ὅπερα τοῦ Franz Pentenrieder (1813-1867). Ἀνέβηκε πρώτη φορὰ στίς 2 Ὀκτωβρίου 1840 στὸ Μόναχο ~ 2. γκαρίσματα (Esel = γαῖδαρος).

μάλιστα, ἂν καὶ μὲ αἰρετικὸν τρόπον· ὅμως ὄχι ζυθολογίας Βαυαρικᾶς.— Ἐν τοσούτῳ ὁ κόσμος ἐν γένει κατεργάρηδες πολὺ. Εἰς τὴν κατοικίαν σὲ συγχύζουν καθ' ἡμέραν ἄνθρωποι πωλοῦντες βιβλία, ἐργαλεῖα κττ., διὰ πτωχοὺς δῆθεν. Εἰς τὰ ἀκροατήρια διαδίδονται ζητεῖας χαρτία πρὸς ὑπογραφὴν καθ' ἐκάστην. Ἡ πτωχεία θὰ ᾔηται τὸ αἷτιον· ὅμως πόθεν αὕτη; Ἀπὸ τὴν ὀκνηρίαν τῶν ἀνθρώπων, ἢ ἀπὸ τὸν κακὸν διοργανισμὸν τοῦ κράτους;

(Νοεμβρίου) 25. Ὁ Μενέλαος εἶχε σήμερον φυλακὴν εἰς τὴν νέαν ἀγοράν. Ὑπήγαμεν λοιπὸν σύντρεις, ἐγώ, ὁ Π(ύσιος) καὶ Δ(ιαμαντόπουλος), νὰ τὸν ἐπισκεφθῶμεν. Ψάρια πωλοῦν πολλὰ εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος, ἡ φυλακὴ εἶναι ἐκεῖ διὰ λειποτακτοῦντας καὶ τοὺς τοιούτους κακούργους νὰ τοὺς φέρουν ἐκεῖ κτξ. Ἡ διασκέδασις ὅμως εἰς τὸν κύριον Μενέλαον δὲν μὲ ἤρεσε· πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσω εἰς τὸν ἑαυτὸν μου. Ἐξω ὅτι δυσκολεύεται εἰς τὸ νὰ ἐκφράζεται ἑλληνικά, εἶναι ὁ κύκλος τῶν γνώσεών του περιωρισμένος, καὶ ἐγὼ δὲν εὐρίσκω εὐχαρίστησιν νὰ συναναστρέφωμαι μὲ ἡμιπολιτευμένους. Ἀναγκάζεται τις τοὺς τοιούτους νὰ τοὺς ὑπολαμβάνῃ ἰσοσόφους μὲ τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἐκ τούτου περιπίπτει εἰς πολλὰς στενοχωρίας. Μὲ ἀμαθεῖς ὅλως διόλου εἶν' εὐκολωτέρα ἢ συμπεριφορὰ καί, τὸ περιεργότερον, ὠφελιμωτέρα καὶ διὰ τὸ ἐν καὶ διὰ τὸ ἄλλο μέρος. Ὁ σοφός, ἂν θέλῃ, μαθητὴν ἀπὸ τὸν ἀπλοῦν ἄνθρωπον τὰ δημῶδη ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπεξενώθη καὶ δὲν τὸν βαρύνεται, ἐπειδὴ τὸν εὐρίσκει φυσικὸν ἄνθρωπον, ἀδιάφθορον. Ὁ ἀμαθὴς πάλιν, ὅσον εἰμφορεῖ καὶ αὐτὸς διδάσκεται ἀπὸ τὸν σοφόν. Πλὴν ἔξω ἀπὸ τοῦτο, δὲν μὲ ἤρεσαν τὰ χαρτία τὰ κατηραμένα ὅπου ἐφάνησαν εἰς τὸ μέσον· τίς ἡξεύρει ἂν δὲν μᾶς ἐλκύσουν, ὅταν ἀρχίσωμεν νὰ συν<αν>αστρεφώμεθα περισσότερον. Ἐγὼ δὲν τὸ ἐπιθυμῶ τοῦτο. Εὐχαριστημένος πολὺ εἶμαι ὅτι ἡ συχνὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ χαρτία τοῦ Μονάρχου ἔλειψαν ἤδη. Πρέπει λοιπὸν νὰ λάβω τὰ μέτρα μου. ¹³²

Νοεμβρίου) 28. Ἐπεσκέφθην τὴν παράδοσιν τοῦ θεολόγου Benary, ὅστις εἶναι ἀπ' ἐκείνους οἵτινες ἀποδείχνουν, ὅτι ἡ πεντάτευχος δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν Μωϋσῆν ὅλη γραμμένη, ἀλλ' ὅτι ἔχει ἐπέισακτα πολλὰ μυθώδη. Σήμερον ἐξέταξε τὴν δάνεισιν τῶν πολυτίμων κειμηλίων ἀπὸ μέρους τῶν Ἰουδαίων πρὶν τῆς ἐξόδου των καὶ τὰς ἐορτὰς τοῦ πάσχα καὶ τῶν ἀζύμων. Μὲ λόγους δυνατοὺς ἀπέδειξε τὸ δεύτερον μάλιστα μυθώδη προσεπισκευὴν ἀρχαίας ἐορτῆς τῶν Ἰνδῶν, Περσῶν, Αἰγυπτίων ὡς καὶ Περουανῶν, ἐορταζόντων δηλαδὴ διὰ σφαγῆς κριοῦ τὴν διάβασιν τοῦ ἡλίου εἰς αὐτὸ

τοῦτο τὸ ζῶδιον καὶ ἐξιλεούντων τὴν κραταιὰν δυνάμιν του μὲ τὴν κρίσιν τοῦ αἵματος κτλ. Λοιπὸν ὅχι ὅλη ἡ γραφὴ ἐκ θείας ἐπιπνοίας! Τοῦτο εἶναι σημαντικὸν (νὰ εἶχα καιρὸν θὰ ἐσύχναζα τοῦτο τὸ μάθημα, καὶ ἴσως θὰ τὸ κάμω εἰς τὸ ἐξῆς). Τὸ πρῶτον τὸ ἔγραψέ τις ὅστις δὲν εἶχε καθαρὰν ἡθικῆς ιδέαν, εἰς τὸ δεύτερον πολλὰ μυθώδη: α^{ον} ὁ ἄγγελος δὲν ἐχρειάζετο νὰ ἰδῇ τὰς θύρας σηματοδευμένας διὰ νὰ τὰς γνωρίσῃ, β^{ον} Ἑβραῖοι κατοικοῦσαν μὲ Αἰγυπτίους εἰς τὰς ἰδίας οἰκίας, ὅθεν παρερχόμενος ὁ ἄγγελος αὐτάς, θ' ἄφηνε ζωντανὰ τινὰ πρωτότοκα, γ^{ον} πέντε ἡμέρας προτῆτερα τοὺς ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς ἐξόδου καὶ πῶς δὲν εἰμπόρεσαν νὰ κάμουν ἀναβατὸν ψωμί; καὶ ἄλλα πολλά.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἠγόρασα ἓν μέτριον μῆλον διὰ 1ggr¹ = 30 παράδες!!! Κατ' αὐτάς ἐπέπεσεν εἰς τὴν ὄρασίν μου ἡ κατ' ἐμὲ κακὴ συνήθεια τοῦ νὰ στήνουν 2 κίονας πλησίον ἀλλήλων εἰς τὰ κτίρια ἀντὶ ἐνός. Τοῦτο προῆλθε νομίζω πρῶτον ἀπὸ παραστάτας εἰς παράθυρα, μετὰξὺ θόλων καὶ εἰς τὰ τοιαῦτα μέρη· ἔπειτα τοὺς ἐπλησίασαν περισσότερον, καὶ τελευταῖον καὶ κίονας! Εἰς ἓνα μέρος λοιπὸν ὁποῦ χρειάζονται τέσσαρας βάνουν 8. Ἐδῶ εἶναι εἰς πολλὰ μέρη αὐτὴ ἡ ἀπειροκαλία· βέβαια, εἰς παλαιὰς οἰκοδομάς. Πόσον φιλοκαλέστεροι, ἂν καὶ παλαιοί, οἱ τὴν γοτθικὴν ἀσκήσαντες. Γεννῶντες ἀπὸ τὴν φαντασίαν των δὲν ἐφοβοῦντο νὰ πέσουν, ὥς οἱ μιμηταί, ἀπὸ ἀμάθειαν καὶ κακεντρεχίαν εἰς τοιαύτας ἀτοπίας. Ἡ βιβλιοθήκη, ἓν παλάτιον εἰς τὰς Linden,² τὸ Zeughaus,³ αἱ καμάραι εἰς τὴν Königstrasse καὶ ἄλλα τοιαῦτα τῆς +πηνικικῆς+ ἐποχῆς ἀθάνατα λείψανα ἀντιπροσωπεύουν βανδαλικῶς τὴν στραβὴν διεύθυνσιν τοῦ καιροῦ των μὲ τοιαῦτα παραδείγματα. |33

Νοεμβρίου 29. Ἐπιστρέφω ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ Clavigo. Πολὺν καιρὸν δὲν ὑπῆγα εἰς δρᾶμα, καὶ τρόπον τινὰ ἀπαμβλύνθη ἡ τραγικὴ μου αἴσθησις. Πλὴν ἀπόψε τὸ τέλος τῆς τετάρτης πράξεως μάλιστα μ' ἐσυγκίνησε. Ἄς λέγουν ὅσα θέλουν κατὰ τῆς τέχνης οἱ ψυχροί· ἐγὼ θὰ μείνω θερμὸς λάτρης τῆς! Ἐχει ὅμως καὶ καλὸν ἱερατεῖον ἡ τραγωδία ἐδῶ· τοῦλάχιστον ἄξιον ἀρχιερέα τὸν Seydelmann. Τῷ ὄντι ἄξιος τῆς φήμης του ὑποκριτής.— Αὐτὸ τὸ θέατρον (τὸ κτίριον) δὲν εἰμπορεῖ νὰ μ' ἀρέσῃ. Ὅσον

1. Gutegroschen = «καλῆς ποιότητος γρόσι» (νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν κεντρικὴ καὶ βόρεια Γερμανία) ~ 2. βλ. σ. 95 ~ 3. ὀπλοστάσιο.

‘πάγει ἔξπιπτει ἀπὸ τὴν ὑπόληψίν μου. Ἐμβαίνων τις μέσα φοβεῖται τὰς σοβαρὰς καὶ ἀχάρεις καμάρες ὡς ὑπόγεια φυλακῆς. Ὅλα στρυφνὰ καὶ ψυχρά. Ἀναβὰς εἴκοσι βαθμίδας ἐμβαίνειεις εἰς τὸ parterre!¹ (εἶναι καιρός, νομίζω, ν’ ἀνταλλάξουν εἰς ὅλα τὰ θέατρα τὴν ὀνομασίαν ταύτην μ’ ἄλλην κατάλληλον). Μικρούτσικο καὶ καλούτσικα στολισμένον τὸ μέσα· πλὴν διὰ τί μικρόν; Ἐνῶ εἶναι τόσον τὸ κτίριον ἀπ’ ἔξω zu sehen?!² Ἐδῶ, καθὼς φαίνεται τὸ μέσα, νομίζει τις ὅτι εἶναι εἰς κανενὸς παλατίου πρόσκαιρα εἰς καμμίαν σάλαν ὀργανισμένον θέατρον· τόσον μικρὸν εἶναι! {Τί με μέλει ἂν εἶναι καὶ ὥδειον μέσα κτισμένον +Weinetragen+ εἰμποροῦσαν καὶ καμμιὰ καπέλα καὶ νοσοκομεῖον νὰ χώσουν!} Διὰ τί μόνον καλῶς ἐστολισμένον καὶ ὅχι καὶ καλῶς κτισμένον; Τί δηλοῖ τὸ μετὰ τὸ ἡμικύκλιον ἄμορφον πράσινον διάστημα; Πῶς συμφωνεῖ ὁ στρογγυλὸς πολυέλειος εἰς διακεκομμένον στρογγυλὸν σχῆμα; Mein Gott welche eine schneidende Dissonanz!³ Τὰ ἐκατέρωθεν μεγάλα θεωρεῖα πρὸς τί τόσον πολυποικίλως ἐξέχοντα; Καλῆτερα τὰ τοῦ Königsstädter. Οἱ ἄμοργοι φοῦρνοι κάτω με ἀπειροκαλίαν! Τὰ λαιρωμένα μεσότειχα ὀλόγυρα εἰς τὸ parterre! Τὸ τοῦ Μονάρχου δὲν εἶδα μέχρι τοῦδε κἀνὲν οὐδὲ νὰ τὸ πλησιάσῃ. Ποῦ αἱ μεγαλοπρεπέστατοι κλίμακες του, τὸ σεμνὸν Vestibulum!⁴ Τὰ ἀπλόχωρα οἰκήματα εἰς τὰ πλάγια! Ἡ κατ’ εὐθειαν εἴσοδος εἰς τὸ parterre! Τὸ μέγεθος ἐπὶ πάντων. Εἰμπορεῖ νᾶχῃ κέκεῖνο τὰ λάθη του ἔξω καὶ μέσα· πλὴν δὲν πηδοῦν εἰς τὰ μάτια τόσον ὅσον εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ θεατρεῖδια!⁵ 134

Νοεμβρ(ίου) 29. Ὑπῆγα εἰς τὴν Hedwigkirche. Ἔσωθεν Κορινθιακοὶ κίονες. Αἱ ραβδώσεις ζωγραφημέναι. Οἱ δώδεκα ἀπόστολοι ἀπὸ κακόζηλον γλύπτην. Τὸ κολλημένον ἀπ’ ἔξωθεν στρογγυλὸν κτίσμα δὲν εἶδα νὰ συγκοινωνῇ μετὰ τὸ καθολικόν. Εἰς τί λοιπὸν ἐκτίσθη; Ἐγὼ τὸ ἐνόμιζα ἱερόν. Μήπως τὶς χουν καμπαναρεῖον; Τίποτε εἰκόνας καλὰς δὲν εἶδα. Ὅμως der Ganze wohlstand.⁶ Περὶ τῶν ἔξω κίωνων καὶ τοῦ ἀετώματος ἔγραψα ἄλλοῦ τὴν γνώμην μου.

Δεκεμβρίου 2. Ὑπῆγα εἰς τὴν Vasensammlung⁶ τοῦ μουσείου. Τὰ οἰκήματα χαμηλὰ καὶ ὡς ἀληθῶς ὑπόγεια· ἂν δὲν εἶχαν τὸ κυανοῦν χρῶμα δὲν

1. ἰσόγειο ~ 2. γιὰ νὰ τὸ δεῖς (φαίνεται μεγαλύτερο ἀπ’ ἔξω) ~ 3. Θεέ μου, τί φρικτὴ παραφωνία! ~ 4. πρόδομος ~ 5. τὸ σύνολο πλούσιο ~ 6. συλλογὴ ἀγγείων.

ἡξεύρω τί θὰ ἐγίνοντο. Ἄδης βέβαια!— Ἐγὼ ἤλπιζα καλητέραν *Zeichnung*¹ εἰς τὰ ἀγγεῖα, τῇ ἀληθείᾳ. Ἄν δὲν ὑπάρχουν εἰς ἄλλας συλλογὰς καλῆτερα, τότε εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι πρέπει νὰ ἔχουν σημαντικότητα κυρίως διὰ τὸ μυθολογικὸν καὶ τὰ ἔθιμα, διὰ δὲ τὴν καθ' αὐτὸ τέχνην, ὅχι τόσον. Πολλὰ τῶν *sein sollenden*,² τοῦ καλοῦ ὕφους, δὲν εἶναι ἀκριβοῦς ἐργασίας. Τεχνικὴν τινα ἀνεπιτηδεύτητα καὶ ἀτέλειαν βλέπει τις συχνά. Πολλάκις δὲν γνωρίζονται τ' ἀντικείμενα. Ὅσον διὰ τὰ σχήματα ὅμως τῶν ἀγγείων, δὲν ψέγω τίποτε.— Νὰ ἰδῶ ἂν ἡ συχνότερα ἐπίσκεψις ἀλλάξῃ μὲ τὸν καιρὸν ταύτην τὴν κρίσιν μου.

Εἰς τὴν χθεσινὴν παράδοσίν του ὁ Schmidt παρέστησε τὰς 4 φυλὰς τῆς Ἑλλάδος οὕτω. Dorisch, phlegmatisch, äolisch melancholisch, ionisch sanguinisch, achäisch cholerisch.³ Εἶπε δὲ ἄλλοτε, ὅτι καὶ αἱ τέσσαρες αὐταὶ φυλαὶ ἔπαιξαν εἰς τὸ πολιτικὸν τῆς Ἑλλάδος θέατρον κατὰ καιροὺς τὸ πρόσωπόν των. Πρῶτον οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἔπειτα οἱ Ἀθηναῖοι, τρίτον οἱ Βοιωτοὶ (ὡς Αἰολεῖς μελαγχολικοὶ stolz καὶ [[ἄπαξ]] auf kurze Zeit, +aufbemühend+⁴ ἐπὶ τοῦ Ἑπαμεινώνδου), τέταρτον οἱ Ἀχαιοὶ (ὁ δεσμός), θυμῶδεις διὰ νὰ ἐκδικήσουν τὴν δουλουμένην Ἑλλάδα. Οἱ Δωριεῖς starr,⁵ οἱ Ἰωνες flüchtig.⁶ 135

Δεκεμβρίου 3. Θεέ μου! τί πρέπει νὰ κάμῃ τις, ὅταν περιπίπτει εἰς λογισμοὺς βαρεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν δύναται νὰ ἀποσπασθῇ εὐκόλως! Τὰ μέγιστα τῶν ἀνθρωπίνωνπραγμάτων δὲν τῷ εἶναι καθαρῶς γνωστά, ἐπειδὴ δὲν ἔγιναν καὶ τῶν ἄλλων ἀκόμη κοινὸν κτῆμα. Νὰ καθίσῃ λοιπὸν καὶ νὰ ἐξετάζῃ μόνος τὰ σημαντικὰ ταῦτα καὶ νὰ φιλοσοφῇ, ἢ νὰ ἀποδιώκῃ τοὺς τοιοῦτους λογισμοὺς βεβαίως καὶ νὰ ἐξακολουθῇ ζώωδῃ ζῶν περαιτέρω; Ὡ τί ταπεινὸν φέρισμον τὸ τοιοῦτον. Κάθου καὶ σπούδαζε τὰ περὶ τέχνης, ἀφοῦ πολλὰ μέρη αὐτῆς δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀληθῶς φιλοσοφίαν. Περιεργάζου τὰς λέξεις τοῦ ῥήτορος, ἐνῶ βλέπεις ὅτι πολλάκις προφανῶς σοφίζεται, καὶ παρατηρεῖς, ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνθρωποι σκεπάζουν τὰ ὁμμάτιά των εἰς τὰ σοφίσματα, διὰ νὰ ἀπολαύουν ἄλλως τρυφὴν αἰσθητικὴν. Ἐξέταξε τὰ περὶ Ὀμήρου, καὶ ὦν πεπεισμένος, ὅτι τίποτε βέβαιον

1. (καλύτερες) παραστάσεις ~ 2. καθὼς πρέπει ~ 3. Δωριεῖς φλεγματικοί, Αἰολεῖς μελαγχολικοί, Ἰωνες εὐθυμοί, Ἀχαιοὶ ἐριστικοί ~ 4. περήφανοι καὶ γιὰ λίγο κοπιᾶζοντες (ἀγωνιζόμενοι) ~ 5. ἄκαμπτοι ~ 6. ρευστοί.

δὲν θὰ μάθῃς ἐπὶ τέλους.—Τοιοῦτοι λογισμοὶ μὲ κατακυριεύουν πολλάκις· δὲν ἡξεύρω ἂν καὶ ἄλλους. Τοὺς φιλοσόφους ὅμως νομίζω ὀλιγώτερον, ἐπειδὴ αὐτοὶ ἂν καὶ δὲν ἡξεύρουν τὸ ὀρθὸν πάντοτε, τοῦλάχιστον συνοίδασιν ἑαυτοῖς, ὅτι εἰς τὴν ζήτησιν τούτου ἀναλίσκουσιν ὅλην τὴν ζωὴν των, πράττοντες ἔργον ἄξιον ἀνθρώπου λογικοῦ ζώου. Τὸ ἐρχόμενον ἐξάμνηνον θ' ἀκούσω χωρὶς ἄλλο ἐν τοῦλάχιστον μάθημα φιλοσοφικόν.

Δεκεμβρ(ίου) 4. Ὁ αὐτόματος περίπατος μ' ὑπῆγε ἀπὸ μίαν ἐρημίαν εἰς τὴν νέαν πόλιν καὶ διὰ τῆς πλατείας εἰς τὴν ὁδὸν τῆς Λουΐζης. Ἡ πλατεία αὕτη ἂν καὶ ἀτελείωτος μ' ἔκαμε τὴν μεγίστην καὶ καλλίστην ἐντύπωσιν. Εἰς τὰς οἰκοδομὰς μεγάλη Eleganz.¹ Νομίζω ὅτι τὸ ὕψος τοῦτο τὸ ὀδηγεῖ ὁ Schinkel. Δὲν ἀγαπῶ τὰς ταχείας κρίσεις, πλὴν βιάζομαι ἐδῶ νὰ ἐκφράσω ἐδῶ διὰ τὸν ἑαυτόν μου τὴν γνώμην μου, ὅτι Anmut καὶ Eleganz² ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ¹³⁶ πολλὴν GröÙe³ ὅμως καὶ Erhabenheit⁴ ὅχι τόσην, ὥστε συγκιρνώμενα ὅλα ὁμοῦ νὰ ἐμφαίνουν τὸ τέλειον εἰς τὰ ἐπιχειρήματά του. Εἶμαι ὅμως πολλὰ μακρὰν νὰ ἐννοῶ ὑπὸ τὴν Anmut καὶ Eleganz, Geniertheit⁵ ἄπλως ἢ τι τοιοῦτον· ὅχι, φιλόκαλον τὸν ἀναγνωρίζω im Ganzen.⁶ Εἶμαι δὲ πρόθυμος νὰ διδασθῶ ἀπὸ ἄλλον, ἂν δὲν φρονῶ ὀρθῶς περὶ τούτων· ἀλλ' ἀπὸ τίνα πρὸς τὸ παρόν; Οἱ συμμαθηταί μου Ἑλληνες κατὰ κακὴν τύχην ἀδιαφοροῦν πρὸς τὰ τῆς τέχνης, ὅθεν πολὺ ἀμαθέστεροί μου. Δὲν τοὺς ἠθελε τοιοῦτους, τῇ ἀληθείᾳ. Πλὴν τοιοῦτους τοὺς ἡῦρα καὶ εἰς τὸ Μόναχον ὅλους σχεδόν, ἂν ἐξαιρέσης δύο ἢ τρεῖς. Δὲν ἡξεύρω ἂν πρέπη νὰ τὸ ἀποδώσω εἰς ἑλλειψιν φιλοκάλου αἰσθήματος ἐσωτερικὴν, ἢ εἰς ἀγεωργησίαν αὐτοῦ ἀπ' ἑξῶ. Παρετήρησα εἰς τὸν Μητσόπουλον, ὅτι ἐνίοτε ὅταν τυχαίῃ περιστάσις νὰ μάθῃ τι περὶ ὁποιασδήποτε τέχνης ἢ τι γενικώτερον nicht einschlagend gerade⁷ εἰς τὸν ὁποῖον προέθετο σκοπὸν τῆς σπουδῆς του, παρετήρησα λέγω, ὅτι εἰς τοιαύτας περιστάσεις προσπαθεῖ νὰ κλείῃ τρόπον τινὰ τὰς ἀκοάς του, διὰ νὰ μὴ τύχῃ καὶ ἔμβη ἐπιστήμη ἀνωφελῶν τάχα πραγμάτων εἰς τὴν ψυχὴν του. Φοβεῖται, ὡς φαίνεται, τοιαύτην πολυμαθίην ἐπιπόλαιον· πλὴν πάντοτε δὲν εἶναι καὶ αὐτὴ ἀποφευκτέα. Πῶς ἄλλως ἐξαπλοῦται καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς καὶ εἰς

1. κομψότητα ~ 2. χάρις καὶ κομψότητα ~ 3. μεγαλεῖο ~ 4. μεγαλοπρέπεια ~ 5 ἀτολμία ~ 6. συνολικὰ ~ 7. ποὺ δὲν ἀναφέρεται ἀκριβῶς.

τὸν ὄχλον ἡ τεχνικὴ φιλοκαλία; Ὅλοι βέβαια ἔδεν εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ ἐπισκέπτονται παραδόσεις περὶ ἱστορίας τῶν τεχνῶν καὶ αἰσθητικῆς. Αὐτὸς ὅμως φυλάττεται ἐνίοτε μήπως φανῇ ὅτι ἤξεύρει τίποτε ἢ περὶ ζωγράφου τινὸς ἢ ψαλτρίδας, καθὼς τὸ ἔκαμνεν ὁ Κικέρων ἐν τοῖς κατὰ Βερόρητος λόγοις· πλὴν ἐκεῖνος εἶχεν ἄλλον λαὸν ἔμπροσθέν του, ὅχι ὅποιοι θέλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἦναι τὴν σήμερον. Πλὴν παρετράπην πολὺ ἀπὸ τὸ προκείμενον ἐκθέσας τὸν δε τὸν κακοφανισμόν μου.— Τώρα ἄς ἐπανέλθω εἰς τὴν Λουΐζενstrasse. Παρατηρῶ ὅτι δὲν ἤθελε μὲ κάμῃ τὴν ἰδίαν ἐντύπωσιν, ἂν δὲν ἤρχομην ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μέρος. Πόσον διαφέρει εἰς κάθε πρᾶγμα der Anfangs- oder Standpunkt!¹ Εἰς αὐτὸν τὸν δρόμον βλέπω καὶ Μοναχην ἄρμονίαν τοῦ μεγέθους τῶν οἰκιῶν, ἂν καὶ δὲν εἶναι τελειωμένος ὁ δρόμος. Ἡ Königliche Arzneyschule² ὠραῖον κτίριον. Εἰς τὴν Karlsstrasse τὸ Exercierhaus.³ Ἡ καζέρνα δὲν μ' ἀρέσει· δὲν τὴν εὐρίσκω κατάλληλον μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ στρατιώτου. Ἴσως ὁ κτίστης τῆς καὶ ἄλλοι εἶνε τῆς γνώμης, ὅτι καὶ οἱ στρατιῶται εἰς τὸν καιρόν μας πρέπει νὰ ἦναι πολιτευμένοι καὶ μαλακοὶ καὶ χαρίεις· λοιπὸν καὶ αἱ κατοικίαι των· ἐγὼ δὲν εἶμαι. Ἡ δύναμις, τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ ἀνδρεία πρέπει νὰ εἶναι τὰ πρῶτα ἐκφραστικά. Τὰ ἄλλα δὲ κατὰ β' λόγον. |³⁷

Δεκεμβρίου 6. Ἐκίνησα μετὰ τὸ γεῦμα καὶ ὑπῆγα εἰς τὸ Charlottenburg καὶ ἀπ' ἐκεῖ καὶ εἰς τὸ Spandau καὶ τὸ βράδῳ ἐπέστρεψα. Ὁ σκοπός μου ἦτον μόνον καὶ μόνον νὰ περιπατήσω καὶ νὰ κουρασθῶ. Ὅχι δὲ καὶ ν' ἀπολαύσω τὴν φύσιν· ἐπειδὴ θὰ ἦμην ἄκαιρος. Τὸ κόκκινόν μου μαντέλο ὅμως μὲ παρέσχθηκε πράγματα. Πενάλ (?) ἤκουσα καὶ Chiascro (??) καὶ Lümmel,⁴ καὶ Esel⁵ καὶ ἄλλας πολλὰς ὀνομασίας ἀπὸ ἓνα ἱππάζοντα στρατιώτην· καὶ ἀπὸ παιδία ἐπεριπαίχθην εἰς τὸ Charlottenburg. «Warum lacht denn Maria? macht dich etwa der rothe Kragen lachen?»⁶

{(?) Δηλοῖ μαθητάριον ἀπὸ τοῦ penna, καθὼς μ' εἶπεν ἐξετάσας ὁ Ῥύσιος}.

{(??) Ἴσως ἤκουσα Schaafkopf⁷}.

Ἡ ἀπλῶς ἀνάγωγοι εἶναι οἱ ἐδῶ ἄν(θρωπ)οι ἢ τὸ κόκκινον χρῶμα θὰ

1. τὸ σημεῖο ἐκκίνησης ἢ ἡ θέσις στὴν ὁποία βρίσκεσαι (ἀπὸ ποῦ ξεκινᾷς καὶ ποῦ στέκεσαι - ὀπτική γωνία) ~ 2. Βασιλικὴ Φαρμακευτικὴ Σχολή ~ 3. χῶρος στρατιωτικῶν γυμνασιῶν ~ 4. παλιόπαιδο ~ 5. γάϊδαρε ~ 6. γιατί γελάει ἡ Μαρία; Μήπως σὲ κάνει ὁ κόκκινος γιακάς νὰ γελάς; ~ 7. πρόβατο (κυριολεκτικά: κεφάλι ἀρνιοῦ).

τὸ ἔχουν εἰς κακὴν ὑπόληψιν. {Καὶ τὸ σχῆμα τοῦ μανδύου μου λέγουν ἦτο τῶν Carbonari}. Εἰς τὸ Μόναχον δὲν μ' ἐσύγχυζε κανεὶς διὰ τοῦτο. Τὸ φρούριον τοῦ Spandau εἶναι χῶμα μόνον διπλοῦν· λίθους καὶ τοίχους δὲν εἶδα. Ἡ πόλις ἀθλία. Τὸ Charl(ottenburg) ἔχει τινὰς οἰκίας καλὰς. Διασχίζεται ἀπὸ μίαν μακρὰν τετραπλὴν δενδροστοιχίαν. Τὸ βασιλικὸν παλάτι εἶναι ᾗς τὸ τέλος παράμερα· οὔτε πολλὰ μεγάλον οὔτε καλόν. Ἔχει Halbsäulen¹ καὶ ἓνα θόλον μὲ ὠρολόγιον, ὡς αἱ ἐκκλησίαι πλησίον τοῦ Schauspielhaus.² Ἐκατέρωθεν τοῦ δρόμου, ὡς τὸ Sp(andau), ἡ γῆ ἄγονος καὶ ἄφορος. Ἐδοκίμασα καὶ ἡῶρα ὅτι εἰς 1 λεπτὸν σχεδὸν περνᾷ τις ἐν ἑκατοστὸν τοῦ μιλίου. Λοιπὸν 1 ½ ὥραν τὰς δύο. Ὅλος ὁ δρόμος ἀπ' ἐδῶ εἶναι 1 μίλ(ιον) καὶ 88/100. Εἰς τὴν ἐπιστροφὴν μου τὸν ἔκαμα εἰς 2 ½ ὥρας· λοιπὸν πολλὰ ὀγλήγορα.

Τὸ πρωτὶ σήμερον ὑπῆγα μὲ τὸν Ῥύσιον εἰς τὸν Franz, ὅστις κατοικεῖ εἰς τὴν Potsdamerstrasse. Ὁ δρόμος οὗτος ἔχει πολλὰς χαρίεσσας οἰκίας κατὰ τὸ ἐλληνικὸν ὕφος κτισμένας. Τῇ ἀληθείᾳ τοιαύτας οἰκοδομὰς δὲν βλέπει τις εἰς τὸ Μόναχον. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖ μόνον εἰς τοὺς νέους δρόμους, τὸ ἀρμονικὸν τοῦ μεγέθους τῶν οἰκιῶν. Ἐδῶ ὅμως πολλὰ καλλοναὶ κατ' ἰδίαν. Ἐκεῖ ἐμιμήθησαν τώρα νεωστὶ τὰ σοβαρὰ καὶ ἄχαρα Βυζαντινά, ἐδῶ τὰ ὠραῖα ἐλληνικά, τὰ ὅποια μαγεύουν τὴν ὄψιν τοῦ θεατοῦ. Ὁ Franz εἶναι κοινὸς ἄνθρωπος. Ἐξωτερικὸν τι ἐξέχον δὲν παρετήρησα νὰ ἔχη. Τὰ βιβλία του ἂν ἦναι ὅλα ἐκεῖνα ὀλίγα καὶ ποταπὰ δεμένα. Πτωχὸς θὰ ἦναι ὁ καυμένος!

Δεκεμβρίου 8. Ἐνθυμήτην, ὅτι πράγμα ὅποῦ δὲν ἔχουν οἱ Ἕλληνες τὸ ἔχουν οἱ Σέρβοι, δηλαδὴ ζωγραφικὴν ἐξωτερικὴν πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Λουλούδια καὶ ἄλλα στολίδια εἰς τὰς οἰκίας τὰ ἔχουν καὶ τὰ δύο ἔθνη κοινά. Ὅμως οἱ Σέρβοι, οἱ ἄλλως *πολλοὶ* ἀπαιδευτότεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἔχουν καλὴν κακὴν, ἔχουν ὅμως ζωγραφίαν ἐθνικὴν. Εἰς ὅλα τὰ κουρεῖα βλέπεις ἐκεῖ εἰκόνας τοῦ Μάρκου Κράλη, καὶ τοῦ Μουσᾶ Κεσετζή μαχομένων· ὁ καθεὶς μὲ τὰ ἴδιά του φορέματα καὶ ὅπλα, ὁ μὲν μὲ τὸ τοπούζι ὁ δὲ μὲ τὸ σπαθίον καὶ σαλιβάρια. Καὶ εἰς αὐτὰς τὰς εἰκόνας γίνονται οἱ θεαταὶ περιέργοι, εἰς δὲ τὰς ἄλλας τὰς 138 ἀπὸ τὴν Εὐρώπην τοῦ Ἰωσήφ, ἡ

1. ἡμικίονες ~ 2. θεάτρου.

τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ κόσμου δὲν προσέχουν. Βέβαια πολλὰ ἀτελὴς ἡ ζω-
γραφία των, ὅμως ἔχει θεμέλιον βαλμένον ἀπὸ τοῦ λαοῦ τοῦ ἰδίου τὴν κλίσιν·
ὄχι ἀπ' ἑξωθεν. Ἡμεῖς κατὰ δυστυχίαν θὰ ἀρχήσωμεν τὰ τοιαῦτα μανθάνον-
τες ἀπὸ ξένους. Δὲν ἐθελοκακῶ· ὅμως φοβοῦμαι, μήπως αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ μας
ὁποῦ μᾶς κατηγοροῦν ἔχουν δίκαιον, μήπως τῷ ὄντι δὲν ἔχομεν *Kunstsinn*.¹
Τοῦλάχιστον ἀφῆς ὥρας ἔγινα ἐγὼ *Kunstsinnig*,² ὅλους σχεδὸν τοὺς ἄλλους
Ἑλλήνας τοὺς εἰς τὴν Γ(ερμανίαν) σπουδάζοντας τοὺς *ηῦρα ἀμούσους*, ἀπει-
ροκάλους {τινὰ παραδείγματα: ἐκατηγόρησα τὸν κοιτῶνα τοῦ Μητσοπούλου
ὅτι ἔχει πολλὰς εἰκόνας καὶ τὸν παρεκίνησα νὰ τὰς ὀλιγοστεύσῃ. – ὦ, λέγει,
ἀκόμη περισσότεραις νὰ ᾔταν! – Ὁ Διαμαντόπουλος βλέπων εἰς τὰ τοῦ κα-
ταλόγου μου σχήματα τῶν ἀγγείων, ἐγένετο προσεκτικὸς εἰς τὰ πλέον
παράξενα καὶ ἐπιτετηδευμένα καὶ ἔλεγε· καλόν, καὶ αὐτὸ καλόν, τοὺς ἀρι-
θμοὺς 327, 330 κτλ.}, μερικὸς μάλιστα ὅλως διόλου ἀναισθήτους. Ἐπει-
τα καὶ τὰ τραγούδια τῶν Σέρβων τὰ ἐπικά εἶναι πολὺ μεγαλότερα, παρὰ
τὰ ἐδικὰ μας. Νὰ ἰδοῦμεν πλέον. Ὁ θεὸς νὰ τὰ κάμῃ καλὰ.

Ἡῦρα, ὅτι ἂν καὶ δι' ὅχι ἄλλο, διὰ τὴν ποικιλίαν τοῦλάχιστον, ἀξίζει ἡ ἑλλη-
νικὴ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ προτιμηθῇ ἀπὸ τὴν τῶν ἄλλων ἐθνῶν, τὴν γοτθικὴν
λόγου χάριν καὶ τὴν ἀραβικὴν. Ἡ ἑλληνικὴ ἔχει τρία εἶδη τρεῖς ιδέας διαφορε-
τικὰς παριστάνοντα καὶ ἔχει πρὸς τοῦτοις καὶ τὸ *Pilastersystem*,³ τὸ ὁποῖον καὶ
αὐτὸ ἐμβαίνει εἰς ὅλα. Ἐκκλησίας, παλάτια, τάφους, οἰκίας ἂν οἰκοδομήσης
γοτθικά, δὲν ἠξεύρω πῶς θὰ βοηθηθῇ ἀπὸ τὸ ἐν δεδομένον σχῆμα· ἐνῶ εἰς τὰ
ἐλλην(ικὰ) ἔχεις τόσῃ ἐκλογὴν, νὰ μὴ προσθέσω καὶ τὴν Τοσκανικὴν.

Δεκεμβρίου 20. Ὑπῆγα εἰς τὸν Gropius. Ἦσαν ἐκθεμένα πολλῶν εἰδῶν
κοσμήματα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἓνα δὺο εἰκόνες χειμωνικαὶ καὶ πανοπλῖαι
μὲ ἐπειργασμένα. Κρίσιν δὲν κάμνω καμμίαν. Τὸ εἰς τὸ διόραμα μνη-
μεῖον τοῦ ἱππάζοντος δευτέρου Φρειδερείκου δὲν μ' ἄρεσε, πρῶτον διὰ τὰς
κακὰς γραμμὰς τῆς περὶ ὀνκεζούσης βάσεως καὶ ἔπειτα καὶ διὰ τὰ φορέμα-
τα. Πλὴν βέβαια τὰ φορέματα δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τ' ἀλλάξουν χωρὶς νὰ
σβύσουν καὶ μέγα μέρος τῆς γνωστότητός του εἰς τὸν λαόν, ὅστις τοιου-
τοτρόπως σχηματισμένον τὸν γνωρίζει. Λοιπόν, ἂν θέλουν ὠραῖα ἀγάλμα-
τα, πρέπει νὰ ὠραῖσουν πρῶτον τὸν βίον των! |³⁹

1. αἴσθησις τῆς τέχνης ~ 2. εὐαίσθητος στὴν τέχνη ~ 3. σύστημα πεσσῶν.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ὑπῆγα εἰς τὸ Kreutzberg. Τὸ μνημεῖον πολλὰ καλόν. Δὲν ἀμφιβάλλω εἰς τὸ ἐξῆς, ὅτι ἡ ἐδῶ νεολαία καὶ ἐπομένως καὶ οἱ ἡλικιωμένοι ἔχουν ὀλιγωτέραν ἀρετὴν παρὰ οἱ Μοναχνοί. Εἰς τὸν δρόμον τὰ παιδία μὲ ἐπεριγέλασαν καὶ σήμερα. Ἄς ᾔναι. Τὸ φόρεμά μου τὰ ἐπαρακίνησε, πλὴν τί τὰ ἔκαμε ὁ παραπορευόμενος ῥιγῶν γέρος νὰ τὸν ὑβρίζειουν νὰ τὸν ὀνομάζουν Todschläger,¹ νὰ τοῦ ρίπτουν ἄμμον εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς κττ; Ὑβρισαν καὶ τὸν Μητσόπουλον Ziegenbart.²

Δὲν ἤξεύρω ἂν τὰ ἱκρία περὶ τὰ μνημεῖα καὶ τὰ τοιαῦτα παντοῦ ἀρμόζουν ὥς τὰ ἔχουν ἐδῶ. Ἄς ἀμφιβάλλω ἀκόμη. Ἐπειδὴ ἂν ἐνθυμηθῶ τὸν ὀβελίσκον τοῦ Μονάχου ἱκριωμένον θὰ ξεράσω, καὶ ὅμως εἰς τὸ Παρίσι τὴν νέαν στήλην οὕτω τὴν ἐπερίκλεισαν! Λοιπὸν ἅς μὴ μᾶς πλανοῦν τὰ ὀνόματα. Νὰ ἰδῶ ἀκόμη πόσον καιρὸν θὰ μείνω χωρὶς νὰ ἰδῶ ἄξιον τοῦ τοῦ Μονάχου θέατρον. O santo Giove per noi crucifiso!³

Δεκεμβρίου 27. Ἐμαθα παρὰ τῆς οἰκοκυρίας μου, ὅτι συνηθίζουν εἰς αὐτὰ τὰ μέρη νὰ χύνουν ἀναλυμένον μόλυβδον καὶ ἐκ τῆς μορφῆς του, ἔπειτα νὰ προφητεύουν τὰ μέλλοντα· τὴν ἐπιστήμην δὲ ταύτην τὴν ἔχουν τὰ γραῖδια. Ἰδοὺ πῶς καὶ εἰς τὰ πολιτισμένα ἔθνη μένουν αἱ δεισιδαιμονίαι.

1841

Ἰανουαρίου 1. Ὅμιλῶν μετὰ τοῦ Μητσοπούλου ἤκουσα τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἀπὸ Χριστοῦ κ' ἐδῶθεν ἐστερέωσαν αἱ βασιλεῖαι· δὲν μ' ἐξηγήθη μὲν περὶ τοῦ αἰτίου· ὅμως τῆς ὁμιλίας ὁ δρόμος ἔδειχνεν, ὅτι τάχα πηγάζει τοῦτο ἀπὸ τὴν ταπεινωσύνην τῶν ἀνθρώπων ἀποδιδόντων ὅλα εἰς τὸ θεῖον καὶ μὴ ἐλπίζόντων ἐφ' ἑαυτοῖς, καὶ διὰ τοῦτο ὑπακούουν εἰς μοναδικοὺς δυνατοὺς ἄνδρας ἔργῳ καὶ λόγῳ. Ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν εἶναι νομίζω τι ξεχωριστόν· πρῶτον, δὲν εἶναι καθολικὴ. Καὶ πρὸ Χριστοῦ ἐβασιλεύοντο πάμπλειστα ἔθνη εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ Εὐρώπην [[ἔξω μόνον ἂν θεωρηθοῦν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ Ἑλληνας εἰς τὸν καιρὸν τῆς δόξης των]]· δεύτερον, καὶ τὴν σήμερον ἔχομεν δημοκρατίας. Εἶναι δυνατόν ὅμως τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων μάλιστα αἰώνων νὰ ἐσυμφῶνι μὲ τὸ τῶν ἄλλων δεσποζομένων ἐθνῶν. Ἐποχὴν ὅμως νὰ θέσῃ τις τῆς στερεώσεως τῶν θρόνων τὸν Χριστιανισμὸν δὲν εἶναι ὀρθόν, ἐπειδὴ αἱ βασιλεῖαι καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ Ῥω-

1. φοφίμι ~ 2. τραγογένη ~ 3. ὦ Ἄγιε Δία, ποὺ σταυρώθηκες γιὰ μᾶς!

μαίοις ἤρχισαν προτῆτερα καὶ ἡ πηγὴ των ἄλλη, φυσικὴ, ὄχι ἰδανικὴ. |⁴⁰

Ὑπῆγα εἰς τὴν Domkirche· ἔξωθεν Ἰωνικὴ, 2 παραστάδες καὶ 2 κίονες. Δὲν εἶναι τὰ μέσα ἐκ μαρμάρου οὐδὲ ἄλλως λαμπρά. Δὲν μ' ἀρέσκει ὅτι ἡ ἔξωθεν πύλη εἶναι μόνον γιὰ τὰ μάτια, ἡ δὲ ἀληθὴς εἴσοδος ἄλλοθεν. Δὲν φροντίζω πόθεν ἐπαραινῆθη πρὸς τοῦτο ὁ ἀρχιτέκτων· τόσον μόνον ἤξεύρω, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ οὕτω· ἔπειτα κακαὶ καὶ αἱ χαμηλαὶ κάτω καμάραι· εἶδα ἐκεῖ förmlich¹ περιπατοῦντας spazierende καὶ συνομιλοῦντας δύο ἄνδρας ἐπὶ τῆς ψαλμωδίας. Πρᾶγμα ἀνήκουστον εἰς τοὺς ἡμετέρους ναοὺς. Ἔχει ἡ ἐκκλησία αὕτη καὶ μνημεῖα ἀποθανόντων ἡγεμόνων τῆς Προυσίας ἐκ μετὰλλων. Αἱ εἰκόνες· ἡ πεντηκοστή, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος. Ἔσωθεν ὁλόγυρα εἰς τὴν στοὰν κορινθιακοὶ κίονες. Ἡ ὀροφὴ ὅλη κοίλη. Ἔχουν εἰς δύο πίνακας καὶ ὀνόματα τῶν ἐν πολέμῳ κατὰ τοῦ Ναπολέοντος ἀποθανόντων ἀπὸ δύο ἐνορίας ἀνὰ 16, νομίζω. Σωστὰ τόσοι ἀπέθανον μόνον ἀφ' ἐκάστης;!- Τοῦτο θὰ ἐξετάσω καὶ εἰς τὴν Werdersche kirche ἃν εἶναι οὕτως.

Ἰανουαρ(ίου) 7. Ἐπιστρέφω ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ Faust. 3 φοραῖς τὸ εἶδα αὐτὸ τὸ κομμάτι καὶ μίαν φορὰν ἢ δύο τὸ ἀνέγνωσα καὶ ἀκόμη δὲν τὸ καλοεκατάλαβα, οὔτε δύναμαι νὰ δυνηθῶ νὰ βαστάξω συνέχειαν! Ἐγὼ φταίγω ἢ τὸ κομμάτι; Κ' ἐγώ· ὅμως καὶ τὸ κομμάτι, νομίζω. Μὲ φαίνεται ἡ πρᾶξις του ὡς οἱ φελλοὶ τοῦ δικτύου οἱ ὑπεράνωθεν τοῦ ὕδατος δείχνοντες τὴν ὑπὸ τὸ ὕδωρ συνέχειάν του, πλὴν ἡ συνέχεια αὐτὴ δὲν φαίνεται. Gleichmassiger Gang² τοῦ ποιήματος καὶ Klarheit³ δὲν βλέπω εἰς τὴν πρόοδον τῆς τραγωδίας ταύτης, ὅση ἔπρεπε νὰ ᾔῃ. Πρέπει νὰ αἰνίττεται τις πολλά. Διὰ τί αὐτὴ δὲν τὸν ἀκολουθεῖ ὅταν τὴν κράζῃ ἀπὸ τὴν φυλακὴν; Ja, den Gedanken haben diese Neuerer wohl, ob aber auch die Form? Da waren die Alten Meister, glaub' ich.⁴ Ἡ Hage δὲν ἔδειξε τὸ ἀφελὲς τοῦ ἀπλοῦ κορασίου, ὡς ἡ Dahn εἰς τὸ Μόναχον. |⁴¹

Ἰανουαρ(ίου) 10. Ἦλεγξα τὸν Μητσόπουλον διὰ τὴν κακίστην του συνήθειαν τοῦ ἐρωτᾶν τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν γελοῦν, διὰ τί γελοῦν· τὸν εἶπα ὅτι τοῦτο δὲν κάμνει τὴν καλλίστην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ἄλλους· εἶναι τυραννικὸν διότι δεσμεύει καὶ τὰ παραμικρὰ κινήματά των, τοὺς ζητεῖ

1. κανονικὰ ~ 2. ὁμαλὴ ἐξέλιξις ~ 3. σαφήνεια ~ 4. ναί, αὐτοὶ οἱ νεωτεριστὲς πράγματι κατέχουν τὶς ἰδέες, ἀλλὰ τὴ μορφή; Σὲ αὐτὸ οἱ παλαιοὶ (οἱ ἀρχαῖοι) ἦταν δάσκαλοι, πιστεύω.

λόγον διὰ καθ' ἓν· ἄφησαι τὸν ἄνθρωπον νὰ γελᾷ ὅστις γελᾷ· πολλάκις δι' ἀσήμαντα πράγματα· ἂν σὲ περιγελᾷ, περιγέλασέ τον καὶ σὺ ἀφ' οὗ τὸ καταλάβῃς, χωρὶς νὰ τὸν ἐρωτήσῃς· μὲ τοῦτο ὁποῦ κάμνεις τοὺς πειράξεις, τοὺς δείχνεις κακοὺς εἴρωνας, ὅτι θέλουν νὰ σὲ περιγελοῦν πάντοτε καὶ bei Gott! Πολλοὶ δὲν ἔχουν καιρὸν εἰς τοῦτο· καὶ φαίνεις χαρακτηριστῆρα ὑπόπτου ἀνθρώπου καὶ ἰδιοτρόπου· πλησίον σου ὦν τις δὲν πρέπει νὰ κινήσῃ τὸν μῦθον κατ' ἐκείνον τὸν ἰδιάζοντα φυσικὸν τρόπον ἢ ἅς εἶναι ἔτοιμος νὰ δώσῃ δίκην τῆς ἀκολασίας του ταύτης· ἀπολογούμενος ἂν τύχῃ νὰ μὴ εὕρῃ εὐθὺς τὸ ἀληθὲς τοῦ γέλωτος αἴτιον (ἐπειδὴ πολλάκις πολλὰ αἴτια σκοτεινὰ καὶ μὴ διακεκριμένα τὸν κινοῦν) καὶ τοῦ ἐκφύγει κανεὶς λόγος, σὲ πειράζει καὶ τὰ χέζετε. Ἴδου τὸ καλὸν τῆς κακῆς συνηθείας του! καὶ ἅς πᾶ νὰ λέγῃ ὅτι τὸ κάμνει διὰ νὰ διορθώνεται! Τῶρα καθὼς εἶναι τὸν φοβεῖται τις ὡς τυραννίσκον ἢ ὡς μικρὸ παιδί θεληματάρικον καὶ ὅταν τὸν πλησιάζει, τρέμει μὴ τὰ χαλάσῃ.

(Ἰανουαρίου) 12. Ἐδῶ εἶναι πολλοὶ τυφλοὶ ἢ ἄλλως ἀνάπηροι, οἵτινες περιπατοῦν μὲ μουσικὰ ὄργανα, οἶον αὐλοὺς καὶ ἄρπας καὶ παίζουν ἔμπροσθεν τῶν ἐργαστηρίων τῆς πόλεως διὰ μικρὰν ἐλεημοσύνην· ὅθεν ἡ ζήτησις δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπηγορευμένη! Εἰμπορεῖ τις νὰ ὑποκρούσῃ τὴν ἐν Μονάχῳ εἰς τὰ ξενοδοχεῖα μουσικὴν τῶν κορασίων· πλὴν ἐκεῖνο εἶναι ἄλλο· εἶναι δεῖξις τῆς τέχνης ἐκεῖ καὶ ἡδονὴ ἀπὸ μέρους τῶν ἀκουόντων· ἐδῶ ὅχι· ἐδῶ λαλεῖ τόσον μόνον ὁ πτωχός, ὅσον νὰ τὸν ἀκούσῃ τις ἔσωθεν καὶ νὰ τὸν ἐλεήσῃ. Καὶ εἰς τὸ Μόναχον δὲν ἐπικρατεῖ ὅλον τὸν καιρὸν τοῦ χρόνου· ἀλλὰ μόνον ἐν καιρῷ τῶν πανηγύρεων, ἐδῶ ὅμως, ὡς φαίνεται, πάντα.

(Ἰανουαρίου) 14. Ἦμην εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Richard III. Τινὲς σκηναὶ ἔκαμαν μεγάλην προσβολὴν εἰς τὴν ψυχὴν μου, καθὼς ὅταν ἐμποδίζῃ οὗτος τὴν πρόοδον τοῦ λειψάνου καὶ ἀλλοῦ. Ὁ Rott ἔχει ἀναμφιβόλως πολλὴν τέχνην· ὅμως ἡ προφορά του ὅχι τόσον καθαρά, ἴσως δὲ καὶ τὴν ἐπετήδευε. Ἡ τραγωδία ὅμως αὕτη μὲ φαίνεται ὡς ἔπος· συντείνει δὲ ἡ ὑπόθεσις πρὸς ἀποστροφήν τῆς κακίας· ἐπειδὴ καὶ δὲν ἔχει τὰ δελεαστικὰ τῶν ἡδονῶν· ἀλλὰ μόνον τὴν φιλοδοξίαν.¹⁴² Ἀτοπον πολλὰ μ' ἐφάνη ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸ συνέδριον μὲ τὴν ἱερὰν στολὴν. Ἡ κόρη ἡ παριστάνουσα τὴν

1. μά τὸ Θεό!

Herzog(in) von York ἔπαιξε πολλὰ φυσικά, ὀνομάζεται Maria Freitag. Σκηναὶς ἔχουν πολλὰ καλὰς. Ὅμως οἱ ἐδῶ ἄνθρωποι θέλουν πολὺ νὰ δείχνουν τὸ πνεῦμά των· ὅταν τι φανῇ ὀλίγον κωμικόν, εὐθὺς τὸ διαπραγματεύωνται, γελοῦν, ποιοῦν σύγχυσιν καὶ ἀνησυχοῦν τὸν ἥσυχον θεατὴν· τὰ τοιαῦτα πρέπει τις νὰ καμώνεται ὅτι δὲν τὰ βλέπη ὅταν συμβαίνουν, διὰ νὰ μὴ χαλᾷ ἡ ἀξιόπρεπεια τῆς τραγωδίας· ἐγὼ τοῦλάχιστον εἶμαι αὐτῆς τῆς γνώμης, ἂν καὶ ἄλλος τις εἰμπορεῖ νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ ὑποκριταὶ γίνονται τοιουτοτρόπως προσεκτικοὶ εἰς τὰ χρέη των. Ἐγὼ ἐπιθυμῶ νὰ κάθημαι πλησίον γυναικῶν εἰς τοιαύτας περιστάσεις, αἵτινες συνήθως φυλάττουν εὐκοσμίαν.

Ἰανουαρίου 17. Ἐμαθα ὅτι οἱ ἐνοικιάζοντες κοιτῶνας πληρώνουν διὰ τοῦτο κατὰ τριμηνίαν φόρον τινά. Ὁ οἰκοκύριός μου διὰ 5 κοιτ(ῶνας) 2 τάληρα. Τοῦτος ὁ φόρος εἶν' ἔξω τοῦ Grundsteuer¹ τοῦ οἴκου, ὅστις πληρώνεται ἀπὸ τὸν μέγαν οἰκοκύριον.

Ὡμιλήσαμεν σήμερα πολλὰ σύντρεϊς, ἐγὼ καὶ ὁ Διαμαντόπουλος καὶ ὁ Μητσόπουλος· οὗτος θέλει μόνον τὸ χρησίμον παντοῦ· καὶ δὲν εἰμπόρεσα νὰ καταλάβω, πῶς ἐνῶ θαυμάζει τόσον τὸν Θήρσιον, δὲν ἐνθυμεῖται καὶ τινὰς ἀποτροπὰς τοῦ καὶ συμβουλὰς εἰς τοῦτο τὸ κεφάλαιον. Τὴν φιλολογίαν τὴν θεωρεῖ πολλὰ περιορισμένην. Ἀπὸ μετρικὴν δὲν θέλει νὰ ἡξεύρῃ. Περιττὰ καὶ ὀλέθρια τὰ θεωρεῖ ὅλα αὐτά. Ὅμως ἄλλο ἓν· μὲ ἤλεγξε ἤδη πολλάκις καὶ δὴ καὶ σήμερον, ὅτι εἶμαι ἄσπλαγχνος· νὰ ᾔναι ἄρὰ γε τοῦτο ἄτοπος ἔκφρασις τοῦ μόνον προηγμένη ἀπὸ ἀληθῆ τοῦ ἢ προσποιημένην ἀπαίτησιν τῆς Sentimentalität,² ἢ εἶμαι ἀληθῶς. Ἄς ἐξετάσω τὸν ἑαυτόν μου, νὰ ἰδῶ ἂν εὖρω ἄστοργόν τι ἐν ἑμαυτῷ. Πρὸς τοὺς γονεῖς μου καὶ λοιποὺς συγγενεῖς αἰσθάνομαι, ὅτι εἶμαι εὐγνώμων, ἀνελεήμων ὅταν ἔχω τὰ μέσα δὲν πιστεύω νὰ ἤμηναι. Ἀμελῶ ὅμως νὰ ἐπισκέπτωμαι φίλους ἀσθενοῦντας ἀπὸ ὀκνηρίαν, νομίζω, ἢ δὲν ἡξεύρω ἀπὸ τί ἄλλο. Ὅπως καὶ ἂν ᾔναι πρέπει νὰ προσέχω νὰ μὴν τύχῃ καὶ ἀμελῶ τὴν καλλιέργειαν τῆς συμπαθείας, ἂν ᾔναι δυνατόν. Ἐγὼ ἐζήλωσα τὴν ἀταραξίαν μικρόθεν εἰς πολλὰ συστηματικῶς. Πλὴν ἄς μὴ τὴν ἀφήσω νὰ γίνῃ ἀπάθεια. Ἐπειτα ἤλθε λόγος περὶ φιλίας καὶ ἐγιναν σπουδαῖαι ἐρωτήσεις. Ἐχω ἀληθῆ φιλίαν μέρωτήσε καὶ ἂν ἀποφασίζω νὰ βοηθήσω τινὰ φίλον μου καθ'

1. φόρου ἀκινήτων ~ 2. τοῦ συναισθηματισμοῦ.

όποιονδήποτε τρόπον, πλὴν τῆς ζωῆς· εἶπα ὅχι εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο. Πλὴν, ἴσως ἔχω ἀληθεῖς φίλους. Ποῖοι ἄρα γε εἶναι οὗτοι; Ὁ Ἰωάν(νης) Φωτιάδης ἴσως ἦτον καλὸς μου φίλος· ἀλλὰ πρέπει νὰ διακρίνω καλοὺς ἀν(θρώπ)ους καὶ φίλους. Εἰς δυστυχῇ περιστάσιν ἴσως θὰ μ' ἐβοήθουν πρὸ πάντων ὁ Φωτιάδης, Σταθόπουλος καὶ Χαραμῆς, ὡς πρόθυμοι· ἀλλ' ὅχι καὶ ὁ Ψυχάρης καὶ Πάτμιος; Ἀμή, ὁ Παπαδόπουλος; Ἀμή, ὁ Πετιμεζᾶς; Ὁ Ψυχάρης νὰ ᾔναι, ὁ Πάτμιος, ὁ Χαραμῆς ἢ ὁ Σταθόπουλος ἢ ὅλοι; Διὰ τὸ δύσερι τοῦ Σταθοπ(ούλου) ἤμην ὀλίγον zurückhaltend.¹ Ὁ Πάτμιος ἦτον ὀλίγον ἄστατος καὶ μὲ παρώργιζε. Ὁ Χαραμῆς εἶχε πολλὰς ἀδυναμίας, πλὴν νομίζω μὲ ἡγάπα ἀκραιφνῶς. Καὶ ὁ Ψυχάρης, νομίζω.¹⁴³

1841 Ἐξακολούθησις τοῦ Ἡμερολογίου.

Ἰανουαρίου 17. Ἐμαθα ἀπὸ τὸν Μητσόπουλον, ὅτι ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του εἶναι διδάσκαλος εἰς τὸ Κρανίδι τῆς ἐλληνικῆς νομίζω καὶ παίρνει 96 δραχμὰς τὸν μῆνα καὶ διδάκτρα ἀπὸ κάθε παιδί 30 ἢ 50 λεπτὰ τὸν μῆνα, ὥστε τὰς κάμνει ὥς 150. Τὸν λέγει, ὅτι εἶναι θρησκός. Καὶ ὁ ἄλλος εἶναι εἰς τὰς Πάτρας καὶ ἔχει υἱόν. Καὶ αὐτὸς νομίζω διδάσκαλος εἶναι.

(Ἰανουαρίου) 25. Ὑπήγαμεν εἰς τὸν Henningschen Wintergarten. Τὰ χρήματα ἡξεύρουν νὰ τὰ παίρνουν ἐδῶ οἱ ἄνθρωποι· ὅχι καθὼς εἰς τὸ Μόναχον. Πλὴν τί δίδουν ἀντὶ τούτων; Ἡ μουσικὴ δὲν ἦτον καλὴ. Ἐγὼ ὑπῆγα, νομίζων, ὅτι μετὰ 2½ γροσ(ίων) θὰ κερδίσω καὶ λουλούδια· τὸ δ' ἄλλως ἔχει. Τὸ μέρος εἶναι εὐφυῶς ἐστολισμένον, ἔχουν καὶ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Belvedere ἐκ γύψου καὶ ἄλλα. Ἐγνώρισα ἓνα φιλόλογον Lievländer² (ὅστις ἔγραψε κᾶτι, λύσας πρόβλημα)· ἡ διάλεκτός του μαλακὴ καὶ συρομένη· ὁ ἴδιος τὴν ὀνόμασεν *exile* u(nd) nicht volle.³ Ἀρκετὴ Selbstverleugnung⁴ ἀπαιτεῖται, νομίζω, διὰ νὰ ὁμολογήσῃ τις τοῦτο. Ἦκουσα τὸ ἐσπέρας ὀνόματα χωρίων τῆς Πελοποννήσου, ἡ Κέρτεζη καὶ τὸ Σοποτό.

(Ἰανουαρίου) 26. Ἦγενεν ὁμιλίαν μεταξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ Ῥυσίου καὶ τοῦ Διαμαντοπούλου περὶ διατηρήσεως ἡμερολογίου· ὁ Διαμαντόπουλος ἦτον ἐναντίος καὶ ἔλεγε ὅτι τὸ ἡμερολόγιον κάμνει τὸν ἄνθρωπον ἐμπαθῆ, διότι τοῦ ἀναμιμνήσκει ὀργὰς μὲ φίλους καὶ τὸν ψυχραίνει, ἂν καὶ ἔπειτα ἐφι-

1. ἐπιφυλακτικὸς ~ 2. ἀπὸ τῇ Lievland (Livonia) (περιοχὴ τῆς Βαλτικῆς) ~ 3. τῆς ἐξορίας καὶ ὅχι πλήρη (ἀδόκιμη χρῆσις τοῦ ὅρου Exile ποὺ σημαίνει ἐξορία) ~ 4. αὐτοαμφισβήτηση.

λιώθη με αὐτούς. Τοῦτο εἶπα ἐγὼ εἶναι ἐν μόνον μέρος αὐτοῦ τοῦ πράγμα-
τος καὶ οὕτε βλαβερόν· ἐν γένει δὲ τὸ ἔκριναι ὠφέλιμον· δὲν ἐσυμφώνουν
ὅμως μετὰ τοῦ Ῥυσίου ἢ, μᾶλλον εἰπεῖν, δὲν ἠξεύραμεν καὶ οἱ δύο ποῖον
εἶδος ἡμερολογίου εἶναι καλόν. Ἐγνωρίσαμεν δὲ εἰς τὸ τέλος, ὅτι δύσκο-
λον εἶναι ἡ διατήρησις καλοῦ. Ὁ Ῥύσιος ἔλεγε ὅτι ἂν μέλλῃ νὰ ἐκθέτῃ τὰ
πράγματα ἐκάστοτε καθὼς πρέπει, θὰ ἐξοδεύῃ πολὺν καιρὸν καὶ καλῆτε-
ρον ἀντὶ τούτου νὰ κάμνῃ ἄλλο τι. Ἐγὼ ἔλεγα ὅτι πρέπει νὰ ᾔναι σύντο-
μος εἰς τὰ ἐξωτερικὰ καὶ νὰ καταγράφῃ μᾶλλον τὸ ἐξαγόμενον· ἀντέκρου-
σεν, ὅτι ἡ συντομία τοῦ ἱστορικοῦ θὰ κάμνῃ τὰς συγγραφὰς εἰς τὸ μέλλον
δυσνοήτους καὶ δι' αὐτὸν τὸν συγγράψαντα. Ἐπεθυμήσαμεν τέλος ἂν ᾔτον
δυνατὸν νὰ μᾶς διδάξῃ τις ἔμπειρος.— Ὁ Διαμαντόπουλος ὅμως *wird leicht
fertig*.¹ Ἐν γένει οὗτος δὲν κλίνει πρὸς θεωρίαν τῶν πραγμάτων φιλοσο-
φικῇ. {Τότε. Τώρα (1842 Ἰούλιος), μᾶλλον· ἡ φιλοσοφικὴ πόλις Βερ(ολίνον)
ἐνήργησεν καὶ εἰς αὐτὸν με φαίνεται}.

Τώρα ὅπου ἔχω ἐλεύθερον ὅλον σχεδὸν τὸν μετὰ μεσημβρίαν καιρὸν καὶ
ἔρχομαι εἰς τὴν οἰκίαν μου ἀπὸ τὸ φαγί, συλλογίζομαι τὴν διαφθοράν ἣτις
εἶχε διαδοθῇ εἰς τοὺς Μοναχηνούς Ἑλληνας ἀπὸ τὸν ἐρχομὸν τοῦ Πετσάλῃ·
τὴν μανίαν τοῦ καφεنعίου, λέγω· πόσον καιρὸν ἐχάσαμεν ἀνεπιστρεπτί.
Τὴν ἀπώλειαν τῶν χρημάτων δὲν τὴν ἀναφέρω, ὡς μὴ σημαντικὴν ὡς πρὸς
τὸν πολῦτιμον καιρόν! Ἐπειτα ἐφαίνομεν κακὴν ὄψιν, τὴν τῆς ἀεργίας καὶ
ἀχρειότητος εἰς τοὺς Γερμανούς· ἐνῶ καὶ ἄλλως δὲν εἶχον καλὴν ὑπόληψιν
οἱ Μοναχνοὶ περὶ τῶν Ἑλλήνων, διὰ τὰ χρέη ἐν πρώτοις τὰ πολλὰ τινῶν.
Ἄν σωφρονῶμεν, ἐδῶ πρέπει νὰ πασχίσωμεν ἡμεῖς νὰ φυλάξωμεν καλὸν
χαρακτῆρα διὰ νὰ μὴ δώσωμεν αἰτίαν φύγων. ¹⁴⁴

Ἰανουαρίου 28. Ἐγινεν συνεδρίασις τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ
ὕπῃγα. Ὁ γραμματεὺς ἔβαλε λόγον, ὅστις περιεστρέφετο καὶ περὶ τινὰ
ἀμφισβητούμενα, οἷα ἦσαν πάλαι ποτὲ εἰς τὴν ἐν μακαριὰ τῇ λήξει Καλ-
λιόπην μας, ὅτι δηλαδὴ τὸν παρευρισκόμενον λαὸν δὲν τὸν ἰντερεσσίρουν
λεπτολογίαι ἐπιστημονικαί, χωρὶς τῶν ὁποίων ὅμως δὲν προοδεύουν αἱ
ἐπιστῆμαι. Ἰδοὺ λοιπὸν πῶς τὰ πράγματα κυρίως τὰ αὐτὰ ἐπανέρχονται
καὶ μόνον τὸ μέγεθός των ἢ ἡ μικρότης ὡς ἐπιτοπλεῖστον τὰ διακρίνει.

1. τελειώνει εὐκολα.

{Συγγνωστοὶ λοιπὸν εἴμεθα ἡμεῖς τότε ἂν μὲ τὴν κακὴν μας γνῶσιν καὶ πείραν δὲν ἡδυνάμεθα νὰ τὰ διατάξωμεν καλῶς}. Ἀπὸ τὰ ἀποθανόντα μέλη τῆς Ἀκαδ(ημίας) ἐντὸς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἦσαν καὶ ὁ Blumenbach καὶ Müller καὶ Altenstein. Νέοι πρὸς τοῖς ἄλλοις συγκατηριθμήθησαν ὁ φυσικὸς Magnus καὶ ὁ F. K. Hermann καὶ ὁ Guizot. Ἐπειτα ἀνέγνωσεν ὁ Raumer πραγματεῖαν περὶ τοῦ II Καρόλου τῆς Σουηδίας.

Φευρουαρ(ίου) 23. Μὴν σχεδὸν ἀκέραιος ἐπέρασε χωρὶς νὰ γράψω εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου. Πόθεν τοῦτο; Βέβαια ἀπὸ τὴν ἀμέλειάν μου καὶ ἔλλειψιν παρατηρήσεως εἰς τὰ ἐξωτερικὰ καὶ εἰς τὸν ἑαυτόν μου. Ἄς σημειώσω τοῦλάχιστον σήμερον, ὅτι ἀνέγνωσα χθὲς εἰς τινὰ ἐφημερίδα ὅτι Decoration¹ καὶ Chöre² τοῦ Μεδιολανικοῦ θεάτρου τῆς Σκόλας δὲν δύνανται νὰ παραβληθῶν μὲ τὰ τοῦ Βερολίνου. Καὶ διὰ τὰ τοῦ Παρισίου εἶχα ἀκούσῃ ποτὲ ἀπὸ τὸν Γεώργιον Δημητριάδην ὅτι ἡ Ὀρχήστρα του καὶ οἱ χοροὶ του εἶναι κατώτεροι ἀπὸ τὰ τοῦ Μονάχου. Συμπεραίνω ἐκ τούτων, ὅτι οἱ Γερμανοὶ καὶ εἰς τοῦτο δεῖχονται φίλοι ἀληθινοὶ τοῦ ὅλου τῆς τέχνης καὶ πασχίζουν τὴν καθολικὴν ἐντέλειαν νὰ φθάσουν, ἐνῶ τὰ λοιπὰ τῶν ἐθνῶν ἀναπτύσσονται μερικῶς {καὶ ἴσως φθάνουν διὰ τοῦτο ταχύτερον τὸ τέλος τοῦ σκοποῦ. Τῶν Γερμανῶν ἡ παιδεία εἶναι πλέον ἐκτεταμένη ἐν γένει καὶ ἀργοῦν ἴσως νὰ φθάσουν τὸ τέλος}. Etwas idealisch großartiges stellt sich hier unsern Augen dar in dem Ensemble,³ ἐνῶ οἱ μερικοὶ ὑποκριταὶ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν εἶναι καλῆτεροι. Ποῖον πρέπει τις νὰ προτιμήσῃ τῶν δύο;

Πρὸ ἡμερῶν παρεστάθη ὁ ἔμπορος τῆς Βενετίας εἰς τὸ Βασιλικὸν Θεάτρον. Παράξενον μ' ἐφάνη τὸ κομμάτι καὶ δὲν μὲ ἤρρεσεν. Πλὴν ποῦ καὶ γυναικῶν μορφαὶ εἰς ταύτην τὴν σκηνήν, ὅπου νὰ ἐπαναπαυθῇ ἡ ὄρασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴ δυσανασχετῇ!? Ἡ Mad. Wezner ἔχει τῷ ὄντι χαρακτηρὰ ἀπλήστου εἰς τὰ ἀφροδίσια γυναικὸς εἰς τὰ κινήματα τοῦ στόματός της καὶ τῶν ὁμμάτων της, πλὴν οὐδὲ ἔχνος χάριτος καὶ καλλονῆς. Ἀπέχθειαν ἐμποιεῖ φρικτὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Εἰς τὸ Königstädtisches Theater ἐκ τούναντίου εἶναι interessante Persönlichkeiten.⁴ Περίεργον! ¹⁴⁵

Φευρουαρ(ίου) 24. Ἐπαρατήρησα, ὅτι οἱ κίονες τοῦ Schauspielhaus sich nicht hervorthun wie sie sollten, mit anderen Worten sie behaupten

1. διακόσμηση ~ 2. χορωδίες ~ 3. κάτι τὸ ἰδανικὰ μεγαλοπρεπὲς παρουσιάζεται μπροστὰ στὰ μάτια μας στὸ σύνολο ~ 4. ἐνδιαφέρουσες προσωπικότητες.

nicht den Stand, den sie füglich in der griechischen Architektur einnehmen sollen.¹ Καὶ πόθεν τοῦτο; Ἀπὸ τὰς πολλὰς στενὰς θυρίδας τοῦ κτιρίου καὶ τὰ πολλὰ στενὰ διαστήματα μεταξὺ αὐτῶν, τὰ ὅποια φαίνονται ὡς κίονες καὶ καταπίνουν καὶ τοὺς καθ' αὐτὸ κίονας. Διὰ τὸ καταξεσχισμένον τοῦ ὅλου ὠμίλησα ἄλλοτε. Ἴδε ὅπισθεν μῆνα Νοέμβριον).

Μ' ἔκραξε Ἀμερικανός τις v. Blanc ἀπὸ τὸ Νέον Ἐβόρακον εἰς τὸ τέϊ καὶ εἶχε καὶ ἄλλους Ἀγγλους καλεσμένους. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἦσαν σπουδασταὶ καὶ ἐχρημάτισαν ποτὲ καὶ εἰς τὸ Heidelberg. Ἰδού, οἱ πολιτισμένοι, οἱ σοφοὶ Ἀγγλοι δὲν ἔχουν *opportunitatem (ad studia)*,² καθὼς λέγουν, εἰς τὴν πατρίδα των καὶ μαθητεύουν ἄλλοῦ!— Ἔστω.— Πλῆξιν φρικτὴ ὅλην τὴν ἐσπέραν ἕως τὰς 3 μ(ετὰ) μ(εσονύκτι)ον μ' ἐκυρίευε διὰ τὴν ἀκαταληψίαν τῆς γλώσσης των. Μεταξὺ 10 κἀνεῖς δὲν ἦτον *musikalisch*³ ὑποφερτός. Κλειδοκύμβαλον ἦτον, πλὴν κἀνένα δὲν ἔθελξε. Ἐτραγῶδουν ὅμως πολλὰ ἄμουσα καὶ τινα καὶ καλά. Εἶδα καὶ ἦκουσα καὶ ἓνα παράδοξον ἐθνικὸν τρόπον των, ὡς φαίνεται, προπόσεως. Ἐπερίπλεκαν τὰς χεῖρας των εἰς κύκλον καὶ ἔφαλλαν κινουῦντες αὐτὰς κατὰ τὸν ῥυθμόν. Ἐπειτα ἄλλο εἶδος προπόσεως μὲ *hurra* καὶ κρότημα τῶν χειρῶν ῥυθμικόν, χωρὶς μέλος ἰδίως ἀλλὰ μὲ ἐκφώνησιν βραχειῶν λέξεων. Παρατήρησα δὲ εἰς ὅλων μονονουχὶ τὰ πρόσωπα τι ἐθνικόν, ὅμως τραχὺ καὶ ἄχαρι.

Μαρτίου 3. Ὑπῆγα εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ἰφιγενείας ἐν Αὐλίδι τοῦ Gluck. Πολὺ τὸ *Recitatif* καὶ —ἄς τ' ὁμολογήσω— μονότονον πολλάκις· διότι τὰ διαφορώτατα αἰσθήματα εἶδα νὰ ἐκφράζωνται μὲ τὰς αὐτὰς ἀπλᾶς μελωδίας, ὅσων εἶναι τὸ *Recitatif* ἐπιδεκτικόν. Καὶ ἂν καὶ ἐγὼ δὲν πρεσβεύω τὴν γνώμην τῶν μουσικῶν ζωγραφούντων ὡς καὶ τὰς λέξεις, φρονῶ ὅμως ὅτι εἰς τὴν δραματικὴν μουσικὴν ἡ ποιότης τῶν αἰσθημάτων ὀλικῶς θεωρουμένη πρέπει νὰ ἐκφράζεται. Ἡ Ἀλκυστις τοῦ αὐτοῦ συνθέτου μ' ἐφάνη μελωδικωτέρα ταύτης ὡς καὶ ἡ Ταυρικὴ τοῦ Ἰφιγένεια. Καὶ ὅτι ἡ μελωδία δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς μουσικῆς δὲν θέλει μὲ πείση κανεῖς. Νὰ ἰδῶ ὅμως πῶς θὰ μὲ φανῇ καὶ τὴν δευτέραν φοράν. Σήμερον κάμνω τὸν κανόνα, ὅτι πρέπει δις τοῦλάχιστον ἄλλεπαλλήλως ν' ἀκούω τὰ νέα μελοδράματα,

1. τοῦ θεάτρου δὲν προβάλλονται ὅπως θὰ ἔπρεπε, μὲ ἄλλα λόγια ὅτι δὲν ἔχουν τὴ θέσιν ποὺ πρέπει λογικὰ νὰ εἶχαν στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ~ 2. εὐκαιρίες (γὰρ σπουδῆς) ~ 3. ἀπὸ μουσικῆ ἀποψη.

ὄχι διὰ μακρῶν διαστημάτων, διότι τότε τὰκούει τις ὡς πάντῃ νέα, καὶ ἀργεῖ νὰ τὰ καταλάβῃ. Εἰς τὴν Ouverture εἶναι ἓν θέμα, τὸ ὁποῖον ἔχει τι orientalisches,¹ ὡς μὲ φαίνεται. 146

Μαρτίου 28. Εἶδα ἐκ δευτέρου τὴν Griseldis. Ἄν καὶ ἐπαίχθη κάλλιστα δὲν μὲ ἤρεσε. Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται ἀπολιθώνουν καὶ τὸν πάσχοντα καὶ τὸν θεώμενον κατ' ἐμὴν γνώμην, δὲν κινοῦν εἰς οἶκτον. Τὸ τέλος μ' ἀρέσκει. Ἡ γλῶσσα ποιητικὴ καὶ σοφὴ. Ἄλλην φορὰν δὲν τὸ βλέπω. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ἔγιναν πιθανώτατα ὅλα τὰ τῆς δέσεως. Ὁ Percival ἡδύνατο νὰ τὴν εἰπῇ μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ παιδίου, ὅταν ἔμεινε κατὰ μόνας ὅτι θὰ τὴν δοκιμάσῃ ἀκόμη, καθὼς καὶ ὅταν ἦλθε πρὸς αὐτὴν εἰς τὸ δάσος. Δηλαδὴ ἡδύνατο νὰ τὰ ὑποπτευθοῦν αὐτὰ οἱ περὶ τὴν βασιλίσσαν καὶ διὰ τοῦτο ἔπρεπε, νομίζω, νὰ φροντίσῃ πρότερον ὁ ποιητής.

Ἀπριλίου 5. Ὁ Engel, ὅστις μᾶς ἔφερε τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πατμίου, εἶναι ἀπὸ τὸ Meklenburg. Εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Rostok πρέπει νὰ κάμῃ τὰς τελευταίας του αὐστηρὰς νομικὰς ἐξετάσεις +κλείοντας+. Ἀπὸ τὴν θεώρησιν τῶν τοῦ Σταθοπούλου καὶ Ῥυσίου διενέξεων πορίζομαι τὴν κατ' ἐμὲ ἀλήθειαν, ὅτι ὅσα τις δύναται σκληρὰ νὰ εἰπῇ πρὸς τινὰ ἐκ στόματος, χωρὶς νὰ φοβηθῇ διάσπασιν τῆς φιλίας ὀλικήν, δὲν δύναται μὲ τὸ αὐτὸ θάῤῥος καὶ νὰ τὰ γράψῃ δι' ἐπιστολῆς. Τὰ αἷτια κοντὰ εἰς τὸν νοῦν.— Χθὲς ἤμην εἰς τὴν παράστασιν τοῦ μελοδράματος Tell. Τὸ εἰσόδιον μ' ἀρέσκει ὑπερβολικώτατα. Μία μελωδία ὁμοιάζει πολὺ τὴν ἀρχὴν τοῦ *Ihr Freunde seht*² τοῦ Auber, καθὼς τὸ Spinne, arme (Margarethe)³ μὲ τὸ Κιᾶν παιθάνω.

Ἀπριλίου 6. Ἐπέρασεν ἡ σημερινὴ ἡμέρα τῆς ἐπαναστάσεώς μας καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ χωρὶς νὰ τὴν ἐορτάσωμεν. Ἐγὼ μόνον τὴν ἐνθυμήθην περὶ τὸ ἐσπέρας καὶ ἔκαμα ἀργίαν, προτείνας ἀναβολὴν τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Θουκυδίδου. Εἰς τὸ Μόναχον κατ' ἔτος συνηρχόμεθα μονονοῦκ ὅλοι καὶ ἡγαλλιώμεθα.

Ἀπριλίου 7. Ἐπεσκέφθημεν τὸν Engel παρὰ τῷ Διρέκτορι μιᾶς μεγάλης σχολῆς +Karraff+ κατοικοῦντι ὅστις εἶναι καὶ *συγγενεῖς* του, ἐπειδὴ

1. ἀνατολίτικο ~ 2. βλέπετε φίλους ~ 3. «Κλῶθε, φτωχὴ Μαργαρίτα». Ἄρια ἀπὸ τὴν ὅπερα *La dame blanche* (Ἡ λευκὴ κυρία) (1825) τοῦ François Adrien Boieldieu (1775-1834).

δύω κόρας ἐκεῖ μουσιζούσας τὰς θυγατέρας τοῦ οἰκοκυρίου τὰς ὠνόμαζεν Cousinen.¹ Αὐταὶ ἀνεχώρησαν εὐθὺς ἀφοῦ μᾶς ἴδαν. Ἴδου λοιπόν, ἡ εἰς τὴν Εὐρώπην κοινωνία ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἡ οἰκοκυρία δὲν μᾶς ἐρώτησεν οὐδ' αὐτὴ τίποτε κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Ἀδριανουπολιτισσῶν, αἵτινες ἐρωτοῦν διὰ τὰ γονικὰ τοῦ νέου ξένου ἀποκινδυνεύουσαι καὶ ἂν αὐτὰ ἀπέθαναν. Μ' ἀρέσκει ὅμως ἡ συνήθεια. Ἐξ ἐναντίας ὅμως ὁ κύριος διδάσκαλος μᾶς ὑπεδέχθη ἄριστα καὶ προσηνέστατα, καθὼς καὶ ἄλλοι δύο παρόντες, μάλιστα θεολόγος τις καυμπούρης καὶ κοντός, ἀνὴρ νοήμων, ὅστις μᾶς ἐδιηγήθη περὶ τινος σπουδαστοῦ φιλέλληνης Keil = (Σφὴν ὑπογραφομένου ἐν φιλικαῖς ἐπιστολαῖς ἀπὸ φιλελληνισμοῦ), ὅστις εἶχε συναναστραφῇ ποτὲ μὲ πολλοὺς Ἑλληνας ἐν Λειψία καὶ Μονάχῳ καὶ εἶχε ἐν ὁλόκληρον τετράδιον τραγουδιῶν. Τοὺς ἔψαλα κέγῳ ἄττι. ¹⁴⁷

Ἀπριλλίου 7. Ἦκουσα den Tod Jesu von Graun.² Τὰ κεχυμένα ὄχι πολὺ μονότονα ἀλλὰ καὶ μελωδικὰ ἱκανῶς. Αἱ μονωδίαὶ καλαί, πλὴν ἰδιοφανεῖς ἔχουν καὶ πυκνώματα καὶ δρόμους. Μ' ἄρεσεν τὸ ψάλσιμον τοῦ Mantius καὶ τῆς Schulze. Ὁ Zschesche εἶναι ἀνυπόφερτος. Οἱ χοροὶ ἦσαν καλοί, μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν. Τὸ ὅλον δὲν μὲ ἔκαμε τόσῃν προσβολῇ ὅσῃν ὁ Παῦλος τοῦ Mendelssohn, ἴσως πρέπει τις νὰ τ' ἀκούσῃ καὶ δεύτερον. Moll³ τὰ πλεῖστα, ὅλα τὰ χύμα. Ἡ Garnisonkirche⁴ δὲν διαφέρει κατ' οὐδὲν ἀπὸ Garnisonkaserne.⁵ Τόσον πτωχὴ καὶ οὐδαμινῇ εἶναι· καὶ τὸ μέγεθος τῆς δὲν τὸ βλέπω ποῦ κρύπτεται. Ποῦ ἡ Michelskirche, ἡ Frauen(kirche) τοῦ Μονάχου!— Δωρικῷ συστήματι εἶναι ἔσωθεν μὲ 4 μεγάλους κίονας ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν καὶ ὑποκάτωθεν καμάραι πάλιν ξύλιναι!

Ἀπριλ(ίου) 11. Τὸ Πάσχα μας ἐπέρασε καθὼς δὲν ἔπρεπε. Ἡ ἐδῶ ῥωσικὴ καπέλα, εἶπεν ὁ Μητσόπουλος δὲν δύναται νὰ παραβληθῇ μὲ τὴν ἐν Ἀθήναις. Ψάλλουν erbärmlich⁶ καὶ κομπιάζοντες ἱερεῖς καὶ ἀναγνώσται!

(Ἀπριλίου) 13. Ἐπεσκέφθην τὸ μελόδραμα. Παρεστάθῃ ὁ Fidelio. Δὲν ἡξεύρω διὰ τί τὸ ἐπαινοῦν αὐτὸ τὸ κομμάτι. Τρίτῃ φορὰ εἶναι τῶρα ὅπου τὸ βλέπω καὶ μὲ ἀφίνει πάντοτε ψυχρόν. Κάμμειαν μελωδίαν δὲν εἶδα, πλὴν

1. ἐξαδέλφες ~ 2. *Der Tod Jesu* (Ὁ θάνατος τοῦ Ἰησοῦ), 1755. Δημοφιλὲς στὴν ἐποχὴ τοῦ ὁρατόριου τοῦ Karl Heinrich Graun (1704-1759). Ὁ συνθέτης διετέλεσε διευθυντὴς τῆς ὀπερας τοῦ Βερολίνου ~ 3. σὲ ἐλάσσονα κλίμακα ~ 4. ἐκκλησίᾳ τῆς φρουρᾶς ~ 5. στρατώνα τῆς φρουρᾶς ~ 6. ἀπαίσιμα.

τῆς ἐν τῇ ouverture(!) ἐπαισθητὴν εἰς τὰ ὦτα. Παράξενοι ἄνθρωποι πρέπει νὰ ᾔναι οἱ καταφρονηταὶ τῆς μελωδίας· ἢ, μᾶλλον εἰπεῖν ἀμαθεῖς, διότι δὲν ἐκατάλαβαν, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς μουσικῆς· ἡ ἁρμονία εἶναι μόλις σῶμα ἢ ἐνδυμα ἢ φῶς ἢ σκιὰ αὐτῆς καὶ τὴν τροποποιεῖ πολλαχῶς. Εἶναι ἡ μελωδία ἀνάλογος τῆς περιγραφῆς (contour) εἰς τὴν ζωγραφικὴν· ἡ δὲ ἁρμονία Licht, Schatten, Behandlungsart.¹

Μαΐου. Ἰουνίου 11. Ἀμέλησα πολὺ τὸ ἡμερολόγιον. Ἄς γράψω ὅτι εἰς τὸ τῆς πεντηκοστῆς ταξεῖδι μας εἰς Πότσδαμ εὐρέθημεν ἀνελπίστως εἰς τὸ ξενοδοχεῖον καὶ τὰ πεπιστευμένα ψεύδη τοῦ ἐπιτρόπου τῆς ῥωσικῆς ἐκκλησίας αὐτόθι περὶ ποτηρίου δῆθεν βυζαντινοῦ! ἐνῶ εἶχε γράμματα INRI² καὶ ὅλως ὁμοίαν τῶν λοιπῶν ῥωσικὴν Miniaturmalerei³ ἔπειτα τὴν ἄλωσιν τῆς Βάρνας καὶ Συλλήστρας ὑπὸ τοῦ ἀγίου Γεωργίου. Ἐγὼ νομίζω ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη δὲν ἔγινε μὲ τοιοῦτον σκοπὸν ἀλλ' ἐξηγήθη οὕτω εἰς τὸν καλὸν γέροντα. Ἡ ἐκκλησία εἰς τὸν λόφον ὁμοιάζει τὰς τῆς Μόσχας ὡς τὰς ζωγραφοῦν, ἔχει δὲ καλὴν θέσιν εἰς τὰ περίχωρα. ¹⁴⁸

Ἰουνίου 11. Χθὲς ἐτελείωσεν ὁ Ritter τὰς παραδόσεις του. Ἐμετανόησα ὅτι δὲν ἔγραφα ὅσον ἠδυνάμην. Πολλὰ περίεργα μᾶς ἔλεγεν πάντοτε. Τὸ Μεξικὸν μαγικώτατα τὸ ἐπερίγραψεν. Αἰώνιον ἔαρ.— Τί δαιμόνια πράγματα εἰς τὸ Quito! Ἐδῶθεν κάκειθεν κῶνοι ἡφαίστειοι, die grossartigste Alleen,⁴ καὶ ἐν τῷ μέσῳ Kraterlandschaften.⁵ Ἐν τούτων καὶ ὁ Chimborasso, ὅμως gewölbt.⁶ Κάτω μεριὰ εἶναι τὰ ὑψηλότατα κορδιλλέρια. 14 χιλ. καὶ παρ<απ>άνω εἶναι τὸ ὑψηλότατον χωρίον τοῦ κόσμου, ἐκεῖ also Montblankhöhe,⁷ καὶ ὅμως ἐκεῖ κατοικεῖται. Ὁ καταρῥάκτης τοῦ Lorenzostromm⁸ 180 πόδ(ας) ὕψος καὶ πολλῶν (!!) χιλιάδων πλάτος, arm an Bevölkerung Amerika reich an Naturwundern.⁹ Ἡ Ἑλλὰς ἔχει πολλὴν ὁμοιότητα εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς μὲ τὴν Σκανδιναβικὴν χερσόνησον κτλ. Καὶ οἱ Γερμανοὶ ἐπιπλήττουν ἑαυτοὺς διὰ τὸ ἀσύμφωνον. Καὶ ἡμεῖς οἱ Ἑλληγες εἴμεθα (so u(nd) so)¹⁰ τοιοῦτοι. Μήπως die begabtesten Völker¹¹ ἔχουν ἀναγκαίως τοῦτον τὸν χαρακτῆρα,

1. φῶς, σκιὰ, ἐπεξεργασία ~ 2. Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum ~ 3. μικρῆς κλίμακας ζωγραφικῆ ~ 4. μεγαλοπρεπεῖς λεωφόροι ~ 5. τοπία μὲ κρατῆρες ~ 6. θολωτὸς ~ 7. τὸ ὕψος τοῦ Montblank ~ 8. τοῦ ποταμοῦ τοῦ Saint Lawrence (στὸν Καναδᾶ) ~ 9. ἡ Ἀμερικὴ φτωχὴ σὲ πληθυσμό, πλούσια σὲ θαύματα τῆς φύσης ~ 10. ἔτσι κι ἔτσι ~ 11. οἱ πιὸ προικισμένοι λαοί.

ἐπειδὴ καθεὶς ἔχει μεγάλην ἰδιάζουσαν δύναμιν νάναπτυχθῇ; Πῶς εἶναι οἱ Γάλλοι, Ἰταλοί; Κατὰ τί διαφέρουν αὐτοὶ ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς δύο; Ἥθελα νὰ διδαχθῶ περὶ τούτου, ἂν ᾔναι τρόπος.

Τί δυνάμεθα ἡμεῖς οἱ νέοι Ἑλλήνες νὰ ὀνομάσωμεν σήμερον ἐθνικὴν ἀνάπτυξιν, ἐλληνικὴν παιδείαν; Ἴσως ὑπάρχουν σφαλεραὶ ἰδέαι περὶ τούτου εἷς τινας Μισοφράγγους. Ὅστις ὅμως σκέπτεται, πρέπει νὰ ἔχη εὐκρινεῖς περὶ τούτου, ὅσον ἔνεστι. Ἀπολύτως δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ὅτι πρέπει νὰ παιδευόμεθα ἐλληνικῶς. Τὰ πέραξ ἡμῶν εἶναι τόσον δυνατὰ καὶ σημαντικὰ ὥστε οὔτε νὰποκλεισθῶμεν δυνάμεθα, οὔτε ἂν ἡδυνάμεθα, μᾶς ἐσύμφερε. Λόγου χάριν. Δὲν δυνάμεθα νὰ παιδευθῶμεν ἐξακολουθοῦντες τὴν παλαιὰν φιλοσοφίαν τῶν προγόνων μας. Λοιπὸν Fränkisch¹ θὰ εἶναι ἡ φιλοσοφία μας. Ἡ πολιτικὴ μας ὅχι ὀλιγώτερον modern, λοιπὸν ὅχι ἐλληνικὴ, δηλ(αδῇ) οὔτε δημοκρατία με δούλους, οὔτε Βυζαντινὴ δεσποτεία καὶ μεσαιῶν, λοιπὸν modern Fränkisch.² Ἡ θρησκεία μας δὲν θὰ μείνῃ καθὼς εἶναι, λοιπὸν θὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν Φραγγίαν. Ἐννοῶ τὸν Προτεσταντισμόν. Λοιπὸν οὔτε ἐδῶ ἀκραιφνὴς ἐλληνισμὸς μένει. Ἡ γλῶσσα μᾶς μένει. Αἱ τέχναι. Μουσικὴ λ.χ. τὸ ἥμισυ. Ζωγραφικὴ, ἀνδριαν¹⁴⁹ τοποίᾳ πατρῶα μέν, ὅμως ἀπὸ τοὺς Φράγγους τὰ λαμβάνομεν τῶρα. Δὲν πιστεύω ἀμέσως νὰ κάμωμεν ἀνάπτυξιν τινὰ τοῦ Βυζαντινοῦ ἰδιώματος ἰδιάζουσαν. Ὅθεν κεδῶθεν ἡ Bildung μας Fränkisch.³ Τὰ ἦθη τέλος ἐπηρεάζονται μὲν πολὺ καὶ πρέπει ὅμως δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ φυλαχθῇ εἰς αὐτὰ καὶ νὰ μορφωθῇ ἐθνισμὸς τις ἐλληνικός. Λοιπὸν, γλῶσσα καὶ ἦθη. Καὶ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον δὲν μὲ φαίνεται ἀνάξιον ὥς τὸ ὀπισθεν.

(Ἰουνίου) 11. Τοῦ Grenier εἶδα εὐάρεστον εἰκόνα, le menage du champs.⁴ Ὁ πατὴρ ὑψώνει εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸν υἱόν του. Ἥθελα νὰ μάθω τὴν Richtung⁵ τούτου τοῦ τεχνίτου, νὰ ἰδῶ τί θέλει. Μήπως μὲ ἀπατᾷ ἡ ἄπειρος ὄψις; Ὁ δυστυχὴς δὲν τολμῶ νὰ ἐμπιστευθῶ εἰς τὰ μάτια μου! Aber das ist wohl die Bedingung der Kunst. Geist u(nd) Gefühl +endlos+ mitwirken die Belehrung geht den Geist an, das Denken, die ich jetzt wünsche.⁶

1. φράγκικη ~ 2. σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ (φράγκικη) ~ 3. παιδεία μας εὐρωπαϊκὴ (φράγκικη) ~ 4. τὸ νοικοκύρεμα τοῦ ἀγροῦ ~ 5. τὸν σκοπὸ ~ 6. ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι βεβαίως ἡ προϋπόθεσις τῆς τέχνης. Πνεῦμα καὶ συναίσθημα +...+ συμπτρᾶττον, ἡ μάθησις ἀφορᾷ τὸ πνεῦμα, <ὅπως καὶ> ὁ στοχασμὸς ποὺ ἐγὼ τώρα ἐπιθυμῶ. Τὸ κείμενον σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἀσύνηκτο.

Ὁ Victor Hugo πολλὰ μὲ ἀηδίασεν ὁμιλήσας πολλὰ ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημίας des belles Lettres, ὅτι 25 ἔτη ἐκυρίευσαν τὴν Εὐρώπην οἱ Γάλλοι μὲ τὰ ὄπλα, ἀπὸ 25 κέδῳθεν μὲ τὴν Γραμματείαν. Ἀπὸ τῆς θανῆς τοῦ Goethe καὶ Byron δὲν εἶναι κἀνεῖς πλέον εἰς τοὺς ἔξω. Ἀπὸ τὸ Κάδῃξ ὡς τὴν Πετρούπολιν, ἀπὸ τὸ Νέον Ἐβόρακον ὡς τὴν Καλκούτταν μόνον Γαλλικὰ βιβλία διαβάζονται! Θρέφουν ὅλον τὸ Βέλγιον. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἀνέγνωσα καὶ τοῦ Gautier ξερατιά· ὅτι «καὶ τὴν τέχνην τὴν ἔχουν αὐτοὶ μόνον εἰς τὰ χέρια, ἀνδριαντοποιῶν δηλ(αδῆ) καὶ ζωγραφικὴν». Ἰσως μόνον τὰ χρώματα. Ἐγὼ νομίζω, ὅτι εἰς πολλὰς Γαλλικὰς εἰκόνας καὶ Ἀγγλικὰς βλέπω τὰ σχήματα bedeutungsvoll¹ ὡς πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν μόνον, πλὴν ὅχι καὶ ἐσωτερικῶς ψυχικά· λ.χ. ἡ Ἰουδιθ καὶ ὁ Ὀλοφέρνης. Ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ τὰ καλὰ του. Ὅμως ... ¹⁵⁰

Ἰουνίου 21. Ἐπέζησα μικρὸν Abenteuer.² Ὁ κενόφρων Bennecke μ' ἐζήτησε Satisfaction,³ πλὴν δὲν ἐπέμενε εἰς τὴν ζήτησίν του, χωρὶς νὰ τὸν ζητήσω κυρίως συγγνώμην· μόνον τῷ εἶπα, ὅτι ἡμεῖς ἐπεριμέναμεν αὐτὸς νὰ μᾶς καλησπερήσῃ καὶ ὅτι ἦτον κακὸς καιρὸς καὶ ὅτι δὲν καταλαμβάνομεν τὸ τί θέλει. Ἄν καὶ ὁ Schönstadt εἶναι τῆς αὐτῆς γνώμης· καὶ ὁ Ρύσιος ἐπρόσθεσεν ὅτι τὸν ἐνομίσσαμεν κοντόφθαλμον. Πόσον μισῶ ἐκ ψυχῆς ταύτην τὴν βαρβαρότητα! Ὅστις ἔχει τοιαῦτα φρονήματα, πρέπει ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς νὰ [[ἀποδοκιμάσῃ]] μὴν ἐπιθυμήσῃ τὴν φιλίαν εἰς τὴν καθ' αὐτὸ σημασίαν· ἐπειδὴ κάθε στιγμὴν δύνανται νὰ τὸν παρακινήσουν ἔριδες μικραὶ εἰς πρόσκλησιν μονομαχικὴν. Δὲν εἶναι λυπηρὸν νὰ βλέπῃ τις ἐπικρατοῦντα ἔθνη τόσον ἀσύμφωνα μὲ τὴν φιλοσοφίαν;

Ἰουνίου 27. Ἐμαθα ἀπὸ τὸν Bennecke, ὅτι ἐδῶ βάλλουν αἱ γυναῖκες ἀλατοδοχεῖον ἐπὶ τραπέζης εἰς καιρὸν χειμῶνος καὶ περικαθήμεναι ἐπικαλοῦνται τὴν θεῖαν ἀντίληψιν διὰ ἱερᾶς ψαλμωδίας. Ὁ λόγος οὗτος σώσει. Δὲν εἴμασθ' ἡμεῖς μόνοι. Καλὰ ἡ δέησις, πλὴν τί σημαίνει τὸ ἄλλας;

Ἰουλίου 12. Ἦκουσα ἀπὸ τὸν Schönstadt ὅτι οἱ Sonntagskinder⁴ δὲν φοβοῦνται ἀπὸ τοὺς Alpen⁵ καὶ βροκολάκους, καὶ ἐνθυμήθην τοὺς ἐδικούς μας Σαββατογενεῖς κττ.

Ἰουλίου 14. Παρατηρῶ ὅτι σπανίως συνέρχομαι εἰς τὸν ἑαυτόν μου.

1. γεμάτα νόημα ~ 2. περιπέτεια ~ 3. ἱκανοποίηση ~ 4. κυριακογεννημένοι ~ 5. δαίμονες.

Νομίζω, ὅτι θὰ μὲ ὠφέλει πολὺ ἐνὸς μηνὸς μοναξίᾳ ἐντελὴς εἶ δυνατόν. Αἱ ὥραι τῶν μαθημάτων μου εἶναι διεσχισμένοι καὶ δὲν μὲ ἀφίνουν οὐδ' εἰς μηχανικὴν μελέτην των καιρὸν, πολὺ ὀλιγώτερον εἰς σκέψιν καὶ ἔρευναν τῆς καταστάσεώς μου. Ἐξω μένω πολὺ, ἀναγινώσκω καὶ ἐφημερίδας πολὺ· καὶ τοῦτο κακόν. Σπανίως πιάνω τὸ ἡμερολόγιον. Ἐν γένει ζῶ ζῶν ὀκνηράν. Δύω ὥρῶν μόνον ἤσυχος μετὰ μεσημβρίαν διαμονὴ ἐν τῷ οἰκιδίῳ μου μὲ ὑπαγόρευσε ταῦτα.— Καὶ νὰ ἔζων καὶ ἡδονικὴν ζωὴν! Πολλοὺ γε καὶ δεῖ. Κυρίως ἄφροντι ζῶ πλὴν ὅχι εὐχάριστον. Ἀναβάλλω, ἔργα (μελέτην), ἢ σκέψιν στιγμιαίαν (διὰ τὸ μέλλον τῆς σπουδῆς μου), καθήκοντα (ἀποκρίσεις γραφῶν, ἀποστολὴν τῆς εἰκόνος μου τῷ πατρί μου), μ' ἓνα λόγον δὲν εἶμαι εὐχαριστημένος μὲ τὸν ἑαυτὸν μου.— Καὶ εἰς τὴν κιθάραν δὲν κάμνω ὅσας ἔπρεπε προόδους. Τί λοιπόν; ¹⁵¹ ὅλως διόλου εἰς ἀδράνειαν εἶμαι; Κάποτε συλλαμβάνω ιδέας τινάς, ἢ κάμνω παρατηρήσεις ἐν γένει εἰς τὴν γραμματεῖαν καὶ τὰς σημειῶν εἰς τὰ Διάφορα. Ὅμως εἶναι αὐταὶ τόσον σημαντικά, ὥστε νὰ εἶναι ἡ μόνη Produktion¹ μου ἢ καθόλου ἡ μόνη ἐνέργειά μου; Δὲν εἴμπορῶ νὰ παραπονεθῶ, ὅτι διὰ προσταγῆς τοῦ πατρός μου ἢ διὰ ἀνοήτου ἐκλογῆς καταρχὰς ἔπεσα εἰς στάδιον μὴ ἀρμόζον τῇ φυσικῇ μου κλίσει καὶ ἐπιτηδειότητι ὅλως διόλου. Διότι εἶμαι φιλολογικὸς ἂν δὲν ἀπατῶμαι· πλὴν ἴσως ὅχι ὅσον πρέπει· ἴσως, ἂν ἐγινόμην ζωγράφος ἢ μουσικὸς, ἐπρόκοβα καλῆτερα. Αὐτὰς τὰς ἡμέρας καὶ ἐσχμάτισα καὶ διὰ τοῦτο παρακινεῖσθαι νὰ γράψω ταῦτα. Ἰσως δὲν ἀπατῶμαι ἐντελῶς. Μὲ φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ αἱ Volksäusserungen² ἐν γένει μὲ ἐλκύουν πολὺ, ὡς τὰ ἑλληνικά μας τραγούδια κττ., καὶ εἰς τούτου τὴν παρατήρησιν δίδομαι. Λοιπὸν doch³ φιλόλογος. Also es bleibt dabei!⁴ Τίς ἡξεύρει, ἂν ἐγινόμην ζωγράφος, ἴσως δὲν ἐπερνοῦσα τὸ μέτριον ποτέ. Ἄν καὶ τῶρα δὲν ἡξεύρω ἂν überhaupt⁵ εἰς τὴν φιλολογίαν τὸ φθάσω. Πλὴν, ἔχει ὁ θεός!— 105 ἡμέρας τοῦ χρόνου περίπου ἔχομεν ἐορτάς.

Αὐγούστου 3. Ἡμέρα τοῦ πανεπιστημίου ἐορτάσιμος. Ὑπῆγα εἰς τὴν συνέλευσιν ἐν τῇ αὐλῇ. Εἶναι κοσμημένη à la Rococco σχεδόν. Ἐκαμα σπουδὰς φυσιογνωμικὰς εἰς τὰ πρόσωπα τῶν καθηγητῶν. Εὖρον τὰ ὀνόματα Lachmann καὶ Zinkeisen συμφωνοῦντα μὲ τὰ πρόσωπά των.⁶ Ἀπὸ

1. παραγωγή ~ 2. λαϊκὲς ἐκδηλώσεις ~ 3. ὄντως ~ 4. λοιπὸν μένουμε στὰ ἴδια ~ 5. γενικῶς ~ 6. Lachen = γελῶ, ἐπομένως Lachmann = ὁ ἄνθρωπος ποὺ γελά· Zinke = μύτη (μὲ κωμικὴ σημασίαν), Zinkeisen = αὐτὸς μὲ τὴ μεγάλη μύτη.

τοὺς τόσους καθηγητὰς μολὶς εἷς ἢ δύο ὥραῖοι καὶ ὑγιεῖς ἄνδρες. Οἱ λοιποὶ ἢ ἄσχημοι ἢ ἄρρωστοι. Νεωστὶ εἶχον στήσῃ τὰς προτομὰς τοῦ Fichte (ὥραία) Schleiermacher καὶ Hufeland. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν εἶδα τὴν ἀσχημάδαν τῶν ἐλίκων ὑπὲρ τὰ παράθυρα τοῦ πανεπιστημείου ἐντελῶς· ἀπὸ μέσα δηλαδὴ φαίνονται τὰ ἄκρα τῶν τερατωδῶν τούτων κοσμημάτων ὥσάν κομμάτια πατζιαβούραις, κρεμάμενα ἀτάκτως. Φυσικῶ τῷ λόγῳ κάμνουν κακὴν προσβολὴν ὀργανικὰ σχήματα ὅταν δὲν εἶναι περιορισμένα εἰς ἀρχιτεκτονικά. ¹⁵²

Αὐγούστου 5. Ἐπεσκέφθην τὸ Königl(iches) Schloss εἰς τὸ Königl(iches) Palais.¹ Εἰς τὸ πρῶτον εἶναι πολλὰ οἰκήματα πλουσίως ἐστολισμένα πλὴν τὰ πλεῖστα ἀπογευμένα· εἶναι δὲ καὶ πλῆθος εἰκόνων, ὑπὲρ τοὺς 500 ἀριθμούς· εἰς κάθε οἶκημα εἶναι πῖναξ αὐτῶν. Μεταξὺ εἶναι τινες πολλὰ ὥραῖαι τοῦ Titian, Corregio {μία τοῦ ἀνάσκελα κειμένη Δανάη δὲν μᾶρσεν, μέφάνη ὀλίγον πεταγμένη ἢ κάτω κοιλία τῆς καὶ τὸ ὅλον χρῶμα πάρα πράσινον καὶ τὸ κεφάλι ὄχι εὐμορφον, μία παναγία μετὰ τὸ παιδί σκοτεινὴ}, Rubens, Van Dyck, Honthorst, Albano, Carraci. Πλὴν κατὰ δυστυχίαν, μολὶς ἐπρόφθαινα νὰ ἀκούσω τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου καὶ νὰ ῥίψω ἓν βλέμμα. Τί καλὸν θὰ ἦταν νὰ μετετοπιζόντο τινὲς εἰς τὸ μουσεῖον, πλὴν, λέγουν, ὁ βασιλεύων δὲν ὁμοιάζει τὸν ἀποθανόντα, ἀλλὰ θέλει νὰ φυλάττῃ ἰδίως τὰ κτήματα τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Εἰς τὸν Thronsaal² ἦτον ποτὲ καιροῦ τὰ ὑπὸ τὸν χορὸν τῶν μουσικῶν κοσμήματα μετὰ ἀγγέλους κττ. Ὅλα αὐτοφυᾶ ἀργυρᾶ, ὅμως ὁ 2 Fri(e)d(ri)ch τὰ ἔκοψεν εἰς χρήματα ἐπὶ τοῦ ἑπταετοῦς πολέμου καὶ τώρα εἶναι ἀσημωμένα ξύλα. Ὑπὲρ τοὺς θρόνους κρέμαται ἀσπίς ἀργυρόχρυση μετὰ πετράδια πολλὰ ὥραῖα καὶ μετὰ χρυσοῦν ἀνάγλυφον. Δῶρον τῆς πόλεως Βερολίνου ἐπὶ τῆς Huldigung.³ {Ἦξισε θαρρῶ 16 χιλιάδας}. Εἶδα καὶ εἰκόνας τοῦ 18^{ου} Λουδοβίκου καὶ 10^{ου} Καρόλου τῆς Γαλλίας. Ὁ Ναπολέων ὑπὲρ τὸν St. Bernard ἱππεύων· μεγάλη εἰκὼν, πλὴν ὄχι original,⁴ τοῦ David. Ὁ ἀποθανὼν ἔφιππος, τὸ ἄλογον κοκκινωπὸν πολλὰ καλόν· εἶναι ζωγραφία τοῦ Krüger ὅστις διὰ ταύτην τὴν ἀρετὴν του, καθὼς μετὰ εἶπεν ὁ φυσικὸς φίλος, ὠνομάζετο Pferdekrüger⁵ πρὸς ἀντιδιαστολὴν καὶ ἄλλου Krüger,

1. Καὶ οἱ δύο ἐκφράσεις σημαίνουν ἀνάκτορο ~ 2. αἵθουσα τοῦ θρόνου ~ 3. τοῦ ὄρκου ὑποταγῆς ~ 4. πρωτότυπη ~ 5. Krüger τῶν ἀλόγων.

ὅστις ἐξωγράφιζε καλὰ τοὺς σκύλλους καὶ ἐλέγετο Hundekrüger.¹ Ἀγγεῖα πολλὰ μεγαλοπρεπῆ μέσα. Μεταξὺ τούτων καὶ 1 μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ναπολέοντος ὡς Καίσαρος, δῶρον πρὸς τὸν ἀποθανόντα, 1804. Περιεργότατα δύο Schreibsekretaire² τὰ ὅποια μὲ μηχανισμόν ἀνοιγοκλείουν πολυποικίλως, μὲ κρυπτὰς θήκας καὶ τὰ ἐξῆς. Βιβλιοθήκη τις ὄχι μεγάλη. Der weisse Saal³ ἀπογευμένος, μὲ ἀνδριάντας des Hohenzoller<n>schen Hauses,⁴ εἶναι προσδιωρισμένος διὰ Tanzsaal!⁵ Ἐνθυμήθην εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν den Königsbau⁶ τοῦ Μονάρχου. Ἡ Capelle⁷ βλέπει ἔξω θεατρικῶς καὶ τὰ ἔφυγρα εἰκονίσματα, αἰσχρὸν ἐστὶ καὶ λέγεται, τόσον ἄσχημα εἶναι εἰς τὴν Zeichnung καὶ Ausdruck.⁸ Τέσσαρας μεγάλας στοὰς εἶδαμεν. Thronsaal überladen, weisser Saal⁹ ἀρχιτεκτονικῶς πτωχὴ διὰ τοὺς Ἑλλήνας σὰν σταῦλος, ὁλόγυρα μὲ ἀνδριάντας εἰς κοντακηνὸν ἀνάστημα, Schwerfälliger Ritter.¹⁰ Ἡ μακρὰ στοὰ μὲ τὰς εἰκόνας διὰ τραπέζια στενὴ πολλά. 4 καλὰ μικρά, ὅπου ἡ Πενθεσίλεια, καὶ 5 ἄλλα. ¹⁵³ Εἰς ἐν τῶν οἰκημάτων εἶδα ἀξιολογώτατον Claude Lorrain. Εἰς τὸ Palais εἶδαμεν τὰ οἰκήματα ὅπου ἐκατοικοῦσεν ὁ ἀποθανών, ποταπὰ καὶ ἀσήμαντα. Γυνὴ τις φλύαρος κατὰ κόρον ἐπαινοῦσε s(eine) Einfachheit. Er war so einfach u(nd) dies hat ihn so gross gemacht u(nd) wird ihn so erhalten κτλ.¹¹ Ὅμως ἐγὼ δὲν ἐννοῶ τί θὰ εἴπῃ einfach¹² ἐνῶ οἱ κοιτῶνες τοῦ εἶναι καταγεμισμένοι ἀπὸ ἀσημαντότατα εἰκονίσματα καὶ βαμμένας λιθογραφίας ὡς ἐργαστήριον ῥωποπώλου. Συχνὰ πυκνὰ εἰς διαφόρους μορφὰς ἀπαντᾶται ἡ πρώτη του γυνή. Εἶναι ὅμως καὶ οἰκήματα μὲ καλὰς νέων ζωγράφων εἰκόνας καὶ μὲ ἀντιγραφὰς παλαιῶν ὅπου ὅμως αὐτὸς δὲν ἐκατοικοῦσεν ἰδίως. Ἐν εἶναι γεμᾶτον ἀπὸ ἀντιγραφὰς κατὰ τὸν Ῥαφαήλ. Ἡ ἐδῶ Colonna¹³ πολλὰ ἀπατηλῶς ἀποδεδόται. Ἐξ ἐναντίας, ἡ ἐν Μονάχῳ (εἰς τὸ Cabinet)¹⁴ πολλὰ ἀτυχῶς, ὡς πρὸς τὸν χρωματισμὸν δηλ(αδῆ). Εἶναι ὥραῖα πράγματα εἰς ἐκεῖνο τὸ οἶκημα αὐταὶ αἱ εἰκόνες τοῦ τρυφήσαντος εἰς τὴν θείαν ὥραιότητα

1. Krüger τῶν σκύλων ~ 2. γραφεῖα ~ 3. λευκὴ αἴθουσα ~ 4. τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern ~ 5. αἴθουσα χοροῦ ~ 6. ἀνάκτορο ~ 7. παρεκκλήσι ~ 8. ὄψη καὶ ἔκφραση ~ 9. ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου βαρυφορτωμένη, ἡ λευκὴ αἴθουσα ~ 10. δυσκίνητος (βαρὺς) Ἴππότης ~ 11. τὴν ἀπλότητά του. Ἦταν τόσο ἀπλὸς καὶ αὐτὸ τὸν ἔκανε τόσο μεγάλο καὶ θὰ τὸν θυμόμαστε πάντα ἔτσι ~ 12. ἀπλὸς ~ 13. ὁ κίων ~ 14. αἴθουσα τῆς βασιλικῆς συλλογῆς.

ὕπερ πάντας Ῥαφαήλ. Εἰς ἄλλο οἶκημα εἶναι *Clarobscura* εἰς *Rahmen*¹ τὰ περιφρημότατα λίθινα ἀριστουργήματα τῆς παλαιᾶς τέχνης τῶν Ἑλλήνων εἰς ἀξιόλογον τρόπον. Νὰ τὰ εἶχα! Εἶδα εἰς τὸ *Schloss*² καὶ τοῦ *Rudolph Schadow* τὸ σύστημα, τὸν Ἀχιλλέα ἀνασηκόνοντα τὴν ἀποθνήσκουσαν Πενθεσίλειαν. Ἡ Πενθ(εσίλεια) καλή. Τοῦ Ἀχ(ιλλέως) ὁ χαρακτήρ δὲν μ' ἐφάνη ὡς ἔπρεπε ἐλεγειακῶς *gestimmt*,³ ἀλλὰ πολεμικῶς. Πλήν, εἶδα μόνον μίαν στιγμὴν τὸ ὅλον. Εἶναι δὲ *imposant*.⁴ *Auctore*, γράφει ὑποκάτω, *morte praecepto* (*finivit*) *Aemil(ius) Wolf(fius)*.⁵ Ἀπ' αὐτὸν εἶδα ὁμοίως εἰς μάρμαρον καὶ ἓνα χωρικὸν μὲ πουλλία εἰς τὴν χεῖρα, πολλὰ ὠραῖα. Μᾶς ἔδειξαν ἐδῶ κέκεῖ τοῦ ἀποθανόντος τσακισμένα χτένια, ποταπὰ καλαμάρια, μελανοδοχεῖα, πάλαι ποτὲ *Pomaden*⁶ δοχεῖα κττ., χαρτία του κτξ. μὲ γραμμὰς ἀτάκτους τοῦ κονδυλίου του, ὅχι ὅμως γράψιμόν του, φορέματά του κτ., τελευταῖα *Rapporta* τῶν ἀξιωματικῶν του κτξ. Δὲν ἤξεύρω ὥς πότε θὰ τὰ φυλάττουν οὕτω. Εἰς αἰῶνας αἰώνων; Εἶδαμεν εἰς τὸ *Schloss*⁷ καὶ ὠρολόγια 2 πολλὰ τεχνικά. Τὸ ἐν ἔδειχνε τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν, τὴν αὐξήσιν καὶ μείωσιν τῆς σελήνης, στήνεται ἅπαξ τοῦ χρόνου κτλ., ἔργα ἐντοπίων τεχνιτῶν. Εἶδα καὶ ἐν παιγνίδιον μὲ ξυλάκια καὶ σφαῖραν καὶ μπιλιάρδου στέκαν. ¹⁵⁴ Μία ἀνάβασις εἰς τὸ *Schloss* γίνεται ὅχι διὰ κλίμακος ἀλλὰ ὡς ὄρος ἐπιπέδως τὸ ἀναβαίνομεν. Δὲν τὸ ἐγκρίνω. Ἡ πρώτη σάλα λέγεται *Schweitzersaal*⁸ καὶ φυλάσσουν στρατιῶται. Εἰς τὰ τῶν παραθυρίων ὑαλῖα εἶναι γραμμένα πολλῶν ὀνόματα, ἢ ξένων ἢ τῶν κατὰ καιροὺς φυλασσόντων στρατιωτῶν, καὶ εἰς τὰ ὑψηλὰ παράθυρα ἀκόμη!— Πολλῶν χιλιάδων ἀξίους πολυελαίους εἶδαμεν ἀπὸ κρύσταλλον. Πρὸς τί τοσαύτη πολυτέλεια ἐρωτῶ. Ὁ λαὸς τὰ θαυμάζει καὶ δὲν συλλογίζεται, ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴν ῥάχην του καθὼς καὶ τὰ πολυτελῆ ἐκεῖνα *Schreibsekretaire*⁹ {ἐν τούτων ἤξισε τῷ 2^ῳ Φρειδερίκῳ 146 χιλ(ιάδας) τάλ(ληρα) 7 ἐτῶν ἐργασία}, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις εἶναι τῇ ἀληθείᾳ πολλὰ *umständlich*¹⁰ καὶ δύσκολος. Ἐγὼ ἀμφιβάλλω ἂν τις ποτὲ τὰ ἐμεταχειρίσθῃ. Μόνον ὡς δείγματα τῆς τέχνης

1. κάδρα ~ 2. κάστρο ~ 3. διατεθειμένος ~ 4. ἐπιβλητικὸ ~ 5. ἐπειδὴ τὸν δημιουργὸ τὸν πρόλαβε ὁ θάνατος, (ὀλοκλήρωσε) ὁ *Aemil(ius) Wolf(fius)*. Ὁ γλύπτης *Emil Wolff* (1802-1879) ὀλοκλήρωσε τὸ ἡμιτελὲς σύμπλεγμα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ *Rudolph Schadow*. Βλ. *ADB* 44, σσ. 28-31 ~ 6. γιὰ ἀλοιφὴ ~ 7. ἀνάκτορον ~ 8. αἴθουσα τῶν ἐλβετῶν σωματοφυλάκων τοῦ Πάπα ~ 9. γραφεῖα ~ 10. πολύπλοκη.

εἶναι ἀξιοθέατα. Ἐνα πολυέλαιον εἶδαμεν ἀπὸ τὸ Worms, ὅταν ἤτον ἐκεῖ ὁ Λουθηρος, καὶ διὰ τοῦτο τὸν ἔχουν ἐδῶ. Εἶναι δὲ γοτθικὸς τὰ ἄνω, δηλ(αδῇ) λήγει εἰς ὀξύ, ὠραία, ἀπὸ κρύσταλλον Rosch. Ἔχουν ἐν μικρῷ καὶ τοῦ Λουθήρου τὸ μνημεῖον ἐν Βιττεμβέργῃ καὶ ἐν ἄλλο, ὀβελίσκον μὲ ῥωσσικὰ γράμματα καὶ λέον-τας στημένον εἰς Σιλεσίαν διὰ πολεμικὸν ἔργον, μετὰ τὸ 1815. Τώρα τὸ Palais. Εἶδα μίαν Parade,¹ εἰκόνα τοῦ Krüger μεγάλην, ὅπου πολλὰ εἰκονικὰ πρόσωπα καλῶς ἐπιτυχημένα. Ἡ Crelinger μὲ τὰς δύο της κόρας εἰς τὰ πλάγια. Ὁ Mantius, ὁ Savigny, ὁ Lichtenstein καὶ ἄλλοι τοὺς ὁποίους ἐγὼ δὲν γνωρίζω. Ἄλλη εἰκὼν μεγάλη ὁμοίως τοῦ Horace Vernet, νομίζω ἢ εἴσοδος τῶν 3^{ων} αὐτοκρατόρων εἰς Παρισίους, δὲν ἔκειτο καλὰ διὰ τὴν ἰδῆ τις. Πλὴν δὲν μ' ἐφάνη καλή. Ἴσως ὅχι πρωτότυπον.— Εἶδα καὶ τὸν Kaiser Alexander. Ὀλίγον steif² εἰς τὴν στάσιν του. Ἡ Capelle³ εἰς τὸ Palais ἔχει μόνον Clarobscura ἀντίγραφα γνωστῶν εἰκόνων θρησκευτικῶν ἰταλικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πλὴν ὅχι ἀκεραίων, ἀλλὰ κολοβῶν. Λ.χ. τὸν μυστικὸν δεῖπνον τοῦ Leonardου συνεστραμμένως πως, τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ Rafael, πλὴν χωρὶς τὴν κάτω σκηνήν. Καὶ δύο ῥωσσικῶν εἰκόνων πολυπροσώπων ἀντίγραφα ἦσαν κατὰ τὸ λέγειν τῆς ὁδηγοῦ, τὰ ὅποια ἔβλεπαν ἔξω Ἰταλιστί. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ αἱ δύο καπέλλαι δὲν εἶχάν τι ἄξιον θέας.— {Μία κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ἐκρέματο ἀπὸ τὸν Κορρέγιον, ἥτις εἶναι εἰς τὸν κατάλογον τῆς πινακοθήκης}. |⁵⁵

Σεπτεμβρίου 13. Ὑπῆγα εἰς τὸ Schauspielhaus (ἀμφιθέατρον· ἀκούει τις καλὰ, πλὴν δὲν βλέπει τοὺς χαρακτήρας τῶν προσώπων ὡς πρέπει) ὅπου ἐδόθη κατὰ πρώτην φορὰν τοῦ Gutzkow ὁ Werner, ἥτοι Herz und Welt.⁴ Ἀπλῶς, κατὰ τὴν προσβολὴν ὅπου κάμνει, ἂν πρέπει νὰ εἰπῶ τι, λέγω, ὅτι ἡ 3^η καὶ ἡ πέμπτη πράξεις εἶναι τὰ δυνατώτατα. Ἡ πρώτη ἂς θεωρηθῇ ὡς εἰσαγωγή. Ἡ Entsagungsszene⁵ τῆς τετάρτης φαίνεται ψυχρὰ ἴσως διότι δὲν ἔγινε διὰ βραχέων· δὲν πιστεύω ὅτι πρέπει νὰποδῶσω τοὺς βήχας καὶ τὰς ἀπομυξώσεις εἰς τὴν κακὴν τάχα παράστασιν τῆς Erk (τῆς ὁποίας ἡ φωνὴ ἔχει τραχύ τι ὡς ἀπὸ ὕπνου ἀνισταμένου ἀνθρώπου). Τὸν Werner, ἄνθρωπον

1. *Parade auf dem Opernplatz (Berlin)* (Παρέλαση στὴν πλατεία τῆς Ὁπερας), 1824-1830 ~ 2. ἄκαμτος ~ 3. τὸ παρεκκλήσι ~ 4. *Werner oder Herz und Welt* (Ὁ Βέρνερ ἢ ἡ καρδιὰ καὶ ὁ κόσμος), δράμα (1840) τοῦ Karl Ferdinand Gutzkow (1811-1878) ~ 5. ἡ σκηνὴ τῆς ἀπάρνησης.

γνωστικὸν καὶ φιλεπιστήμονα, δὲν ἔπρεπε νομίζω νὰ μᾶς τὸν παραστήσῃ ὁ ποιητὴς τυφλῇ φιλοτιμίᾳ ἀλωθέντα· δὲν πιστεύω, ὅτι μόνον διὰ τοῦτο ὑπανδρεύθῃ αὐτήν. Ἡ Chikanerie¹ τοῦ Wolf μὲ τὰ χαρτιά κττ. πρὸς τί; Διὰ νὰ δειχθῇ τάχα, ὅτι δὲν εἶχεν ἐπιτηδειότητα εἰς Bureauarbeiten?² Πῶς σβύνει τὸ πάθος τοῦ ἔξαφνα, χωρὶς τελευταίαν Erklärung³ πρὸς τὴν Winter ἢ χωρὶς μονόλογον; Μήπως μόνον ἡ φροντίς περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς κόρης τὸν ἔφε-
 ρεν εἰς ταραχὴν προτύτερα; Ὅχι βέβαια. Καλῶς ποιούσα, ὅπως καὶ ἂν ἦναι τὸ πρᾶγμα, δὲν ματαφάινεται ἡ Winter, ἐπὶ τέλει. Εἰς ἓν χωρίον πολιτικὸν οἱ δημοκρατικοὶ εἶπαν εὖγε, οἱ ἐναντίοι ἐσύριξαν. Ἡ Scheidungsszene⁴ ἦτον ἀλη-
 θεστάτη καὶ ἐπαίχθη καλὰ ἀπὸ τὴν Charlotte Hage. Αὐτὴ ἂν δὲν ἐκαλλώπι-
 ζεν ὀλίγον τὴν φωνὴν τῆς (τοῦλάχιστον φαίνεται καλλωπισμένη) καὶ ἂν δὲν ἦτον ἐνίοτε μαλακὴ ὑπὲρ τὸ δέον καὶ οἶονεὶ ἀνελεύθερος ποιούσα δὲν ἤξεύρω πῶς τὸ e i, θὰ ἦτον ὅλως διόλου ἐξαίρετος παραστιάτρια· αἰσθάνεται καὶ συλ-
 λογιζέται ἀληθέστατα.— Ἡ Dahn, νομίζω, ἦτον μᾶλλον fein⁵ ἢ ψυχικὴ, λέγω μᾶλλον. Schon,⁶ ὡς καὶ τὸ πρόσωπον ἐκείνης ἦτον ὀλίγον spitziger⁷ ἢ τῆς Hage.— Τινὰ ἐδύναντο νὰ λείψουν ὀλοτελῶς ὡς ἡ σκηνὴ μὲ τοὺς καφοπότας ἢ νὰ συντμηθοῦν, ὡς τὰ τῆς γράϊας εἰς τὴν ἀρχήν. Χαρακτηρικὰς σκηνὰς δὲν ἀγαπῶ χωρὶς ἀνάγκην. Ἄν τὰς ἔχῃ ὁ *Shakspeare*, πρέπει πλεόν ὅλοι νὰ τὸν μιμηθοῦν καὶ εἰς τοῦτο; Καὶ νὰ ἰδοῦμεν, πῶς τὰς ἔχει ἐκεῖνος. Ψυχολογικὰς στιγμὰς θέλει νὰποκαλύπτῃ ὁ ποιητής, ἐπαρατήρησα· ὁμως δὲν τὸ κάμνει μὲ τὴν ἀπαιτουμένην ἐπιτηδειότητα. Λ.χ. ὅπου ἀπὸ τὸ τρίτον πρόσω-
 πον ὁ διηγούμενος Werner μεταβαίνει εἰς τὸ πρῶτον· τοῦτο καλὸν (καὶ ἐγὼ τὸ ἐπροφῆτευσα), πλὴν διατί νὰ ἔλθῃ überhaupt⁸ εἰς τὸ τρίτον, μετὰ τόσας βε-
 βαιώσεις, ὅτι θέλει νὰ ἐμπιστευθῇ τὸ πᾶν εἰς τὸν φίλον του; Ὅπου λέγει αὐτὸς Marie ἀντὶ Ἰulie! ἀληθὲς καὶ καλόν. Πλὴν, πῶς, ἔπειτα ἀπὸ τόσῃν παραφορὰν πάθους, ἡσυχάζει ὀλοτελᾶ; Τραγικὸν τῇ ἀληθείᾳ τέλος θὰ ἐπερίμενέ τις⁹ bei so bewandten Umständen,⁹ ἂν δὲν ἔβλεπε τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ δράματος, ὅτι εἶναι Schauspiel.¹⁰ Νὰ ἰδῶ τί κρίσιν θὰ δώσουν τοῦ δράματος. Ἐχει δὲ πολλὰ προτερήματα. Ἵσως ἤρμοζεν ἡ ὕλη μᾶλλον διὰ Roman¹¹ καὶ ἂν ἦδη ἔγινεν R(oman), κάλλιον νὰ ἔμενε χωρὶς νᾶναβῇ τὴν σκηνήν. Πλὴν, ὡς εἶπα, περιμένω

1. ὁ καυγᾶς ~ 2. ἐργασίης γραφείου ~ 3. ἐξήγησις ~ 4. ἡ σκηνὴ τοῦ χωρισμοῦ ~ 5. συγκρατημένη ~ 6. ἀκόμη ~ 7. πιδό μύτερο ~ 8. γενικῶς ~ 9. κάτω ἀπὸ αὐτὰς τίς συνθήκας ~ 10. δράμα ~ 11. μυθιστόρημα.

καὶ ἄλλων κρίσιν. Δὲν ἤξεύρω, πῶς καὶ διὰ τί μῆλθεν ἡ ἐπίνοια ἐπὶ σκηνῆς νὰ δωθῶ κάμποσον καιρὸν εἰς τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ θεάτρου ἐν γένει, καθημέραν σχεδόν. Ἴσως ἀντιστηκῶσῃ μία μανία τὴν ἄλλην. Νὰ τὸ βάλω εἰς προᾶξιν;

Σεπτεμβρίου 17. Ἀνέγνωσα διαφόρους κρίσεις τοῦ Werner. Μίαν εἰς τὴν Λιψιακὴν ἐφημερίδα, ὡς φαίνεται κριτικωτέραν τῶν ἄλλων καὶ καταδικάζουσαν τὸ δρᾶμα, ἐπειδὴ ὁ ἥρωας τοῦ δὲν εἶναι σταθερός τις καὶ ἡθικὸς ἀληθῶς χαρακτήρ· χωρὶς ὅμως πάλιν νὰ ᾔναι σάτυρα αὐτῆς τῆς ἀστασίας καὶ ἀηθείας κτλ.

Ἐρωτῶ, ὑπάρχει ὠραῖος κλαυθμὸς, δηλ(αδὴ) φωνὴ κλαίοντος μὴ ἀπεχθής; Ἀποκρίνομαι. Ναί· ἀκούων θρήνους παιδίων ὅχι ἀχρείων ἀλλ' ἀναξίως πασχόντων ἢ ἐπιθυμούντων τι, πλὴν ὅχι μὲ Ungestüm.¹ Τότε ἡ φωνὴ ὑφιοῦται βαθμηδὸν καὶ ἔχει χαρακτῆρα τοῦ καλοῦ. Φαίνεται ὡς μουσικὴ τῆς σχεδὸν ὁ καλὸς θρῆνος. Ὡστε εἰμπορεῖ τις ἀκούων γόους νὰ μὴ συγχύζεται καὶ δυσανασχετῇ ἀλλὰ νὰ κινῆται ἡσύχως, ὡς εἰς θέαν καλῆς τινὸς εἰκόνας, ἀκρόασιν μουσικῆς κτλ.

Καὶ τὸ Ἀθηναῖον καὶ τὸ Modenspiegel κατηγοροῦν τὸν Werner καὶ εἶς τινα συμφωνοῦν μὲ τὰς κρίσεις μου, ὡς πρὸς τὸ ἀπίθανον τέλος, ὅτι ἴσως δὲν ἤρμοζε διὰ τραγωδίαν ἢ μὲ ἄλλας λέξεις, ὅτι ὁ Werner εἶναι ἄξιος τὸ πολὺ νὰ ᾔναι ἥρωας μιᾶς novelle,² διότι δὲν ἐνεργεῖ αὐτὸς ἀλλὰ πάσχει καὶ διατίθεται κτλ. Χθὲς εἶδα ἐν Steglitz δύο κομμάτια καὶ σήμερα 18 Σεπτεμβρίου πάλιν δύω ἐν τῷ Schauspielhaus.³ Ἀρχησα λοιπὸν νὰ χωνεύω πολλά. Τὸ χθεσινὸν Das war ich⁴ ἐπαίχθη κακὰ. Τὸ δὲ Anmuth u(nd) Edelsinn auf eine andere Manier⁵ (ἀνόητος ἐπιγραφὴ) μὲ ἤρρεσεν διὰ τὴν γνωριμίαν ὅπου ἔκαμα μὲ τοὺς Eckensteher.⁶ Τοιούτους ὅμως δὲν ἐπαρτήρησα ὡς τῶρα ἐν τῇ ἀληθείᾳ. Die Erziehungsergebnisse oder guter und schlechter Ton⁷ εἶναι πολλὰ ἀδυνάτως ἐπεξεργασμένον δρᾶμα ὡς πρὸς τὴν ιδέαν. Es liesse sich daraus wahrlich was machen. Man könnte auf dem Baugrunde etwas bedeutenderes aufführen.⁸

1. βία ~ 2. νοβέλλας ~ 3. θέατρο ~ 4. αὐτὸ ἤμουν ~ 5. χάρις καὶ γενναιοφροσύνη σὲ διαφορετικὸ ὕφος ~ 6. αὐτοὶ ποὺ στέκονται στὶς γωνίες (οἱ θεατῆς οἱ ὅποιοι ἔναντι μικροῦ τιμήματος παρακολουθοῦσαν μιὰ παράσταση ὄρθιοι καὶ ψηλὰ στὶς γωνίες τῶν θεάτρων) ~ 7. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀγωγῆς ἢ οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοὶ τρόποι ~ 8. θὰ μπορούσε κανεῖς, πράγματι, νὰ κάνει κάτι (μὲ αὐτὸ τὸ κείμενο). Βάσει αὐτοῦ θὰ μπορούσε νὰ γίνει μιὰ πιὸ σημαντικὴ παράσταση.

‘Ο χαρακτηρισμός πολλὰ spärlich¹ καὶ ἀσήμαντος. ‘Η Margarite ἢ Gretchen κυρίως εἶναι ἡ ansprechende.² ‘Ο Hauptmann³ ἔπρεπε κάτι τι νὰ φανῇ. Κέδω μὲ ἤρεσεν ἡ Hage. Πολλάκις παίζει πολλὰ φυσικά. Ἀπλουστέραν ὁμως ἤθελα ¹⁵⁷ im Durchschnitte⁴ τὴν φωνήν της, ὡς εἶπα καὶ ἄνωτέρω. ‘Ο Capellmeister von Venedig⁵ μὲ ἠπάτησε κατὰ τι. Ἦλπιζα κάτι περισσότερον. ‘Ο Schneider-Lang ἐν Μονάχῳ εἶπε πολλοὺς ἀστεϊσμοὺς χωρὶς νὰ τοὺς καταλάβω. Ἔνα ἐκ τῶν αὐτοσχεδίων γράφω ἐδῶ. Ich fragte den Laternen[[Lampen]]zunder, warum er die Laternen nicht anzünde. Er sagte, weil Mondenschein im Calender stehet.— Er ist aber in Wirklichkeit nicht da. Nun Bengel! Der Modschein ist ja wie der Tresorschein. Mann kann ihn nicht haben wenn mann ihn will. Leider allzuwahr.⁶ Τοῦτο τὸ τελευταῖον εἶν’ ἐδική μου προσθήκη. Ἄς εἰπῶ ὅτι μουσικὰς ἐγνώρισα μόνον ἀπὸ τὴν Ζauberflöte καὶ Don Juan τοῦ Mozart καὶ ἀπὸ τὸν Oberon τοῦ Weber. Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλως πολλὰ ὀλίγαι.

Εἰς τὴν Eisenbahn καὶ Deutsche Jahrbücher ἀναγινώσκω πολλάκις πολλὰ πολὺ φιλελεύθερα ἄρθρα καὶ ἀπορῶ πῶς τὰφίνουν καὶ τυπώνονται. Πλὴν βέβαια, ἐν γένει μόνον κατηγοροῦν καὶ ταλανίζουν τὴν κατάστασιν τῆς Γερμανίας. Δὲν φέγουν καθεστῶτα ἐνὸς κράτους γνωστά, οὔτε ζητοῦν τι ἐπιμόνως κύριον.— ὦ, πόσον πρέπει ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες νὰ καλοτυχιζώμεθα διὰ τина καταστήματά μας, τὰ ὅποια χωρὶς κόπους ἀπολαύσαμεν (βέβαια ἂν ἐξαιρέσης τὸν μέγαν κόπον, τὴν ἐπανάστασιν) ὡς ἐλευθεροτυπίαν, ἀνυπαρξίαν εὐγενείας. Τὰ τοιαῦτα καὶ θέλοντες οἱ Γερμανοὶ νὰ τὰ συστήσουν δὲν εἰμποροῦν εὐκόλως, διὰ τὰς ὑπαρχούσας καταστάσεις καὶ τὰ διάφορα συμφέροντα.

Κυριακῇ Σεπτεμβρίου 19. Καὶ σήμερα ἐπεσκέφθην τὸ θέατρον. Αὐτὰς τὰς 3 ἡμέρας κατὰ τύχην ἐπαίχθησαν κάθε βραδιὰν δύο κομμάτια. Σήμερα ἦν τῆς Σαξωνικῆς Ἀμαλίας ὁ Capitain Firnewald καὶ τοῦ Kotzebue τὸ Landhaus an der Heerstrasse. Τὸ πρῶτον ὄχι ἀνοήτως angelegt⁷ καὶ

1. φειδωλὸς ~ 2. ἐλκυστικὴ ~ 3. λοχαγὸς ~ 4. στὸν μέσον ὅρο ~ 5. διευθυντὴς ὀρχήστρας ἀπὸ τῆ Βενετίας ~ 6. ρώτησα αὐτὸν ποὺ ἀνάβει τὰ φῶτα γιατί δὲν ἀνάβει τὰ φανάρια. Ἀπάντησε· ἐπειδὴ στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρεται πανσέληνος. Στὴν πραγματικότητα ὁμως δὲν ὑπάρχει. Ἄντε καλέ. Ἡ πανσέληνος εἶναι ὅπως τὸ χαρτονόμισμα· δὲν μπορεῖς νὰ τὸ ἔχεις ὅποτε θέλεις. Δυστυχῶς πολὺ ἀληθὲς ~ 7. δομημένο.

durchgeföhrt¹, πλ[ήν] δὲν ἔχει πάθος τι ἰσχυρὸν ἢ κωμικὸν χαρακτῆρα δραστήριον. Es fließt ruhig hin.² Ἀπλῶς χαρακτηριστικὰς σκηναὺς δὲν ἔχει. Ὁ Crusemann Forst παριστάνει νομίζω τὸν Isidor πάρα πολὺ grell³ καὶ dumm.⁴ Κάλλιον μὲ ἄρρεσεν ὁ Louis τοῦ εἰς τὸ Resultatserziehung.⁵ Ἡ Bertha Stich δὲν ἔχει κάλλος κατὰ δυστυχίαν σχεδὸν διόλου. Ἐπειτα, νομίζω, δὲν ἤξεύρει νὰ δίδῃ Bedeutung⁶ εἰς τοὺς λόγους διὰ τῶν ὀφθαλμῶν ἢ τῆς μεταβολῆς τῆς φωνῆς μόνον, ἀλλὰ μεταχειρίζεται starke Veränderung der Gesichtszüge⁷ (γελῶσα ἢ ἄλλως) καὶ τοῦτο τὴν βλάπτει καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ προσώπου της, ἥτις θέλει εἰς αὐτὴν ἡσυχίαν, διὰ νὰ ὑποφέρεται. Ἡ Wolf θὰ ἦτον zu ihrer Zeit⁸ πολλὰ καλὴ ὑποκρίτρια, καὶ εἶναι, ἔξω τῆς ἀδυνατοῦ φωνῆς της. Καλὰ ὅμως κάμνει ὅπου δὲν τὴν παραβιάζει ἀφύσικα. Οὔτε ὁ Gern οὔτε ὁ Rütthling εἶναι ὡς κωμικοὶ ἀξιολογώτατοι· πάσχουν μονοτονίαν τινά, ἂν δὲν ἀπατώμαι· [] 158 τοῦ μὲν Rütthling δὲν εἶναι δηλ(αδῇ) εὐκίνητοι οἱ μῦς τοῦ προσώπου, ἀλλὰ erstarrt.⁹ Ὁ δὲ Gern εἰς τοῦτο μὲν δὲν πάσχει· trägt ὅμως starrk auf¹⁰ καὶ κάμνει τὸ πᾶν gemein.¹¹ Ὁ Baron Sigismund δὲν εἶναι τόσον gemein ἀλλὰ φιλοκερδής.— Καὶ ὁ Schneider εἶναι διὰ τὴν κοινὴν κωμωδίαν. Ἄ, τῶρα ἐνθυμοῦμαι τὸν Seydelm(ann)!

Σεπτεμβρίου 20. Ἀνέγνωσα εἰς τὸν Τηλέγραφον, dass Mozart wegen Mangel an Styl der Vergessenheit anheimfallen muss u(nd) dass man Haydn veraltete Sachen, die blos einen literarischen aber keinen historischen Werth mehr haben, das nicht auf-tischen möge; sie hemmen die Genie's.¹² Νὰ ἰδῶ ἐπὶ τέλους ἂν θὰ ἐπαινέσῃ τὸν Beethoven? Μὲ φαίνονται ἄδικοι αἱ κρίσεις του. Im Figaro ist, sagt er, noch am meisten frisches Leben.¹³

Σεπτεμβρίου 27. Ἀνέγνωσα εἰς τὸν Τηλέγρ(αφον) ἔπαινον τοῦ Beethoven

1. ἐκτελεσμένο (ὡς παράστασις) ~ 2. κυλάει ἤρεμα ~ 3. ἐκθαμβωτικὸ ~ 4. ἡλίθιο ~ 5. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀγωγῆς ~ 6. νόημα ~ 7. ἐντονη μεταβολὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ~ 8. στὴν ἐποχὴ της ~ 9. ἄκαμπτοι ~ 10. ὑπερβάλλει ὅμως πολὺ ~ 11. κοινὸ (χυδαῖο) ~ 12. ὅτι ὁ Mozart πρέπει λόγῳ τῆς ἑλλειψης στὴν νὰ ξεχαστεῖ καὶ ὅτι ἀπὸ τὸν Haydn δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζουν πεπαλαιωμένα θέματα ποὺ ἔχουν πλέον ἀπλῶς λογοτεχνικὴ καὶ ὄχι ἱστορικὴ ἀξία· αὐτὰ τὰ θέματα δὲν εὐνοοῦν (ἀποτελοῦν τροχοπέδη γιὰ) τὶς ἰδιοφυεῖς ~ 13. στὸν Figaro, λέει, βρίσκει κανεὶς κυρίως τὰ πρὸ ζωντανὰ στοιχεῖα (στὸν Μότσαρτ).

ὡς γερμανικοῦ genie,¹ καὶ τὸν Fr. Schubert καὶ Weber ἐπαινοῦσεν τὸ ἄρθρον. Ὅμως ὁ Weber πίπτει εἰς Sentimentalität.² Οὗτος nahm in sich auf das Volksthümliche auf eine gewisse Art.³ Ὁ Schubert ἄλλως πολλὰ καλὸς (δὲν εἶχε τὴν δυστυχίαν νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν μόδον) δὲν ἔχει die himmlische Ruhe Beethovens.⁴

Σεπτεμβρίου 28. Ὡμίλησα μὲ τοὺς προχθὲς ἐλθόντας 2 Καζιμήρους ἐκ Μολδαβίας σπουδάσαντας ἐν τῷ γυμνασίῳ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ νεώτερος (τὸν ἐγνώρισα ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς τὸν ἀσθενήσαντα τὰς φρένας) εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ περιπαίξῃ διὰ τὸν Ἰωάννην Μήσιου, ἐπειδὴ φαίνεται εἶδε τοὺς ἄλλους διὰ τὸ ὄνομά του γελῶντας. Ἀρκετὴν αὐθάδειαν ἔδειξε· πλὴν βέβαια, ἀπὸ ἀδυναμίαν νοός· καὶ ἀδυνάτους ἐγὼ δὲν θέλω νὰ συνερίζωμαι. Ἔμαθα μὲ δυσαρέσκειάν μου μεγάλην, ὅτι restaurίρουν⁵ ἐν Ἀθήναις παλαιὰ ἀγάλματα τινὲς Γερμανοὶ ἢ Ἰταλοί. Ἡδραν ἐν ἄγαλμα τοῦ Πανός. Ἐδειξαν τὸ ἔδαφος τοῦ πύργου τοῦ Αἰόλου τὸ ἀρχαῖον. Ὁ χορὸς τῆς ὀπερας ὁ Ἰταλικὸς ἀπῆλθεν! Ὁ Ῥοσσιάδης διδάσκει τὰ Νέα Ἑλληνικὰ ἰδιωτεύων τοῖς Γερμανοῖς (?)— Ἀπὸ τὰ παιδία, ὅσα ἤφερεν Γερμανός τις φιλέλλην εἰς Βιέννην (12 νομίζω), μερικὰ θέλουν ἄλλ' ἂντ' ἄλλων νὰ μάθουν, ἱατρικὴν· καὶ 2 ἀνεχώρησαν ὀπίσω. Κακὸν τοῦτο. Εἶθε νὰ τὰ καταπέισῃ ὁ καλοκᾶγαθος ἀνὴρ εἰς ἐκμάθησιν ἐργοχειρῶν. Ὅπως καὶ νὰ ᾔναι τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος μὲ φαίνονται προοδεύοντα. Ἡδὴ στέλλει ἡ Ἑλλάς μας πρὸ δύω ἐτῶν μέλη της εἰς τὰς 2 φυσικὰς ἐταιρείας τῆς Γερμανίας καὶ Ἰταλίας (τοῦτον τὸν χρόνον ὁ Κωστῆς ἐν Braunschweig in der Kirche des St. Aegidius. +dort+ hielt er einen Vortrag καὶ nahm Theil an medicinischen Verhandlungen.⁶ Κάποιος Orioli ἐν Φλωρεντίᾳ) ἴσως ὅσον οὕτω καὶ εἰς τὴν φιλο[σοφι]κὴν. Ἡ Ἰσπανία καὶ ἄλλα κράτη Ἰταλικά καὶ ἡ Πορτογαλλία, νομίζω [ὅτι δέν]! ἀντιπροσωπεύονται καὶ ἡμεῖς ἀντιπροσωπευόμεθα! |⁵⁹

1841

Ἀρχὰς Ὀκτωβρίου ἦλθεν ὁ Κοτσιᾶς· μᾶς εἶπε κάμποσα. Ἐν τῶν περιεργοτέρων, ὅτι Ζωγράφος τις Ἑλλήν θαρῶρεϊ Κωνσταντινοπολίτης, ὅστις

1. ἰδιοφυΐας ~ 2. συναισθηματισμὸ ~ 3. ἐνστερνίστηκε κατὰ κάποιον τρόπο τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο ~ 4. τῇ θεΐᾳ ἡρεμία τοῦ Beethoven ~ 5. ἀποκαθιστοῦν ~ 6. στὸ Braunschweig στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Αἰγιδίου ἔδωσε μιὰ διάλεξη καὶ συμμετεῖχε σὲ ἱατρικὰ συνέδρια.

ἔλεγεν ὅτι συμπεριεπάτει μὲ Λόρδους καὶ εἶχε τάχα πολυτίμους λίθους, διέτριψέ τινα καιρὸν ἐσχάτως ἐν Μονάχῳ καὶ ἄφησε φυγῶν χρέη γελάσας καὶ τὸν δυστυχή Βριζάκην διὰ 50 φιορ(ίνια) δανεικὰ καὶ ἀγύριστα. Ἔπειτα ὅτι καὶ ὁ Εὐστρατιάδης καὶ ὁ Κάλκος συνεισέφερον εἰς ἐξοικονόμησιν τοῦ Χαραμῆ. Ὅτι ἀδελφός τις τοῦ Ὅριγόνῃ ἐλθὼν ἐμελέτα νὰ σπουδάσῃ δασοτομίαν, πρᾶγμα χρησιμώτατον εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς λέγει καὶ ὁ Κωστῆς περὶ οὗ ἰδὲ κάτω (ἔπειτα ὅτι ἐπαιδεύθησαν παρὰ τῇ φιλεκπαιδευτικῇ ἐταιρείᾳ γυναῖκες διὰ νὰ διδάσκουν τὰ κοράσια τὰ παλαιὰ ἑλληνικά).

Ἐπέστρεψεν ὁ Κωστῆς ἀπὸ τὸ Braunschweig καὶ συνήλθομεν πολ-
λαχῶς. Λέγει τάδε. Ἑλλειψις φιλολόγων εἰς τὰ γυμνάσια καὶ Ἀκαδημίαν. Παρὰ τὸν Βενθύλον, ἄλλος δὲν εἶναι, ὁ Γεννάδιος μόνον προκηρύττει. Ἐν τῷ τῆς Σύρας γυμνασίῳ παιδεύονται οἱ μαθηταὶ κάλλιον τὰ ἑλληνικά. Εἰς τὸ Ἀθηναῖον δὲ παρὰ πολλὰ τὰ μαθήματα (ὅπου ὑπὲρ τοὺς 1000 μαθητὰς πολλαχόθεν). Σερουῖός τις εἶναι ἀντίζηλος τοῦ Γεν(ναδίου) εἰς Σύραν. Τὸ τοῦ Ναυπλίου δὲν σημαίνει τι. Εἰς τὰς Πάτρας μόνον ὀνόματι εἶναι γυμν(άσιον). Ἐρχονται καὶ ἀκέραιαι ἑλληνικαὶ οἰκογένειαι πρὸς ἐκπαιδεύ-
σιν τῶν τέκνων των εἰς Ἀθήνας. Κανονισμὸς λείπει εἰσέτι τοῦ Πανεπιστη-
μίου σταθερὸς καὶ τοῦτο κακόν. Διὰ βίου δὲν εἶναι τῆς θέσεώς των βέβαιαι οἱ καθηγηταί. Γενικὴ ἱστορία δὲν παραδίδεται διόλου. Ὁ Σχινᾶς παραδίδει βίον τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων. Ἡ βιβλιοθήκη μέλλει νὰ βαλθῇ εἰς τὸ Πανε-
πιστήμειον, εἰς ὃ θάρχισουν τὰς παραδόσεις τὸν χειμῶνα. 280 δραχμὰς λαμβάνουν οἱ γυμνασιακοὶ διδάσκαλοι. Δύσκολον ἂν τις δὲν ἔχῃ δίπλωμα νὰ τῷ δοθῇ καθέδρα ἐν τῷ πανεπιστημείῳ. Οἱ ἐν Γερμανίᾳ σπουδάσαντες ἀποτελοῦν ἐναντίον κόμμα μὲ τοὺς ἄλλους· θεωροῦνται τρόπον τινὰ σχο-
λαστικοί. Ἀπὸ τὰς τοῦ Russeger καὶ Fiedler πληροφορίας προέρχεται, ὅτι μόνον ἐν τῇ Λακωνικῇ εἶναι σιδήρου φλέβα, ἥτις δύναται νὰ πληρώσῃ τοὺς κόπους τῆς ἐργασίας. Τὰ ἀλλαχοῦ (ὡς τι ἐν τῷ Λαυρίῳ) δὲν εἶναι ἄξια λόγου. Εἶναι θαρρῶ ἔν, εἶπε, καὶ λιθάνθρακος. 160

Τὸ κλίμα τῶν Ἀθηνῶν διὰ τὴν ξηρότητα καὶ θερμὴν τοῖς βρέφεσι ungünstig ἀνθυγιεινόν,¹ 80 ἀπέθνησκαν τὸν μῆνα. Δὲν εἶναι καλὸν καὶ διὰ τοὺς σθητι-
κούς. Καλὸν διὰ τούτους τὸ τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Καλαμάτας (?) Διὰ τοὺς

1. Μετάφραση τοῦ: ungünstig.

ὕγιεις ὑγιέστατον καὶ δι' ἄλλας ἔξεις. 22 χιλιάδας κατοίκους ἔχουν αἱ Ἀθῆναι. Ἡ κυβέρνησις δὲν συγχωρεῖ τόσον ἀγορὰς γαιῶν εἰς κτηματίας πλουσίους ὅσον εἰς χωρικούς. Θέλει τούτους νὰ κάμῃ δυνατούς. Τοῦτο καλὸν καὶ ἐκ τοῦδε συμπεραίνει τις ὅτι ὁ Ὅθων δὲν ἔχει κακοὺς σκοπούς, ἀλλ' εἶναι δύσπιστος. Καὶ Γερμανοὶ τινες σύμβουλοί του ἔχουν τὴν εὐνοϊάν του. Καὶ ἐκ τοῦ Μονάρχου ἐπήρεια πολλή. Κάθε ἀτμοκίνητον ἐκ τῆς Γερμανίας τάχατες κινεῖ ἐκεῖ τὰ πράγματα. Τὸ θέατρον δὲν θὰ βασταχθῇ, ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις δὲν ἔχει χρήματα διὰ νὰ τὸ βαστᾷ, τὴν ὀπεραν δηλ(αδῇ). Τοῦτο καλὸν κατ' ἐμέ, φθάνει νὰ μὴ ἐρημώσῃ τὸ κτίριον. Περὶ ἀποικιῶν ἔχει ὁ Κωστῆς περίεργον γνώμην, ὅτι καλὸν νὰ μὴ ἐρημωθῇ ἡ Θεσσαλία καὶ τὰ ἄλλα μέρη διὰ προσκλητικῶν νόμων, ἀλλὰ νὰ εὐανδρῇ διὰ νὰ συντρέξῃ ποτὲ εἰς κατάκτησιν τῷ ἑλληνικῷ κράτει! Τοῦτο ἄτοπον μὲ φαίνεται, διότι πρῶτον δὲν θὰ ἐρημωθῇ ἡ χώρα, ὅσον καλαὶ καὶ ἂν γένουν αἱ ἐκ τῆς Ἑλλάδος προτάσεις, ὥστε νὰ κραχθοῦν Τοῦρκοι ἐκ τῆς Ἀσίας ἢ ἄλλοι τινες ἀπὸ τὴν Πόρταν καὶ νὰ μᾶς ἀποξενωθῇ ὁ τόπος. Ἐπειτα δεύτερον, ἡ Ἑλλὰς ἔχει χρεῖαν δυνάμεων ὑλικῶν, ἀνθρώπων, διὰ νὰ δυνηθῇ ποτὲ νὰ κάμῃ κινήματα κατακτητικὰ. Καὶ πρὸς τοῦτο συμβάλλει ἔλευσις ξένων Ἑλ(λήνων).— Οἱ ἐλθόντες ἐκεῖ Γερμανοὶ διάγουν δυστυχέστατα. Δὲν τοὺς δίδουν οἱ πατέρες κόρας Ἑλληνίδας, διότι δὲν ὑπάρχει στερεὸς νόμος νὰ μὴ γίνονται τὰ παιδιὰ φραγγάκια, καὶ εἰς τὰς ὑποσχέσεις μόνον δὲν πιστεύουν.— Τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀποστολάκα (*ἥστις* beiläufig gesagt¹ δὲν εἶναι τόσον καλὴ) δὲν ἀγόρασεν εἰσέτι ἡ κυβέρνησις καὶ ἐν γένει δυσκόλως ἀγοράζει, ἐπειδὴ λαμβάνει ἐδῶθεν κέκειθεν χάριν καὶ δὲν εἶναι ἐλπίς ὁ Παρῶρσιάδης νὰ λάβῃ ἀντὶ τῶν βιβλίων του γαίας, ὡς σκοπεύει. Δανεῖζει ἡ βιβλιοθήκη. Εἶναι καὶ μικρὸν φυσικὸν ταμεῖον· ἀπὸ πτηνά, ὀρυκτά, καὶ ἰχθύας καὶ τινα ἄλλα. Τὸ μουσεῖον ἐκ τῆς Αἰγίνης ἐφέρθη εἰς Ἀθήνας. Ὁ Ross ἔκλεπτεν. Ὁ Παπαδόπουλος Βρετὸς Καποδιστριακὸς νομίζω καὶ κακῆς διαγωγῆς ἄν(θρωπος), ¹⁶¹ ἐφεῦρεν ὕλην τινὰ ἄτρωτον, ἥτις δοκιμασθεῖσα εἰς ἄνθρωπον εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐτελεσφόρησεν. Ἐκεῖθεν ὑπήγεν εἰς τὴν Νεάπολιν καὶ εὔρεν αὐτὴν χρήσιμον εἰς πλοῖα καὶ ἄλλα τινὰ καὶ ἤθελε μεγάλην ἀντιμισθίαν καὶ ἐκεῖθεν εἶναι νομίζω ἀντιπρόσωπος τῶρα

1. εἰρήσθω ἐν παρόδῳ.

ἐν Φλωρεντία. Ἡ Ἑλλάς τὸν χρόνον τοῦτον δὲν ἔστειλε. Ὁ Ὅριόλι εἶναι δὲ ἀπὸ τὴν Βονωνίαν. Τὸν Κωστὴν ὅστις εἶναι εὐειδὴς καὶ περίπου τεσσαρακονταετῆς καὶ ὀλίγον corpulent¹ (ἡ κεφαλὴ του ὀπισθεν πιεσμένη καὶ ὀξεῖα ὀλίγον, στενὴ) καὶ ἐσπούδασεν εἰς Heidelberg (ἦτον δὲ καὶ εἰς Παρισίους) τὸν ἔστειλαν ἐξ ὀλίγου διὰ ἐδῶ. Ἐπήγαμεν καὶ εἰς τὸ θέατρον εἰς τὸν Wilhelm Tell (τὸν ὁποῖον ταύτην τὴν φορὰν μέφανε ὅτι τὸν ἔπαιξεν πολλαχῶς ἄλλως) διότι εἶπεν ὁ Κωστῆς δὲν εὐχαριστεῖται εἰς ὀπέρας. Τὸν Βενιζέλον εἶπεν εὐφυῆ (?) ἐκεῖνος εἶχε δίπλωμα φιλοσοφικόν. Θέλων δὲ νὰ διδάξῃ ἱατρικὰ εἰς τὸ πανεπιστήμιον, τὰ ὁποῖα ἔμαθε καὶ μὴ ἔχων δίπλωμα (διότι ἐσυμβουλευθὴ ἐμμέσως ἀπὸ τὸν Κωστὴν ὅτι κάλλιον νὰ ἐξοδεύσῃ τὰ ἐπὶ τούτῳ χρήματα διὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν Παρισίων) εὗρισκε ἐμπόδια. Πρᾶξιν εἰς τὰς Ἀθήνας νὰ κάμῃ ὁ ἱατρὸς εἶναι δύσκολον, ἐπειδὴ εἶναι ἀμποσοί. Ὑπῆγεν εἰς Λεβαδεῖαν κέκεῖ ἡκατοπέρασεν ὀλίγον. Ἐπειτα ἦλθε πάλιν εἰς Πειραιᾶ, ὅπου θαρρόω τινὰ ἔχει θέσιν. Καὶ τὸν Πετσάλην καὶ Μακᾶν ἐπήνεσε. Εἶχε κλίσιν νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Θήρσιον καὶ ἄλλους τινάς, ἃν εἶναί τινες οἵτινες θέλουν νὰ ἐξιλεωθοῦν πρὸς τοὺς Ἑλληνας. Εἶχε ὑπάγει νὰ ξεγεννήσῃ τινὰς εἰς τὸ κατάστημα Γερμανίδας ἀπόκυους. Λοιπὸν εἶναι καὶ τοιοῦτον κατάστημα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ τοῦτο πρόοδος. Ἀνέφερον ὅτι ἐδανείσθη Παῦλον τὸν Αἰγινήτην καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ποστολάκα. Λοιπὸν δὲν εἶναι ἀφιλόλογος ἱατρός. Δὲν γνωρίζει ἀπὸ ζωγραφικὴν, ὡς φαίνεται. Εἰς τὸ Αἰγυπτιακὸν μουσεῖον μέρωτησε διὰ τί οἱ Αἰγύπτιοι νὰ κάμουν θηριόμορφα τὰ σώματα τῶν θεῶν, δὲν ἤξευρα νὰ τὸν ἀποκριθῶ τι. Ὅμιλεῖ καθαρὰ ἐλ(ληνικά)· τὸ κᾶτιντι μόνον παρετήρησα. Ἄλλως ἐμεταχειρίσθη ἐν καιρῷ τῷ δέοντι τὸ νὰ διαπρέψῃ εἰς συναναστροφάς, 17 καὶ 19 σπῖτια ἦσαν κατοικήσιμα ἐν Ἀθήναις ὅταν ἦλθεν ἡ κυβέρνησις, ἐκποιῶ καὶ ττ. Εἶπεν δὲς, ὅτι καλὸς τόπος διασκεδάσεως αἱ 16² εἰκόνες καὶ τὰ γλυπτὰ, ὅταν τις δὲν ἔχει δουλείαν, μάλιστα ὅταν καὶ θερμαίνονται τὰ οἰκήματα. Ταύτην τὴν ἔκφρασιν του δὲν τὴν κατηγορῶ· ὅλοι δὲν θὰ εἴμεθα τεχνικοί· φθάνει νὰ μὴ ἔχωμεν ἀπέχθειαν κατὰ τῶν τεχνῶν. Ἐπρεπεν ὅμως εἰς τὸ ἐξῆς οἱ ἀντιποιοῦμενοι ὁπωσοῦν παιδείας νὰ μὴ ᾔναι rudes² τῶν τοιούτων, διὰ νὰ μὴν στηρίζουν οἱ ἐχθροί

1. σωματώδης ~ 2. ἀπαίδευτοι.

μας τὴν δόξαν των, ὅτι μᾶς λείπει τὸ Kunstsinn.¹ Γαλλικὰ ἤξεύρει· ὁμιλεῖ εὐχαρίστως. Ἰδὼν τὸ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐκδοθὲν βιβλίδιον δὲν εἶπέ τι. Ζητεῖ νὰ τῷ γνωρίσωμεν τὰ ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς Ἑλλάδος γεγραμμένα βιβλία.

8βρ(ίου) 9. Εἶπεν ὁ Κωστῆς, ὅτι Εὐθυμιάδης τις Ἀμπελακιώτης διδάσκει εἰς τὸ διδασκαλεῖον ἐν Ἀθήναις, ὅθεν ἐκβαίνουν δημοτικοὶ διδάσκαλοι μουσικὴν φωνητικὴν Εὐρωπαϊκὴν. Λοιπὸν καὶ οἱ διδάσκαλοι ἔπειτα; Διδάσκεται καὶ εἰς τοῦ Hill τὸ κατάστημα τοιαύτη μουσική.— Ὁ Οἰκονόμος καὶ ὁ υἱὸς του ζῶσιν ἐν Ἀθήναις, χωρὶς ὑπόληψιν διόλου.— Περὶ τὰ 80 Omnibus² εἶναι μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Ἀθ(ηνῶν). Ἡ τιμὴ ἄνισος πότε 2 καὶ πότε 8-12 δραχμὰς διὰ 4 καθίσματα, μάλιστα ὅταν ἐπισκέπτονται ἐκ τῆς πόλεως τὰ νεωστὶ etablierte³ θαλάσσια λουτρά. Εἶδα καὶ δευτέραν φορὰν τὸ Schloss⁴ ἐπὶ τῆς εὐκαιρίας ταύτης. Ἄς σημειώσω τοὺς 3 ἢ 4 μεγάλους Βενετικούς καθρέπτας μὲ ἀργυρὰ περιθώρια καὶ τὸν πλούσιον κοιτῶνα μὲ τὴν geschmackvolle Verzierung⁵ τῆς μεσαίας ὀροφῆς, ἃν καὶ τῶν περασμένων αἰώνων ἔργον καὶ κάτοπτρα ἦσαν εἰς τὴν ὀροφήν· ὅποια πολὺ ὀριśτως ἐνθυμοῦμαι ὅταν νὰ εἶδα ποτὲ εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν. Ἐν βαρέλλι τεχνικὸν ταλληροκόλλητον ἔξωθεν, ὁπόθεν ἄρουε τὸν ζῦθον ὁ 2^{ος} Φρειδερίκος μὲ τὸν φίλον του εἰς τὴν Tabagerie⁶ τοῦ Potsdam. Ἐν τεχνουργίᾳ μὲ ἀργυρόχρυσον μὲ ἐπιγραφὰς καὶ Wappen⁷ τῶν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν συνελθόντων εὐγενῶν τοῦ κράτους εἰς ἑορτὴν τινα εἰς Potsdam· ἔγινε τοῦτο πρὸς διαιώνισιν αὐτῆς. Ἐκμάγματα παλαιῶν γλυπτῶν εἶδα τὰ ἐξῆς: τὸν Adorans,⁸ μίαν Herculanerin,⁹ τὴν ἀναγινώσκουσαν μοῦσαν τοῦ ἐδῶ μουσείου καὶ ἄλλα τινα. Εἶναι μία κόρη ἀστραγάλους παίζουσα καλὴ, ὅμως ἡ βάσις στενὴ, δὲν ἔχει ἔκτασιν ὥς ἔπρεπε διὰ τὸ παιγνίδιον. Ἀπὸ τὸν Rauch? ¹⁶³

Ὁκτωβρίου 9. Ἐπεσκέφθην τὸ Zeughaus.¹⁰ Εἶναι ἀρμοδίως κτισμένον καὶ τακτικῶς. Καὶ ἡ διάταξις μέσα τῶν ὅπλων καλὴ. Τὰ τουφέκια ἀποτελοῦν τετράγωνον κτίριον τρόπον τινα ὥς φρούρια. Πολλὰ τρόπαια. Λαμπροὶ κίονες ἀπὸ Flintenläufe¹¹ καὶ δεμένοι μὲ στεφάνους τοῦ Blücher {ὁ ἐν Breslau} καὶ ἄλλων τινῶν ἀνδριάντες μετάλλινοι. Εἶδα τὸ κλειδίον τῆς Ἀδριανουπόλεως,

1. ἡ αἴσθησις τῆς τέχνης ~ 2. λεωφορεῖα ~ 3. καθιερωμένα (τῆς μόδας) ~ 4. ἀνάκτορον ~ 5. μὲ τὴν καλαίσθητην διακόσμηση ~ 6. κατάστημα εἰδῶν καπνοῦ ~ 7. οἰκόσημα ~ 8. προσευχόμενον ἔφηβο (χάλκινο ἄγαλμα τοῦ 300 π.χ. ἀπὸ τῆ Ρόδου) ~ 9. Ἡρακλειώτισσα (ἐπειδὴ τὰ πρῶτα γνωστὰ βρέθηκαν στὴν Ἡράκλεια τῆς Κ. Ἰταλίας) ~ 10. ὄπλοστάσιον ~ 11. κόννες.

χάρισμα τοῦ Νικολ(άου). Τοῦτο δὲν θὰ ἐγίνετο βέβαια ἀπὸ δημοκρατίαν. Ἐν μνημεῖον διὰ τοὺς *Freiwilligen*¹ κατὰ τῶν Γάλλων· εἶναι δὲ στήλη με βάσιν καὶ νίκην ἐπάνω ἐκ μετάλλου· ἐν ἡμισυ ἀνάστημα ἀνθρώπου. Ἄλλη ιδέα μνημείου μὴ ἐκτελεσθεῖσα μᾶρσεν οὕσα ἐδῶ ὡς *Modell*.² Στήλη [[πυραμιδοειδῆς]] ὀβελισκοειδῆς ἀπὸ κανόνια· ἡ βάσις ἀπὸ σφαίρας κολλημέναις ἀλλήλαις, ιδέα τοῦ Ναπολέοντος.— Μᾶς ἔδειξαν καὶ πολλὰ ἄλλα *Modella*, καὶ πλοίων. Τὸ μέγιστον δὲ [[ιδέα]] φρούριον μέγαλον, τὸ ὁποῖον ἐσκόπευεν ὁ ἀποθανὼν βασιλεὺς νὰ χαρίσῃ τῷ Σουλτᾶν Μαχμούτ· ὅμως μετὰ τὴν θανὴν τοῦ Σουλτ(ᾶν) δὲν ἀπεφασίσθη τί θὰ γένῃ. Τὸν ἀριθμὸν τῶν ὄπλων δὲν ἠθέλησαν νὰ μᾶς εἰποῦν. Εἰς τὸ κάτω ἔδαφος εἶναι τὰ κανόνια. Ἦσαν καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως σημαῖαι καὶ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Βιέννην καὶ οὐραί.

Ὁκτωβρίου 17. Πρὸ ἡμερῶν ἐγίνοντο λόγοι παρὰ τοῦ Οἰκονομίδου, ὅτι ἐσύστησαν οἰονεὶ τριανδρίαν με τὸν Μ(ητσόπουλον) καὶ Δ(ιαμαντόπουλον) ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐκδίδουν ἐφημερίδα ἧς ὁ σκοπὸς νὰ ἀποσοβοῦν τῶν ἐπαγγελμάτων τοὺς ξένους καὶ Ἑλλήνας ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα κτξ. Μὲ κακοφαίνεται ὅτι οὗτος ὁ λογισμὸς ἀνῆλθεν εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν καὶ ἐπανερχεται συχνὰ κατ' αὐτὰς εἰς τὴν ὁμιλίαν. Ὁ Διαμαντόπουλος ὀλίγον συστέλλεται, ἴσως διὰ νὰ μὴν φαίνεται φιλοχρηματῶν ἐνῶ ἔχει ἰδίαν κατάστασιν, καὶ θέλει νὰ ἡμερόνει τὸ πρᾶγμα, οἱ ἄλλοι δύο ἀσυστόλως ὁμιλοῦν. Καὶ ἡ μεγάλη δειλία περὶ τῆς μελλούσης ὑπάρξεώς τῶν τοὺς φέρει εἰς διαλογισμούς. Ὁ Μητσόπουλος μάλιστα πολλάκις ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἔμπροσθέν μου μεταξὺ τῶν λόγων ἐξέρῳρηξε ἐξαίφνης εὐχάς, ὅτι εὐχεται εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ μείνῃ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θέσιν κτλ. Καὶ μίαν φορὰν εἶπε, ὅτι διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ τίς σπουδάζει κττ. Οἱ φιλοσοφοῦντες ταῦτα, οἱ δὲ ἄλλοι τί νὰ κάμουν;! ¹⁶⁴

Ὁκτωβρίου 23. Προχθὲς συνέλαβα λογισμὸν τινα, ὅτι πρέπει νὰ παριστάνονται πολλὰ ἐμπαθῆ δράματα με ὑπερβολὴν χαρᾶς ἢ λύπης ἀπὸ ὑποκριτὰς ἔχοντας πλαστικὴν καλλονὴν (κατὰ τὸ λεξικόν μου κοκκαλιάρικον κανονικὸν πρόσωπον), διὰ νὰ μὴ παραμορφώνεται παρὰ πολὺ τὸ πρόσωπον ἀπὸ τὰς παντοίας καὶ σφοδρὰς κινήσεις τῶν μυῶνων, καὶ νὰ

1. ἐθελοντὲς ~ 2. πρόπλασμα.

φαίνεται άσχημον. Τά δὲ ἥσυχα δράματα ἀπὸ ἔχοντας ζωγραφικὸν κάλλος, διὰ τὸ φαίνεται τὸ διὰ μικρῶν μεταβολῶν δηλούμενον πάθος εἰς τὸ εὐκίνητον καὶ μαλακὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἤθελε χάνεται διόλου εἰς τὸ κανονικόν. Ἄν δὲ ὑποκριταὶ ἀναγκάζονται νὰ παίξουν πρόσωπα ὅχι κατ' αὐτὴν μου τὴν ὑποθήκην κατάλληλα, τότε πρέπει διὰ τὸ γίνῃ καλὴ ἡ παράστασις οἱ μὲν νὰ ὑπερβάλλουν οἱ δὲ νὰ ἐλλείπουν εἰς τὴν κίνησιν τῶν μυῶνων τοῦ προσώπου. Θέλω ὅμως καὶ ἄλλου γνώμην περὶ τούτων. Χθὲς ἦλθεν ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης καὶ σήμερον ὁ Λεωνίδας Σγουτάς Κωνσταντινουπολίτης.

Ὁκτωβρίου 24. Εἶναι παραμονὴ τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων. Τοῦτο τὸ χειμερινὸν ἐξάμηνον θὰ μὲ ᾔῃναι τὸ τελευταῖον ἐν τῇ Γερμανίᾳ καὶ κάθε ἡμέραν πρέπει πλέον εἰς τὸ ἐξῆς νὰ τὴν ἀποχαιρετῶ ὡς μὴ ἐπιζήσων αὐτὴν ἄλλοτε ἐδῶ. Ὅσα θεάματα ἢ ἀκροάματα εἶναι κατὰ τὴν φύσιν των μόνον χειμερινὰ δὲν θὰ τὰ ματαίδω ἢ ματακούσω πλέον. Ἴσως περάσω καὶ ἄλλον χειμῶνα εἰς τοὺς Παρισίους. Κατ' ἐκεῖνο ὅμως δὲν εἶμαι βέβαιος. Αὐτὸν τὸν χειμῶνα ἂν δὲν μάθω χορὸν δὲν θὰ τὸν μάθω πλέον ποτέ. Ἐχε ὑγείαν χορὲ διὰ πάντα! Διδάσκαλον μουσικῆς πρέπει νὰ τὸν ἀφήσω πρὶν ἀπεράσῃ ὁ χειμῶν. Τὰ Schlittschuhe¹ τὰ ἐδοκίμασα εἰμπορῶ νὰ εἰπῶ καὶ ἂν ἐπεμελούμην ὀλίγον ἤθελε τὰ μάθω κάλλιστα. Εἶναι ἀκόμη τῶρα εὐκαιρία, πλὴν ἴσως δὲν τὴν ἐπωφεληθῶ. – Πρέπει ὅμως εἰς πολύφωνον ψαλμωδίαν νὰ συνειθίσω, διὰ τὸ μὲ μείνῃ διόλῃν μου τὴν ζωὴν ἢ ἐπιστήμῃ αὐτῆς. Ἰδοὺ ἀποφασίζω σήμερον ἀπόφασιν ὅχι παιδαριώδη. Ἀφοῦ τελειόσω τὴν σπουδὴν μου εἰς τὴν Γερμανίαν νὰ {πασχίσω² νὰ} ἐπισκεφθῶ τοὺς Παρισίους ἢ ἀντ' αὐτῶν (ἂν ὅχι μετ' αὐτῶν) τὰ σημαντικώτατα μέρη τῆς Ἰταλίας, καὶ ἔπειτα ἐπισκεπτόμενος τοὺς γονεῖς μου νὰ καταβῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἂν ἐκεῖ φανῇ ἐλπίς νὰ γίνω διδάσκαλος τοῦ πανεπιστημείου τῶν Ἀθηνῶν ἢ νὰ μὲ δοθῇ κάμμία ἄλλη θέσις ἀρχαιολογική, καλῶς, μένω ἐκεῖ, εἰδὲ μὴ εἰς γυμνάσια καὶ ¹⁶⁵ ἄλλα μικρότερα σχολεῖα νὰ μὴ πέσῃ τὸ μάτι μου, ἀλλὰ νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ ἐκεῖ νὰ διδάσκω τοὺς συμπατριώτας μου ὅ,τι εἰμπορῶ {ἐκτὸς ἂν εἰμπορῶ νὰ μείνω εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ χωρὶς θέσιν τινα, δηλ(αδῆ) ἂν ἔχω τὰ μέσα}. Συλλογίζομαι δηλαδὴ οὕτω. Εἰς

1. παγοπέδιλα ~ 2. σημ. Κουμανούδη: «Τοῦτο προσέθεσα τῇ 13ῃ Ἰανουαρίου 1842».

τὸ πανεπιστήμιον ἐνεργῶν ὠφελῶ περισσότερον τὸ ἔθνος καὶ τὸ δοξάζω ἴσως. Εἰς τὰ κατώτερα σχολεῖα στενώτερος ὁ κύκλος μου· λοιπὸν κάλλιον τότε αὐτὸ τὸ μικρότερον στάδιον νὰ τὸ διανύσω πρὸς ὄφελος τῆς ἰδίως πατρίδος μου Ἀδριανουπόλεως. Ἀποφασίζω νὰ ζήσω διὰ παντὸς πρὸς ὄφελος τοῦ κοινοῦ λαοῦ καὶ νὰ μὴ κολακεύσω δυνατοὺς. Ἄν κατασταθῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχω σκοπὸν τὰς παύσεις ὅλας νὰ τὰς ἐπωφελῶμαι εἰς ταξείδια ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα θεῶν ἐν γούνασι κείται. Τώρα πρὸς τὸ παρὸν ἔχω νὰ φροντίσω νὰ μάθω ὀλίγην ἰχνογραφίαν, τὰ Λατινικὰ νὰ τὰ μελετῶ πλείοτερον.— Εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν ἂν κατασταθῶ ἐπιθυμῶ νάναγινώσκω ἀρχαιολογίαν τῆς παλαιᾶς τέχνης, β^{ον} νὰ ἐξηγῶ τινα Ἑλληνα ποιητὴν ἢ ἀπὸ τοὺς πεζοὺς Πλάτωνα, γ^{ον} ἱστορίαν τῆς νέας τέχνης, πρὸ πάντων τῆς ζωγραφικῆς, δ^{ον} ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μέχρι τῆς συστάσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλικῆς εταιρείας, με Berücksichtigung¹ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γραμματείας μας καὶ τῆς προόδου μας. Καὶ ἱστορίαν τῆς γραμματείας καὶ μυθολογίαν ἴσως δυνηθῶ νὰ παραδῶσω καὶ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων, ἴδια καὶ κοινὰ. Ὅμως νὰ ὑπαγορεύω δὲν θέλω. Καὶ εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐπεθύμουν νὰ γίνω ἱκανός. Εἰς τὸν Ῥύσιον ἀφίνω ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῆς φιλολογίας, γραμματικὴν, ἐξηγήσιν ῥητόρων καὶ πεζῶν, καὶ εἴτι ἄλλο θέλει. Μετρικὴν βέβαια δὲν θὰ θελήσῃ νάναδεχθῇ οὔτε ὁ Μητσόπουλος, οὔτε ὁ Εὐστρατιάδης βεβαίως ἐπειδὴ ἡ καλὴ ἡμέρα φαίνεται ἀπὸ τὸ ταχύ. Λοιπὸν ἐγώ;— Περίεργον, ὅτι κάνεις ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς μοι Ἑλληνας δὲν ἐδόθη εἰς τὴν Λατινικὴν Φιλολογίαν, ὥστε δι' αὐτὴν θὰ χρειάζομεθα [[πάντοτε]] ξένους εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἡλικίαν. Ἐπιθυμῶ δὲ νὰ μὴ παραδίδω ποτὲ ὑπὲρ τὰς δύο ὥρας τὴν ἡμέραν. Ἡ δὲ τάσις μου θὰ ἦναι πάντοτε πρακτικὴ. Θὰ ζητῶ νάναζωπυρήσω τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς κατάληψιν τῆς οὐσίας του καὶ τοῦ καλοῦ. Πάντοτε θὰ σέβωμαι τὴν θρησκείαν, τὴν ἀληθῆ εὐσέβειαν.— Καὶ ἂν ὑπάγω καὶ ἂν δὲν ὑπάγω εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ὁ σκοπός μου ¹⁶⁶ πάντοτε θὰ τείνῃ νὰ συστηθῇ ἐκεῖ γυμνάσιον μετρεῖς τοῦλάχιστον διδασκάλους παραδίδοντας ἑλληνικά, μαθηματικά, γεωγραφίαν, ἱστορίαν, φυσικὴν ἱστορίαν, λογικὴν.— Ἀπὸ τὸν Μ(ητσόπουλον) Concurrenz² δὲν θὰ φοβοῦμαι. Αὐτὸς ἴσως θὰ παραδίδῃ μόνον φιλοσοφικά.

1. λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ~ 2. ἀνταγωνισμό.

Τὸν Εὐστρατιάδην δὲν ἤξεύρω τί θεὸν λατρεύει. Ἄς ὑποθέσω, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς μας (καὶ ὁ Ῥύσιος) θὰ γίνωμεν διδάσκαλοι εἰς τὸ πανεπιστ(ήμειον). Τοῦτο δίδει μὲ τοὺς ἤδη ἐκεῖ ὑπάρχοντας 3, Ross καὶ Ulrichs καὶ Βενθύλον, 6 ὅλους καθηγητὰς τῆς φιλολογίας, ἐπειδὴ ὁ Γεννάδιος δὲν παραδίδει εἰμὴ εἰς τὸ γυμνάσιον. Ἀπὸ τὸν Ulrichs δὲν φοβοῦμαι Concurenz, οὔτε ἀπὸ τὸν Ῥύσιον εἰμὴ μερικὴν, μερικὴν ὁμοίως νομίζω καὶ ἀπὸ τὸν Βενθύλον. Ἐδῶ ἔχει τὸ Βερολίνον καθηγητὰς τῆς φιλολογίας τὸν Bekker, Böckh, Bopp, Lachmann, Tölken, Zumpt, Franz, Heyse, Schott, Hotho, Panofka, Gerhard, Geppert, Krüger, Kugler, Benary, Schöll. Ἐξ τακτικῶς, 6 ἐκτάκτους καὶ 5 ἰδιωτικῶς διδάκτορας, ἄρα ὅλους 17. Δὲν θὰ εἰμπορέσουν λοιπὸν τὰ κεφάλαια τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημείου νὰ βαστάσουν 6; Ἐχ' ὁ θεός.

Ὁκτωβρίου 25. Ὁ Ῥύσιος δὲν σκέπτεται ὡς ἐγὼ περὶ ἀριθμοῦ καθηγητῶν καὶ τῶν τοιούτων. Ἴσως διότι δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ γίνῃ τοῦ πανεπιστημείου διδάσκαλος. Ὅπως καὶ ἂν ᾔναι ἔγραψε εἰς τὸν Φίλιππον ἐν Ἑλλάδι συσταίνων τὸν Krüger καὶ ἐκεῖνος ἀπεκρίθη, ὅτι δὲν συμφέρει νὰ τὸν κράξουν, διότι δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ὑποφέρει τοὺς κρωγμοὺς τῶν καὶ κυνῶν ἀναιδестέρων ἐφημεριδογράφων.

Νοεμβρ(ίου) 4. Χθὲς ἐδόθη εἰς τὸ Opernhaus τὸν ἑκατοστὸν ἐνιαυτὸν τῆς ἰδρύσεώς του eine Anthologie der Entwicklung der deutschen Opernmusik seitdem.¹ Εἰς τοῦ Graun καὶ Händel τὰς Operas 1741, 51 καὶ 61, 71, ἔπαιζαν μὲ φενάκας καὶ κεκονισμένα μαλλία τὸν Ἰούλιον Καίσαρα (γυνή) καὶ μὲ κάλτσαις τὴν Κλεοπάτραν ὁμοίως. Οἱ στρατιῶται ἔβγαλαν τὰς περικεφαλαίας καὶ ἐπροσκυνοῦσαν τὸν Καίσαρα!— Μία μονωδία ἰσοτόνου ψαλεῖσα ἀπὸ τὸν Mantius ἐκ τῆς Ὀλυμπιάδος τοῦ Hasse μὲ ἤρεσεν ὡς μελωδική. Τὰ ἄλλα (τὰ πρὶν τοῦ Gluck) καὶ τοῦ Reichardt ἀπὸ τὸν Brennus πολὺ κα-ταφορτωμένα ἀπὸ Läufe² καὶ πυκνώματα. Καὶ ἄτεχνα duetta τῆς Κλεοπάτρ(ας) καὶ τοῦ Καίσαρος τοῦ Graun. Ἐπαιξάν δὲ οἱ ὑποκριταὶ πολὺ μ<ον>ότονα καὶ ἐπροσκυνοῦσαν ἐκάστοτε ἐμφανιζόμενοι καὶ ἀναχωροῦντες τῆς σκηνῆς. Αἱ γυναῖκες ἄνοιγαν τὰ σκέλη των καὶ σταυροειδῶς ἐχαμηλόνοντο ἕως ἐδάφους· πολὺ ἄσχημα. Καὶ ὁ χορὸς των κυοφορῶν τὸν σημερινὸν ἦτον ἀνεπιτήδειος ἀκόμη. 167

1. μιὰ ἀνθολογία τῆς ἐξέλιξης τῆς γερμανικῆς ὄπερας ἀπὸ τότε ~ 2. ἐξάρσεις (χορυφώσεις).

Ἐξακολούθησις τοῦ ἡμερολογίου 1841.

Νοεμβρίου 5. Ἦλθε κατ' αὐτὰς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Χρυσοβέργη ἡ ἀπάντησις κατὰ τοῦ Ῥυσίου, γέμουσα ὕβρεων, διαστροφῶν, σοφισμάτων. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν συνεῖδα, ὅτι δὲν εἶναι καλὸν νὰ ἐπικρίνη τίς τι ὡς ἔπραξεν ὁ Ῥύσιος, δηλ(αδῇ) μὲ πικρίαν, ἀλλὰ πρέπει τοῦ ἐπικρίνοντος ἀντικείμενον νὰ ᾗναι μόνον τὸ σύγγραμμα, ὅχι ὁ συγγραφεύς. Ἄν ἐξαιρέσεις γίνονται καὶ εἰς τοῦτο, τοῦλάχιστον δὲν ἔπρεπεν ὁ Ρ(ύσιος) νὰ νομίσῃ τὴν τότε περίστασιν ἐξαίρεσιν τοιαύτην. Ἀλλ' ἔπρεπε συντομώτατα νὰ τὸν ἀποκριθῇ καὶ ὅχι νὰ κάμῃ ὀλόκληρον βιβλίον, τὸ ὁποῖον τῶρα νὰ βαρύνωνται νὰ τὸ ἀναγινώσκουν ὅσοι ἀναγινώσκουν τὸ συντομώτερον καὶ ἀστειότερον τοῦ Χρ(υσοβέργη) καὶ οὕτω νὰ τὸν καταδικάζουν. Λοιπόν, τὰ παθήματα τῶν ἄλλων μαθήματα!

Νοεμβρίου 8. Ἔλαβα ἀπὸ τὸν Σγούταν καὶ ἀνέγνωσα τὸν νέον Ἑλληνικὸν Παρνασσόν, ἀπάνθισμα τοῦ Κ. Α. Χαντσερῆ 1841. Ἡ τῆς ὕλης διαίρεσις κατὰ τὸν Νοὲλ δὲν μᾶρέσκει, καὶ οὐτε εἶναι κατὰ τὴν ιδέαν τῆς ἐμφανισμένη, ἐπειδὴ βλέπω μέσα εἰς τὸ βιβλίον ταυτογενῆ ἀποχωρισμένα ἀλλήλων καὶ ἠνωμένα πάλιν ἑτερογενῆ. Ἡ ὕλη αὐτὴ ἔχει πολλὰ ἀνάξια. Εἶναι δὲ ἀφημένα ἄλλα ἀξιώτερα. Διὰ τί νὰ μὴ τυπωθῇ ὀλόκληρη ἡ ὥδῃ τοῦ Σολομοῦ καὶ νὰ λείψουν τὰ κατάστιχα οὕτως εἰπεῖν τοῦ Ἰακ. Ρίζου καὶ τὰ τραγικὰ τεμάχια τοῦ Ζαμπελίου, τὰ δεύτερα μάλιστα διὰ τοὺς ἀμόρφους στίχους, ἰάμβους δῆθεν. Ἐπρεπεν οἱ ποιηταὶ οὗτοι, οἱ ποιήσαντες τοὺς ἰάμβους τούτους κατὰ τὴν ἀκοήν, χωρὶς ἐπιστήμην μετρικὴν, νὰ παρατηρήσουν κἂν τὴν ἀναγκαίαν τομὴν τοῦ τρίτου ποδὸς διὰ νὰ ὑποφέρωνται· ἀλλ' ἀμελήσαντες τοῦτο ἀπηρχαίωσαν ἤδη τῶρα τοὺς πόνους των καὶ ἀνεῖς φρόνιμος δὲν θέλει τοὺς μιμηθῇ. Ἄλλο. Ἐβαλεν ὁ ἀπανθιστὴς τὸ Ὀλυμπος καὶ Κίσσαβος, καὶ διὰ τί ὅχι καὶ ἄλλα γεννήματα τοῦ λαοῦ; Ὡς νὰ ᾗτον μόνον αὐτὸ καλόν. Κάκιστα ἔκαμεν διότι δὲν κατεχώρισέ τι γνήσιον καὶ ἄθικτον ἀπὸ τὸν Κορνάρον. Μήπως αὐτὰ τὰ ἐπεξεργασμένα πάλιν εἶναι καταληπτὰ εἰς ὅλους; Πολυτοῦ γε καὶ δεῖ. Ἐπειτα δὲν ἠξεύρω τί ἐννοοῦν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ὑπὸ τὸ καταληπτός. Ἄν κῆται λέξις ὡς γάζι, εἶναι ἀκατάληπτος, τὸ δὲ θιγγάνουν ἢ τενία, ἢ αἱ ἱστορικαὶ ἀναφοραὶ εἶναι καταληπτὰ εἰς τοὺς ἀπλουστερούς; Ὅλίγα νομίζω ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸν Χριστόπουλον.¹⁶⁸ Πολλὰ δὲ ἀπὸ τὸν Παναγιώτην Σοῦτσον καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Μεσσίαν του: ἄνοστον πρᾶγμα μὲ φαίνονται τὰ τεμάχια τούτου τοῦ ποιήματος.— Καὶ δὲν ἔπρεπε δὲ νὰ τὰ

διασπάσουν ἀπὸ τὴν συνέχειάν του νομίζω.— Πολλὰ ποιήματα ταύτης τῆς συλλογῆς εἶναι γεμᾶτα μὲ ῥητορικὰ σχήματα, περιγραφὰς φύσεως σχοινοτενεῖς καὶ ἀηδεῖς, ἢ μεγαλοῤῥημοσύνη, ὁ πάταγος λαμπρῶν ὀνομάτων τῆς ἱστορίας καὶ τῆς μυθολογίας εἶναι σχεδὸν κοινὸν ἐλάττωμα ὧν. Τοῦτο τὸ ἐλάττωμα τοῦ ἀλαζονικοῦ Ἑλλήνος εἶναι καλὴ νὰ τὸ καταπαύσῃ, ὅσον εἶναι δυνατόν, ἢ σπουδῇ τῶν ἐμβριθῶν Γερμανῶν ποιημάτων καὶ ἢ τῶν παλαιῶν Ἑλληνικῶν ἐν μέρει. Δὲν εἶναι δὲ φόβος μὴν παγώσουν ἔπειτα οἱ ποιηταὶ μας, πάντα θὰ τοὺς μείνῃ ἱκανὴ φυσικὴ θερμότης ὅσον καὶ ἂν διατρίβουν εἰς δάση βόρρεια. Καὶ μήπως ὁ ἴδιός μας Παρνασσὸς δὲν εἶναι χιονοσκέπαστος; Λοιπὸν, διὰ τί νὰ θέλωμεν νὰ μιμώμεθα ἡφαίστεια, τὰ ὅποια δὲν ἔχομεν εἰς τὴν χώραν μας. Ἄς μ' ἐννοήσουν τί λέγω. Ὑπερβολὰς νὰποφεύγουν, τοῦτο εἶναι ὁ λόγος μου. Συχνάκις ἐπαναλαμβανόμεναι αἱ αὐταὶ λέξεις χάνουν τὴν δύναμίν τους καὶ κατανοῦν μόνον πάταγος λέξεων. Παντοῦ Σαλαμῖς, παντοῦ Μαραθῶν. Ἄς εἰποῦν μίαν φορὰν ὅταν πρέπη καὶ κάμμιαν μάχην τῆς νέας ἐπαναστάσεως. Ἄς κάμουν σπουδὴν εἰς τὴν ἱστορίαν μας νὰ διακρίνουν τὸ σημαντικὸν ἀπὸ τὸ ἀσήμαντον.— Ἐπειτα πρέπει οἱ ποιηταὶ μας ἂν σωφρονοῦν νὰ φροντίζουν ὀλίγον καὶ διὰ τὴν μορφήν, τοὺς τύπους τῶν μέτρων νὰ μὴ πηδοῦν λέγω εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ποίημα ἀπὸ ἓν εἰς ἄλλο μέτρον χωρὶς ἀποχρῶντας λόγους, τὸ ὅποιον ἄρχησαν νομίζω οἱ Σοῦτσοι νὰ κάμνουν καὶ ἔδωκαν καὶ εἰς ἄλλους κακὸν παράδειγμα. Τὸ ἄλλως ὅχι εὐκαταφρόνητον ποίημα εἰς τὸν Θεὸν τοῦ Π. Σούτσου δὲν ἔπρεπε νὰ ἀσχημίζεται ἀπὸ τὴν ἀσυλλογισίαν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν μέτρων. Οἱ μισοὶ στίχοι συχνὰ πυκνὰ ἀπαντῶνται εἰς τῶν Σούτσων τὰς ποιήσεις χωρὶς ἀνάγκην ¹⁶⁹ ὅσον δὲν ἔπρεπε. Ἴσως τὸ ἐδανείσθησαν ἀπὸ τοὺς Γάλλους· ἀλλὰ κακῶς ποιοῦντες. Πρέπει νὰκολουθῶμεν τοὺς παλαιοὺς Ἑλλήνας, οἳ τινες ἔκαμναν στροφὴν πρὸς στροφὴν ἀντιστοιχοῦσαν, καὶ οἱ Γερμανοὶ τὸ αὐτὸ κάμνουν. Ἄλλο ἓν. Δὲν εἰμπορῶ νὰ καταλάβω πῶς θὰ ἀποκτήσωμεν κωμωδίαν ὡς πρέπει, ἂν δὲν γράφωμεν εἰς τὴν ἀπλῆν μας γλῶσσαν μὲ τὸ πλῆθος τῶν συνήθων μας εἰκόνων καὶ ἀστεϊσμῶν. Ἡ πεπαιδευμένη γλῶσσα θὰ εἶναι πάντοτε ψυχρὰ εἰς τὰ τοιαῦτα καὶ δὲν θὰ ἐκφράζει τὸν ἐθνικὸν μας χαρακτήρα, ἀλλὰ γενικὸν τινα ἄχαριν πολιτισμὸν. Αἱ κωμικαὶ σκηναὶ τοῦ Ἀλ. Σούτσου εἰς τὴν παροῦσαν συλλογὴν δὲν θὰ ἦσαν ἐκφραστικαὶ λόγου χάριν, ἂν ἐγγράφοντο εἰς ὑψηλοτέραν γλῶσσαν. Δύο γλώσσας πάλιν νὰ ἔχωμεν παράξενον· ἔξω ἂν τὰ ὀνομάσῃς

δύο ὕφη. Τοῦ Ἀριστοφάνους ἡ γλῶσσα δὲν θὰ διαφέρει τόσον ἀπὸ τὴν τοῦ Σοφοκλέους, ὅσον ἡ ἐδική μας κωμικὴ καὶ τραγικὴ. Πρέπει τις, πρέπει τοὺς ποιητάς μας νὰ τοὺς ἐξυπνήσῃ ἀπὸ τὸν ὕπνον τῆς ἀναισθησίας. Ἄν θέλουν ποικίλα μέτρα καὶ δὲν εὐχαριστῶνται εἰς ὅσα διαχειρίζονται τῶρα, νὰ τοὺς δείξῃ εἰς μίμησιν τὰ ὠραῖα τοῦ λαοῦ, ὡς τὰ Βρὲ Μανόλη, βρὲ λεβέντη, βρὲ καλὸ παιδί. Σὰν τῆς ὠριᾶς τὸ κάστρο, κάστρο δὲν εἶδα. Καὶ τόσα ἄλλα. Νὰ τοὺς διδάξῃ, ὅτι ἀμαθίαν ὀφλισκάνουν ὀνομάζοντες σαπφικὰ καὶ ἥρωελεγεία, ὅτι δὲν εἶναι. Νὰ τοὺς διδάξῃ, ὅτι ἀρρύθμιαν δείχνουν ἀποδεχόμενοι τὰ τοῦ Κάλβου ὅλως διόλου ἄρρύθμιμα ποιήματα, ἢ ποιοῦντες ὅμοια. Πρέπει μένα λόγον νὰνάψῃ τις λαμπάδα ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των καὶ νὰ τοὺς δείξῃ εἰς τί κοιλάδα τοῦ σκότους διατρίβουν. Νὰ τοὺς συστήσῃ καὶ μερικὰ ξένα ὠραῖα μέτρα, ὡς τὴν Stanze¹ ἀπὸ 8 στίχους καὶ τὸ Sonetto.

Εἰς τὰ καλὰ ποιήματα ὁποῦ ἀπῆντησα (ἐκτὸς τῶν πρότερον γνωστῶν μοι) κατατάττω τὰ ἐξῆς· ἡ διαθήκη τοῦ Ἡ. Τανταλίδου, βακχικόν, τὸ τοῦ Ἀλ. Ῥαγκαβῆ πρὸς τὸν Χριστόπουλον. {Καλὸν καὶ τὸ τοῦ Σολομοῦ, εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπολιτσᾶς}. Τὸ εἰς τοὺς ἐπαναστατήσαντας Κρητάς ἄθλιον, ἂν ἐξαιρέσης ὀλίγα. Πολλὰ ἀσήμαντα εἶναι τοῦ Παναγιώτου Σούτσου, οὕτω καὶ τὸ εἰς τὸν Ναπολέοντα. Πολὺ ἄνοστον εἶναι τὸ τοῦ Ἰ. Σκυλίτση, ὁ Σωκράτης περὶ ἀθανασίας ψυχῆς διαλεγόμενος. Ἐν τῶν ἀχρεiestάτων τὸ εἰς τὴν βασιλίσσαν, τοῦ Καρασούτσου. Πρῶτον ἐμφανίζεται μὲ *lieblose*² λόγια καὶ ὑπερήφανα, ὅτι δὲν θέλει νὰ τῆς προσφέρῃ λίβανον, διότι εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἐλευθέριοι πρὸς τοῦτον οἱ Δαναοί, καὶ ἔπειτα λέγει κάτω ὅτι τρέμει ἡ χεὶρ του μὲ τὸν κλώνον τῆς δάφνης. Πρῶτον αὐθάδης καὶ ἔπειτα χαμερπής. Περὶ ἀγάπης οὐδὲ λόγος. ¹⁷⁰

Νοεμβρίου 9. Εἶδα καθ' ὕπνου ὅτι συνωμῖλουν μὲ τὸν Ritter καὶ μεῖπεν ὅτι δὲν θάναγνώσῃ τὸ περὶ ἐθνογραφίας τῆς Ἀσίας· τὸ πρῶτ' συνῆλθον μὲ τὸν Nager καὶ μεῖπεν ὅτι τὸ αὐτὸ ἤκουσεν αὐτὸς καθ' ὕπαρ. Νὰ ἰδῶ ἂν ἀποβῇ ὁ ὄνειρός μου. Δὲν θὰ ᾔηναι ὁ μόνος τῶν ἐμῶν ταύτης τῆς τάξεως.

Νοεμβρίου 13. Ἦκουσα τὸν Ὀρφέα καὶ τὴν Εὐρυδίκην τοῦ Gluck. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἦτον *langweilig*,³ διὰ τὸ σχοινοτενὲς τινῶν σκηνῶν καὶ διότι τρία μόνον τὰ πρόσωπα καὶ αὐτὰ ὅλα γυναῖκες. Δὲν ἤξεύρω τί μανίαν εἶχον

1. ὀκτάστιχο ~ 2. ἀγαπησιάρικα ~ 3. βαρετό.

οί τότε άνθρωποι νὰ τονίζουν ἀνδρεία πρόσωπα διὰ γυναίκα. Ὡστε καὶ τὸν Καίσαρα τὸν ἔφαλλε γυναῖκα! Τὰ καταλογάδην νομίζω εἶναι ἐν γένει εἰς αὐτὴν τὴν ὅπεραν μονότονα· ποῦ καὶ ποῦ ein musikalischer Gedanke¹ ἰδίως. Τοῦ ἔρωτος μία μονωδία, δὺν τοῦ Ὀρφέως καὶ τὸ τελευταῖον Finale (τοῦ ὁποίου μέρος τῆς μελωδίας ὁμοιάζει πολὺ τὸ Marsch Wilhelms der IV²) ἦσαν ὥραϊα κομμάτια. Ἐν δῖφωνον ἦτον μόνον εἰς ὅλην τὴν ὅπεραν (ἐκτὸς τοῦ τελ(ευταίου) Finale), πλὴν καὶ τοῦτον ὅχι ὡς εἰς τὰς νεωτέρας ὀπερας ἀλλὰ μᾶλλον διαλογικὸν δραματικῶς. Τὰ καταλογάδην νομίζω ἐτελειοποιήθησαν πολὺ τὴν σήμερον ὡς καὶ τὰ πολύφωνα. Ἐπειτα καὶ αἱ ἄριαι αὐτῆς τῆς ὀπερας εἶναι ἀπλούστεραι, μᾶλλον Lieder, ὅχι παραδείγματος χάριν πομπώδεις καὶ ποικίλαι, ὡς ἡ Robert mein Leben³ καὶ ἄλλαι ὅμοιαι, μὲ πολλὰ κῶλα συνθεμέναι, περίοδοι δυνάμεναι νὰ ὀνομασθῶσι. Ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐθνικὰ εἶναι μεμιγμένα, δαίμονες καὶ ἡλύσια καὶ Ἐδὲμ καὶ Πυριφλεγέθων. Χορεύουν οἱ δαίμονες χορεύουν καὶ οἱ μάκαρες. Εἰμποροῦσεν καλὸς ποιητὴς νὰ δραματίσῃ τὴν ὕλην καλῆτερα, ὅχι ὡς εἶναι τὸ ὅλον τῶρα ὡς μία μόνη Situation.⁴ Εἰμποροῦσεν νὰ ἔμβῃ ὁ Πλούτων εἰς τὸ μέσον ἴσως προσωπικῶς. Ἦτον καὶ ἡ ἡμέρα τῆς βασιλείας. Ἀπήγγειλεν ποίημα καὶ ἡ Crelinger, ὅμως πάρα πολὺ δραματικὸν καὶ γελοῖον ἦτον, ὅταν εἰς τὸ τέλος ἐνθουσιῶσα ἔλεγεν tönt ihr frohen Lieder!⁵ Καὶ δὲν ἤχησε τίποτε μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ παραπετάσματος, ἀλλὰ πέρασεν ὡς ἐν τέταρτον καὶ ἔπειτα ἤρχισεν ἡ ὀπερα!

Νοεμβρίου 14. Der Degen dramatischer Scherz von Raupach· übertrieben.⁶ Die gefährliche Tante von Albini.⁷ zum zweiten Male hab' ich es jetzt gesehen.⁸ Μερικαὶ σκηναὶ ὅσον ἐνθυμουμαι εἶχαν παιχθῇ καλῆτερα ἀπὸ τὴν Dahn, μάλιστα ἡ περιγραφὴ τῆς οἰκιακῆς ζωῆς· πλέον ἐπιτετηδευμένη μὲ φαίνεται ἡ Charlotte Hage. Ὁ Gern δὲ νομίζω καλῆτερα ἔπαιξεν ἢ ὁ (Heigel?). Τὸ ὅλον μὲ ἄρεσε πολὺ. Ὁ τίτλος τὸ λέγει Original Lustspiel,⁹ περιττῶς κατ' ἐμέ. [71

1. μιὰ μουσικὴ πρωτοτυπία ~ 2. ἐμβατήριον τοῦ Γουλιέλμου τοῦ 4ου ~ 3. Robert, ζωὴ μου ~ 4. κατάστασις ~ 5. ἤχεῖτε εὐθυμα τραγούδια ~ 6. τὸ δραματικὸν σκέρτσο *Der Degen* (Τὸ ξίφος ἢ Ὁ ἥρωας) τοῦ Raupach· ὑπερβολικόν. Πρόκειται γιὰ τὸν θεατρικὸν συγγραφέα Ernst Benjamin Salomo Raupach (1784-1852) ~ 7. *Die gefährliche Tante* (Ἡ ἐπικίνδυνη θεία) κωμωδία τοῦ Achille Albini [Albin Joh. Baptist Meddlhammer] (1777-1838) ~ 8. εἶδα τώρα γιὰ δευτέρη φορὰ ~ 9. πρωτότυπη κωμωδία.

Νοεμβρίου 15. Ἄρχισεν τὰς περὶ φιλοσοφίας τῆς ἀποκαλύψεως παραδόσεις του ὁ Schelling. Ἡ περιέργεια τῶν μαθητῶν εἰς τοῦτο ἦτον ἀπερίγραπτος. Τὸ μεσημέρι εἰς τὰς δύο ἐπολιορκήθη φρικτὰ ὁ καστελλάνος Schade διὰ δόσιν Hospitanten Carten.¹ Τὸ ἑσπέρας δὲ εἰς τὰς πέντε ἐπανελήφθη τὸ θέαμα καὶ εἰς τὰς 2 θύρας τοῦ ἀκροατηρίου. Φωναί, μαλώματα, ἀπειλαὶ ὅτι θὰ ἔμβουν ἀπὸ τὰ παράθυρα, αἰτήσεις τῆς Aula,² καὶ τέλος καὶ ψαλμωδία τοῦ Gaudeamus igitur³ ὡς ἔκφρασις τῶν δικαίων των δῆθεν δὲν ὠφέλουν τίποτε. Ὀλίγοι μόνον (σχετικῶς ὡς πρὸς τοὺς περιμένοντας) ἔμβαιναν. Πολλοὶ δὲ καὶ μὲ χαρτία ἀπεκλείσθησαν, ἐξ ὧν καὶ ὁ Ἀρμένος τῆς τουρκικῆς πρεσβείας. Πρᾶγμα γελοῖον! Ὁ Lichtenstein καὶ ὁ Universitätsrichter⁴ μόλις ἠδύναντο νὰ ἡσυχάσουν τοὺς ἀνθρώπους, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Schelling ἄρχισε τὴν παράδοσιν. Ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ἠκούοντο αἱ τῶν ἑξω κραυγαί. Οἱ δὲ γογγυσμοὶ τῶν ἐν τῷ Gang⁵ δὲν ἔπαυσαν μέχρι τέλους. Ὁ Universitätsrichter ἔδειχνε φιλόδημόν τι καὶ τοὺς ἔδιδε ταμπάκον, ἄλλος δὲ τις διδάσκαλος Reinwald ἐπιχειρίσας νὰ τοὺς ἡσυχάσῃ καὶ εἰπὼν ὅτι καὶ Regierungsräthe⁶ περιμένουν τοὺς ἐπαρώξυνε μᾶλλον καὶ ἠκούσθησαν φωναὶ nicht für Reg(ierung), sondern für Studenten wird gelesen.⁷ Τέλος ὅταν εἰς τὸ τέλος τῆς παραδόσεως ἠκούσθησαν χειροκροτήματα ἔσωθεν, τότε καὶ οἱ ἔξωθεν ἄρχισαν νὰ κτυποῦν τὴν θύραν καὶ ἀνοιχθείσης ὥρμησαν ὅσοι ἐδυνήθησαν κέγῳ ἔφθασα εἰς τὸ κατώφλιον καὶ ἤκουσα διακεκομμένως πως τὸν ἐπίλογον τοῦ Schelling· εἶμεν μεταξὺ, ὅτι es giebt noch Melitose und Arglose die wenn ich nicht gestorben wäre, wollten dass ich (nicht) gestorben sei⁸ ἂν τὸν ἤκουσα καλά. Εἶπεν περὶ τοῦ Σωκράτους δηλ(αδῆ) καὶ περὶ Χίου τινὸς νεανίσκου δὲν ἤξεύρω τι. Ἐπειτα ἔστεκον πολλοὶ νὰ τὸν ἰδοῦν, καὶ εἶδα καὶ εἰς τὸ Vestibulum⁹ ἕνα ὅστις εἶχε γράψῃ ἀναγινώσκοντα ὡς εἰς δέκα ἀκροατὰς προθύμους τὴν παράδοσιν. Πόσοι ὅμως θὰ παρευρέθησαν μόνον ἀπὸ ἀπλῆν περιέργειαν.

1. δωρεὰν προσκλήσεων ~ 2. αἵθουσας τελετῶν ~ 3. Ἄς χαροῦμε λοιπόν. Παλαιὸ φοιτητικὸ τραγούδι. Τὸ σύγχρονον κείμενον γράφτηκε ἀπὸ τὸν Christian Wilhelm Kindleben πάνω σὲ μελωδία τοῦ 1717. Τὸ τραγούδησαν πολὺ τὸ 1848 ~ 4. κοσμήτορας ~ 5. κατὰ τὴν διάρκειαν ~ 6. παράγοντες τῆς κυβέρνησης ~ 7. ἡ διάλεξις δὲν γίνεται γιὰ τὴν κυβέρνησιν ἀλλὰ γιὰ τοὺς φοιτητὰς ~ 8. ὑπάρχουν ἀκόμη κακεντρεχεῖς καὶ ἀφελεῖς οἱ ὅποιοι ἂν δὲν εἶχα πεθάνει θὰ ἤθελαν νὰ (μὴν) εἶχα πεθάνει (τὸ κείμενον εἶναι ἀσαφές) ~ 9. πρόδομο.

Ἦνας μέρωτησεν ἀφοῦ ἐστάθη πολλὴν ὥραν was bedeutet der Schrei.¹ Θὰ ἀναγνώσῃ ὁ Schelling. Τί εἶναι αὐτός; Φιλόσοφος περίφημος τοῦ εἶπα. Καὶ ἦτον μαθητὴς νομίζω ὁ ἐρωτῶν με. Περιττὸν νομίζω νὰ σημειώσω, ὅτι ἦτον ἐν πλῆθος προσέτι μὴ μαθητῶν. Τὸ τοῦ Wilhelm Grimm Gedrängen² δὲν ἦτον τίποτε ὡς πρὸς τοῦτο. Μέκακοφάνη πολὺ, ὅτι δὲν ἐμβῆκα μέσα.

Νοεμβρίου 20. Εἶδα τὴν Αἰμιλίαν Γαλόττην. Τὸν Πρίγκιπα δὲν δύναμαι νὰ τὸν ὑποφέρω· εἶναι ἀπ' ἐκείνους τοὺς χλιαροὺς χαρακτῆρας περὶ ὧν λέγει ἡ ἀποκάλυψις ὅτι εἶναι διὰ νὰ τοὺς ξεράσῃ τις. Δὲν πιστεύω νὰ εὑρεθῇ κανεὶς ὑπερασπιστὴς ἢ ἐπαινέτης τῶν εἰς τοῦτο τὸ δρᾶμα κάθε στιγμὴν ἀπαντωμένων ἐπαναλήψεων τῶν λέξεων. Τὸ παρέκαμε ὁ Lessing. Καὶ ὁ γέλως ἐπανέρχεται συχνά. Γελᾷ ὁ καὶ ἡ Γαλόττι καὶ ἡ Ὅρσίνα· ἴσως καὶ οἱ ἄλλοι. Ὑπερβολὴ καὶ τοῦτο. Ἄλλο ἓν. Ὅσον καλαὶ καὶ ἂν ἦναι καὶ ἐπιτυχημένοι αἱ χαρακτηριστικαὶ σκηναὶ τῶν νεωτέρων, μὲ φαίνονται παρὰ πολὺ τοῦ προκειμένου ἀποπλανώμεναι. Ἔπρεπε περισσότερον νὰ φυλάττωσιν ἀπλότητα τῆς συνθέσεως. Πολλὰ μὲ ἐξέ¹⁷² φευγαν τῶν λεγομένων καὶ δὲν τὰ ἤκουα καλά, καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ἀναγνώσω τὸ δρᾶμα, ὅμως ἂν μὲ συγχωρῆται νὰ εἶπω καὶ οὕτω τὴν γνώμην μου, λέγω, ὅτι ἡ περιπέτεια εἶναι πολλὰ umständlich.³ Ἔπρεπε, νομίζω, τὰ κυριώτερα αἷτια, αἱ κυριώτεραι πράξεις νὰ ἐκφαίνωνται περισσότερον καὶ τὰ ἀσημαντότερα περιστατικὰ νὰ ὑποχωρῶσιν ὀπίσω. Τὸ ὅλον τοῦ δράματος μᾶρέσκει, διαυτὸ τὸ βλέπω καὶ συχνά.

Νοεμβρίου 21. Ἡ Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις τοῦ Gluck ἔχει μόνον ἐν δουέττον, τοῦ Ὁρ(έστου) καὶ Πυλάδου. Πολυφωνότερον ἀριθμὸν δὲν ἔχει, ἔξω τοῦ ἐμπύκτοντος ἐνίστε χοροῦ. Ἀνυπόφερτος ἦτον ὁ Zschesche⁴ μὲ τὰς φωνάς του. Μετρία ἡ Fassman. Καλὸς ὁ Mantius. Ὁ Böder ἔπαιξε ἀληθέστατα! Θὰ εἶχε ποτὲ καιροῦ ὡς φαίνεται καλὴν γεμάτην ἰσοτόνου φωνήν. Ἡ σκηνὴ τῶν ἐριννυῶν καλὴ. Ἡ Begleitung⁵ πολλαχοῦ τεχνικὴ ὡς τῶν νεωτέρων. Τὸ ὅλον τῆς ὀπερας μᾶρέσκει, ὅμως δύσκολος εἶναι ἡ Aufführung⁶ του. Μέκακοφάνη, ὅτι δὲν ἔπαιξαν τὴν καλὴν Ouverture ἐκ τῆς ἐν Αὐλίδι. Ἐκτὴν φορὰν νομίζω τὴν εἶδα, καὶ ὅσον πάγει μᾶρέσκει καλλήτερα. Τὰ Recitative

1. τί σημαίνει ἡ κραυγὴ ~ 2. ὁ συνωστισμὸς ~ 3. πολύπλοκη ~ 4. βλ. σ. 98 ~ 5. ὑπόκρουση ~ 6. ἐκτέλεση.

ὅμως ἐνιαχοῦ μονότονα. Ὑπερέχουν ὅμως πολὺ τοῦ Ὅρφέως. Σὰν σήμε-
ρα πρὸ 6 ἐτῶν ἔφθασα ἵστον Μονάχον. Ἐμβαίνω τῶρα εἰς τὸ ἑβδομον τῆς
σπουδῆς μου. Ἦθελα κάτι νὰ γράψω, πλὴν ἂς κοιμηθῶ. Ἐπαίχθη ὁ Lear
κατ' αὐτάς, τὰ τοῦ Gloster μὲ φαίνονται κάτι ξένα.

Δεκεμβρίου 4. Χθὲς ἔδειξεν ὁ Μητσόπουλος μετάνοιαν διότι πολὺν
καιρὸν ἐκάθητο ἐν Μονάχῳ καὶ δὲν ἤρχετο νὰ ἀκούῃ τὰ σοφὰ λόγια τοῦ
Boeckh, ὅστις, λέγει, φιλοσοφικῶς ἐξετάζει τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ ἀνεγνώρι-
σε τὸ σφάλμα του, ὅτι τοὺς πρῶτους μῆνας ἐφιλονεῖκει μαζῇ μας καὶ ἐνόμι-
ζε καλητέραν τὴν ἐν Μονάχῳ ἀκαδημίαν. Δόξα σοι ὁ θεός! Εἴθε νὰ φήσῃ
καὶ τὰς ἄλλας προλήψεις του. Ἐλυπήθη δὲ καὶ διὰ τὸν εὐμαθη Καστόρχην,
ὅτι δὲν ἤλθεν ἀμέσως ἐδῶ. Σήμερον ἀνέγνωσα ἄρθρον τοῦ Hermann ἐκ
Μονάχου συνιστάνοντος λαχνόκερδα διὰ νάχθῃ εἰς τέλος ἡ κτίσις τῆς
μητροπόλεως τοῦ Köln καὶ παρηγοροῦντος ἑαυτόν, ὅτι θὰ λησμονηθῇ
μετέπειτα ὁ τρόπος τῆς κτίσεως! Εἶεν.— Μᾶρεσεν ὁ ὀρισμὸς οὗτος εἰς τὸ
ἄρθρον του Geld ist gespartes Leben in allgemeinsten Verwendbarkeit,¹ ἂν
καὶ φαίνεται νὰ ἦναι σχετικὸς, ὅχι ἀπόλυτος.— Ἐως τὴν σήμερον δὲν ἔγι-
νε μόνον. Μόνον ἄπαξ ὑπερέβη τὸ μηδενικόν. Περίεργον. Ὁ Μητσόπουλος
δὲν θέλει *Lehrfreiheit*² οὔτε *Schreibfreiheit*.³ Ἐφιλονεικήσαμεν ἀρκετά! 173

Δεκεμβρίου 15. Χθὲς μᾶς ἔκραξε τοὺς τέσσαρας δηλ(αδῆ) Ἑλλήνας μα-
θητάς του καὶ τὸν Σγούταν ὁ Böckh (δὲν λέγω εἰς τὸ γεῦμα διότι ἦτον περὶ
τὰς 3) εἰς τὸ φαγί. Ἐθορυβήθημεν ἥδη πρὸ μιᾶς ἡμέρας διὰ φορέματα καὶ
ἐμάθομεν εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ὅτι πρέπει τις ὅχι μόνον μὲ φόρεμα νὰ
ἦναι προμηθευμένος ἀλλὰ καὶ μὲ φέρσιμον. Ὁ Εὐστρατιάδης εἶχε παραιτηθῇ.
Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλοι καλεσμένοι, οἱ πλείους μαθηταί. Ὅλοι οἱ συνεστιάτῳρες
21 μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Marheineke, Bopp, οἱ δύο Benary καὶ ὁ Franz.
Ὁ Böckh ἐμὲ καὶ τὸν Μητσόπουλον ἤλθε νὰ μᾶς ὁμιλήσῃ καὶ δὲν εἰμπόρεσε
νὰ τὸ φέρῃ ὑπὲρ τὸ *wo wohnen Sie?*⁴ Μετὰ τὴν τράπεζαν πάλιν πλησιάσας
μας ἐρώτησε πόσον ἀκόμη θὰ μείνωμεν ἐν Βερολίνῳ καὶ ὅτι ἀκούονται τῶρα
συγχύσεις εἰς τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔφυγεν. Ἦ δὲν εἰμπορεῖ τι νὰ
εὔρῃ νὰ εἰπῇ ἢ δὲν θέλει. Νομίζω ὅμως ὅτι ἐπρόφερε τὸνομά μου. Φαίνε-

1. τὸ χρῆμα εἶναι ἀποταμιευμένη ζωὴ γιὰ κοινότητα χρῆση ~ 2. ἐλευθερία διδασκαλίας
~ 3. ἐλευθερία γραφῆς (λόγου) ~ 4. ποῦ κατοικεῖτε;

ται τὸ ἔμαθεν ὀλίγον πρότερον διὰ νὰ τὸ ἐνθυμῇται. Ὅμως ἐπὶ τραπέζης ἐπειδὴ ἦλθεν ὁ λόγος περὶ κρασίου ἄδραξε τὴν εὐκαιρίαν νὰ φέξῃ Ἑλληνὰ μὲ δίκαιον μὲν, ἂν ὅμως καὶ *delicat*,¹ ἀφήνεις νὰ κρίνῃ ἄλλος, ὅτι {πρὸ ἐτῶν} δηλ(αδῇ) ὁ Πατρὺς Θεοχαρόπουλος τὸν ἐζήτησε πολλάκις βοήθειαν διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα του τὰς {Πάτρας} καὶ πάλιν ἐδῶ ἔμενε, ὅτι τὸν ἐφιλοδώρησε τάχα κρασί τῆς Χίου, *ein sehr unzuverlässiger Mann*!² Δὲν ἤρρε ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωῆς του καὶ ἀπὸ τὴν μεθ' Ἑλλήνων συμπεριφορὰν ἄλλο τι εὐχάριστον νὰ μᾶς εἰπῇ; Τὸν Κούμαν τὸν ἐνόμιζε ζῶντα! Λοιπόν, δὲν εἶναι φιλέλλην ἐπειδὴ ἀμεριμνεῖ περὶ ἡμῶν. Ἦθελα νὰ ἡξεύρω ἂν τι εἰς κρισίμους περιστάσεις συνέτρεξε καὶ αὐτὸς τὸ γένος μας.— Μὲ τὸν Franz ὠμιλήσαμεν κάμποσα, ὅστις ¹⁷⁴ ἀγαπᾷ νὰ παρεμπλέκῃ ῥησίδια Ἀριστοφάνεια εἰς τὸν λόγον. Ἐπαίνεσα αὐτοπροαιρέτως τὰ εἰς τὸν Λυσίαν προλεγόμενά του (καὶ κατηγορήσα τὰ τοῦ Krüger εἰς τὴν Ἀνάβασιν). Εὐχαριστήθη καὶ εἶπεν, ὅτι τῷ ὄντι ἂν τις ἀπροσωπολήπτως τἀναγνώσῃ θέλει τὰ εὔρη γνήσια Ἑλληνικά καὶ μέρωτησεν ἂν ἀνέγνωσα καὶ τὰ εἰς τὴν γραμματικὴν του; Ὁχι, εἶπα. Ὁ Böckh δὲν ἐσύστησεν ἡμᾶς τοὺς δύο εἰς κἀνένα· ὅμως τὸν Ῥύσιον νομίζω. Ἔστω καὶ τοῦτο. Ἴσως διότι οὐδ' εἰς αὐτὸν εἵμεθα συστημένοι. Ἀλλ' ἂν καθεὶς ἐπερίμενε συστημένον νὰ συστήσῃ τότε δὲν ἤθελε γένῃ ποτὲ ἀρχὴ συστάσεως. Ὁ υἱὸς τοῦ Böckh εὐειδῆς καὶ ὁμοιάζει τὸν πατέρα του, ἡ μικρὰ κόρη του ὁμοίως εὐειδῆς καὶ ὁμοία τῆς ὡς φαίνεται πρώην ὠραίας γυναικὸς του, ἥτις φίλη οὔσα τῆς ἀποθανούσης τοῦ Böckh γυναικὸς ἐχωρίσθη τὸν ἄνδρα τῆς κάπηλόν τινα καὶ ἐσυζεύχθη μὲ τὸν Geheimerath.³ Τετράκις τοῦ χρόνου, μᾶς εἶπεν ὁ Franz, κάμνει ὁ Böckh γεῦμα σπουδαζόμενον διὰ τὰ ἐκλεκτὰ φαγητὰ καὶ κρασία. Ἐγὼ δὲν ἔχω κρίσιν εἰς τὰ τοιαῦτα.

Δεκεμβρίου 20. Κατ' αὐτὰς εἶμαι πολὺ ἀνήσυχος, οὐδὲ κοιμῶμαι καλά. Βλέπω εἰς τῶναιρόν μου συνελεύσεις μετὰ τῶν οἰκείων μου ἐν Βελιγραδίῳ καὶ ττ. Βέβαια, διότι τὰ ἔχω εἰς τὸν νοῦν μου. Ὁ καιρὸς πλησιάζει ὅτε πρέπει νὰ ἐπιθέσω τέλος εἰς τὴν σπουδὴν μου. Τοῦτο τὸ ἐξάμηνον πὲς πῶς ἀπέρασε. Ἄν ἀληθεύῃ τὸ ἀρχὴ δὲ τὸ ἥμισυ παντὸς ἔπεται ὅτι καὶ τὸ ἥμισυ εἶναι τέλος παντός. Καὶ τὸ 1841 τελειώνει. Ἐν μόνον ἐξάμηνον ἔχω νὰ σπουδάσω· καὶ πόσας ἐλλείψεις ὅμως πρέπει νὰ θεραπεύσω! Χορόν, Μουσικὴν κττ. ἔπρεπε

1. μὲ διακριτικότητα ~ 2. ἄνθρωπος ἐντελῶς ἀναξιόπιστος! ~ 3. μουσικοσύμβουλο.

νὰ τὰ ἔχω τῶρα τελειομένα. Μαθηματικά, ἰχνογραφίαν ὁμοίως. Καὶ νὰ ἀσχολοῦμαι εἰς τὸ ἐξῆς εἰς τὸ νὰ κάμω τινὰ διατριβήν. ὦ θεέ μου, βοήθει με! Συμβολὴ ἐδῶ δὲν πιστεύω νὰ μὲ ὠφελῇ. Οἶκοθεν, ἔσωθεν πρέπει νὰ συλληφθῇ τις στερεὰ ἀπόφασις. Κατ' αὐτὰς ἔστησαν ἐν τῷ παραδείσῳ τὴν καλὴν [[τῶν Παρισίων]] Ἀφροδίτην ἐκ μαρμάρου βαίνουσαν ἐπὶ περικεφαλαίας. 175

Δεκεμβρίου 24. Παραμονὴ der Weihnachten¹ ἐσπέρας. Ἐδῶ χαίρουν τῶρα πλῆθος νέων καὶ γερόντων, ἐγὼ ἐπιστρέφω ἀπὸ τὸ καφενεῖον μόνος καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Θουκυδίδου, ὅπου ἀδημόνησα πολὺ διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Σγούτα. Οὗτος ὁ ἄν(θρωπ)ος μὲ κατήντησεν ἀνυπόφερτος διὰ τὸν ἀλαζονικὸν χαρακτῆρα. Ἐμετανόησα διότι ἐδέχτην τὸ βιβλίον του, ἐνῶ δὲν κατεδέχθη οὐδὲ τῶνομά μου νὰ ἐγγράψῃ λέγων ὅτι δὲν τὸ ἤξεύρει. Ἥξεύρει ὅμως νὰ μὲ ἐπωφεληται! Κάμνω καλὰ ὅμως τὸ σφάλμα μου καὶ τοῦ στέλλω αὔριον τὸ βιβλίον ὀπίσω μὲ τὴν ἀπὸ Σκυθῶν ῥῆσιν περὶ τῶν λατινικῶν. Ἄς μετρήσω κατ' αὐτὴν τὴν περίστασιν τοὺς ὅσους Ἑλληνας κατεργαρέους ἐγνώρισα εἰς τὴν Εὐρώπην, οἵτινες φέρουν ἀτιμίαν εἰς τὸ ἔθνος μας. Πρῶτος, πρῶτιστος ὁ γεροσωτήρης, β^{ος} ὁ Θεοχαρόπουλος (δὲν τὸν εἶδα), γ^{ος} ὁ Ζωγράφος (κατὰ τὰς ἐκ Μονάχου εἰδήσεις τοῦ Εὐστρατιάδου), δ^{ος} οὗτος ὁ Σγούτας, ὅστις ἂν ὅχι ἄλλο, μέχρι τῆς σήμερον κατέστη ὅμως τῷ Zinkeisen τόσον ὀχληρὸς ὥστε παρεπονέθη πρὸς τὸν Κοτζᾶν, ε^{ος} Κυριακίδης, 6^{ος} Ρινιέρης.

Δεκεμβρίου 25. Συνήλθομεν εἰς τὴν οἰκίαν μου μὲ τὸν νεοελθόντα Εὐθύμιον Καστόρχην (ὅστις ausdrücklich² θέλει νὰ ὀνομάζεται Κ. ὡς καὶ ἐγὼ ἀπὸ τὸ βαπτιστικόν μου)· φαίνεται καλὸς νέος, εἶναι ἀπὸ τὴν Δημητσάναν (Θεισόαν). Περὶ τῆς σπουδῆς φαίνεται ἔχων καλὰς ιδέας, δὲν Ἰωαννιδίζει. Ὅμως κατακρίνει πολὺ τὴν Βαυαρικὴν κυβέρνησιν ἐν Ἑλλάδι. Λέγει ὅτι δέκα κακὰ ἔκαμεν καὶ ἓν καλόν. Ἡμεῖς ὅλοι οἱ ἄλλοι δὲν ἐσυμφωνοῦμεν κατὰ τοῦτο (ὁ Εὐστρατιάδης), Μητσόπ(ουλος) καὶ ὁ Οἰκονομίδης ἴσως). Δείχνει δὲ ἄλλως φιλαλήθειαν ἐπαινῶν τοὺς ἐκ τῆς Φθιώτιδος ὡς καλλίστους ἀνθρώπους τῆς Ἑλλάδος καὶ φίλους τῶν φώτων· ἐσύστησαν σχολεῖα καὶ τλ. Εἶναι ἀπὸ αὐτοὺς περισσότεροι μέλη τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐταιρείας, παρὰ ἀπὸ ὅλην τὴν Πελοπόννησον! Διὸ καὶ τοὺς ἔγραψεν ἡ ἐταιρεία εὐχαριστήριον

1. τῶν Χριστουγέννων ~ 2. κατηγορηματικά.

γράμμα. Geschmack¹ εἰς ἀρχιτεκτονικὴν, ζωγραφικὴν κτλ. δὲν ἔδειξεν εἰσέτι. Εἶπεν, ¹⁷⁶ ὅτι ἐπέρασεν ἀπὸ τὸ Τριέστι εἰς Βιέννην, Πράγαν, Δρέσδαν καὶ Λειψίαν. Δὲν ἐξεφράσθη ὅμως τι μερικόν. Τὴν δημοσίευσιν τῶν τραγουδιῶν μας τὴν ἔκρινε τρόπον τινὰ περιττήν, ἐπειδὴ τὰ ἡξυρόμεν λέγει. Ἴσως ὅμως εἰς πολλὰ κατ' ὀλίγον ἀλλάξῃ γνώμην. Μὲ εἶπεν ὅτι ὁ Γουζέλης ἐν Ἀθήναις ἤθελε νὰ ἐκδώσῃ παροιμίας {καὶ τις Κρίνος ἀναγράφει παροιμίας καὶ τὰς μεταδίδει εὐκόλως}² καὶ ὁ Οἰκονόμος νάναιρέσῃ τὸν Fallmerayer. Ἀνεγίνωσκε λέγει ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τὰ περὶ τούτου βιβλία. Ὁ Εὐστρατιάδης μεῖχε πῇ περὶ τινος Πανταζῆ Δημητρίου, Ἀθηναίου, ὅτι καὶ αὐτὸς ἤθελε νὰ ἐκδώσῃ παροιμίας. {Καὶ ὁ Καστόρχης μεῖπε, ὅτι κάποιος Χριστοφίδης ἀπὸ κερδοσκοπίαν ἐξέδωκε ἄσματα δημοτικά (?)}

Δεκεμβρίου 28. Ἐφῆς τὸ βράδυ μῆκαμε μεγάλην προσβολὴν ἢ καταστροφήν τῆς Σγυτείας ὑποθέσεως, τόσῃν ὥστε πολλάκις ἐσεβάσθην τὴν ἀρετὴν καὶ διὰ τὰ ἐξ αὐτῆς καλὰ, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τὴν ἀγαπᾷ δι' ἐαυτὴν καθὼς λέγει ὁ Πλάτων εἰς τὸ πρῶτον τῆς πολιτείας. Εἰς τί τὸν ἔφερεν τὸν Σγούταν τὸ ψευδὲς φέρεσιμόν του! Ταπεινότατα καὶ μικροπρεπέστατα μᾶς ἐζήτει συγγνώμην δι' ὅλα καὶ ἤθελε τὴν φιλίαν μας κτλ. Ἄν μετενόησεν ὁρθῶς ἀμφιβάλλω. Ἴσως πρὸς ἐμὲ ἔδειξε μετάνοιαν διὰ νὰ μάθῃ τίς τῶν Γερμανῶν εἶπέ τι κατ' αὐτοῦ, πρὸς δὲ τὸν Ρύσιον διὰ νὰ τὸν κάμῃ πάλιν διδάσκαλόν του καὶ διὰ νὰ μὴ γράψῃ τι κακὸν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἄν θὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας νὰ ἰδοῦμεν, καὶ πῶς ἔπειτα. Ἐγὼ ὅμως κάμνω καλὰ εἰς στενωτέραν σχέσιν νὰ μὴν ἔμβω μετ' αὐτοῦ, ἂν καὶ ἄλλως μὲ φαίνεται ἀξιολύπητος ὁ ἄν(θρωπ)ος.

Ἰανουαρίου 6 1842

Ὁ Σγούτας ἐξακολουθεῖ νὰ φέρεται ὑποκλινῶς πρὸς ὅλους καὶ πρὸς τὸν Καστόρχην, τὸν ὁποῖον ἔλεγε ὅτι δὲν ἐγνώρισεν ἐν Ἀθήναις καθὼς οὐδὲ τοιούτους.— Σήμερα εἶναι τὰ Χριστούγεννά μας. Ἐγὼ ὅχι μόνον δὲν ὑπῆγα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καθὼς οὐδ' οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ πρὸς τῇ γαιῶδουρινῇ δουλείᾳ τῆς ὅλης ἡμέρας τὸ βράδυ μόλις εἶχα μισὸν γροσσίκι νὰ τιλώσω τὴν παραδαρμένην. Τοιαύτη ἐορτή! Πλὴν ταῦτα ἀσήμαντα. Σημαντικώτερον

1. καλαισθησία (αἴσθησις) ~ 2. σημ. Κουμανούδη: «προσθήκη 17 Φεβρουαρίου 1842».

ὅτι διηνέχθην μὲ τὸν Μητσόπουλον καὶ ἴσως θὰ τᾶχωμεν παντοτινὰ χαλασμένα, διότι πάρα πολὺ ἄσυμφωνοῦμεν, αὐτόχρομα ἀντίποδες εἴμεθα, ἢ ὥστε νὰ μένωμεν εἰς φιλικὴν σχέσιν. Ὑπολαμβάνω, ὅτι trotz¹ τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν τοῦ καὶ τῶν μαθημάτων τοῦ Ehrhard ἔμεινεν μὲ θεμελιώδεις προλήψεις καὶ ἐπομένως καὶ ὄχι ἀληθῶς ἠθικὸν φέριμον. Εἴθε ὅμως νὰ πατάωμαι, διὰ νὰ ἔχῃ τὸ γένος ἓνα ἄν(θρωπ)ον καλῆτερον. ¹⁷⁷

Ἰανουαρίου 11. Ὁ Καστόρχης μεῖπε καὶ αὐτὸς ὅτι βλέπει τὸν Μητσόπουλον, ὄχι ὡς ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἀλλὰ σκυθρωπὸν κττ. καὶ ἐρωτήσας αὐτὸν τοῦ εἶπε ὅτι τὸ κλίμα τὸν κάμνει κττ.! {Ἐγὼ νομίζω ὅτι μέλλων νὰ πατήσῃ τὴν Εὐρώπην εὐθὺς ἐπρόγραψε τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ τινὰς κανόνας τοῦ βίου μονοτρόπους καὶ ἐσφαλμένους, χωρὶς νὰ περιμεῖνῃ ὀλίγον πρῶτα νὰ ἰδῇ, ὁποῖαν προσβολὴν θὰ τοῦ κάμῃ ὁ νέος κόσμος, καὶ ἂν ἦναι ἀναγκαῖοι ἐκεῖνοι οἱ κανόνες ἢ περιττοὶ ἢ μεταβλητέοι. Οὕτως λοιπὸν ζῇ προληπτικῶς ἀδικῶν καὶ τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἑαυτὸν τοῦ. Ἄν ἦτον καὶ φύσει ὑποπτος μορφώνει ἐπὶ πλεῖον τὸ φυσικὸν τοῦτο προσόν}.

(Ἰανουαρίου) 12. Νύκτα. Ἐρχομαι ἀπὸ τὸ δεῖπνον οὕτως εἰπεῖν παρὰ τῷ Σγούτῃ, εἰς ὃπερ ἐκαλέσθημεν διὰ τὴν αὔριον ἀρχὴν τοῦ νέου μας ἔτους, εὐφράνθημεν ἱκανῶς. Ἐγὼ ὅμως εἶχα μίαν ἄχαρον Seite² ὡς διενεγμένος μὲ τὸν Μητσόπουλον. Μᾶς ἔδειξεν ὁ Σγούτας τινὰ αὐτόγραφα τοῦ Μ. Βότσαρη (ἀνορθόγραφον) καὶ τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη καὶ τοῦ Χατζῆ Χρήστου τὰ ὁποῖα τις (Durow ?) Γερμανὸς (παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ) τῷ ἔδωκε νὰ τὰ μεταφράσῃ ὡς εἶπε. Κατ' αὐτὰς μεῖπεν ὁ Καστόρχης ὅτι θέλει νὰ κάμῃ ἀπολυτῆριον διατριβὴν περὶ Ὀμήρου, ὅμως φαίνεται ὄχι γραμματικὴν. Ὁ Εὐστρατιάδης δὲν ἦτον εἰς τὸ δεῖπνον ἀτόπως ποιήσας, κατ' ἐμέ. Κάμνει ὅμως αὐτὸς τοιαῦτα.

(Ἰανουαρίου) 13. Ὁ Ranke ἐξεφράσθη ὀλίγον σήμερον ἐπὶ καθέδρας τί φρονεῖ ἐν γένει περὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως· περιέργως ὅμως εἰσήγαγε τὰς περὶ τούτου ἐκφράσεις τοῦ «obwohl mein Amt nicht ist Politik zu lehren, sondern Geschichte». ³ Ὅμως, εἶπεν, εἴμπορεῖ νὰ θεωρήσῃ τὸ πρᾶγμα allgemeiner⁴ καὶ λέγει, ὅτι δὲν ἦτον πρέπον νὰ καταφρονηθοῦν ὅλα τὰ πα-

1. παρὰ (τὶς φιλοσοφικὰς σπουδὰς τοῦ) ~ 2. πλευρὰ ~ 3. ἐνῶ ἡ θέσις μου δὲν εἶναι νὰ διδάσκω πολιτικὴ ἀλλὰ ἱστορία ~ 4. γενικότερα.

λαιὰ τοῦ κράτους καὶ νὰ τεθοῦν τὰ ἀλάνθαστα δῆθεν νέα. Ἀλήθεια ἐνυπάρχει τις εἰς τὰ νέα πλὴν κτλ. Ὁ Mounier ὅστις ἐπρόβαλε τὴν περὶ τῶν δικαίων τοῦ ἀνθρώπου (ἐπὶ τῆς *constituierenden Versammlung*)¹ ἔρευναν, τὰ ἀθέτησε κατὰ μέρος ἔπειτα καὶ εἶπε τὸ ἥμαρτον. Ἐδείχθη ἡ μὴ παντελὴς ἀλήθεια τούτων καὶ ἄλλων, ὅτι τὴν σήμερον ἐπικρατεῖ βασιλεία ἐν Γαλλίᾳ ὅχι πολὺ διάφορος τῶν ἄλλων τῆς Εὐρώπης, ἂν καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς εἶναι ἄλλη (*Ursprung revolutionär*).² Ἔλαβαν ὁμῶς ἀναγκαίως πολλὰς ἰδέας ἀναλόγους (λέγει) τῶν ἐπαναστατικῶν καὶ τὰ ἄλλα κράτη τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν νομοθεσίαν των. Τί τὰ θέλεις, μὲ φαίνεται ὁ ἄν(θρωπ)ος πολλὰ χλιαρός, ἴσως διότι διδάσκει ἐν Βερολίνῳ. 178

Ἰανουαρίου 16. Τοῦτο τὸ χειμερινὸν ἐξάμηνον μὲ εἶναι τὸ δυσαρεστότατον τῶν ὧσων διέτριψα ἐν τῇ Γερμανίᾳ. Οὔτε διὰ ἀνέχειαν, οὔτε διὰ κακοκαιρίαν, οὔτε δι' ἀσθένειαν, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο, δι' ὃ δὲν ἔπρεπε, διὰ τὴν σπουδὴν μου. Τὸ τέλος ἐγγίζει καὶ ῥαθυμεῖν δὲν πρέπει. Καλά. Πλὴν τί νὰ ἐναγκαλισθῶ ὥς κύριον ἔργον μου ταλαντεύομαι. Σήμερα ἔμαθα ὅτι ὅστις θέλει νὰ ἐξετασθῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐκλέγει μίαν τῶν τεσσάρων τούτων κλάσεων 1. Lat(ein)-Griech(isch)-Deutsch 2. Geschichte u(nd) Geographie, 3. Mathematisch u(nd) Physikalisch, 4. Theologie u(nd) Hebräisch (?)³ καὶ ἐξετάζεται, ἂν θέλῃ δὲ καὶ εἰς τὰς ἄλλας. Ἐγὼ ἠδυνάμην νὰ ἐκλέξω τὰς πρώτας δύο. Πλὴν τί διατριβὴν νὰ γράψω. Τοῦτο δὲν μὲ τὸ λέγει τις;! Νὰ μείνω ἄλλα δύο ἐξάμηνα ἐδῶ ἢ μόνον τὸ θερινόν; Νὰ ὑπάγω εἰς τὸ Παρίσιον ἢ ὅχι; Νὰ δοθῶ εἰς τὴν τέχνην, φιλολογίαν ἢ ἱστορίαν ὅλος; Ὡ πόσον μετανῶ, ὅτι ἔχασα τόσον πολύτιμον καιρὸν εἰς τὸ Μόναχον! 2 χρόνους χωρὶς ἄλλο τοὺς ἔχασα ἐκεῖ. Αὐτὴ ἡ ἀνησυχία μὲ κάμνει νὰ ἀμελῶ καὶ τὴν ἀνταπόκρισίν μου μὲ τοὺς φίλους καὶ ἄλλα.— Ὁ Καστόρχης μᾶλεγε σήμερον ἂν θέλω νὰ δοθῶ ἐγὼ εἰς τὴν νέαν τῆς Ἑλλάδος ἱστορίαν, νὰ δοθῇ αὐτὸς εἰς τὴν παλαιάν. Μεῖπε πρὸς τούτοις ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι προχωροῦν τὴν σήμερον καὶ εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ εἰς τὴν μάθησιν περισσότερον παρὰ οἱ στερεοελλαδίται διότι αὐτοὶ εἶναι στρατιωτικότεροι καὶ δὲν θέλουν νὰ καταγίνωνται τόσον εἰς τὴν γεωργίαν, σπουδὴν κτλ. Πλὴν βέβαια μὲ ἐξαιρέσεις, νομίζω,

1. συντακτικῆς ἐθνοσυνέλευσης ~ 2. ἐπαναστατικὴ προέλευση ~ 3. ¹Λατινικὰ-Ἑλληνικὰ-Γερμανικὰ ²Ἱστορία καὶ Γεωγραφία ³Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες ⁴Θεολογία καὶ Ἑβραϊκὰ (·)

διότι εἰς τὴν Λεβαδεῖαν εἶναι εὐζωΐα καὶ ἡ Φθιῶτις ἀγαπᾷ τὴν σπουδὴν, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κ(αστόρχης) μεῖπε. Μεῖπεν ὅτι φιλελευθερώτεροι οἱ Στερεοελλαδίται, οἱ δὲ Πελοπ(οννήσιοι) φίλαυτοι. Ὅμως λέγει ὅχι οἱ Θεσσαλοὶ (ἐξαιρουμένων τῶν παλληκαρίων) καὶ οἱ Ζαγορίται. Ἐκείνους τοὺς λέγουν Γερονίκοι (καὶ πιναροὺς). Τοὺς Ἀκαρνᾶνας καὶ Σουλιώτας λέγει γενναίους κτλ. Ὅτι οἱ Ρουμελιῶται ἐν γένει εἶναι ἀπλούστεροι καὶ γενναϊότεροι παρὰ οἱ Πελοπ(οννήσιοι) τὸ ἦκουσα καὶ ἀπὸ ἄλλους. Πόθεν προέρχεται τοῦτο. Νὰ ᾔῃαι ἄρα γε τοῦτο ὡς ἐκ τῶν συστατικῶν μορίων τοῦ ἔθνους erklärlich?¹ |⁷⁹

Ἡμερολόγιον 1842

Ἰανουαρίου 20. Τὰ Deutsche Jahrbücher ἔχουν τῷ ὄντι τάσιν καταστρεπτικὴν τῶν πάντων. Μάλιστα δὲ τὰ τῆς θρησκείας προσβάλλουν. Ἦδη καὶ ἄλλοτε εἶχα ἀναγνώση κατακρίσεις θρησκευτικῶν εἰκόνων, μάλιστα τῆς Παναγίας, ὡς ἀκαταλήπτου καὶ ψευδοῦς ἀντικειμένου, ὅτι πρέπει νὰ τὰ φήσουν τὰ τοιαῦτα οἱ ζωγράφοι, ὡς νὰ δίδονται εἰς τὴν ἱστορικὴν ζωγραφίαν, διὰ νὰ παριστάνουν τὸ μεγαλουργὸν τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐμφαινόμενον εἰς τὰς πράξεις του.— Καὶ σήμερον πάλιν ἀνέγνωσα εἰς αὐτὰ φιλιππικὴν κατὰ τῆς Παναγίας ὡς μηδενὸς ἀντικειμένου οὐδὲ τῆς ποιήσεως. Ἐξέδωκέ τις δηλ(αδῆ) die Glorie der heiligen Jungfrau² εἰς ποιήματα καὶ ἐπικρίνοντες αὐτὸ οἱ Χρονικοὶ ἐκφράζουν τὰ δόγματά των ἀφορμὴν λαμβάνοντες τὸ βιβλίον, ὡς συνειθίζουσιν πάντοτε. Λέγουν λοιπόν, ὅτι τοὺς εἶναι widerliche Gestalt³ αὐτῇ ἡ Παναγία μὲ τὴν ἀειπαρθενίαν της, ἥτις δὲν κινδυνεύει ποτὲ νὰ χαθῇ· ἂν ἐκινδύνευε τότε θὰ ἦτον ἀρμόδιον ἀντικείμενον ποιήσεως. Ἐως τῶρα ἀπατῶντο οἱ ἐκλαμβάνοντες αὐτὴν ὡς τι ποιητικὸν στοιχεῖον τοῦ χριστιανισμοῦ. Προεσεπιφέρουν δὲ καὶ ἱστορικὰς τῷ ὄντι εἰδήσεις περὶ τῆς καταχρήσεως τῆς λατρείας τῆς Παναγίας παρὰ τοῖς Καθολικοῖς, ὅτι δηλαδὴ εἶχεν ἐξωκείλῃ εἰς σωματικὴν ἀπὸ μέρους τῶν ἀνδρῶν, μάλιστα τῶν Ἰησουϊτῶν, καθὼς ἡ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ μέρους τῶν γυναικῶν. Εἶχαν δηλ(αδῆ) εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τοῦ σώματος τῆς παναγίας μέλη ἰδίᾳ προσευχὰς ὡς καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τις ἁγία Veronika Juliani ᾔθελε ποτὲ νὰ μάθῃ ubi nam esset praeputium Christi⁴ καὶ ὦ τοῦ θαύματος τὸ ἡσθάνθη παραυτίκα in ore cum dulcissimo sapore⁵ καὶ τξ. καὶ θέλησε νὰ τὸ συλλάβῃ, κατέβη κάτω τὸν

1. ἐξηγήσιμο ~ 2. τὴ δόξα τῆς Παναγίας ~ 3. ἀηδιαστικὴ μορφή ~ 4. ποῦ ἦταν λοιπὸν ἡ ἀκροβυστία τοῦ Χριστοῦ ~ 5. στὸ στόμα μὲ γλυκύτατη γεύση.

λάρυγγα καὶ ἄλλα. Νὰ ἰδοῦμεν ποῦ θὰ ἔβγῃ τὸ πρᾶγμα μὲ τὸν καιρὸν. ¹⁸⁰

Ἰανουαρίου 26. Ἀπόψε εἴχαμεν ἔκλειψιν σελήνης, τῶν τριῶν τεταρτημορίων αὐτῆς. Ὡς τρεῖς ὥρας διήρκεσε τὸ Ab und zunehmen derselben.¹ Δὲν τὴν εἶδα ἐγὼ εἰς τὸν μέγιστον βαθμόν, πλὴν ἀρκετά. Πρώτην φορὰν εἶδα τοῦτο τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἐκάστοτε ὅταν ἐπανέρχεται ἀναφαίνεται τρόπον τινα ὡς ἐπουράνιον τρόπαιον τῆς ἐπιστήμης, ἥτις νικᾷ τὴν ἀμάθειαν καὶ προλέγει τοιαῦτα. Ἐγραψα τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀργὰ περὶ τὰς ἑνδεκα ὑπὸ τὸ διαυγέστατον φῶς τῆς πρὸ ὀλίγου πενθοφορησάσης σελήνης.

Ἰανουαρίου 30. Ἐπήγαμεν ἡμέρα κυριακῇ μετὰ τὸ γεῦμα ἐγώ, ὁ Καστόρχης, Ῥύσιος, Κοτζᾶς, Nager καὶ ἄλλος τις νομικὸς Ἑλβετὸς εἰς τὰ Zelter² καὶ ἐμείναμεν πολὺ. Ὁ Κοτζᾶς ἤνοιξε λόγους φυσικοὺς μὲ τὸν Nager καὶ Καστόρχην καὶ ἐφέρετο ἀρκετὰ arrogant³ καὶ ὄχι μετρίως. Ὁμιλοῦσε περὶ στοιχείων μὲ τὸν Nager καὶ ἔλεγεν ὅτι ἔκαμε πειράματα καὶ ὅτι ἤϊρε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Ἴσως. Πλὴν δὲν ἐναντιοῦτο καθὼς ἔπρεπε τῷ Nager, ὅστις κατὰ τὰς παραδεδεγμένης φυσικᾶς ἀρχὰς τακτικὰ ἐπροχώρει. Παραμοιῶς τὸ ἔκαμε καὶ μὲ τὸν Καστόρχην περὶ ὀπτικῶν ἀντικειμένων. Αὐτὸς δηλ(αδῇ) ἔχει τινὰ ἰδιὸν του ἢ παρ' ἄλλου παραδεδεγμένον τρόπον τοῦ ἐξηγεῖν τὰ φαινόμενα καὶ ὅταν γίνῃ λόγος περὶ πραγμάτων, δὲν προσιμιάζεται διὰ νὰ ἰδεάσῃ τὸν συνδιαλεγόμενον του περὶ τοῦ Standpunkt⁴ ὁποῦ βαστᾷ ἀλλὰ ἐν τῷ μέσῳ εὐθὺς ἐναντιοῦται καὶ ἀποφαίνεται ὡς ἀπὸ τρίποδος τὰς γνώμας του κτλ. ὅτι αὐτὸς καταλαμβάνει τὰ πράγματα πῶς ἔχουσιν ἀληθῶς. Ἡ δὲ im Gange⁵ οὕσα ἐπιστήμη λανθάνεται! Εἶναι δὲ καὶ πολὺ καταφρονητικὸς πρὸς τὸν Schelling, τὸν λέγει ὅτι ποτὲ ἰδιὸν τι δὲν ἐγέννησε, καὶ τῶρα φλυαρεῖ. Διὰ τί λοιπὸν τὸν ἀκούεις καὶ πάσχεις πολλαπλοῦν κακόν, τὸν ἠρώτησεν ὁ Ῥύσιος, χάνων τὸν καιρὸν καὶ τὰ χρήματά σου; Διὰ τί τὸ πῆρρα, λέγει, ἅπαξ τὸ μάθημα. Καὶ ὅμως ἀντιγράφει ἔπειτα μὲ μεγίστην ἐπιμονήν, τὰ ὅσα γράφῃ εἰς τὸ μάθημα. Ἴσως διὰ νὰ τὸν ἀναιρέσῃ. Τὸν ἤκουε δὲ καὶ ὅλον σχεδὸν τὸν καιρὸν εἰς τὸ Μόναχον, ὥστε ἂν τῷ ὄντι δὲν λέγει τίποτε τῶρα ὁ Schelling καὶ εἶναι χείρων ἑαυτοῦ, διὰ τί πάλιν νὰ τὸν ξανακούῃ. Καὶ τοὺς Hegelianοὺς δὲν τοὺς παραδέχεται. Εἰς τὸ Seminarium τοῦ Gabler, λέγει, προχθὲς τοὺς ἔκαμεν ἄνω κάτω ἀναιρῶν τὸν Hegel.— Νά, ἐγὼ

1. ἡ ἔκλειψις ~ 2. (στὶς) σκηνὲς ~ 3. ἀλαζονικὰ ~ 4. τῆς θέσης ~ 5. ἐν ἐξελίξει.

νὰ εἰπῶ τὴν γνώμην μου. Ἀνέγνωσε πολλὰ φαίνεται καὶ σκέπτεται καὶ ὅλας, δὲν ἀμφιβάλλω, καὶ εὐρίσκει ἅτι τι μερικὸν μόνον, τὸ ὅποιον πείθεται ὅτι εἶναι ὀρθὸν καὶ ἴσως ὅχι ἀτόπως ἐνίοτε. Καὶ ἔτσι τὸ προσαρμόζει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἄτοπα, τὸ ὅποιον εὖρημα ἴσως ἀπὸ ἄλλον πρὸ αὐτοῦ ἀνεπτύχθη συστηματικῶς καὶ ἐντελῶς. Τοιούτους τινες Gedanken¹ εἰμφορεῖ νὰ ἔχη πολλοὺς καὶ νὰ τὸν συγχύζουν εἰς τὸ μάλιστα ἀκολουθίαν ἰδεῶν ἀπαιτοῦν μάθημα τῆς φιλοσοφίας. Φαίνεται δὲ προσέτι καὶ τοὺς παλαιοὺς Ἑλληνας ἐν πολλοῖς ἐκθειάζων πρὸς ζημίαν τῶν νεωτέρων. ¹⁸¹ Τῆς αὐτῆς γνώμης μέμνησαν καὶ ὁ Ῥύσιος καὶ ὁ Καστόρχης, ὅταν ἐπεστρέφωμεν καὶ τὰ ἐλέγαμεν. Ἐνθυμοῦμαι τῶρα ὅτι πρὸ ἡμερῶν μεταξὺ ἡμῶν ἐμοῦ δηλ(αδῆ) καὶ τοῦ Nager περὶ ζωγραφικῆς ὁμιλούντων, ἀπεφήνατο, ὅτι τοῦ Καντιανοῦ (sic) τὰ ἀριστουργήματα τὰ ἔχει ἢ πινακοθήκη τοῦ Μονάρχου. Καὶ ἂν ἐγὼ μὲ τρόπον δὲν τὸ ἐσκέπαζα τὸ πρᾶγμα ἤθελε γίνῃ καταγέλαστος εἰς τὸν Nager. Ἦκουσε φαίνεται ποτὲ τῶνομα τοῦ Titian καὶ ἠθέλησε ἅτι νὰ εἰπῇ καὶ αὐτός. Ἀσυγχώρητος αὐθάδεια καὶ μάλιστα ἐνῶ παντελῶς δὲν ἐπαῖει τῶν τοιούτων, καὶ οὔτε ἔχει τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Titian ἢ πινακοθήκη τοῦ Μονάρχου.— Ὁ Σγούτας πάλιν, ἐμάθομεν, ἐκαυχῆθη εἰς συμπόσιον ὅτι ἠξεύρει 6 γλώσσας κατατάσσων καὶ τὴν ῥωσικὴν καὶ τουρκικὴν μεταξὺ αὐτῶν, πρᾶγμα ὅλως διόλου ψευδὲς καθὼς λέγει ὁ Ῥύσιος καὶ βλέπω καὶ ἐγώ. Δὲν ἐσωφρονίσθη λοιπόν. De more!² Ὁμπρὸς παιδιὰ.

Φευρουαρίου 3. Ὡ πόσαι παραφωνίαι εἰς τὸ μέλος τὸ ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου μας! Ἐν Λονδίῳ ψωμοζῆτεῖ μία μεγάλη κλάσις πολιτῶν ἢ ἀθροισομένη κατ' ἀγέλας εἰσδύει βιαίως εἰς τὰ ψωμοπωλεῖα διότι οὐδὲ δουλειὰν νὰ δουλεύσῃ δὲν εὐρίσκει· καὶ στέλλεται ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ Nigerexpedition³ διὰ νὰ παύσῃ τὴν αἰχμαλωτοπρασίαν εἰς τὴν καρδίαν τῆς Ἀφρικῆς, ἐμπροσθεν τῆς πόλης τοῦ Νυσσίου στέκει πυραμῖς ἀπὸ χιλιάδας σερβικῶν κεφαλῶν τῶν 1816 καὶ πολεμεῖται ἡ Κίνα ἀπὸ τοὺς Βρεττανοὺς διὰ νὰ πολιτισθῇ λέγουν βιαίως. Καὶ τόσα ἄλλα. Αἱ Thierquälereigesellschaften⁴ εὐρίσκουν μέλη, αἱ zum besten der orientalischen Christen,⁵ ὅχι! Καὶ τὸ ὅλον παραφωνεῖ τὴν σήμερον εἰς θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ καὶ τὰ μέρη

1. στοχασμοὺς ~ 2. γιὰ τὸ ἦθος! ~ 3. ἀποστολὴ στὸν Νίγηρα ~ 4. σύλλογοι κατὰ τοῦ βασιανισμοῦ τῶν ζώων ~ 5. γιὰ τὸ καλὸ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς.

παρομοίως. Κεγώ, ἐν ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά, ὁμοιάζω, φαίνεται, τὸν περὶ ἐμὲ κόσμον καὶ παραφωνῶ. Καὶ ὅμως ἡδυνάμην νὰ ἔχω τὰς χορδὰς τῆς ψυχῆς μου ἡρμωσμένας ἂν ἤθελα. Ἄν ἤθελα; Ἰδοὺ θέλω! πλὴν διὰ τί δὲν εἵμπορῶ; Λοιπὸν τὸ θέλαιν ἐπηρεάζεται ἔξωθεν; Δὲν πιστεύω ἂν καὶ βιάζομαι νὰ τὸ πιστεύσω. Ὑπάρχουν ἴσως πολλῶν βαθμῶν θελήσεις. Τοὺς βαθμοὺς αὐτοὺς διὰ νὰ τοὺς ἀναβῇς ὡς τὸν ὑπέρτατον, ὅστις ἔπειτα εἶναι ὁ θρόνος τῆς ἐλευθερίας πρέπει νὰ ἔχῃς, ὦ ἄνθρωπε, δύναμιν. Ἄν ἦναι παρελυμένα τὰ γόνατά σου πῶς θὰ κινηθῇς εἰς τὰ ἄνω. Λοιπὸν διὰ διαίτης κραταιοῦ καὶ θέλε κατ' ὀλίγον ἕως οὗ νὰ ὑψωθῇς εἰς τὴν ἀληθινὴν σου θέσιν, νὰ γίνῃς ἐλεύθερος.¹⁸²

Φευρουαρίου 3. Ἐσπέρας. Ἐμβῆκεν καὶ ὁ Φευρουάριος λοιπόν, ὁ τελευταῖος ἴσως χειμωνικὸς μὴν τῆς ἐν Γερμανίᾳ διατριβῆς μου, καὶ πόσας ἀνάγκας εἰσέτι ἔχω. Ἐξωτερικὰς δηλ(αδῇ) τῆς σπουδῆς, ἐνῶ ἐσωτερικὰς τῆς ψυχῆς, τῆς ἡθικῆς μορφώσεως ἀπὸ μίαν *mir leider nur allzu bekannte Seite*¹ οὐδὲ μίαν δὲν ἐθεράπευσα. O Gott, warum kann ich doch zu keinen festen Entschlüssen gelangen?!² Τὰ μέλλοντα ναί, δύναμαι εὐκολώτερον νὰ τὰ προσδιορίζω. Λόγου χάριν, ὅτι πρέπει εἰς τὴν πατρίδα μου ἀπελθὼν νὰ συνάξω καὶ τὰ παραμύθια μας πρὸς τοῖς τραγουδίοις μας, καὶ πρὸς τῇ ζητήσῃ παλαιῶν χειρογράφων, καὶ τοῦτο νὰ ἦναι σκοπὸς μου πρὸς τὸν ὅποιον νὰ μὴ παύσω νὰ σπεύδω μ' ὅσας ἔχω δυνάμεις (διότι ἤδη ἄρχισαν καὶ βλάχικα παραμύθια νὰ συνάζονται ἀπὸ τινας. Schott, ἴδε Ausland Januar 1842). Ναί, αὐτὰ τὰ προσδιορίζω καὶ ἐλπίζω ὅτι ἂν ζήσω θὰ τὰ ἐκτελέσω κιόλας, πλὴν διὰ τί τόση ἀταξία καὶ ταραχὴ πρὸς τὸ παρόν; ἀνορεξία πρὸς σπουδὴν, ἀμέλεια τῆς πρὸς τοὺς φίλους μου ἀλληλογραφίας, ἀναποφασία ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ἐπιχειρήσεις τῆς σπουδῆς μου! O Gott, erbarme dich meiner!³

Ἐλπίς, τὸ θεῖον δῶρον 'ς τοὺς ἀνθρώπους

Τὸ ὄρατὸν εἰς καθενὸς τὰ μάτια

Καὶ ἐφικτὸν εἰς καθενὸς τὰ πόδια

Καθὼς θαρρεῖ, ὦ φύσησε μακρόθεν {ρούφηξε;}⁴

Πνοὴν δυναμοδότην κείς ἐμένα

Νὰ δυνηθῶ νὰ φθάσω τὸν λιμένα.(?)

1. πλευρὰ τὴν ὁποία δυστυχῶς ξέρω πολὺ καλὰ ~ 2. Θεέ μου, γιατί δὲν μπορῶ νὰ καταλήξω σὲ σταθερὲς ἀποφάσεις; ~ 3. Θεέ μου, ἐλέησέ με! ~ 4. διόρθωση τοῦ φύσησε.

Φεβρουαρίου 21. Ἀπόψε δὲν ἤξεύρω κατὰ ποίαν association des ideés¹ ἐνθυμήθην τὸν διδάσκαλόν μου εἰς τὰ σερβικὰ Περὸ οὗ ἔκοφαν τὴν γλῶσσαν. Ὡ ποίαν unheimlichen² ἐντύπωσιν μέκαμεν ἡ ὄψις του. Τρόπον τινὰ ἐθεώρουν Verbrechen³ ἐπάνω του σεσωματωμένον. Τῶρα δὲν αἰσθάνομαι οὕτως. Ἄλλως ἀντιλαμβάνομαι τὰ πράγματα. Ἀλλὰ ἡ φονεὺς ἐν Συλλήστρα καὶ ἡ Birnbaum ἐν Μονάχῳ δὲν μέκαμαν τινὰ σημαντικὴν ἐντύπωσιν. Ἡ μεταβολὴ πρέπει νὰ ἐνήργησεν ὡς πρὸς τὸν Πέρον πολὺ· πρῶτα τὸν εἶχα δάσκαλόν μου, καὶ ἔπειτα ὡς κατὰδικον κολοβωμένον καὶ χωρὶς ἄλλο seinem Bettel Schicksale entgegengehend⁴ τὸν εἶδα. Ἐπα-
ρατήρησα ἐπ' αὐτῇ τῇ εὐκαιρίᾳ ὅτι ἐλησμόνησα τοὺς 2 ἄνδρας οἵτινες πρῶτοι μ' ἐδίδασξαν Γερμανικὰ ἐν Βελιγραδίῳ εἰς τοῦ Ἰάννη τὸ σπῆτι καὶ παρὰ τῷ βουνῷ καὶ αὐτοὺς καὶ τὰ ὀνόματά τους, ὅλως διόλου! ¹⁸³

Φεβρουαρίου 23. Ἀνέγνωσα εἰς τὰ Deutsche Jahrbücher eine vorläufige Selbstanzeige eines Werkes von einem gewissen Daumer aus Nürnberg, worin am allerklarsten bewiesen sein soll, dass der Molochdienst bei den alten Hebräern ein legaler nationaler Cultus sei in den Mosesbüchern etc. enthalten. Somit bekommt die ganze biblische Theologie eine andere Stellung.⁵ ὅτι εἶχαν βωμοὺς ἐσχάρας πεφυρωμένας ὅπου ἔθετον ἀνθρώπους τῷ Ἰεχωβᾶ, ὅτι ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης δὲν εἶχε τάχα τὰς πλάκας τοῦ νόμου ἀλλὰ στάκτην τοιούτων τεθνεώτων κτλ. (als Anhang⁶ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἴσως ἐκ τῆς Ἀμερικῆς καὶ ὄχι ἐκ τῆς ἐν Ἀφρικῇ Αἰγύπτου, ὅπου οὐδὲ ἦσαν. Καὶ οἱ Ἰνδοὶ λέγει παραδέχονται διπλὴν Αἰγύπτον. Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ Ἑβρ(αῖοι) (καὶ Αἰγύπτιοι) ἐξ Ἀμερικῆς, τότε τὰ 40 ἔτη τῆς Μωσαϊκῆς ἐξόδου πιθανὰ γίνονται κτλ.) ἀποδείξεις ὅμως δὲν εἶχε τὸ ἄρθρον, ὅμως ἦτον μὲ τὴν μεγίστην πεποίθησιν γραμμένον. Νὰ ἰδοῦμεν!

Φεβρ(ουαρίου) 26. Μὴν πιστεύης λέγουν ὀνείρατα! Καλά! ἄλλον ἂς πᾶ νὰ τὰ λέγουν αὐτά, ὅχι ἐμέ. Ἐγὼ ἤδη ἔχω καὶ ἄλλα δεῖγματα ἐκβάσεως

1. συνειρμὸς ~ 2. τρομακτικὴ ~ 3. τὸ ἔγκλημα ~ 4. νὰ βαδίζει πρὸς τὴν τύχη του σὰν ζητιάνος ~ 5. μία πρόχειρη ἀγγελία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, κάποιον Daumer ἀπὸ τῆς Νυρεμβέργης, ἐνὸς ἔργου στὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται δῆθεν μὲ πλήρη σαφήνεια ὅτι ἡ ὑποταγὴ τῶν ἀρχαίων Ἑβραίων στὸν Μολῶχ εἶναι μιὰ νόμιμη ἐθνικὴ λατρεῖα ποὺ ἐμπεριέχεται στὰ βιβλία τοῦ Μωυσῆ. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ βιβλικὴ θεολογία ἀποκτᾶ μιὰ ἄλλη ὑπόσταση ~ 6. ὡς παράρτημα.

τῶν ὀνείρων μου, καὶ δὴ καὶ προχθὲς ξημερώνοντας Παρασκευὴ εἶδα ὅτι ἤμην εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Βιδινίου, τὸ ὁποῖον δηλοῖ ξενιτεῖαν, καὶ ἰδοὺ λαμβάνω σήμερον γράμμα ὁποῦ μὲ γράφουν νὰ ὑπάγω εἰς τὸ Βελιγράδι νὰ γίνω [[Haus]] Hofmeister!!!! Das ist eine Welt! Das ist deine Welt!!!! Χθὲς εἶδα τὸν Götz von Berlichingen καὶ μᾶρσεν ὡς πόνημα πολλὰ καλόν, ὡς δοξάζον τὴν προσωπικὴν ἐνὸς ἀτόμου ἀνδρείαν. Πόσον δύναται οὗτος ὁ Götz νὰ ἐνθουσιάσῃ τὰ παλληκάρια τῆς Ἑλλάδος μας, ὅταν τὸν ἰδοῦν νὰ περιγελᾷ τοὺς κριτὰς καὶ νὰ διώκῃ μὲ δύω παλληκάρια του σχεδὸν τάγμα ὁλόκληρον τῶν Αὐτοκρατορ~~ο~~ικῶν, περικλεισμένος εἰς τὸν πύργον του νὰ χύνῃ μολύβια καὶ εἰς καιρὸν παύλας νὰ τρώγῃ μὲ τὴν γυναῖκα του καὶ μὲ τὰ παλληκάρια του εἰς μίαν τράπεζαν. Ἐγὼ θαρρῶ θὰ τρελλάνῃ τοὺς Ἑλληνικοὺς θεατὰς ἂν παιχθῇ καλὰ. ¹⁸⁴ Διὰ τί; διότι συμφωνεῖ ἡ ὅλη πρᾶξις μὲ τὰ ἴδια τῶν ἡθῆ. Τοὺς τὰ δείχνῃ ὠραῖα εἰς ποιητικὴν ἄποψιν. Καὶ πρὸς τοῦτοις ὁ ἥρωας τοῦ δράματος ἐνάρετος. Τοῦτο εἶναι σημειώσεως ἄξιον. Καὶ διὰ τοῦτο προκρίνω ἂν πρέπῃ νὰ μεταφρασθοῦν εἰς τὴν γλῶσσαν μας οἱ Räuber τοῦ Schiller² ἢ ὁ Götz, τὸν Götz, διότι οἱ Räuber δύνανται νὰ παρεξηγηθοῦν ἀπὸ τινὰ θερμὰ κρανία, ὁποίων δὲν ἀμοιροῦμεν, ὁ δὲ Götz ὄχι. Ὁ Götz εἶναι ἐπιτήδειος νὰ ἐνδυναμόνῃ μόνον τὴν προσωπικὴν ἀνδρείαν τοῦ ἐνὸς καὶ νὰ τὸν διαφυλάσῃ ἐλεύθερον, μὴ ἀποκαθιστῶν αὐτὸν ταπεινὸν τὸ φρόνημα καὶ ἡμερον τοιαύτης ποιότητος, ὁποίους θέλουν τοὺς ὑπηκόους τῶν πολλὰ κράτη, διὰ νὰ τοὺς κάμνουν ὅ,τι θέλουν. Ὅχι, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ᾔῃ μὲν εὐτακτος ἐν καιρῷ ἡσυχίας, νὰ ᾔῃ ὅμως καὶ πάντοτε ἕτοιμος νὰ ὑπερασπίζεται τὰ δίκαιά του καὶ μὲ τὴν σπάθαν καὶ πρέπει νὰ δίδῃ ἑαυτῷ τοιαύτην μορφήν ἀπέναντι τῆς κυβερνήσεως ἐξ ἧς αὕτη νὰ τὸν γνωρίζῃ ποίου νήματος εἶναι καὶ νὰ λέγῃ ὁ ἄνθρωπος οὗτος δὲν θὰ τὸ φάγῃ καὶ νὰ κάτῃ κάτω ἂν μυρισθῇ ὅτι κᾶτι τὸν ἐπιβουλεύμεθα. Τοιοῦτον, νομίζω, πόλιν τὸν Götz δύναται νὰ μορφώσῃ. (Διὰ ταῦτα) μέπαρρακίνησεν καὶ ὁ Sanders νὰ τὸν μεταφράσω καὶ εἶπα Ich wills versuchen!³ Νὰ ἰδοῦμεν.

Μαρτίου 3. Χθὲς τὴν νύκτα εἶδα ἐν ὀνείρῳ τὸν Πύσιον ἀκουμβῶντα

1. [[οἰκονόμος-θυρωρὸς]] παιδαγωγὸς (τῆς αὐλῆς)!!! Αὐτὸς εἶναι ἓνας κόσμος! Αὐτὸς εἶναι ὁ δικός σου κόσμος!!! (Ἀπὸ τὸν Faust τοῦ Goethe) ~ 2. *Die Räuber* (Οἱ ληστές), θεατρικὸ ἔργο (1781) τοῦ Friedrich Schiller ~ 3. θὰ τὸ προσπαθῶ!

εἰς ἓν μέρος ὑψηλὸν ὁπόθεν ἐκινδύνευε νὰ πέσῃ καὶ ἐφοβόμην δι' αὐτόν. Σήμερα πρωῒ πρωῒ ἔρχεται ἡ νοικοκυρά του καὶ μὲ λέγει ὁ Ῥύσιος εἶναι ἄρρωστος καὶ σὲ κράζει. Λοιπὸν μὴν πιστεύῃς ὀνειράτα!

(Μαρτίου) 5. Σήμερα ἢ ἐχθὲς brachte man dem Savigny, der vom Lehramte scheidet einen Fackelzug und zugleich dreien anderen und auch vor einigen Tagen dem Mahrheinnecke und anderen. Auch hierin Knieckerei und Sparen. Herr je! Viele trugen auch umgekehrt ihre Kleider, um sie nicht zu verderben und andere hatten Gassenpack¹ gemiethet, um nicht selbst zu gehen; Also auch diese Ehrenbezeugung verdorben!² {Ἡ παρουσία τοῦ Liszt ἔδωκεν αἰτίαν ἐκτὸς τῶν πολυειδῶν εἰκόνων του καὶ εἰς τρεῖς Carricaturas³ ὡς τὴν σήμερον 8 Μαρτίου. ῥΕπειτα ἔκαμαν καὶ ἄλλας}. 185

Μαρτίου 9. Ἡ ἡμέρα αὕτη εἶναι μία τῶν εὐτυχῶν μου, διότι ἔλαβα ἀπόφε γράμματα ἀπὸ τὸν Πάτμιον καὶ ἀπὸ τὸν Σταθόπουλον, ὅπου ἀνέγνωσα μὲ μεγίστην μου τῆς ψυχῆς χαρὰν εἰς τοῦ Σταθοπούλου τὸ γράμμα αἰσθήματα ἀληθῶς πατριωτικὰ καὶ ἴδια ἐναρέτων ἀνδρῶν καὶ ὄχι παιδιῶν. Περισσότερον δὲ χαίρω, διότι αὐτὸς ὅπου τὰ γράφει δὲν μεῖναι ξένος τις, ἀλλὰ σφικτότατα μὲμὲ συνδεδεμένος. Τοῦ Πατμίου τὰποτρέποντα λόγια χωρὶς ἄλλο προέρχονται μόνον ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὸς εἶναι πρακτικώτερος καὶ προβλέπει ἐμπόδια. Ἐγὼ ὅμως ἐγκρίνω τὴν τάσιν καὶ ἂν καὶ μείνῃ τὸ πρᾶγμα πρὸς τὸ παρὸν ἀνενέργητον εἶναι ἄξιον πάντοτε νὰ ἐπιχειρισθῇ καὶ νὰ τελειωθῇ. Εὖγε σου, ἀρετῇ, ἐσὺ ἐνθουσιᾷς τοὺς ἐραστάς σου, καὶ τοὺς κάμνεις στόλους καὶ ἐδραιώματα καὶ τῶν ἀδυνάτων οἵτινες δὲν εἶδαν τὰ κάλλη σου νὰ ἐνθουσιασθοῦν καὶ νὰ δυναμωθοῦν. Ὁ Σταθόπουλος νὰ ζήσῃ, ἂν ἐγὼ τι δὲν συνεισφέρω λόγου ἄξιον εἰς τὸ γένος. Τὴν παρόρμησίν μου ὅμως εἰς τὰ καλὰ θὰ τοῦ τὴν δείχνω ἀείποτε διὰ γραμμάτων, ὅσον καιρὸν εἴμεθα χωρισμένοι.

Quam gaudeo, ubi etiam hujus generis reliquias

Restare video! vivere etiam nunc lubet!

1. Ἡ λέξις εἶναι τῆς διαλέκτου τῆς Ρηγανίας ~ 2. ἔκαναν λαμπαδηδρομία πρὸς τιμὴν τοῦ Savigny ὁ ὁποῖος ἀποχωρεῖ ἀπὸ τῆ διδασκαλίας, καὶ συγχρόνως πρὸς τιμὴν τριῶν ἄλλων καὶ πρὶν ἀπὸ μερικὲς μέρες (ἄλλη) πρὸς τιμὴν τοῦ Mahrheinnecke καὶ ἄλλων. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τσιγκουνιὰ καὶ οἰκονομίες. Θεέ μου! Πολλοὶ ἔβαλαν τὰ ροῦχα τους τὸ μέσα ἔξω, γιὰ νὰ μὴν τὰ χαλάσουν, καὶ ἄλλοι εἶχαν μισθώσει ζητιάνους ἄστεγους γιὰ νὰ μὴν πᾶνε οἱ ἴδιοι· ἐπομένως καὶ αὕτη ἡ τιμητικὴ διάκρισις εὐτελισμένη! ~ 3. γελοιογραφίαι (σὲ ἐφημερίδες).

Πῶς χαίρω, βλέπων ὅτι ζοῦν καὶ λείψανα

Τοιούτου γένους! ζήσωμεν λοιπὸν ἔτι!

Μαρτίου 10. Ὁ Πάτριος γράφει τῷ Ῥυσίῳ, ὅτι εἰς Heidelberg ὁ Δελιγιάννης καὶ οἱ λοιποὶ Πελοποννήσιοι ἔκαμαν ἑταιρείαν καὶ δὲν ὁμιλοῦν τοὺς ἄλλους χωρὶς τινὰ αἰτίαν!!! ὅτι ὁ Δηλιγιάννης διὰ οὐδαμινὰ πράγματα ἔκραξε εἰς τὰ πιστόλια τὸν φιλήσυχον Φρεαρίτην καὶ μὴ δεχθέντα τοῦτο τὸν ἐγκάλεσε εἰς τῶν Seniorum τὸ Convent¹ οἷτινες τὸν ἐκήρυξαν εἰς Verschiess!!!² Ὅτι ὁ Μητσόπουλος ἔγραψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τοῦ Ῥυσίου, ὅτι νὰ μὴ ἐλπίζουν ἀπ' αὐτὸν τίποτε!!! Ἐδῶ πάλιν ὁ Καστόρχης διενεχθεὶς μὲ τὸν Ῥύσιον χωρὶς σχεδὸν κἀνένα λόγον καταδέχεται νὰ κάμνη gemeinschaftliche Sache³ μὲ τὸν ἀχαρακτήριστον Σγούτταν, καὶ νὰ τὸν instruiῇ,⁴ ὥς φαίνεται, κατὰ τοῦ Ῥυσίου!!! Κακὰ καὶ κάκιστα φαινόμενα, ἀλλὰ τί νὰ κάμη τις; Τοιούτοι ἄνθρωποι συμβουλὰς δὲν δέχονται στιγμιαίας. Ἴσως πολυχρόνιος συμπεριφορά μὲ καλητέρους τοὺς τοὺς ἀλλάσσει! Πλὴν καὶ ἂν δὲν ἀλλάζουν, ἡμεῖς ἂν σωφρονοῦμεν δὲν πρέπει μόνον τοῦτο νὰ κλονοῦμεθα εἰς τὰς ἀποφάσεις μας, ἀλλὰ νὰ βαδίζωμεν τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ νὰ διορθώνωμεν τρόπον τινὰ ὅ,τι ἄλλοι φθεύουν. 186

Μαρτίου 10. Ἀνέγνωσα εἰς τὸ Ausland ὅτι ἡ νόσος malaria⁵ ἥτις εἶναι τὸ καλοκαίρι εἰς τὴν Ῥώμην (ἡ φύσις τῆς εἶναι ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ φθίνη τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ τὸν θανατώνῃ εἰς ἓνα δύο χρόνια πολλάκις) δὲν προέρχεται ἀπὸ τὰς ἀναθυμιάσεις τῶν Pontinische Sümpfe⁶ ὥς συνήθως νομίζουν, ἀλλὰ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἄρθρου Hugi παραβάλλων καὶ ἄλλας τοποθεσίας, ὅπου εὐρίσκεται ἡ νόσος αὕτη ὥς εἰς τὴν Καλαβρίαν καὶ Σικελίαν, λέγει ὅτι ἀναφαίνεται εἰς τὸν καιρὸν τῆς μεγίστης ξηρασίας εἰς ξηροτάτους καὶ γυμνοὺς τόπους ἀπὸ βλάστησιν. Ὅταν ἡ βλάστησις εἰσέτι εἶναι, εἶναι ὑγιεινοὶ οἱ τόποι, ἔπειτα προχωροῦντος τοῦ θέρους καὶ καίοντος τὸ πᾶν ἀρχίζει τὸ κακόν. Καὶ συμπεραίνει ὅτι εἶναι τινὰ φθοροποιὰ gasa⁷ ἃ τινὰ ἐξερχόμενα τῆς ποιᾶς γῆς δὲν ῥοφῶνται ἢ δὲν assimillῶνται⁸ μὲ τὴν βλάστησιν (καὶ μάλιστα ἐνῶ ὅλοι οἱ τόποι οὗτοι εἶναι γυμνοὶ ἀπὸ δένδρα) ἀλλὰ μιαίνουσι τὸν ἀέρα ποιῶς καὶ γίνονται θανατηφόρα. Τὰ

1. γενικὴ συνέλευσις τῶν φοιτητῶν (τῶν μετὰ τὸ πρῶτο ἔτος) ~ 2. ἀποδιοπομπαῖο (ξεφτιλισμένο, τὸν ἐξευτέλισαν) ~ 3. κοινὰ πράγματα ~ 4. καθοδηγεῖ ~ 5. ἐλονοσία ~ 6. περιοχὴ μὲ ἔλη κοντὰ στὴ Ῥώμη ~ 7. ἀέρια ~ 8. ἀφομοιώνονται.

δὲ Pontinische Sümpfe ἦτον εἰς τὸν παλαιὸν καιρόν, πλὴν ὅχι φθοροποιά, μάλιστα τὸ ἐναντίον, καρποφόρος τόπος μὲ πολλὰς πόλεις καὶ εὐζωΐας. Ἀλλὰ τὸ ἀληθὲς εἶναι, ὅτι περὶ τὴν Ῥώμην τότε ἦσαν δάση μεγάλα καὶ αὐτὰ ἦσαν ὠφέλιμα διὰ τὰς ἐκ τῆς γῆς τῆς Ῥώμης ἀναθυμιάσεις, ἥτις γῆ εἶναι ὁμοία μὲ τὰς ἄλλας ὅπου ἡ malaria,¹ πλὴν οἱ Πάπαι κατὰ διαφόρους καιροὺς τὰ ἔκοπταν τὰ δένδρα καὶ τὰ ἐπώλουν καὶ οὕτω κατεγύμνωσαν τὰ πέριξ. Ἡ γνώμη αὕτη εὗρεν ὑποδοχὴν καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ Ἰταλίαν.— Κατ' αὐτὰς ὁμοίως ἀνέγνωσα εἰς τὸ Ausland ὁδοιπορίαν εἰς τὴν Καλαβρίαν. Δυστυχία μεγάλη, εἰς πόλεις ἀπὸ 10 χιλ(ιάδας) κατοίκους κττ. κατοικοῦσιν ὥς τρωγλοδῦται εἰς σπήλαια ἄνδρες καὶ ζῶα ὁμοῦ μὲ ἀκαθαρσίαν, χωρὶς χρεΐαις. Δεισιδαιμονία μεγάλη, πτωχεία, προερχομένη εἰς πολλὰ μέρη μάλιστα ἐκ τούτου, ὅτι ὁ πρωτότοκος ὅλα κληρονομεῖ οἱ δὲ λοιποὶ ληστεύουν ἢ ζητεύουν ἢ καλογερεύουν. Τὸν βασιλέα Murat μισοῦν, διότι ἤθελε νὰ τοὺς συστήσῃ σχολεΐά τινα!! Τὸ ἱερατεῖον τὴν κατάστασιν ταύτην τὴν θεωρεῖ εὐχαρίστως.

Μαρτίου 12 ἡμέρα Κυριακῇ. Ἐπεριπατήσαμεν ἐγώ, ὁ Κοτσιᾶς, Διαμαντόπ(ουλος), Landwing καὶ Nager, ὅστις μετὰ μίαν ἐβδομάδα ἀναχωρεῖ διὰ Heidelberg. Ἐφιλονεῖκει μὲ τὸν Διαμ(αντόπουλο) περὶ Rechtmäßigkeit² ἢ μὴ τοῦ νὰ διωχθῇ ὁ Τοῦρκος ἐκ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἤθελε πράγματα, ὅπου δὲν δεχόμεθα ἡμεῖς, ἂν καὶ ἄλλως προσωπικῶς θέλει τὸ καλὸν μας. Τί νὰ τοὺς κάμῃς ὅταν δὲν τιμοῦν μόνον παρὰ τᾶλλα τὸ φυσικὸν δίκαιον! Ὁ Κοτσιᾶς πάλιν ἐξεφράζετο εἰς τὰ seine Lieblingsworte³ ὅτι ἡ φιλοσοφία seit Plato und Aristoteles, wohl an Umfang aber nicht an Tiefe gewonnen hat.⁴ Δὲν τὸ ἐδεχόμεθα. Εἶπαμεν ὅτι τὰ Χριστιανικὰ ἀξιώματα εἶναι ὑψηλότερα τῶν ἐθνικῶν. Εἶπεν ὅτι καὶ αὐτὰ ἔχουν ἀνάλογα πρότερον κτλ. Ὁ Διαμαντόπουλος μεῖπε κατ' αὐτάς, ὅτι ἤκουσε παρὰ τοῦ καθηγητοῦ Ahrens ἐν Μονάχῳ ὅτι εἰς ἓν μέρος τῆς Καλαβρίας ὁμιλοῦν παλαιὰ ἑλληνικά. Τὸ πρᾶγμα καὶ ἀλλαχόθεν, θαρρῶ, τὸ ἤκουσα καὶ πρέπει νὰ ἐρευνήσω ἂν ἀληθεύῃ. Ἰδε τὸν Balbi. 187

Ἰουνίου 23. Πάλιν λαμβάνω τὸν κάλαμον εἰς χεῖρας νὰ σημειώσω τι

1. ἐλονοσία ~ 2. δικαίον ~ 3. ἀγαπημένες του ρήσεις ~ 4. ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη κέρδισε μὲν σὲ εὖρος ὅχι ὅμως σὲ βάθος.

περὶ ἄλλου τινὸς ὄχι περὶ ἐμοῦ. Καὶ τοῦτο ὄχι περὶ τινος καλοῦ πράγμα-
τος. Βέβαια κάλλιον ἤθελεν ἦτον, ἂν ἔγραφα ἐδῶ περισσότερον τὰ περὶ
ἐμοῦ αὐτοῦ. Ὅμως τοῦτο ἐργῶδες. Ἄς γράψω λοιπὸν τὰ περὶ Καστόρχη,
μεθ' οὗ σήμερον συμπεριεπάτησα, καὶ οὗ τινος τὸ φέρισμον καὶ ὁ χα-
ρακτήρ, τὸν ὅποιον ὀλίγον κατ' ὀλίγον γνωρίζω, εἴμπορεῖ νὰ μὲ ὠφελήσῃ
τριπλῶς. Πρῶτον εἰς τὸ νὰ φυλάττωμαι ἀπ' αὐτόν, δεύτερον ἀπὸ τοὺς
ὁμοίους του, τρίτον νὰ μὴν ζηλώσω ποτὲ τοιοῦτον χαρακτήρα. Ἀλλ' ἐπὶ
τὸ προκείμενον. Τοῦτο εἴμπορῶ καὶ συντόμως καὶ ἐκτεταμένως νὰ τὸ
ἐκθέσω ἀλλὰ προκρίνω τὸ σύντομον. Ἐπροσπάθει λοιπὸν μὲ κάθε τρόπον
νὰ ἐβγάλλῃ λόγους ἀπ' ἐμέ, περὶ τοῦ τί θέλω νὰ γίνω εἰς τὴν Ἑλλάδα, περὶ
τοῦ τί θὰ ἀναγνώσω πρῶτον εἰς τὴν ἐκεῖ λέσχην καὶ τοιαῦτα ἄλλα ἄτο-
πα, ἃ δὲν προήρχοντο βέβαια ἀπὸ ἀπλῆν περιέργειαν φιλικῶς διακειμένου
ἀνδρός, ἀλλ' ἀπὸ κακεντρεχῆ πολυπραγμοσύνην πρὸς ὕλην ῥαδιουργιῶν
ἢ ἐμπαιγμῶν τοῦλάχιστον. Δὲν ἤξεύρω ἂν τὸν ἀπεκρίθηκα καθὼς ἔπρεπε
στοχαστικὰ καὶ πανοῦργα (διότι ὅσον εἴμπορεῖ τις πανοῦργως πρέπει νὰ
προσφέρεται εἰς τοὺς τοιούτους). Φοβοῦμαι σχεδόν, ὅτι ὄχι.

Ἰουνίου 30. Εἶμαι δυσαρεστημένος καὶ πολὺ. Καθ' ἡμέραν ἐμφανίζον-
ται αἱ ὀλέθριαι ἀρχαὶ τοῦ ἐγωΐσμοῦ, ὃν πρεσβεύουν ὁ Εὐστρ(ατιάδης)
καὶ συντροφία. Χθὲς ἐφιλονεῖκει μὲ ἡμᾶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ νὰ
τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ κτλ. ζῇ καὶ ἐπρόσθετε μὲν καὶ περιρισμούς, ὅμως
οὐδὲν ὠφελοῦντας. Τὸν ἐναντιωνόμεθα ἐγὼ καὶ ὁ Κοτσιᾶς. Τὸν ἐφέρα-
μεν εἰς ἀντιλογίαν. Πάλιν ὅμως ἔμενε. Δὲν θὰ χαλάσῃ λέγει τὸ κράτος
μὲ τοιαύτην ἀρχήν, δὲν θὰ παύσουν αἱ ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι (διότι, λέγει,
θὰ εὐρίσκων-ται ἄνθρωποι νὰ τὰς σπουδάζουν, διὰ νὰ λαμβάνουν πε-
ρισσότερα χρήματα τῶν ἄλλων καὶ νὰ ζοῦν καλὰ!!) ἐξ αἰτίας τῆς ἀρχῆς
του· ἦν ὅμως, λέγει, δὲν συμβουλεύει καὶ εἰς ἄλλον. Εἶναι καλὴ, τὸν ἐρώτη-
σα; Ναί, λέγει, πέποιθα. Διὰ τί δὲν τὴν διαδίδεις λοιπόν; Διότι, λέγει, δὲν
μὲ κατέστησε κανεὶς ἠθικῆς διδάσκαλον, καὶ ὅτι μόνον materiel¹ εἴμπο-
ρεῖ νὰ μεταδώσῃ τι εἰς ἄλλον καλόν, ἠθικὴν δέ τινα ἀλήθειαν νὰ εἰπῇ εἰς
ἄλλον καὶ ττ. δὲν ὑποχρεώνεται! Ἀντιφάσεις πολλὰς ἤυραμεν. Τίποτε, τὸ
γουδι τὸ γουδοχέρι (καὶ ἄλλοτε ἐνθυμοῦμαι ἦτον λόγος μὲ αὐτὸν ἢ τοὺς

1. ὕλικά (πρακτικά).

γιολδάσηδές του, ὅτι οἱ κοπιῶντες εἰς τὴν σπουδὴν τὸ κάμνουν μόνον διὰ τὴν εὐζωΐαν ἔπειτα κτλ.!) Τὴν πατρίδα του, λέγει, ἐν καιρῷ ἀνάγκης δὲν θὰ τὴν ἀφήσῃ (?) νὰ χαθῇ, διὰ νὰ μὴν χάσῃ τὸν τόπον του ὅπου εἰμπορεῖ νὰ ζήσῃ! ¹⁸⁸ Τί τὰ θέλεις. Ὑλικότης πρώτης τάξεως μέμφανίσθη ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔφριξεν καὶ ὁ Κοτσιᾶς. Ὁ Μητσ(όπουλος) ἐσιώπα!! Ὅστις κυρίως ἀνέφερε τὴν ἀρχὴν τοῦ Εὐστρ(ατιάδου) ὡς καὶ ἐδικὴν του πρὸς ἐμὲ (σπουδάζων ἢ παίζων) ἔλεγεν, ὅτι δὲν ἀρμόζει νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τοιούτων ἡθικῶνπραγμαμάτων εἰς ξενοδοχεῖα. Καλὴ πρόφασις διὰ νὰ μὴν ἐξηγηθῇ. Τὸ πρᾶγμα δηλ(αδῇ) ἦν εἰς τοῦ Schulze ὅπου συνεφάγαμεν διὰ τὸν Ῥύσιον, ὅστις σήμερον πρωὶ ἀνεχώρησε. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος μεθ' οὗ ἀπ' ὅλους τοὺς Ἑλληνας μαθητὰς ἀνέκαθεν πλεῖστον χρόνον ἐσχετίσθη ἔχει μὲν τὰς ἐλλείψεις του, καὶ ποῖος δὲν τὰς ἔχει! Πλὴν ὅσον τὸν ἐγνώρισα δὲν εἶναι ἐγωῖστής. Ἐγὼ νομίζω δηλ(αδῇ) ἀληθὲς τὸ «ρίζα πάντων τῶν κακῶν ἡ φιλαργυρία». Αὐτὴ παραλλάσσει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, καὶ τὴν κάμνει θηριώδη. Ὁ Κοτσιᾶς ἔχει μὲν οἴησιν, ὅμως εἶναι θαρρῶ πατριώτης καὶ σήμερον πρὸς ἐμὲ ἔλεγεν. Οὐαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν τοιοῦτοι ἄνθρωποι κτλ., αὐτοὶ εἶναι δοῦλοι ἀργυρίου, πωλοῦνται κττ. Εἶπε νὰ ἔρχεται ὀλίγον ἀργὰ εἰς τὸ φαγί, διὰ νὰ φεύγῃ τὴν συναναστροφὴν των. Ἴσως εἶναι καλὰ νὰ τὸν μιμηθῶ. Ἐκοίνωσα τὸ ὅτι ὁ Πάτριος διὰ τὸν Κυριακὸν ταλαιπωρεῖται κτλ. καὶ ὁ Εὐστρ(ατιάδης) ἀντὶς νὰ ἀναξιοπαθήσῃ τι διὰ τὴν ἀχαρκτηρησίαν τοῦ Κ(υριακοῦ) ἔχαιρεκάκησε τρόπον τινὰ διὰ τὸν ἀγαθοεργὸν καὶ ἀβέλτερον Π(άτριον). Ὁ Μ(ητσόπουλος) ἐφαίνετο τὰ αὐτὰ φρονῶν, καὶ οὐδὲ εἰς αὐτῶν ἔφεξε τὸν Κ(υριακόν). Ὁ Μ(ητσόπουλος) εἶπε, ἀμ' ἐκείνοι τῶρα (ὁ Ῥάλ(λης) καὶ Κ(υριακός)) ἔχουν φροντίδας διὰ θέσεις κτλ. καὶ τοὺς ἐδικαίονε τρόπον τινὰ διὰ τὴν σιωπὴν των. Φαίνεται καὶ αὐτὸς ἤθελε πράξῃ οὕτω. Ἄχ, τί νὰ τὰ γράφω! Εἶναι ἀπέραντα. Ὁ θεὸς νὰ τοὺς δώσῃ γνῶσιν.

Ἰουλίου 8. Ἄν ἤθελα πάλιν κατ' αὐτὰς νὰ γράψω εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου, ἀπέλιπεν ἂν με ὁ χάρτης καὶ τὸ μέλαν. Εὐρισκόμεθα ἐγώ, ὁ Δ(ιαμαντόπουλος) καὶ Κο(τζιᾶς) εἰς φορικτὴν ἀνέχειαν καὶ οἱ ἄλλοι 2 δὲν μᾶς δανεῖζουν δὲν ἡξεύρω διὰ τί.

Διὰ τὴν ἐντύπωσιν ἣν ἔκαμεν εἰς ἐμὲ ἡ θανατηφόρος ἐπιστολὴ περὶ τῶν 2 ἀδελφῶν μου δὲν θέλω νὰ γράψω τι τῶρα. Ἴσως ἔλθῃ ποτὲ καιρὸς νὰ ἐνθυμοῦμαι ταύτην τὴν ἐποχὴν. {Δὲν ἦλθεν ἀκόμη ἕως τὸν Νοέμβριον 1848!}

Μήλθαν κατ' αὐτὰς ἐνῶ ἐπεριπατοῦσα εἰς τὸν παράδεισον schreckliche Gedanken,¹ ὅμως σωτήριοι διὰ τὸ ἔθνος μας, τὸ δεδουλωμένον. Πράξεις ὠφελοῦν, ὅχι ἐλπίδες. Αἱ ἐλπίδες βόσκουσι τοὺς κενοὺς βροτῶν.

Πολὺς ὁ λόγος κατ' αὐτὰς καὶ περὶ ἐθνισμοῦ καὶ Fallmer(ayer). Ὁ Δ(ιαμαντόπουλος) μὲ παρακινεῖ νὰ δοθῶ εἰς ὑπεράσπισιν τοῦ ἔθνους μας. Ἄλλοτε μέπαρρακίνησεν καὶ ὁ Μητ(σόπουλος) καὶ ὁ Ῥύσιος. Bakalüm!²

Es wird mir schwer das Tagebuchhalten.³

Οἱ Μεσσήνιοι πιστεύουν ὅτι εἶς Ἑλλήν Λάσκαρις φυλακωμένος διὰ χρέη (πότε;) εἶδεν καθ' ὕπνου ποῦ εὐρίσκεται πάλιν τὸ ἀπὸ τὴν Παναγίαν εἰς αὐτὸν ποτὲ σταλὲν γράμμα καὶ ἀπελύθη! Καὶ ἐορτάζουν Maria de *la* lettere!! {Τὸ ἔλεγεν ἡ γενικὴ τῆς Αὐγ(ούστης)}.¹⁸⁹

Ἡμερολόγιον ἐν Παρισίοις 1842

Νοεμβρίου 20. Ἀπὸ τῆς ἐλεύσεώς μου εἰς ταύτην τὴν πόλιν δὲν εἶναι τῶρα ἡ πρώτη φορὰ ὅπου γράφω, ἂν καὶ τι ἄξιον τοῦ κόπου δὲν ἐσημείωσα ἴσως, ἐπειδὴ δὲν ἠδυνήθην καὶ καλῶς νὰ ἀντιληφθῶ τὰ ἐδῶ ἀντικείμενα διὰ πολλὰ αἷτια. Ἄν μέχρι τῆς σήμερον δὲν ἐπωφελέθην ὡς ἔπρεπεν τὸν τῆς διαμονῆς μου καιρὸν πολὺ δὲν πειράζει. Εἰς τὸ μέλλον θὰ τὸν θεωρῶ αὐτὸν ὡς τινα προοδοποιητικὸν νέας ζωῆς, ὀλίγον ἀδρανῆ διότι δὲν ὠμοίαζε μὲ τὸν τόσον πολὺν τὸν πρὸ αὐτοῦ ὡς πρὸς ἔν. Ἀλλὰ δι' αὐτὴν τοῦ ταύτην τὴν ἀνομοιότητα μεῖναι εὐάρεστος. Es war eine dumpfe Zeit doch war dies fast nöthig, nach einer so wichtigen Veränderung in meinem Leben. Eine Zeit der Vergessenheit, eine unbestimmte Richtung waltete in ihr. Jetzt, Gottlob, fürchte ich mich nicht mehr vor einem Rückfall, denn es liegt dazwischen eben eine dreimonatliche Zeit (bis zum 15 November).⁴

Ὑπῆγα εἰς τὴν ἰταλικὴν ὄπεραν. Τῆς Grisi ἡ φωνὴ δὲν εἶναι πολὺ δυνατὴ καὶ γεμάτη καθὼς λόγου χάριν τῆς Mink ἀλλ' ἡ Ἰταλὶς αὕτη ἔχει

1. φοβερὲς σκέψεις ~ 2. θὰ δοῦμε! Τουρκικὴ ἔκφραση ~ 3. μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ κρατῶ ἡμερολόγιο (κακὴ σύνταξη τῶν γερμανικῶν) ~ 4. ἦταν μιὰ θολὴ περίοδος, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν σχεδὸν ἀναγκαῖο, μετὰ ἀπὸ μιὰ τόσο σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ μου. Περίοδος λήθης, ὅπου κυριαρχοῦσε μιὰ ἀβέβαιη κατεύθυνση. Τώρα, δόξα τῷ Θεῷ, δὲν φοβᾶμαι πλέον ὑποτροπὴ, ἐπειδὴ ἔχουν περάσει ἀπὸ τότε ἤδη τρεῖς μῆνες (ὡς τὶς 15 Νοεμβρίου).

πολλὴν τέχνην εἰς τὴν ὥραϊαν μόρφωσιν τῶν τόνων. Γοργὰ ἤκουσα ὀλίγα. Ἡ παράστασις τῆς τῆς Νόρμας ἦτον ἀνώμαλος, τὴν προσευχὴν τὴν ἔφαλλε ὀλιγώτερον παρὰ μέτρια, ἄλλα μέτρια, τὸ duetto si μὲ τὴν Adalgisa μὲ πολὺ κάλλος καὶ Kunstfertigkeit, ihre beste Leistung jedoch in Gesang und wahrhafter pathetischer Darstellung¹ μέφάνη τὸ Finale τῆς πρώτης πράξεως. Ποῦ ἔμεινεν ὁ Schröder ὀπίσω! Μὲ φαίνεται ὅμως ἐνίοτε ὅτι ἡ Grisi haushält² μὲ τὴν φωνὴν τῆς. Ἄν καὶ τὴν ἐθαύμασα, δὲν εὐχαριστήθην ὅμως κατὰ τὰς ἐλπίδας μου. Οἱ χοροὶ καὶ πρὸς παράστασιν καὶ ψάλισμον ἀσθενεῖς, καὶ αἱ Decorationes³ ὁμοίως. Ποῦ τῆς Γερμανίας! Τὸ θέατρον μικρότερον τοῦ Βερολινείου μέφάνη κατὰ τι, ὅμως ὑψηλότερον.

(Νοεμβρίου) 21. Εἶδα καθ' ὅπνους τὴν ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν μακρόθεν καὶ τῇ ἐπαύριον ἀπελθὼν εἰς τὸ ἀναγνωστήριον ἀνέγνωσα περὶ αὐτῆς σωστὰ εἰς τὸ Revue de Paris ἄρθρον ἀπὸ τὸν Buchon, la couleur rouge-pâle du rocher d'Acropolis.⁴ Ἔστω. Μία σημείωσις τοῦ φιλέλληνος τούτου μᾶρσεν καὶ φαίνεται νὰ ἔχεται ἀληθείας. Ἔχει δὲ οὕτως. Οἱ Ἕλληνες, λέγει, ἐπιμελοῦνται πολὺ τὰ τῆς γλώσσης των, εἶναι λόγοι. Ὑπὸ Ὁμήρου ὁ σίδηρος μόνις ἄπαξ μνημονεύεται, ἀλλ' ἡ γλῶσσα του καὶ τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἐπιτηδεῖα νὰ ἐκφράσῃ ὅλα τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι ἀνεπτυγμένη. Οἱ νῦν Ἕλληνες ἔχουν ἀκόμη τὸ ἄροτρον τοῦ Τριπτολέμου καὶ τόσα καὶ τόσα τῆς βιομηχανίας ἀντικείμενα λείπουν παρ' αὐτοῖς, ἔχουν ὅμως ἀκαδημίας, λύκεια, ἐταιρείας ἐπιστημῶν κτλ. Φιλόλογος λαός. Τὰ ἄλλα δεύτερα ποιοῦνται τῶν λόγων. Παρακινεῖ τὸν Πιττάκην (ὃν παραινεῖ νὰ συνάξῃ καὶ νὰ διατηρῇ τὰς ἀρχαιότητας ἀλλὰ νὰ μὴ θέλῃ καὶ νὰ τὰς ἐξηγῇ) νὰ ἐκδώσῃ τὴν χειρόγραφον τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίαν malgré les erreurs⁵ ὅπου ἔχει pendant le moyen âge.⁶ 190

1843

Φεβρουαρίου 6. Ἡμέρα Δευτέρα. Ἐσηκώθην ὀλίγον πρωῒαιτέρα τοῦ συνήθους καὶ ἀνάπτων πῦρ καὶ μὴ αἰσθανόμενος μόνον τοῦτο οὔτε τὸν

1. καλὴ τεχνικὴ, ἢ καλύτερη ἀπόδοσὴ τῆς ὅμως στὸ τραγούδι καὶ στὴν πραγματικὰ ἐκφραστικὴ ὑποκριτικὴ (θεατρικότητα) ~ 2. κάνει οἰκονομία ~ 3. σκηνικὰ ~ 4. τὸ ἀπαλὸ κόκκινο χρῶμα τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης ~ 5. παρὰ τὰ λάθη ~ 6. κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο.

ἐαυτόν μου οὔτε τὸ οἶκημά μου θερμαινόμενον δυσθυμῶ, βαρυθυμῶ καὶ ἀπρακτῶ, διότι τίς δύναται ὀλίγον μακρυσμένος τοῦ πυρὸς νὰ μελετήσῃ ἢ νὰ γράψῃ; Ἐγὼ ὄχι. Σκέπτομαι λοιπὸν περὶ τῶν περὶ ἐμὲ κατ' αὐτάς γενομένων καὶ λαμβάνων χάρτην ἐπὶ τοῦ γόνατός μου καὶ παρακαθίσας τῇ καμίνῳ καὶ μόνονοῦκ καίόμενος γράφω εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου! Εἴη, ἡμερολόγιον! Μηρολόγιον ἴσως ἢ ἐβδομαδολόγιον δικαίως θὰ ὠνομάζετο, ἐπειδὴ τοσάκις ἀμελῶ τὸ γράφειν. Καὶ τῶρα δὲ κοντεύω νὰ παύσω ἐπειδὴ ἡ ῥάχη μου κρυώνει, καὶ τοι φηγομένου τοῦ προσώπου μου. Καταραμένα καὶ ἀφωρισμένα λοιπὸν τὰ Παρίσια ἐν καιρῷ χειμῶνος. Πόσον καιρὸν χάνω διατρίβων ἐδῶ. Πολὺ ἀνάποδα μῆρχονται τὰ πράγματα. Πέντε μῆνες σήμερον ἐτελείωσα ἀπὸ τῆς ἐλεύσεώς μου. Κακὰ καὶ ψυχρὰ τοὺς ἐπέρασά! Χθὲς ἐπεσκέφθην τὸν συμπατριώτην μου (θαῦμα θαυμάτων) Καλλιὰν ἀνεψιὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱατροῦ Στεφάνου Καραθεοδωρίδου καὶ τὸν ἡῤα καλόν. Ἔχει πόθον λέγει καὶ χωρὶς μισθὸν νὰ παραδώσῃ ἂν εἰμπορέσῃ κανὲν ἢ δύο μαθήματα εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὅπου λέγει ἂν τὸ ὅλον τῶν κατοίκων ληφθῇ ὡς 100 χιλ(ιάδας) ἐκ τοῦ ἐνὸς τρίτου τῶν χριστιανῶν θὰ ᾔναι ὡς 2 χιλ(ιάδες) καὶ Βούλγαροι. Εἰς τὰ 1838 ᾔτον ὅτε διδάσκαλος ἐκεῖ ᾔτόν τις Κωνσταντῖνος. Μείπεν ὅτι Τσιτιρίκος τις καὶ ἄλλος Λιμοντζόγλους Ἀδριανουπολίται σπουδάζουν τὴν ἱατρικὴν εἰς Πίζαν. Ὁ ἐν Ἀθήναις Φάσος διεφθαρμένος λέγει. Καλὸν τοῦλάχιστον ὅτι ἄρχησαν νὰ αἰσθάνωνται καὶ οἱ Ἀδριανουπολίται τὴν χρεῖαν τῆς μαθήσεως. Παραβάλλω κατ' αὐτάς μὲ ἀδημονίαν τὸν καιρὸν ὅπου διατρίβω εἰς τὴν Εὐρώπην μὲ τὸν τῶν ἄλλων νέων καὶ δυσανασχετῶ. Ὁ Καλλιὰς λ.χ. εἶναι ἀπὸ τὰ 38 μόνον καὶ γενόμενος δόκτωρ θὰ διατρίψῃ ἐδῶ ἀκόμη ἓνα χρόνον. Ὁ Ὀριγόνης ἐν ὀλιγωτέρῳ καιρῷ βέβαια ἐτελείωσε τὰς Ἀκαδημικὰς σπουδὰς του, ἀλλὰ πρότερον εἶχε διατρίψῃ εἰς Memingen τόσον νομίζω, ὅσον ἐγώ. Ἐπειτα ἐγὼ δὲν περιωρίσθην στενῶς εἰς τὸν κλάδον μου, ἀλλ' ἄς ὁμολογήσω ὅτι ἔχασα πολὺν καιρὸν εἰς τὸ Μόναχον μάλιστα, ἕως 2 χρόνους τῇ ἀληθείᾳ ἔπειτα δὲν ἠκολούθησα ὅπως ἔπρεπε μὲ καρτερίαν τινὰ ἀρχινησθέντα μοι ἀντικείμενα, ὥσάν τὴν μουσικὴν λ.χ. τῶρα τρία χρόνια καὶ δὲν ἤξεύρω νὰ βγάλω τὰ μάτια μου. Εἶμαι δύσθυμος, εἶμαι καὶ διὰ Ὁ Σωφάνης Ἡπειρώτης σπουδάζει λέγει μῆξοδα τοῦ Δημητρίου Καραστάθη Ἡπ(ειρώτου) καθὼς καὶ ἄλλοι καὶ ὑποχρεοῦνται νὰ ὑπάγουν εἰς τὸ συστηθησόμενον γυμνάσιον τῶν Ἰωαννίνων τρεῖς τοῦλάχιστον χρόνους νὰ διδάξουν. Θὰ ὑπάγῃ, λέγει. Εἶναι ἀσφάλεια. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς μὲ εἶπεν ὅτι

θα ὑπάγῃ καὶ εἰς Μολδαβίαν ὅπου κερδαίνουν λέγει οἱ ἱατροὶ πολλά, ἴσως διὰ τὰ κερδίσει ὀλίγα καὶ λαβὼν καὶ γυναικὰ τινὰ νὰ ἐπιστρέψῃ.— Παύω τὸ γράφειν ἐπειδὴ κρυόνω.— Ἄς τὸ ἐξακολουθήσω ὁμως. Περὶ τῆς ἐφημερίδος τῶν Ἑλλήνων ὠμίλησα μὲ τὸν ¹⁹¹ Καλλιάν τινά. Μὲ εἶπεν ὅτι καὶ ἐν Πίσᾳ ἠθέλησαν νὰ κάμουν ἐταιρείαν μὲ διατριβάς, καθὼς περίπου ἡ Καλλιόπη μας, καὶ κατήντησαν εἰς ἔριδας καὶ ἔπαυσαν. Ὅτι δύσκολον ἡ κατόρθωσις. Εἰς τὰ 1829 λέγει εἶχε γένῃ ἐδῶ τις ἐταιρεία καὶ εὐδοκίμησε κάπως. Τότε εἶχε, λέγει, ἐκδόσει καὶ ὁ θεῖος τοῦ κᾶτι (ὅστις εἶχε σχολαρχήσῃ 4 ἔτη ἐν Ἀδριανουπόλει) ἀλλὰ τότε ἔζη ὁ Κοραῆς καὶ τὸν ἐσέβοντο οἱ νεώτεροι. Τώρα δέ;

[Ἐπισθεν ἔγραψα τῇ 21 Νοεμβρίου: Jetzt, Gottlob, fürchte ich mich nicht vor einem Rückfalle!¹ Ὡ πόσον ἀλήθευσεν κατὰ δυστυχίαν τό: πᾶς ἄν(θρωπ)ος ψεύστης. Ἐχὼ λοιπὸν πρέπει πλέον καρδίαν νὰ γράφω τι τοιοῦτον πάλιν. 4 ἡμέρας εἶμαι τῶρα ἐλεύθερος πάλιν καὶ καθὼς καὶ πολλάκις ἄλλοτε. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο μὴ εἶμαι τάχα ἀνδρειότερος ἢ προτοῦ; Δὲν τολμῶ νὰ τὸ βεβαιώσω! Ἐ, ἂν εἰς τὸ μέλλον ἡδυνάμην!]

Χθὲς ἤμην εἰς τὸ θέατρον τοῦ Πανθέου καθὼς καὶ τὴν προαπερασμένην Κυριακὴν εἰς τὸ Luxembourg. Πολλὰ δὲν ἐκαταλάμβανα ἐξ αἰτίας τῆς ἀμαθείας τῆς γλώσσης. Πρέπει, πρέπει νὰ βάλω τὰ δυνατὰ μου νὰ ποκτῇσω πλῆθος λέξεων εἰς τὴν μνήμην μου. Ἐπαιξαν Le pied droit et le pied gauche² καὶ il y a seize ans.³ Τὸ δεύτερον τοῦτο ἔχει τὴν ἀκόλουθον ὕλην. Μία ἐβιάσθη, ἐγέννησεν υἱόν, καὶ τὸν ἔθρεφε πλησίον τῆς ὡς ξένον ὀρφανόν. Ἐπειτα ὑπανδρεύεται καὶ μακρύνει τὸν ἐκμυστηρευθεῖσα τὴν ἀλήθειαν εἰς αὐτόν. Ὁ νέος διὰ τὰ φυλάξῃ τὴν τιμὴν τῆς μητρός τοῦ ἀναχωρεῖ καὶ σιωπᾷ. Ἀλλὰ δυστυχεῖ εἰς τὸν δρόμον καὶ ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἐκλεψε καὶ ἔβαλε πῦρ εἰς οἰκοδομάς. Τέλος ἀναγνωρίζεται ὅτι ὁ νυμφίος τῆς μητρός τοῦ ἦτον καὶ ὁ βιαστής τῆς καὶ ἀκολούθως ὁ πατήρ τοῦ. Ἡ περιπέτεια καλὴ καὶ ἡ λύσις. Ἀλλὰ δύο πράγματα δὲν μᾶρέσκουν. Πρῶτον ὅτι εὐοδοῦται ἡ βία εἰς καλόν τι πέρας καὶ τρόπον τινὰ ἀθωώνεται τὸ κακούργημα, δεύτερον τὰ τοιαῦτα συμβεβηκότα ἂν δὲν εἶναι σημαντικὰ καὶ ἀξιόπιστα ἱστορικὰ δὲν ἔχω κλίσιν νὰ τὰ πιστεύω. Δὲν θέλω ὁ ποιητὴς νὰ κάθεται καὶ νὰ πλάττῃ τοιαῦτα ἂν

1. τώρα, δόξα τῷ Θεῷ, δὲν φοβᾶμαι καμὴν ὑποτροπή! ~ 2. Τὸ δεξιὸ πόδι καὶ τὸ ἀριστερὸ πόδι ~ 3. πρὶν δεκαέξῃ χρόνια.

καὶ μὲ τέχνην, διότι τότε πλέον δὲν βλέπω πέρας τῶν τοιούτων. Ἦθελα καὶ τὰ Ῥωμάντσα λοιπὸν νὰ ᾔηται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἱστορικά. Τοιαῦτα ἦσαν βέβαια ἐξ ἀρχῆς τὰ παραμύθια, ἐρωτικά.

Τὸ πλῆθος τῶν βιβλιοθηκῶν ἐν Παρισίῳ εἶναι τῷ ὄντι ἐξαίσιον καὶ ἀξιάγαστον. Εἰς τὴν βιβλιοθήκην Μαζαρίνην ὑπῆγα ταῖς προάλλαις, ἀλλ' εἶδα ὀλιγίστους σπουδάζοντας. Πρέπει νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ τὰς ἄλλας. Καὶ εἰς τοῦτο τὸ κεφάλαιον πόσον ἀμέλησα! Δηλ(αδῇ) νὰ πατήσω ποδάρη, διὰ νὰ ἀντιγράψω χειρόγραφα καθὼς πρῶτα ἐσκόπευα. Ἄν καθίσω καὶ τὸ καλοκαίρι ἴσως κάττι κάμνω καὶ ὡς πρὸς τοῦτο καὶ ὡς πρὸς ἄλλα, εἰδὲ μὴ, κακὰ τὴν ἔχω. Ὅμως βέβαια, δεῖ δεῖ χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἐστὶ γενέσθαι τῶν δεόντων. Καὶ αὐτὰ τὰ κατηραμένα μὲ λείπουν τῶρα τόσο καίρῳ. Ἄς τὸ ὁμολογήσω ὅμως ὅτι δὲν ἤμην καὶ οἰκονόμος. Θὰ προσπαθῶ εἰς τὸ ἐξῆς ἂν δυνηθῶ νὰ ἀσκήσω οἰκονομίαν. Νὰ κόψω λέγω τὸ καφενεῖον. Ἀλλὰ τότε θὰ ἐξοδεύω περισσότερα χρήματα εἰς τὰ ξύλα.— Νὰ ἰδῶ. ¹⁹²

1843 Μαΐου 13. Γράφω πλαγιάσας εἰς τὴν κλίνην μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν μου ἀπὸ τὸ θέατρον τοῦ ὠδείου ὅπου παρέστησαν τὴν Λουκρητίαν τοῦ Ponsard. Ἐν γένει δὲν μέγανη κινουῖσα πολὺ τὸ διάφορον ἢ τραγωδία αὕτη, καὶ δὲν νομίζω ὅτι ἐξ αἰτίας μόνον τῆς κακῆς κατ' ἐμὲ παραστάσεως. Ὁ Βροῦτος μάλιστα νομίζω δὲν ἐκατάλαβε τὸν χαρακτήρα του. Ἀντὶ τρελλοῦ μᾶς παριστᾷ ἄρρωστον καὶ ἀπελπισμένον ἄν(θρωπ)ον, φάλλει πολὺ καὶ ἀργομιλεῖ μέχρι ἀηδίας. Ἡ Λουκρητία χωρὶς ψυχὴν μὲ φαίνεται καὶ *une figure larmoyante toujours*.¹ Ἄν ᾔηται ἐξ ἀνάγκης τοιαύτη ἡ σωφροσύνη ἃς λείψῃ. Ἡ Τουλλία ἔπесε θαρρόνως εἰς ἐπιτυχεῖς χεῖρας. Οἱ ἄλλοι μέτριοι. Δύσκολον εἶναι νὰ ποσπάσῃ τις τὴν παράστασιν ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς τραγωδίας καὶ νὰ κρίνῃ δικαίως καὶ οὔτε πρέπει νομίζω νὰ ζητῇ κανεῖς νὰ ποσπᾷ τὰ δύο ταῦτα. Ἄν προβλέπῃ ὁ ποιητὴς ὅτι ἡ τραγωδία του δὲν κινεῖ εἰς οἶκτον ἢ δὲν ὑψώνει εἰς ἐνθουσιασμὸν παριστανομένη ἃς μὴ γράψῃ διόλου. Ἄν θέλω *pensées sublimes*² καὶ δὲν ἤξεύρω τί ἄλλο, ἀναγινώσκω τὸν Λίβιον εἰς τὴν οἰκίαν μου καὶ εὐχαριστοῦμαι κάλλιστα. Τὰ ὄνειρα παρὰ πολλὰ μέγανησαν ὅσα διηγεῖται ἡ Λουκρητία. Τὸ τῆς Σιβύλλας πάγει καὶ ἔρχεται. Ἡ δούλη λέγεται ὅτι φάλλει καὶ ὅμως δὲν φάλλει. Τί ἀτοπία.

1. μιὰ μορφὴ πάντα μελοδραματικὴ ~ 2. ὑψηλὸς σκέψεις.

Ἡ Λουκρετία δὲν πολυφαίνεται. Ὁ Βροῦτος μᾶλλον, καὶ ἡ συνωμοσία θεωρεῖται ὡς προϋπάρχουσα. Ἡ δὲ καθ' αὐτὸ πράξις, ἡ βία καὶ ὁ θάνατος τῆς Λουκρετίας δὲν μὲ φαίνονται καθὼς πρέπει. Δὲν μὲ ἤρρεσεν.

Αὐγούστου 2. Ταῖς προάλλαις εἶδα εἰς τὴν opéra comique τὴν Dame blanche¹ καὶ τοῦ Nicolo Isouard τὸν Joconde. Ἔχουν συγγένειαν ὡς πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα αἱ μουσικαὶ αὐταί. Ἐπαρατήρησα κατ' αὐτὴν τὴν περίστασιν ὅτι τὰ Γαλλικὰ μέλη καὶ πῶς ¹⁹³ καὶ τὰ Γερμανικὰ ἔχουν τι θηλυπρεπὲς καὶ μαλακὸν καὶ κλαυθμηρόν, ἐνῶ τὰ Ἰταλικὰ ὅσον ἡδέα καὶ μαλακὰ καὶ ἂν ἦναι πάντοτε φυλάττουν ἐν ἑαυτοῖς δύνανται τινα καὶ εὐγενῆ εὐπρέπειαν, μ' ἕνα λόγον ἀνδρικώτερα εἶναι.— Εἰς τὸν Joconde εἶναι ἐν τραγοῦδι ψαλλόμενον ἀπὸ τὴν κλώθουσας μὲ ἀηδέστατον κατ' ἐμὲ Triller,² διπλοῦν, ἔξω ἂν τὸ διέφθειρεν ἡ ψάλτρια. Ὁ ἀκούων αὐτὴν ἔλεγε *cette chanson me plait beaucoup!*³

Ἐτελείωσα κατ' αὐτὰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Gilblas. Δὲν μὲ φαίνεται νὰ ἦναι τόσον ἄξιον τῆς φήμης τοῦ βιβλίου. Ἔχει μὲν πολλὰ καλὰ· ἀλλὰ τὸ ὅλον παραπολὺ διακεκομμένον. Βλέπω ὅτι ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ τὸν ἥρωά του μέτριον, οὔτε πολὺ καλόν, οὔτε πολὺ κακὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἐνίοτε καταντᾷ ἀηδής, καθὼς ὅταν ἐπιστρέφει εἰς τὴν αὐλὴν ἀπὸ τὸ ὑποστατικόν του ὅπου ἡμπορεῖ νὰ ζήσῃ εὐτυχῶς. Ἡ μικροπρέπειά του ἐκεῖ ἀνυπόφερτος καὶ ἀπίθανος. Ἐπειτα ὑπουργεῖ 20 ἔτη περίπου τὸν Olivarez σχεδὸν ἀνεπαισθήτως διὰ τὸν ἀναγνώστην. Ἡ μεγάλη του λύπη μᾶς φαίνεται ὀλίγον ἀπίθανος. Δὲν ἀφίνει τὰς κακὰς του ἔξεις τῆς μαστροπίας εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα. Δὲν κινεῖ μένα λόγον αὐτὸς τόσον τὸ διάφορον τοῦ ἀναγνώστου, ὅσον τὰ ἄλλα πολυπληθῆ πρόσωπα. Τὰ περὶ τῶν ἱατρῶν καὶ τοῦ Fabrice ποιητῶν ὀλίγον ὑπερβολικὰ καὶ ἀηδῆ. Ἐπειτα ἐπαναλήψεις ἔχει ἱκανάς. Δὲν ἡμπόρεσε νὰ τὸ ἀποφύγῃ. Ὅπου κάμνει χρῆσιν ἀρχαίων ὀνομάτων τῆς μυθολογίας καὶ ἱστορίας εἶναι πολλὰ εὐστοχος. Σημειώτέον καὶ τοῦτο, ὅτι εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν χαρακτήρων καὶ τόπων εἶναι ἀπλοῦς, ὅχι ὡς σημερινὸς minutiös.⁴ ¹⁹⁴

Ἡ ἀγαθοεργία πηγάζουσα ἐκ τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ἐπιπολάζει

1. Βλ. σ. 116 ~ 2. τρίλια ~ 3. αὐτὸ τὸ τραγοῦδι μοῦ ἀρέσει πολὺ! ~ 4. λεπτομερὴς (σχολαστικός). Ἡ γραφὴ εἶναι συνδυασμὸς τοῦ γαλλικοῦ minutieux καὶ τοῦ γερμανικοῦ minutiös.

τὰ μάλιστα ἐν Εὐρώπῃ παρὰ τοῖς πολιτισμένοις ἔθνεσι. Ναὶ μὲν συχνὰ οἱ ἰδιῶται τῶν Φράγκων φαίνονται ὅχι μεγαλόδωροι καὶ ἀνελεύθεροι παραβαλλόμενοι μὲ τοὺς ἀνατολικούς, οἷον Τούρκους καὶ ἄλλους. Ἀλλὰ πρὶν τοὺς καταδικάσωμεν, ἅς σκεφθῶμεν, ἂν ἡ μεγαλοδωρία τῆς στιγμῆς εἶναι μεγάλη τις ἀρετὴ, ἢ μᾶλλον προᾶξις ἀπὸ ἀσκεψίαν προερχομένη καὶ μεταιότητα {μᾶλλον ἀπὸ ἀφελῇ μεγαλοφυχίαν προέρχεται καὶ ἔχει κάλλος τι ἡ θεωρία καὶ ἡ ἐκτέλεσίς της δὲ ἡ ἐν τῇ στιγμῇ},¹ ἐνῶ ἡ ἐσκεμμένη ἀγαθοεργία χορηγεῖ τὰ δέοντα ἐν καιρῷ τῷ δέοντι εἰς ἐνδεεῖς τῷ ὄντι. Ὅλαι αἱ μεγαλοδωρίαι καὶ ἐλεημοσύναι τῶν Τούρκων ἀπ' αἰῶνος ἂν συναχθοῦν εἰς ἓν δὲν ἀποτελοῦν ἴσως τὴν μίαν φιλάνθρωπον προᾶξιν τῶν Γερμανῶν πρὸς τὸ καὲν Ἀμβουργον πέρυσιν. {Ταῦτα ὑπερβολικὰ εὐρίσκω τῷ 1864 διότι ἐνεθυμήθην ὅτι ἔχουν δηλ(αδῇ) οἱ Τούρκοι καταστήματά τινα ἀγαθοεργὰ οἷον πρυτανεῖα κτλ.} Ὑπὲρ τὸ 1 μιλιούνιον φιορινίων ἢ ταλήρων προυσσιακῶν ἔφθασεν ἡ συνεισφορά. Ἡ δὲ ὑπὲρ τῶν τῆς Γαδελούπης δυστυχῶν τί; Δὲν ἐξισοῦται καὶ αὕτη; Ἐθνη ὀλόκληρα νὰ βλέπῃς ἀμιλλώμενα πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ πλησίον δὲν εἶναι εὐχαριστοτάτη θέα; Ὅταν ὁ ποταμὸς ἐπλημμύρισε περὶ τὸ Λυὸν οἱ Γερμανοὶ συνέδραμον τοὺς Γάλλους καὶ ἀμοιβαίως πάλιν οἱ Γάλλοι τοὺς Γερμανοὺς εἰς τὸ Ἀμβουργον. Ποῦ ἀκούεται τοιοῦτόν τι εἰς τὴν Τουρκίαν. Ποῦ ἐκθέτουν ἐκεῖ πλούσιαι γυναῖκες καὶ εὐγενεῖς πρὸς πώλησιν ἰδιοχειρῶς τὰ ἰδιόχειρά των ἔργα καθὼς ἐν Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ; Ποῦ τοιαύτη προμήθεια ἐκεῖ ὡς ἡ τῶν παντοδαπῶν νοσοκομείων, ἡ πρὸς τοὺς ὀλιγοθυμοῦντας ἢ πνιγομένους ἄμεσος συνδρομή, ὡς ἐν Παρισίοις ἡ παράστασις δραμάτων, μουσικῶν συμφωνιῶν, ἔκθεσις εἰκόνων ἀπὸ ἐταιρείας, ἔκδοσις βιβλίων ἐπ' ἀγαθῷ τῶν δυστυχούντων; Τί δὲ γίνεται παρ' ἡμῖν; Ἐκτὸς τῆς ἰδίας πόλεως ἐξέρχονται μόνον τὰ διδόμενα χρήματα εἰς τοὺς περιερχομένους τοῦ ἀγίου τάφου μοναχοὺς καὶ ἄλλων μοναστηρίων ἀνθρώπους ἐπαγγειλαμένους πενίαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ! Οἱ ἀσθενεῖς μας δὲ ἀποθνήσκουν ἀνίατοι, οἱ καϊόμενοι μένουν ἄνευ στέγης καὶ ἐν γένει ἡ κακοδαιμονία κορυφοῦται διότι καὶ ἂν τινες κλίνουν πρὸς τὸ ἀγαθοεργεῖν δὲν γνωρίζουν ἐξ ἀμαθείας τὸ μέσον τῆς πραγματοποιήσεως, τὰς ἐταιρείας κτλ. 195

1. Προσθήκη τοῦ 1864.

Ἡ Ἀνδρομάχη τοῦ Racine ἔχει κατ' ἐμὲ μεγάλα λάθη. Α. Πῶς εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ Ἑρμιόνη ἀποστέλλεται εἰς τὸν Πύρρον ὡς γυνή του καὶ βασιλίσσα καὶ αὐτὸς *si longtemps*¹ νὰ μὴ τὴν ἐρῶν² ἀλλὰ νὰ ἀναβάλλῃ τὸν ὑμέναιον, *son hymen différé*?³ Εἰς ποῖον μέρος τοῦ κόσμου γίνεται ποτὲ τὸ τοιοῦτο;

Β^{ον} καὶ κεφαλαιῶδες. Δὲν βλέπω ἐνότητα πράξεως τὴν ἀναγκαιοτάτην καὶ φυσικὴν ἐνότητα πρὸ πασῶν τῶν ἄλλων τραγικῶν ἐνοτήτων. Ἡ πρότασις εἰς τὰς πρώτας σκηνὰς *l'exposition*⁴ μᾶς δείχνει ὡς κυρίαν πρᾶξιν τὸν ἔρωτα τοῦ Ὁρέστου. Ἐπειτα βλέπομεν τὴν Ἀνδρομάχην πάσχουσαν διὰ τὸν υἱὸν τῆς καὶ θυσιαζομένην μονονούκ. Ὁ Ὁρέστης ἐπανελάβε ὡς κατὰ δεύτερον λόγον τὴν ἀποστολὴν τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸν Ἀστυάνακτα καὶ λέγει *l'amour me mène en ces lieux*.⁵ Καὶ ὅμως Ἀνδρομάχην ἐπέγραψε τὴν τραγωδίαν τοῦ ὁ R(acine). Ἀρμοδιώτερον ὄνομα δὲν ἤθελεν εἶναι ἡ ζηλοτυπία τῆς Ἑρμιόνης; Ἀλλὰ ὅπως καὶ ἂν ᾗται διασχίζεται ἡ πρᾶξις. Ἡ Ἑρμιόνη δὲν λαμβάνει ποσῶς μέρος εἰς τὰ τοῦ Ἀστυάνακτος· οὔτε ἀποτρέπει, οὔτε παροτρύνει, ἂν καὶ

Γ^{ον}. Διὰ τὴν χωρὶς σκοπὸν λέγει ὁ Πύρρος πρὸς τὸν Ὁρέστην *vous pouvez voir Hermione. Je sais l'étroite chaîne du sang qui vous unit*.⁶ Μήπως εἰς τὰς τραγωδίας διὰ ἐπισκέψεις συγγενικὰς καὶ διὰ *cérémonies*⁷ ἐμφανίζονται τὰ πρόσωπα; Ἐπειτα βλέπομεν διὰ τί τὸ κάμνει. Ἀλλὰ ἄτοπον φαίνεται πάντοτε καὶ κερατάδικον. Ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Πύρρου ἐβγαίνει αὐτὸ τὸ *vous pouvez* κτλ. καθὼς ἂν ἔλεγε· ἰδὲ πρῶτα μίαν σέλλαν καλὴν ὅπου ἀγόρασα διὰ τὸ ἄλογόν μου σήμερα καὶ ἔπειτα ὕπαγε.

Δ^{ον}. Τὸ μὲ *cherchez vous Madame*⁸ μὲ τὰ ἀκόλουθα ἐνῶ ἡ Ἀνδρομάχη δὲν τὸν ζητεῖ, εἶναι *chevalerie galante*⁹ καὶ τίποτε πρὸς. Ἀνάρμοστον εἰς τὰ ἥθη τῶν ἀρχαίων.

1. τόσον καιρὸ ~ 2. παντρεύεται ~ 3. «Κι ἡ Ἑρμιόνη πῶς μπορεῖ, πές μου, καὶ ὑπομένει / ν' ἀργοποροῦν οἱ γάμοι τῆς καὶ νὰ ᾖ ἀπορριγμένη;» Ἡ ἐλληνικὴ ἀπόδοση εἶναι τοῦ Στρατῆ Πασχάλη. Ἡ τραγωδία τοῦ Ρακίνα Ἀνδρομάχη. Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν, χ.χ., στ. 123-124. Στὸ ἐξῆς ἡ παραπομπὴ γίνεται μόνο στὸν ἀρ. τῶν στίχων. Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Ἄννα Ταμπάκη, καθηγήτρια στὸ τμήμα Θεατρικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ φιλοξενούμενη ἐρευνήτρια στὸ INE/EIE, γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς μετάφρασης ~ 4. ἡ ἔκθεσις ~ 5. «ὁ ἔρωτας μὲ φέρνει ἐδῶ» (στ. 26) ~ 6. «Πήγαινε ὥστόσο νὰ τὴ δεῖς... / καὶ ὁ δεσμὸς τοῦ αἵματος ξέρω πόσο σᾶς δένει» (στ. 245-246) ~ 7. τελετὴς ~ 8. «Μ' ἔψαχνες, δέσποινά μου;» (στ. 258) ~ 9. ἱπποτισμός.

Ε^{ον}. Ἡ φανέρωσις ἀπὸ μέρους τοῦ Πύρρου πρὸς τὴν Ἀνδρομ(άχην) τῆς τῶν Ἑλλήνων ζητήσεως εἶναι κάμποσον ψυχρά. Ἡ μήτηρ τοῦ Ἀστυάνακτος ἀκούει τὸν μέλλοντα φόνον τοῦ υἱοῦ της καὶ δὲν τὴν βλέπομεν νάνακράζει τι παθητικόν. Αὐτὴ ἐξ ἐναντίας σκέπτεται καὶ ἀναιρεῖ σκέψεις καὶ ὅ,τι ἔπρεπε νάκούσῃ ἀπὸ τὸν Πύρρον *qu'il venge son père*¹ τὸ λέγει αὐτῇ. Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ σκηνὴ αὐτῇ κακὴ. Ἐνῶ ἔπρεπε διὰ τὸ *refus*² ὁποῦ τῆς λέγει ὁ Πύρρος νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ ὡς μήτηρ ἡ Ἀνδρ(ομάχη), ὁ ποιητὴς παραγνώρισας τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν δὲν τῆς ἄφησε καιρόν, ἀλλὰ βάλλει πολλοὺς ἐρωτικὺς λόγους εἰς τὸ στόμα τοῦ Πύρρου καὶ τὴν κάμνει νάντιτεινῇ. Πόσον κάλλιον θὰ ἦτον καὶ τοῦτο ποιῆσαι κάκεινο μὴ ἀφιέναι. Ἄν ἤξευραν οἱ νεώτεροι νὰ ποιοῦν διαλόγους κατὰ στίχον ἢ κατὰ δίστιχον θὰ ἐβλέπαμεν τὴν Ἀνδρομάχην καὶ εἰς ταύτην τὴν σκηνὴν καὶ μητέρα καὶ σύζυγον, ἐνῶ τῶρα ¹⁹⁶ μᾶς ἐμφανίζεται μόνον ὡς γυνὴ τοῦ Ἑκτορος ὅχι καὶ ὡς ἀληθὴς μήτηρ τοῦ Ἀστυάν(ακτος). Πρὸς τὸ τέλος τὸ *Allez, madame, allez voir votre fils*³ ἔρχεται ἔξαφνα μετὰ τὴν ὑπόκρισιν τοῦ θυμοῦ καὶ δείχνει τὴν ψυχρὰν σκέψιν τοῦ ποιητοῦ πῶς νὰ οἰκονομήσῃ τὸ πρᾶγμα καὶ ὅχι τὰς ἀληθεῖς πράξεις καὶ λόγους τὰς ὡς ἐκ τῶν παθῶν προερχομένας.

ς^{ον}. Τί θέλουν αὐταὶ καὶ αὐτοὶ οἱ *confidents*⁴ ὡς ἡ Κλεώνη, Πυλάδης καὶ λοιπὴ συντροφία, ἐνῶ κατ' οὐδὲν δὲν συνεργοῦν πρὸς ἀλλαγὴν τῆς πράξεως ἢ τῶν ἐπινοιῶν. Naί, εἰς τὴν Ἰφιγένειαν ἐν Ταύροις τὸν χρειάζομαι τὸν Πυλ(άδην) ἐδῶ δὲ τί; Διὰ νὰ σηκώσῃ τὸν Ὀρέστην πίπτοντα ἐπὶ τέλους ματωμένη; Καὶ δοῦλοι εἰμποροῦσαν νὰ τὸ κάμουν. Ἡ πλάττουν αὐτοὺς οἱ ποιηταὶ διὰ νὰ μὴ μᾶς δείχνουν τοὺς μεγάλους χωρὶς οὐράς; Ἄς τοὺς δώσουν σωρὸν δούλων καὶ δορυφόρων κάλλιον.

Ζ^{ον}. Λέγει ὅμως ἡ Ἑρμ(ιόνη) *j'ai déjà sur le fils attiré leur colère*.⁵ Ἄν τοῦτο ἀληθεύῃ, καθὼς ἀληθεύει, τόσον περισσότερον πρέπει νὰ νομισθῇ ἡ Ἑρμιόνη πρωταγωνίστρια καὶ νὰ ἐλκύῃ ὅλην τὴν συμπάθειάν μας καὶ ὅχι ἡ Ἀνδρ(ομάχη). Αὐτὴ καὶ πίπτει θῦμα τοῦ πάθους της ἐπὶ τέλους. Ἐνῶ ἡ Ἀνδρ(ομάχη) σώζεται κωμικῶς πῶς, διότι δὲν προφθάνει νὰ θέσῃ τέλος εἰς τὸν σκοπὸν της. Ἐν γένει ἐπαρατήρησα ὅτι καὶ ἄλλοι σκοποὶ ἐμφαίνονται εἰς

1. «Ἄχ, δὲ φοβοῦνται τοῦ Ἑκτορα ἐκδικητῆς μὴ γίνεи» (στ. 277) ~ 2. τὴν ἄρνηση ~ 3. «Τώρα πῆγαινε, πῆγαινε βρὲς τὸ γιό σου» (στ. 381) ~ 4. ἐμπιστοι ~ 5. «ἔχω πετύχει μὲ τὸ γιὸ κιόλας νὰ ἐξοργιστοῦνε» (στ. 445).

τοῦτο τὸ δρᾶμα χωρὶς νὰ λάβουν τέλος τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπιλήψιμον· καθὼς λ.χ. je veux qu'on vienne encor<e> lui demander la mère,¹ λέγει ἡ Ἑρμιόνη.

Η^{οὔ}. Ψέγω καὶ δύο ἐπαναλήψεις τοῦ Ὁρέστου λέγοντος εἰς τὴν Ἑρμιόνην ὅτι καὶ εἰς τὸν Πυλάδην ὅτι il a mendié la mort chez les peuples *cruelles*² καὶ ἡ ἄλλη τοῦ αὐτοῦ λέγοντος περὶ τοῦ Ἀστυάν(ακτος) εἰς τὸν Πύρρον ὅτι δὲν ἐφρονεύθη ἐν Τρωάδι.

Θ^{οὔ}. Ἡ Ἑρμιόνη ἐρωτᾷ τὸν Ὁρέστην διὰ τί ἤλθε· διὰ αὐτὴν ιδίως, ἢ κατὰ χρέος τὴν ἐπισκέπτεται ὡς βασιλίσσαν; Δὲν τοῦ ἔφερεν καὶ τζιμποῦκι καὶ καφέν;

Ὡς εὐχὴν ἐκφράζω, ὅτι ἐπεθύμησα τραγωδίαν χωρὶς τὰ mais le voici qu'il vient³ ἢ mais un heureux destin le conduit en ces lieux.⁴ Πόσον καλὸν νὰ μὴ φαίνωνται τυχηραὶ αἱ συναντήσεις!

Ι^{οὔ}. Ἡ σκηνὴ ὅπου ὁ Πύρρος λέγει τῷ Ὁρέσῃ, ὅτι ζητεῖ ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ τὴν Ἑρμιόνην εἶναι ἀνοητοτάτη. Ἐπειτα τὸ et déjà son audace⁵ εἶναι κωμικόν. Εἰς λυρικὸν πόνημα ἐταίριαζεν ἴσως, ὅχι ἐδῶ. ¹⁹⁷ Ὁ Πύρρος μὲ τὸν ἔρωτά του καθίσταται γελοῖος εἰς τὴν μετὰ τοῦ Φοίνικος σκηνὴν τῆς δευτέρας πράξεως ἀφοῦ μάλιστα ὑπεσχέθη τὸν Ἀστ(υάνακτα) τῷ Ὁρέσῃ καὶ ἀφοῦ προτῆτερα ὠμίλησε τὴν Ἀνδρ(ομάχην) τὴν ἀπειλήσε, τῆς ἔδωκε καιρόν, ὑπῆγε νὰ ἀκούσῃ τὴν ἀπόφασίν της, καὶ τὴν ἀπαρνήθη. Ἄλλοις τις ἂς εἰπῇ τὰς παλινδρομίας τοῦ αὐτὰς ψυχολογικὰς ἀληθείας τοῦ ἐρωτευμένου· ἐγὼ τὰς θεωρῶ μεθυσμένου ἀνδρὸς παρανοίας. Ἄν αἱ τοιαῦται ἀλλαγαὶ αἰσθημάτων ὡς ἀληθεῖς δῆθεν ἐξηκολουθοῦντο ἐπὶ σκηνῆς κατὰ διαδοχὴν, ποτὲ δὲν ἤθελε λάβῃ τέλος κἀνὲν δρᾶμα· ἀλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐν αἰσθημα καταντᾷ ὑπέρτερον τῶν ἄλλων καὶ πρέπει ὅσον τάχιστα νὰ καταστῇ τοιοῦτον διὰ νὰ μὴ φαίνεται ὁ ἥρωας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὡς κάλαμος ὑπὸ ἀνέμου σαλευόμενος. Πρέπει νὰ φυλάττῃ μᾶλλας λέξεις ὁ ποιητὴς μέτρον ψυχολογικῶν ἀναπτύξεων καὶ ἐνθυμούμενος ὅτι ὅλα τὰ τῆς φύσεως δὲν εἶναι καὶ ἀρμόδια εἰς τὴν τέχνην.

ΙΑ' Ὁ Πυλάδης εἰς τὴν πρώτην σκηνὴν τῆς 3^{ης} πράξεως καὶ συμβου-

1. «Καὶ γὰρ τὴ μάνα ἀνήμεροι θὰ ἔλα ἐδῶ νὰ ῥθοῦνε» (στ. 446) ~ 2. «Τὸ θάνατο ζητιάνεψα σὲ ἀποτρόπαιους τόπους» (στ. 491) ~ 3. ἀλλά, νάτος, ἔρχεται ~ 4. «Μὲ ὁδηγὸ τὴ μοίρα μου σὰν τὸν τυφλὸ βαδίζω» (στ. 98) ~ 5. «...[ἐσὺ ξέρεις καλὰ] μὲ πόση πανουργία / [Ἐνὰς πλαστὸς Ἀστυάνακτας δόθηκε στὴ θυσία»] (στ. 221-222).

λεύει τὴν ἀρπαγὴν τῆς Ἑρμιόνης) καὶ τὴν ἀποτρέπει. Διὰ τί καὶ τὰ δύο;

ΙΒ'. Διατί ἔρχεται ἡ Ἑρμιόνη εἰς τὴν δευτέραν σκηνήν. Ἐνότης τόπου!

ΙΓ'. Ἡ ἐβδόμη σκηνὴ τοῦ Πύρρου καὶ τῆς Ἀνδρομάχης) τίποτε νέον δὲν ἔχει. Ὅλα τὰ εἶχε δοκιμάσει ἤδη ὁ Πύρρος καὶ πρῶν.

ΙΔ'. Ἡ ἀπόφασις τῆς Ἀνδρομάχης μὲ φαίνεται πανοῦργος καὶ πνευματώδης, ὅχι ἀληθινή. Πῶς ἡδύνατο νὰ ἐλπίζῃ, ὅτι αὐτοκτονουμένη δὲν ἤθελε κινήσῃ εἰς ἐκδίκησιν τὸν Πύρρον; Εἰς μάτην λέγει τῆς Κηφισσίας *fais lui valoir l'hymen où je me suis rangée*, *dis lui qu'avant *mon* mort je lui fus engagée*.¹ Ἄλλως δὲν ἡδυνήθη νὰ λύσῃ τὸν κόμπον. Συκίνη ἐπικουρία. Πολλὰς νύκτας ἴσως ἀγρύπνησε ὡς νὰ τὴν εὔρῃ ὁ Racine, ὅμως ὡς νομίζω ἀπέτυχε.

ΙΕ'. Τὸ **va* le trouver* τῆς Ἑρμιόνης καὶ *dis lui qu'il apprenne à l'ingrat, qu'on l'immole à ma haine*² φαίνεται κωμικὸν ὡς νὰ ἀλγισμὸν ἔχῃ καὶ μιχροπρεπές· *ma vengeance est perdue s'il ignore en mourant que c'est moi qui le tue*.³ Ἀρχαῖος ποιητὴς δὲν νομίζω ὅτι ἤθελε περιπέσῃ εἰς τοῦτο τὸ ἀμάρτημα. Οἱ νεώτεροι νομίζοντες ὅτι κάτι θὰ προσθέσουν εἰς τὸ πάθος νὰ τὸ κάμουν ἀληθέστερον περιπίπτουν εἰς ὑπερβολὴν καὶ τὸ γελοῖον. ¹⁹⁸

ΙΖ'. Ὁ Πύρρος τῇ Ἑρμιόνῃ *je trouble votre entretien*⁴ δηλαδή: μὴν πειράζεσθε, πῖτε τὸν καφέν σας, μὴ σηκώνεσθε· ἐγὼ εἶμαι καθημερινὸς φίλος· ποῦ ἔρχομαι. ὦ, τὰ τετριμμένα καὶ ἀνόητα λόγια! Ἡ σκηνὴ αὕτη μὲ φαίνεται κάμποσον ἄχρηστος. Ἰσως καὶ σφάλλω. Μετὰ τὸν στίχον ὅμως *Ingrat, je doute encore si je ne t'aime pas*,⁵ κωμικώτατος μὲ φαίνεται ὁ ἀκόλουθος· *mais, seigneur*⁶ κτλ. μὲ τὸ *vous*⁷ ἐνῶ παραπάνω ἦν τὸ *tu*,⁸ ὡς δῆθεν τοῦ πάθους παραδρομή!!! Καὶ τὸ *différez l'hymen d'un jour*⁹ παράξενον. Θέλει ἐν τούτῳ νὰ φύγῃ ὡς φαίνεται. Διατί ὁ Pyrrus σιωπᾷ; Δὲν τῆς τὸ σικονδάρῃ. Ἦτον μεγάλον πρᾶγμα ἀλλ' ὁ ποιητὴς ἀφοῦ δὲν ἤθελε νὰ κάμῃ τόσον ἐλεήμονα τὸν Πύρρον, τί νὰ κάμῃς. Οὕτε τὸν ἄφησε νὰ εἰπῇ

1. «Κι ἂν χρειαστεῖ τὸ στόμα σου γιὰ μένα ἄς τοῦ μιλήσῃ, / πόσο ἄξιζε ὁ ὑμέναιος ποῦ μ' εἶχε ὑποτάξει, / Πές του, ἡ ψυχὴ μου ἐνώθηκε μαζί του πρὶν πετάξει» (στ. 1108-1110) ~ 2. «Βρές τονε: στὸν ἀχάριστο νὰ πεῖ ὅτι θυσιά / Προσφέρεται στὴν ἔχθρα μου κι ὅχι στὴν Ἐξουσία» (στ. 1268-1269) ~ 3. «...ἡ ἐκδίκησή μου πάει, / Ἐὰν δὲ νιώσει θύμα μου καθὼς θὰ ξεψυχαίει» (στ. 1270) ~ 4. «Πῶς μὲ τὴν ἀφιξή μου ἐδῶ σ' ἔχω ἀναστατώσει» (στ. 1276) ~ 5. «Σκέφτομαι μήπως σ' ἀγαπῶ, ἀχάριστε, ἀκόμα» (στ. 1368) ~ 6. μά, κύριε ~ 7. ἐσεῖς ~ 8. ἐσὺ ~ 9. «...νὰ τὸ ἀναβάλῃς / Κι αὐριο [ἄς εἶσαι ὁ νικητὴς]» (στ. 1373-1374).

τι. Ἡ Ἑρμιόνη λέγει ἐξακολουθοῦσα. Vous ne répondez point.¹ Μάλιστα! Κᾶγκανέναν λόγον δὲν εἶχε νὰ σιωπήσῃ ὁ Πύρρος. Σοφιστεῖται εἶναι τὰ ἀκόλουθα: tu comptes les moments que tu perds avec moi.²

29 Αὐγούστου 1843 εἶδα καθ' ὕπνους ὅτι ἐπεριφερόμην που μετὰ τινων καὶ ἡύραμεν καθ' ὁδὸν εἰς καλάθια πέντε ἕξ βρέφη ἐκτεθειμένα. Τινὲς τῶν ὁπαδῶν μου ἐπῆραν ἓνα δύο. Ἐγὼ ὅχι· τοὺς ἐπαίνεσα ὅμως καθ' ἑαυτόν. Τῇ ἐπαύριον περιφερόμενος καθ' ὕπαρ εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Παρισίων ἐμβῆκα εἰς τὴν ἐκκλησίαν St Jacques au Haut-Pas ὅπου ἀνέγνωσα πρὸς τοῖς ἄλλοις μίαν εἵδῃσιν τῶν 1841 τοῦ ἐπισκόπου Nancy ἣτις παρακαλεῖ τοὺς πιστοὺς πρὸς ἔρανον μικρὸν μηνιαῖον διὰ νὰ ἐξαγοράζουν τὰ ἐν τῇ Κίνᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῶν βαρβάρων μερῶν ἐκτιθέμενα βρέφη πολυπληθῶς. Ἡ συγκυρία αὕτη μὲ ἐφάνη περιέργως. Τῇ προτεραίᾳ οὔτε εἶχα σκεφθῇ οὔτε ἀναγνώσῃ τι περὶ τοιαύτης ὕλης. ¹⁹⁹

Μαΐου 12 1844³

Ἐπὶ τοῦ ἀτμοκινήτου διὰ Linz. Ἄς γράψω τι, ἐπειδὴ δὲν ἔχω τι προϋργιαίτερον. Εἰς τοὺς Εὐρωπαίους προϋργιαίτερον εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ συγγράφειν τὰς περιηγήσεις των καὶ ἐκδιδόναι αὐτὰς διὰ τύπου. Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν ἐπράξαμεν τοῦτο μέχρι τῆς σήμερον, ἂν καὶ πολλοὶ ἕξ ἡμῶν πρὸ πεντηκονταετίας καὶ ἐπέκεινα εἰς χώρας πολλὰς περιηγήθησαν καὶ τὰς ἀπαιτουμένας δυνάμεις πρὸς συγγραφὴν τῶν περιηγήσεων εἶχαν. Διὰ τὸ ἐξαμαν; Πρῶτον, διότι δὲν κυριεύονται τόσον, ὅσον οἱ Φράγγοι, ἀπὸ τὴν μάταιον τοῦ συγγράφειν μανίαν καὶ μάλιστα περὶ ἀντικειμένων, ἅτινα δὲν γνωρίζουσιν ἀκριβῶς, δεύτερον καὶ κυριώτερον ἴσως, ὅτι δὲν θὰ εὕρισκαν ἀγοραστὰς τῶν βιβλίων των βιβλιοπῶλας, [[διότι]] ἂν καὶ τὸ κοινὸν ἤθελε τοὺς ἀναγνώσῃ καὶ ἀγοράσῃ εὐχαρίστως. Παρ' ἡμῖν οἱ βιβλιοπῶλαι δὲν ἐγνώρισαν εἰσέτι τὰς κλίσεις τοῦ λαοῦ. Ἀπατῶνται, ἂν νομίζουν, ὅτι δὲν θὰ πωληθῇ εὐκόλως βιβλίον τὴν ἀκόλουθον περίπου φέρον ἐπιγραφὴν: Περιγραφή τῆς ὁδοιπορίας τοῦ δεῖνα κατὰ πᾶσαν τὴν

1. «...Λέξῃ δὲ λὲς νὰ βγάλεις!» (στ. 1374) ~ 2. «Τὸ βλέπω, ὕπουλε, μετράς καὶ τίς στιγμὲς ποὺ δίνεις / Νὰ μὲ ἀκοῦς, κι οὔτε ποὺ θὲς ἄλλο ἐδῶ νὰ μείνεις» (στ. 1375-1376) ~ 3. Οἱ ἐγγραφεῖς τοῦ 1844 (σσ. 173-177) ἀνήκουν στὸ χειρόγρ. ΕΒΕ, ἀρ. 4098. Βλ. τὸ προλογικὸ σημείωμα, σ. 15.

Εὐρώπην, διαλαμβάνον περὶ πολιτείας, ἡθῶν, τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν τῶν ἐσπερίων λαῶν, γραφεῖσα εἰς ὕφος εὐληπτον τοῖς πᾶσι. Τιμὴ 5 δραχμαί. Τὴν τελευταίαν ταύτην προσθήκην, τὸ εἰς ὕφος εὐληπτον, τὴν νομίζω ἀναγκαιοτάτην, ἐπειδὴ φρονῶ ὅτι δὲν συγγράφονται ὡς πρέπει τὴν σήμερον τὰ πλείστα τῶν βιβλίων μας, καὶ ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν παραμελοῦντες τὸ ἀμαθέστερον ¹ μέρος τοῦ λαοῦ μας, ὑπερακοντίζουν εἰς μάτην. Δια νὰ μὴ μὲ παρεξηγήσῃ τις ὅμως, προσθέτω ὅτι διὰ τῆς φράσεως ὕφος εὐληπτον, δὲν συνιστῶ τὴν χρῆσιν χυδαίων καὶ βαρβάρων λέξεων, ἀλλὰ τὴν ἀπλουστεράν καὶ φυσικωτέραν ὕφην τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀναλυτικὴν ἔκθεσιν τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος. Ὅταν λ.χ. θελήσῃ ὁ συγγραφεὺς νὰ εἴπῃ ὅτι εἰς τὸ δεῖνα κράτος ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία διαιρεῖται τῆς νομοθετικῆς κττ., θέλω νὰ μὴ τὸ εἴπῃ ἀπλῶς οὕτω, ἀλλὰ νὰ τὸ διασαφήσῃ διὰ πλείονων. Περὶ τέχνης πάλιν ὁμιλῶν ἅς μὴ ὑποθέτῃ γνωστοὺς τοὺς ὅρους, ἀλλ' ἅς καταδέχεται τὴν ἐξήγησιν αὐτῶν καὶ ὅπου ἡ χρειαὶ τὸ καλεῖ, καὶ διὰ ἱχνογραφίων. Ἀλλὰ τὴν σήμερον γράφονται πολλὰ τῶν βιβλίων ὡς πρὸς εἰδότας. Ὁ εἰδὼς ὅμως δὲν χρειάζεται διδασχὴν. Ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰ παρὰ τοῖς Φράγγοις populäre Schriften ¹ τὰ στερούμεθα. Τοσαῦτα περὶ τούτου τοῦ ἀντικειμένου. Ἄς γράψω τῶρα ὅ,τι προεθέμην, ἀλλὰ γράφω μόνον πρὸς μέλλουσαν βοήθειαν τῇ μνήμῃ μου καὶ διὰ νὰ ἐκφράσω καὶ γνωστοποιήσω ἑμαυτῷ πληρέστερον ὅσα κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας συγκεχυμένως ἠσθάνθην καὶ ἐσκέφθην.

Ἀπὸ τὸ Moosburg ὡς τὸ Landshut εὐγεως ἡ χώρα, ὅχι ὡς ἀπὸ Μονάχου ὡς Moosburg. Τῆς ἐκκλησίας τοῦ Landshut οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες μὲ ἤρεσαν κατ' ἐξοχὴν διὰ τὴν λεπτότητά ¹² των καὶ χάριν. Προκρίνω ὅμως εἰς τὰ καθόλου τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐν Ῥατισβόννῃ ἐκκλησίας, ὅπερ μέφάνῃ ἐν γένει ἐν τῶν καλλιτέρων ὧσων εἶδα Γοτθικῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ πύργοι τῆς Ῥατισβοννικῆς ἐκκλησίας ἀτελεῖς, ὁ τοῦ Landshut δὲν μὲ πολυαρέσκει. Ἡ ἰδέα ὅμως τοῦ Κολοσσαίου προσώπου τοῦ Χριστοῦ ὑπεράνω τοῦ πυλῶνος μέφάνῃ ἀξιοπερίεργος. Πάλιν καθὼς καὶ ἄλλοτε ἠναγκάσθην νὰ ὁμολογήσω το καὶ νὰ ἀγασθῶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ μεσαιῶνος διὰ τὸ μεγαλεπήβολον αὐτῶν καὶ ἐλευθέριον. Κάθε πόλις ἔκτιζε μὲ μεγάλην φιλο-

1. ἐκλαϊκευτικὰ κείμενα.

τιμίαν τὰ δημόσιά της κτίρια πλουσιώτερα ἀπ' ὅ,τι κτίζουν τὴν σήμερον, δι' ἐράνων βασιλεία ολόκληρα. Dombauvereine¹ τὴν σήμερον, συλλογαί, συνδρομαὶ πανταχόθεν μόλις δύνανται νὰ ἐλεήσουν, νὰ ἄξουν εἰς πέρας ὅ,τι οἱ πρότεροι αἰῶνες δι' ὀλιγωτέρων μέσων προῆξαν ἐπὶ τοσοῦτον· ἐννοῶ τὴν δόμον τῆς Κολωνίας. Θεωρῶν τις ὅμως εἰς τὸ πολύπονον τῶν Γοτθικῶν ἔργων θέλει γίνῃ συγκαταβατικὸς πρὸς τοὺς μὴ τελειώσαντας τὰ πλεῖστα τῶν ἐπιχειρηθέντων, ἔξω μόνον ἂν θελήσῃ νὰ τοὺς μεμφθῇ διὰ αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιχείρησιν. Εἶχον, λέγει, πεποιθήσιν εἰς τὰ τέκνα των οἱ ἀρχίζοντες ὅτι θὰ ἐξακολουθήσουν τὸ ἔργον των, ἀλλὰ ¹³ τοιουτοτρόπως ἐκτελοῦνται κολοσσαῖα ἔργα, ὅχι ὅμως, ἢ τουλάχιστον σπανίως, καὶ ἔργα ἀληθοῦς τέχνης, ἅτινα πρέπει νὰ εἶναι ἐκφράσεις ιδέας ζωῆς μιᾶς. Οἱ χρόνοι ἀλλάζουν, καὶ οἱ ἐπόμενοι ἄνθρωποι ἢ ἐγκαταλιμπάνουν τὰς παλαιὰς ιδέας καὶ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν κατὰ τὰ σχέδια, ἢ ἐξακολουθοῦν τὸ ἔργον ἄκοντες καὶ ψυχροὶ μιμηταί. Ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ πλείονα περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἀλλὰ κόπτω ἐδῶ τὸν λόγον μου καὶ μεταβαίνω εἰς τὴν ἔκθεσιν ἄλλων παραγμάτων.

Τὸ Regensburg τὸ ἥλιπιζα μεγαλοπολικώτερον ἢ τουλάχιστον ἀρχαιοπρεπέστερον ἀπ' ὅ,τι τὸ ἡῦρα. Ὁμολογῶ ὅμως ὅτι ἐπιπολαίως τὸ ἐγνώρισα. Εἰς ἐμὲ τουλάχιστον ἐπίπονον φαίνεται ἡ λεπτομερὴς ἱστορήσις μιᾶς πόλεως ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ, ἔπειτα ἀπεχθάνομαι μάλιστα ἀνθρώπων πάντων τοὺς περιηγητὰς (Cicerone) καὶ σπουδάζω νὰ τοὺς ἀποφεύγω. Καλὸν δὲ εἶναι, ὅταν ἔχῃ τις χρήματα, νὰγοράζῃ τοὺς λεγομένους ὁδηγούς, guides, καὶ νὰ διδάσκεται. Ἀλλὰ δὲν ἔπραξα τοῦτο κατ' αὐτὴν μου τὴν περιοδεῖαν ὡς ταξιθεύων οἰκονομικῶς. Πρὶν ὁμιλήσω περὶ τῆς Βαλλάλλας, ἃς σημειώσω, ὅτι εἰς τὸ ξενοδοχεῖον ὅπου κατέλυσα ἐν Regensburg, καὶ οἱ τοῦ ξενοδοχείου ἄνθρωποι καὶ ἄλλοι ἐκεῖ καταλύοντες ¹⁴ Γερμανοὶ εἴτε Βαυαροὶ εἴτε ἄλλοδαποὶ ὠμίλουν ποικίλα κατακρίνοντες τὰ τεχνικὰ ἔργα τοῦ Λουδοβίκου ἀπὸ διαφύρους ἐπόψεις θεωροῦντες τὸ πρᾶγμα, καὶ εἰς τὰ πλεῖστα ἐφαίνοντο ἔχοντες δίκαιον. Εἷς ἔλεγε· πρὸς τί ἡ Ruhmeshalle ἀφοῦ ὑπάρχει Wallhalla; Ἀπόκρισις· διὰ τοὺς Βαυαροὺς μόνους. Αὔριον ἴσως μᾶς κτίσῃ τι καὶ διὰ τοὺς Μοναχηνούς μόνους. Ἡ Befreiungshalle πάλιν πλησίον εἰς τὸ Kehlheim, πρὸς τί

1. σύλλογοι γιὰ τὴν ἀνέγερση μητροπόλεων.

ἡρώτων. Εἷς ἄλλος ἔλεγε, ὅτι ἡ Wallhalla ἤξισε 12 ἑκατομμύρια φιορ(ίνια) καὶ δῆθεν ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸν τοῦ βασιλέως ταμεῖον, τῇ δὲ ἀληθείᾳ wie es halt zu geschehen pflegte¹ ἀπὸ τὴν ῥάχιν τοῦ γαιῖδάρου λαοῦ.— Τὸν Λούθηρον, εἶπεν ἄλλος τις, δὲν τὸν ἔστησεν ὁ Λουδοβίκος διὰ νὰ μὴ κάμη Tintenflecken² καὶ εἰς τὴν Wallhalla, διότι λέγεται ὅτι ζῶν ἔρριψε τὸ μελανοδοχεῖόν του γεμᾶτον κατὰ τοῦ διαβόλου πειράζοντος αὐτόν. Ἡ Wall(halla) αὐτὴ ἐμένα μάρεσκει ἐξωτερικῶς καὶ ἤθελε μάρεσκη περισσότερον, ἂν δὲν εἶχε τὴν κολοσσαίαν ἀνάβασιν³ διηρημένην ποικιλομόρφως. Ἐσωτερικῶς δὲν μεῦχαριστεῖ ὅλως διόλου, ἂν καὶ κατὰ πρώτην προσβολὴν θαμβῶναι διὰ τὸ πλούσιον καὶ μεγαλοπρεπὲς τῶν κοσμημάτων. Λάθος ἀρχιτεκ¹⁵ τονικὸν μέγα νομίζω ὅτι ἡ ἄλλως ἐπαινετὴ διαίρεσις τοῦ ὅλου εἰς τρία μέρη ἐξετελέσθη τοιουτοτρόπως, ὥστε αἱ σημαίνουσαι τὴν διαίρεσιν ἐξοχαὶ συγχίζουν ἀηδῶς τὴν σκέπην προχωροῦσαι πρὸς τὰ ἔσω καὶ μὴ φέρουσαι μολοντοῦτο ἐπάνω των κἀντὶ βάρους, ἂν καὶ φαίνονται ὡς ἐρείσματα.⁴ Ἄς μὲ τὸ δικαιολογήσῃ τις, εἶμαι περίεργος. Δὲν ἐλπίζω ὅμως νὰ μεῦχαριστήσῃ. Ἡ διαίρεσις αὕτη ἐπέφερε καὶ ἄλλο λάθος, τὴν διάκοψιν τοῦ μεγάλου ζωοφόρου ἀντικαταστήσασα αὐτὸν διὰ κοσμημάτων. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτοῦ τοῦ ζωοφόρου προσέτι τὰ ἐπεθύμουν ἢ μεγαλύτερα ἢ, ἂν τοῦτο ἀδύνατον, μᾶλλον ἐξέχοντα, διὰ νὰ μὴ φαίνωνται σημαντικώτερα μέρη τοῦ ὅλου καθὼς καὶ εἶναι, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἱστορουμένων. Μὲφάνησαν δὲ ἄλλως καλῶς συνθεμένα, ἂν καὶ δὲν τὰ ἐκατάλαβα ἐντελῶς. Ἐνα ἀρχηγὸν λόγου χάριν πρὸς τί τὸν σηκώνουν ἐπὶ τῆς ἀσπίδος (ὁ ἀρχηγὸς οὗτος, μεῖπεν ὁ ὑπηρέτης, εἶναι ὁ Λουδοβίκος αὐτὸς ἐξιδανισθείς). Ἐδῶ εἶναι μὲ βρακίᾳ σκυθικὰ (καὶ δὴ καὶ Γερμανικὰ). Εἰς τὰς Logen⁵ τῆς Πινακοθήκης μὲ ῥωμαϊκὴν τήβεννον, ὡς καὶ εἰς τὴν Ludwigskirche. Πουθε-¹⁶ νᾶ δὲ μὲ τάληθῃ τοῦ καιροῦ του φορέματα, ὦ παραλογίας κολοφῶν! Δὲν ἀξίζουν, λέγουν, τὰ φορέματα τοῦ καιροῦ μας πρὸς εἰκονικὴν παράστασιν, παριστᾶτε λοιπὸν γυμνοὺς τοὺς ἀνθρώπους ὅχι μὲ ἄλλων ἐποχῶν καὶ ἐθνῶν φορέματα. Ἡ, πρὸς θεοῦ, τίς δύναται νὰ μὲ βεβαιώσῃ ὅτι αἱ 2 κᾶν 4 γυναῖκες ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τῆς Wallh(halla) εἶναι ἡ δεῖνα ἢ δεῖνα ἐπαρχία τῆς Γερμανίας πλησιάζουσαι τὴν κοινὴν μητέρα; Ἐχουν πόλεων πεφυρωμένας στεφάνας ἐπὶ τῶν κεφαλῶν. Καλῶς τοῦτο· ἀλλὰ διὰ νὰ δεῖξουν ὅτι

1. ὅπως συνέβαινε πάντα ~ 2. κηλίδες μὲ μελάνι ~ 3. ἀκολουθεῖ πρόχειρο σχέδιο ~ 4. ἀκολουθεῖ πρόχειρο σχέδιο ~ 5. στὰ θεωρεῖα.

εἶναι ἡ Φραγκωνία, Σουηβία, Σαξωνία κτλ., ἔπρεπε νὰ ᾔναι φορεμένοι κατὰ τὴν ἐδικήν μου κρίσιν μὲ τὰ ἰδιάζοντα φορέματα τῶν γυναικῶν τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν. Δὲν πρέπει τις νὰ καταφρονῇ τὰ ὑπάρχοντα, ἐνόσω ὑπάρχουν. Ἡ μίμησις, ὅταν δὲν ἔχῃ λόγον, εἶναι πρᾶγμα νεκρὸν καὶ ἄζηλον. Δι' αὐτὸ τοῦτο ἔπρεπεν καὶ ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Wal(lhalla) νὰ εἶναι Γοτθικὴ ὄχι Ἑλληνικὴ. Καὶ τὴν ὀροφὴν αὐτῆς δὲν τὴν ἐπαινῶ εἰς τὰ καθόλου. Αἱ κεχρυσωμένοι δοκοὶ μὲ συγχίζουσιν δὲν ἡξεύρω πῶς, τὸ ἔδαφος λαμπρότατον. Οἱ τοῖχοι +ἐτση καὶ ἔτση+. Ἡ βαφὴ τῶν ἐπιστυλίων εἰς τὰ ἐντὸς δὲν μᾶρέσει εἰς τὰ μερικά, καθὼς οὐδὲ τὰ βαμμέ¹⁷ νὰ ἄκρα τῶν φορεμάτων τῶν Καρυατίδων· χωριάτικα μὲ φαίνονται. Τὰ σώματα τῶν Καρυατίδων ἐβάφησαν κέκεινα ὡρρότερα τοῦ δέοντος καὶ πελιδνότερα. Ἐπεθύμουν ὅμως ἐγὼ καὶ τι ἄγαλμα μέγα ἐντὸς τοῦ ναοῦ αὐθύπαρκτον ἢ χρωματισμένην εἰκόνα ἐκτὸς τῶν ἔξ, ἄλλως ἀξιολόγων νικῶν τοῦ Rauch, διότι αὗται εἶναι ἀρχιτεκτονικῶς ὠρισμένοι. Τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου τὰγάλματα ὡς σύνθεσις δὲν μᾶρεσαν. Ὁ Ἀρμάνδος πολλὰ ἡσυχος καὶ κάθετος ὑπὲρ τὸ δέον. Τοῦ αὐτοκτονουμένου Ῥωμαίου ἡ πρᾶξις πολὺ ἀμφίβολος. Ἐδῶ σὲ θέλω, τεχνίτα, νὰ δείξης τί δύνασαι. Νὰ σὲ δοθεῖ τὸ σχῆμα τοῦ χώρου τοῖον οἶον καὶ σὺ νὰ τὸ ἀπογεμίσης ἀρμοδίως καὶ καλῶς. Ἐν γένει λοιπὸν δὲν μὲ ἄρεσεν ἡ Wal(lhalla). Ἐμποιεῖ ὅμως θάμβος καὶ ἐξυψοῖ. Οἱ ἐντόπιοι ὅμως φαίνεται ἀναισθητοῦν, διότι ἡ ἰδέα δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ ἢ δὲν ἐξεφράσθη ἀρμοδίως. Οἱ Γερμανοὶ δὲν εἶναι εἰς λαός, ἔχουν μίση, ἀντιζηλίαν ἀπὸ τὸ θρήσκευμα καὶ πολίτευμα πηγαζούσας. Πῶς νὰ ἐνθουσιαστοῦν εἰς τὸ θέαμα τοῦ κοινοῦ τούτου πολυανδρίου; ¹⁸ Linz. Χαίρω ὅτι ἔκαμα μίαν παρατήρησιν περὶ τῆς πόλεως ταύτης καὶ ἡῦρα ἔπειτα, ὅτι συμφωνῶ μὲ τοὺς πρότερον αἰῶνας. Ἡῦρα δηλαδὴ τὰς γυναῖκας ἐξόχως καλὰς τὸ εἶδος καὶ τὸ βράδυ ἔμαθα εἰς τὸ ξενοδοχεῖον, ὅτι φημίζονται ἐπὶ τούτῳ ἀνέκαθεν. Οἱ καταρράκται εἶναι ἀσήμεντοι. Εἶδαμεν ἐν μοναστήριον ἐπὶ τινος βράχου γραφικώτατα κείμενον· παρὰ τῷ χωρίῳ Melk μέγα κτίριον τοῦ +Zopfschtyl+. ¹ Εἰς τὸ Linz ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι κατὰ τὸ +Zopfschtyl+ κτισμένα. Φαίνεται ὅμως μεγαλοπολικωτέρα ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Οἱ σιδηροὶ δρόμοι προχωροῦν ἕως μέσα εἰς τὴν πόλιν. Καὶ εἰς τὰ φορέματα πολλὴ τρυφή. ¹⁹

1. ροκοκό, σχολαστικὸ ὕφος.

Quasi Ἡμερολόγιον. 1845. Βελιγράδι

Μέσα Μαΐου. Ἡμερολόγιον δὲν ἐβάσταξα ἀπὸ τῆς ἀπὸ Βερολίνου ἀναχωρήσεώς μου. Εἰς Παρισίους διατρίβων ἐσημείωσα τινά, δὲν ἦσαν ὅμως ἡμερολόγιον. Κ' ἐδῶ εἰς Βελιγράδι ὑπέστην διαφόρους φάσεις ἀξίας ἐξιστορήσεως καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν μου καὶ μόνον· ἀλλὰ μόλις ἐσημείωσά τινα γαλλιστί, καὶ ἴσως ἤδη τὰ ἐφθειρα. Σήμερον πιάνω τὸν κάλαμον διὰ ἡμερολόγιον τακτικόν· ἀλλ' ἄραγε θὰ δυνηθῶ νὰ τὸ περάνω;

Τί πλέον ἄξιον σημειώσεως ἢ ἡ θέα πρώτου μου γεννήματος τοῦ νοὸς τυπωθέντος τῇ 27 Ἀπριλίου καὶ δοθέντος μοι εἰς διόρθωσιν. Τῇ 27 Μαρτίου, λοιπὸν ἓνα μῆνα σωστὸν προτῆτερα, ἦτον ἡ ταφὴ τῆς γιαιγιᾶς μου καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν ὁστέων τῆς Πολυξένης. Συγκυρία παράξενος! 17 Μαΐου δὲ ἐτελείωσεν ἡ βίβλος μου καὶ εἶδα ἔτοιμα αὐτῆς ἀντίτυπα. Ἐγεννήθη εἰς τὰ 1817.¹ Τί θέλουν τόσα 7;

Ἀφ' ἧς ὥρας εἶμαι εἰς Βελιγράδιον τί συγγράμματα ἀνέγνωσα ἄξια λόγου; Τοῦ Βολνέϋ τὰ Ἑρείπια καὶ τὸν Φυσικὸν νόμον. Τοῦ Silvio Pellico τὰς φυλακάς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἢ καὶ εἶναι κατὰ τὴν γραφὴν τοῦ Ἀναστασίου, τοῦ Ἑλβετίου κατὰ τὸ ἥττον καὶ μᾶλλον, διότι δὲν τ'ἀνέγνωσα σπουδαίως δὲν ἤξεύρω διὰ τί; Ἡ οἰκονομία αὐτῶν, νομίζω, δὲν εἶναι σοφὴ καὶ τῆς ὕλης οἰκεία καὶ ἀξία. Ἰσως διότι εἶχα χορτάσῃ ἀπὸ τὸν Βολνέϋ ἤδη. Οὗτος, τὸ ὁμολογῶ, μέστερέωσεν εἰς πολλὰ καὶ μὲ ἐθελξεν εἰς τὰ πλείστα, ἂν καὶ εἷς τινα ὀλίγα δὲν συμφωνῶ μαζὴ του. Τοῦ Lord Byron τινὰ λυρικά ποιήματα καὶ τὸν Marino Faliero, ὅστις νομίζω εἶναι καλὸς δι' ἀνάγνωσιν ὅχι διὰ παράστασιν, διότι μὲ φαίνεται ἡ πρᾶξις μακροτενὴς καὶ ἀργή, αἱ ὁμιλίας τοῦ Δουκὸς πολλάκις ἀπέραντοι· αἱ ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ τῶν ἰδίων ἔργων καὶ μάλιστα τῆς verhängnisvollen² ἐκείνης Zarin³ ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον συχναί. Πολιτικὴ σύνεσις πολλὴ εἰς τὸ ὅλον, ¹⁴⁰⁰ δὲν ἀντιτείνω. Περὶ τὸ τέλος κινεῖται πως καὶ ὁ οἶκτος· αἱ διηγῆσεις τῶν ἀπαισιῶν προμηνυμάτων ἔχουσι τὸν τόπον των. Οἱ λόγοι τοῦ Benintende εἰς τὸ τέλος τῆς 17^{ης} σκηνῆς τῆς τελευταίας πράξεως ἔχουν ὕψος. Ὁ τελευταῖος στίχος, ἂν προφερθῇ καὶ παρασταθῇ καλῶς, Von Riesentreppe rollt das Haupt

1. Σημείωση τοῦ Πέτρου Σ. Κουμανούδη: «Καὶ ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές!» ~ 2. κακότυχης ~ 3. τῆς γυναίκας ἀπὸ τῆ Ζάρα(;)»

hinap,¹ κάμνει βεβαίως ἐντύπωσιν. Ἡ μετάφρασις ἦτο τοῦ Kottenkamp. Οἱ στίχοι Gott selbst befiehlt den Feinden zu vergeben. / That Gott es selbst? Wird Satan je erlöst / von ewiger Verdammnis? –Ihr sprecht so wild!² μέφάνησαν μεγάλης καὶ φαινήσῃ ἢ σκοτεινῇ ιδέας περιεκτικοί.— Τὸ ὅλον τῆς τραγωδίας interessant.³ Περιμένω ὅμως καὶ ἄλλων κρίσιν περὶ αὐτῆς.— Ἀνεγνώσθη μοι καὶ τὰ περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις συνελεύσεως τοῦ Σούτσου ποιήματα· προ-ἰόντα τῆς ἡμέρας καὶ ἴσως ὅχι διὰ πολλοὺς μῆνας καὶ ἔτη γραμμένα. Δὲν φροντίζει κατὰ δυστυχίαν οὗτος ὁ ποιητὴς νὰ δίδῃ εἰς τὰς ποιήσεις του μορφὴν ἀρμοδίαν, σχέδιον ἰδιάζον, ἀλλ' ὅλοι οἱ στίχοι του ὅμοιοι ἀπὸ τινος καιροῦ καὶ ἐδῶθεν. Εἰκὼν τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τάχατε εἶναι! Χάος μᾶλλον ἢ εἰκὼν, καὶ ἀκολασία μᾶλλον ἢ εἶδος καὶ μορφή. Οὐδ' εἶναι κἂν διθυραμβικὴ ἡ ὕλη, διὰ νὰ τὸν δικαιώσῃ τις!

Δὲν θεωρῶ ὅλως ἄφορον τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 1844 ἔτους διότι ἐνησχολήθη ἐν τῇ μετάφρασιν τῶν Ἑρειπίων καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἀνακολουθίων μου. Πρῶτον ἤδη εἶχα γράψῃ τὴν ἐπίκρισιν τοῦ Λευκιαδείου βιβλίου.

Μαΐου 20. Ἡμέρα Κυριακῇ. Μετὰ τὸ γεῦμα. Σημειῶ ὅτι ὢν εἰκοσιοκτὼ ἐτῶν, καὶ υἱὸς ὅχι παντάπασιν ἀπόρου πατὴρ ἄλλ' ἂν ὅχι ἄλλο, τοῦλάχιστον ἰδιοκτῆτος μιᾶς οἰκίας καὶ δεσπότητος τριῶν δούλων, καὶ ὢν ἀδελφὸς ἀνδρὸς λεγομένου ὑπὸ πολλῶν πέμπτου εἰς τὴν τάξιν τῶν πλουσίων τῆς Σερβίας, ἰδιοκτῆτος πολλῶν οἰκιῶν καὶ ἐργαστηρίων, προσέτι διαμείνας ὀκτὼ ἡμισυ ἔτη εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ σπουδὴν καὶ γενόμενος ἱκανὸς νὰ λαμβάνῃ ἂν ἤθελα νὰ διαμείνω εἰς τὴν Σερβίαν ἐτήσιον μισθὸν τοῦλάχιστον 101¹ στον ἑξακοσίων φιορινίων, δηλαδὴ εἴκοσι περίπου γρόσια τὴν ἡμέραν (20x365 = 7300, τὰ δὲ 600 φιορ(ί)νια φέρουν 7200 γρόσια). Ἐγὼ λοιπὸν ἐκδώσας καὶ πρὸ μικροῦ βιβλιδιὸν τι καὶ χαρίζων ὥς ἀπ' ἐμαυτοῦ κατὰ τὸ φαινόμενον εἰς πολλοὺς τῶν ἐνταῦθα καὶ μὴ ὢν προσέτι μαλλομένος οὔτε μετὰ τοῦ πατρός μου, οὔτε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ μου, οὔτε μετὰ τοῦ θεοῦ μου, ὅστις καὶ αὐτὸς εἶναι τῶν ἐπισημοτέρων ἐμπόρων τῆς πόλεως ταύτης, ἐγὼ λοιπὸν σήμερα, ἡμέρα Κυριακῇ θέλων νὰ ὑπάγω ἔξω εἰς τὸ ζυθοπωλεῖον δὲν ἔχω

1. τὸ ματωμένο κεφάλι κυλᾷ κάτω στὴ «σκάλα τοῦ γίγαντα» ~ 2. ὁ ἴδιος ὁ θεὸς διατάζει τοὺς ἐχθροὺς νὰ συγχωροῦν / ὁ θεὸς ὁ ἴδιος τὸ ἔκανε; ὁ σατανὰς θὰ λυτρωθεῖ ποτὲ / ἀπὸ αἰῶνια καταδίκη; Μιᾶτε τόσο ἀχαλίνωτα! ~ 3. ἐνδιαφέρον.

20 παράδες διὰ νὰ πληρώσω τὸ ποτήριον τοῦ ζύθου μου, καὶ πλείστας ἤδη ἡμέρας εὐρίσκομαι εἰς τοιαύτην κατάστασιν. Δὶς ἢ τρεῖς ἤδη εὐρέθην οὕτω ἀπὸ τῆς ἐλεύσεώς μου εἰς Βελιγράδιον, ὅχι διὰ μίαν ἡμέραν ἀλλ' ἐκάστοτε ἀνὰ μίαν ἐβδομάδα περίπου. Ὁ νοῶν νοεῖτω!

Τὸ βράδυ τῆς 20^{ης} Μαΐου ὑπονοήσασα ἡ μήτηρ μου, ὅτι εἶμαι τζίπλάκης, διότι μὲ εἶδεν οἰκουροῦντα ὅλην τὴν ἡμέραν, μέδωκεν 2 σφάντζικα. Ἄν λογαριάσω ἐν γένει θέλω εὔρει ὅτι αὐτὴ μέδωκεν ἕως τῶρα ἕως 200 γρόσια, ὃ δὲ ἀδελφός μου ἕως 70, ὃ δὲ πατήρ μου ἕως 40. Εἰς τοιούτους σκανδαλώδεις ὑπολογισμοὺς σὲ ἀναγκάζει ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἀναξιοπάθησις καὶ σὲ καθιστᾷ καὶ μαθηματικὸν χωρὶς τῆς θελήσεώς σου. {Ἀπ' αὐτὰ τὰ γρόσια ἐξόδευσα πλέον ἢ τὰ ἥμισυ διὰ φορέματα}. Πρόσθες καὶ «καὶ ζῶν οἰκονομικώτατα δηλ(αδῆ) ἀπερχόμενος δις περίπου τῆς ἐβδομάδος εἰς τὸ καφενεῖον διὰ νὰ ἀναγνώσω γερμανικὰς ἐφημερίδας καὶ ἐξοδεύων ἐκάστοτε ἀνὰ 20 παράδες μόνον, καὶ μὴ ἀγοράζων οὐδὲ ὀπωρικὰ ποτέ, οὐδὲ ζαχαρικά, εἰμὴ ἅπαξ μόνον ἐνθυμοῦμαι ἀπὸ τὸν θεῖον μου 25 δράμια ντεβαϊμίσκι θαρῶ, οὔτε χειρόφτια φορῶν, οὔτε ἱππάζων, οὔτε φίλους προσκαλῶν εἰς τὴν οἰκίαν διὰ νὰ τοὺς κεράσω, καὶ μάλιστα ἐνθυμούμενος ὅτι τὸν χειμῶνα, ὅτε δὲν ὑπάρχει ζυθοπωλείου περίπατος, ἐφύλαξα περίπου ἓνα μῆνα εἰς τὴν τζέπην μου ἐξήντα παράδες ἀργούς, τὸ μόνον δὲ ἔξοδον ἔχων τὸ καλοκαίρι τρεῖς ἢ τετράκις τῆς ἐβδομάδος ἀπὸ 1 ποτήριον ζύθου εἴκοσι παράδων, καὶ τοῦτο διότι ἐσυνείθισα νὰ ἐβγαίνω μετὰ τοῦ Ἀναστασίου Ζάχου εἰς τὸν περίπατον».

Πρόσθες ἔτι «καὶ ἀναγκαζόμενος ἐνίοτε νὰ κάμνω ἐλεημοσύνην εἷς τινα ὡς ἐκ τῆς θέσεώς μου, καὶ νὰγοράζω βιβλία τινα ὡς συνδρομητῆς ὡς τοῦ Κιρίδου, ἐλεημοσύνην λ.χ. δοὺς εἰς τὸν πρῶν ἀμαξᾶν τοῦ ἀδελφοῦ μου δις ἢ τρεῖς ἀνὰ 1 γρόσιον καὶ ἀγοράσας τὸ βιβλίον τοῦ Κιρίδου διὰ 8 γρόσια, ἰδοὺ 11 γρόσια, δηλαδὴ παράδες μηνιαίου περίπου ζύθου ἐξηφανίσθησαν».

Πρόσθες καὶ «καὶ πληρόνων μόνον διὰ κόψιμον μαλλίων, μόνος μου δὲ ξυραφιζόμενος, ἂν δὲ ἐξυραφιζόμην ἀπὸ ἄλλον ἴσως τὸ ἥμισυ τῶν ὅσων ἔλαβα γροσίων δὲν θὰ μέφθαναν!!» |102

Ἔχω κιᾶλλα νὰ σὲ πῶ πλὴν τί τὸ κάμης; / Δὲν σάφινουν νὰ μιλήσης αἱ συμμαχικαὶ δυνάμεις!

Μόλον τοῦτο καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα ἐλάφρωσις τῆς καρδίας εἶναι!

Ἰουνίου 1. Ὅμοια τῶν ἀνωτέρω δὲν θέλω νὰ γράψω ἂν καὶ ἔχω....

ύλην. Τὸ ἔχω ῥῆμα εἶναι οὐρσούζικον καὶ αὐτοχειριαστικόν· ἀρνεῖται παρ' ἐμοὶ τὴν φύσιν του.— Ἔστω. Ἀνέγνωσα κατ' αὐτὰς καὶ τὸν Cain τοῦ Lord Byron. Μεγάλην ἐντύπωσιν μέκαμε· πολλὰς ιδέας ἐκ τῶν τοῦ διαλόγου τοῦ Ἑωσφόρου καὶ Κάϊν ἀνέγνωσα ὡς γνωστὰς μοι καὶ φίλας ἀλλὰ καὶ ἱκανὰς νέας καὶ δυνατάς. Τὸ τέλος τοῦ δράματος ἴσως ὅχι ὅλως κατ' ἔφεςιν, δηλ(αδῇ) ἴσως ἦτο κάλλιον ὁ θάνατος νὰ ἐμφανίζετο πρῶτην φορὰν εἰς ὅλους τοὺς περὶ τὸν Ἄβελ ὡς ἄγνωστον φαινόμενον. Δὲν ἐξεύρω πῶς ἐπραγματεύθησαν οἱ Γερμανοὶ ποιηταὶ (Gessner) τοῦτο τὸ ἀντικείμενον. Ἐπειτα ἡ μακρὰ συνομιλία τοῦ Ἑωσφόρου δὲν φαίνεται ὅτι ἔσχεν ἀποτέλεσμα ὠρισμένον περὶ πράξεως τινὸς περὶ τοῦ φόνου τοῦ Ἄβελ. Ἰσως ὁ ποιητὴς ἠθέλησε νὰ δείξῃ τὸν Κάϊν ἐλευθερώτερον· ὡς καὶ φαίνεται τῷ ὄντι ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ἐσκέφθη πολλὰ ὅμοια μ' ἐκεῖνα ὅσα τῷ εἶπεν ὁ Ἑωσφόρος· ἔξω ἂν ὑποθέσῃς, ὅτι κρυφίως τὸν ἐνέπνευσεν ὁ διάβολος, τὸ ὅποῖον ὅμως δὲν νομίζω νὰ θέλῃ ὁ ποιητὴς. Σήμερον ἀναγινώσκω τὴν τραγωδίαν die beiden Foscari¹ αὕτη ἡ ιδέα Wenn wir / zu leiten glauben werden wir geleitet, / und stets dem Tode zu, verfallen ihm / So willenlos als wir ins Leben kamen: / So dass mich oft bedünkt als hätten wir / In irgend einer frühern Welt gesündigt / Und diese sei die Hölle: gut ist nur, / dass sie nicht ewig währt.— Uns steht auf Erden / kein Urtheil über solche Dinge zu.—² μ' ἐφάνη ἀξία λόγου· δὲν ἐνθυμοῦμαι νὰ τὴν ἀνέγνωσά που, οὔτε νὰ τὴν συνέλαβα ποτὲ ἐγὼ μόνος. |¹⁰³

Ἡμερολόγιον 1845

Ἰουνίου 1. Πολλὰς ἀρετὰς ἔχει ὁ Lord Byron. Εἰς Γαλλικὴν τραγωδίαν τῶν κλασσικῶν εὐρίσκονται χωρία ὡς τὸ ἀκόλουθον; Jacopo: Gönnt mir nur die Wiederkehr! / Doge: Ach du warst mein liebster Sprössling, / Da sie noch zahlreich waren: wie nun jetzt / da du der letzte bist! doch, wenn der Staat / Geböte deiner guten Brüder Asche, / Die unterm Boden liegen, auszugraben / Und zu verbannen, und verzweiflungsvoll / Rins die drei Geister flatterten, der Handlung / Sich widersetzend, ich gehorcht auch dann / der Pflicht, die

1. οἱ δύο Φοσκάρι ~ 2. ὅταν / πιστεύουμε ὅτι ὀδηγούμεσθε, / καὶ μάλιστα πάντα, πρὸς τὸν θάνατο / καὶ εἵμασθε ὑποχείριά του, χωρὶς τὴ θέλησὶν μας, / ὅπως καὶ ὅταν ἤρθαμε στὴ ζωὴ, / ὥστε συχνὰ μοῦ φαίνεται σὰν νὰ εἴχαμε ἀμαρτήσῃ σὲ κάποιον προηγούμενο κόσμῳ / καὶ σὰν αὐτὸς νὰ ἦταν ἡ κόλασις: καλὸ εἶναι μόνο / ὅτι αὕτη δὲν κρατᾷ αἰωνίως. / Στὴ γῇ δὲν ἔχουμε δικαίωμα νὰ κρίνουμε αὐτὰ τὰ πράγματα.

über alle Pflichten geht!¹ {Τοὺς στίχους τούτους τοὺς ἀνέγνωσα καὶ τῇ 21 Νοεμβρίου 1848 καὶ ἀνετριχίασα!}

Τὸν Corsar ὁμῶς τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ δὲν εἴμπορῶ νὰ τὸν ἀναγνώσω. Ὡς τινα νῆσον ἀπότομον ἢ ὡς φρούριον ἐπὶ πέτρας ἀγρίας τὸν ἐπλησίασα πολλαχόθεν καὶ τὸν ἔνυξα ἀναγινώσκων στίχους πότ' ἐδῶ πότ' ἐκεῖ· μῆρχεται ὁμῶς ἀφύσικον τὸ πρᾶγμα· τὸ εἶδος τῶν στίχων νομίζω τὸ κάμνει· δὲν ἀρμόζει εἰς διήγησιν· ἢ δὲν μεύχαριστεῖ ἡ ὕλη· καὶ τοῦτο ἴσως. Οὕτως ἔχει ἄρα καὶ τὸ πρωτότυπον ὡς καὶ ἡ μετάφρασις;

Étrange destin, que le mien! Être en état de produire quelque chose et n'avoir pas pour qui. Avoir produit déjà et voir les produits peser sur la terre comme la matière brute et inerte! Avoir des parents et ne pouvoir pas leur faire goûter les plaisirs, à la production desquels ils ont contribué leur part puisqu'ils m'ont donné cette éducation, qui peut me rendre utile ou au moins ¹⁰⁴ un peu agréable par mes productions. Par exemple j'ai fait ces jours quelques poèmes. Eh bien! Mes parens ne sont pas en état de les comprendre. Ils n'ont pas reçu pour cela l'éducation nécessaire. Un ou deux de mes amis les lisent et n'en prennent aucune notice, comme s'ils ne les avaient pas lus. Voilà ta vie, voilà une vie. Das ist deine Welt, das ist eine Welt! dit Göthe dans son Faust.²

1. ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ προαναφερόμενο *The Two Foscari*. Γιάκοπο: Ἄχ, ἐπιτρέψτε μου τὴν ἐπιστροφή! / Δόγης: Ἄχ, ἐσὺ ἦσουν ὁ πῖθ ἀγαπημένος μου βλαστὸς / ὅταν ἦταν ἀκόμα πολλοί: ὅπως τῶρα / ποὺ ἐσὺ εἶσαι ὁ τελευταῖος! ἀλλὰ ἐὰν ἡ πολιτεία / ἀπαιτοῦσε νὰ ξεθάψεις τὴ στάχτη τῶν καλῶν σου ἀδελφῶν, / ποὺ κεῖνται κάτω ἀπὸ τὸ ἔδαφος / καὶ νὰ τὴν ἐξορίσεις / ἀκόμα κι ἂν τὰ τρία πνεύματα ἀπελπισμένα πετοῦσαν γύρω-γύρω / ἀντιστεκόμενα σὲ αὐτὴν τὴν πράξη, / ἀκόμη καὶ τότε θὰ ὑπάκουα στὸ καθήκον μου, / ποὺ εἶναι τὸ ἀνώτερο ἀπὸ ὅλα τὰ καθήκοντα ~ 2. Παράξενη ποὺ εἶναι ἡ μοίρα μου! Νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ δημιουργήσω κάτι καὶ νὰ μὴν ἔχω κάποιον νὰ μὲ ἐκτιμήσει γι'αυτό. Νὰ ἔχω ἤδη δημιουργήσει καὶ νὰ βλέπω τὰ δημιουργήματά μου νὰ βαραίνουν πάνω στὴ γῆ ὅσο ἓνα ἀκατέργαστο καὶ ἀδρανὲς ὕλικό! Νὰ ἔχω γονεῖς καὶ νὰ μὴν μπορῶ νὰ τοὺς κάνω νὰ ἀπολαύσουν τὸ ἔργο, στὴ δημιουργία τοῦ ὁποῖου ἔχουν συνεισφέρει, ἀφοῦ μοῦ προσέφεραν αὐτὴν τὴν παιδεία ποὺ μπορεῖ νὰ μὲ κάνει χρήσιμο ἢ τουλάχιστον εὐχάριστο μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο μου. Παραδείγματος χάριν, αὐτὲς τὶς μέρες ἔγραψα μερικὰ ποιήματα. Ἔ, καί! Οἱ γονεῖς μου δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ κατανοήσουν. Δὲν ἔχουν τὴν κατάλληλη παιδεία γι'αυτό. Ἐνας-δυὸ ἀπὸ τοὺς φίλους μου τὰ διαβάζουν καὶ δὲν δίνουν καμιά σημασία, λὲς καὶ δὲν τὰ διάβασαν. Ἴδου ἡ ζωὴ σου, Ἴδου μιὰ ζωὴ. Αὐτὸς εἶναι ὁ κόσμος σου, αὐτὸς εἶναι ἓνας κόσμος! λέει ὁ Göthe στὸν Faust.

Ἰουνίου 12. Ὁ Ἰωάννης Ζάγλας εἶναι ἤδη πρὸ 2 ἐβδομάδων ἐδῶ, ἐλθὼν ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Καλὰ ψωμισμένος φαίνεται εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν παιδείαν καὶ εὐμοιρεῖ πνεύματος. Ὅμως διὰ τί καὶ οὗτος μετὰ τῶν πλείστων, ὅσους ἐγνώρισα Ἕλληνας πεπαιδευμένους, ἀδαῆς εἰς τὰ τῆς τέχνης; Ἄμουςος εἶναι ὡς τὸ ὠμολόγησεν αὐτός. Περὶ τῶν χαρισθεισῶν εἰκόνων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν ἠρώτησα· μὲ εἶπεν· θαρρῶ εἶναι εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον. Λοιπὸν δὲν τὰς εἶδε· ἄρα γε, οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, θὰ ἐνεργήσῃ τι τὸ βιβλιδιόν μου;

Πόσον δὲ πάλιν ἐγὼ δύσκολος εἰς ἐπισκέψεις καὶ δυσέντευκτος κατὰ τινα τρόπον, ἀδυνατῶ νὰ τὸ περιγράψω! Ἀφοῦ πρὸ 8 ἡμερῶν μὲ αὐτὸν καὶ μὲ τοῦ ἀδελφοῦ του τὴν γυναῖκα συνεφάγομεν εἰς Topschideré καὶ τῇ ἐπαύριον ἀντὶ νὰ τὸν ὑπάγω τινὰ βιβλία, ὡς τὸν ὑπεσχέθην, τοῦ τὰ ἔστειλα μὲ τὸν δοῦλον, ἔκτοτε δὲν τὸν εἶδα. Ἐγὼ θέλω νὰ συντυγχάνω μὲ τοὺς ἀνθρώπους ὅχι νὰ ἀπέρχωμαι εἰς αὐτούς. Καὶ ἴσως διὰ τοῦτο νομίζομαι ὑπερήφανος. Δὲν εἶμαι ὅμως· μᾶλλον ἄγριος!

Ἰουνίου 15. Εἶδα ᾠδὴν καθ' ὕπνους ὅτι ἤθελα νὰ κρυβῶ εἰς ἐκκλησίαν τινὸς ἱερὸν ἀπὸ κατατρέχοντάς με καὶ ἐκλειδονόμην. Ὅσάκις εἶδα ἄλλοτε ὅτι ἤμην εἰς ξένην ἐκκλησίαν, πάντοτε ὑπῆρξεν κατὰ τὰς παραμονὰς μελετωμένης ὁδοιπορίας. Παράξενος συγκυρία τὴν ὁποίαν ὅμως καὶ ὄνειροκρίτης τις οὕτως ἐξήγησέ μοι ποτε. Ἴσως ὅμως μελετῶν ἀναχώρησιν βλέπω καὶ τὸ δηλοῦν αὐτὴν ὄνειρον ἐκάστοτε. |105

Tagebuch den 26 November 1845 Athen¹

Ich habe Tagebuchnotizen auch in anderen Papieren aufgeschrieben seit meinem Hiersein. Möchte auch heute was schreiben. Möchte mich mit

1. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῆς περιόδου 1845-1867. Ἡμερολόγιο τῆς 26 Νοεμβρίου 1845. Ἀθήνα.

Κρατοῦσα ἡμερολόγιο καὶ σὲ ἄλλα χαρτιά ἀπὸ τότε ποὺ ἦρθα. Θέλω καὶ σήμερα νὰ γράψω κάτι. Θέλω νὰ συζητήσω μὲ τὸν ἑαυτό μου τίμια, ἂν αὐτὸ ἦταν δυνατό. Γιατί τὸ κάνω στὰ γερμανικά; Ἴσως, γιατί θὰ ἤθελα νὰ εἶναι ἕνας ἄλλος, καὶ μάλιστα ξένος, αὐτὸς ποὺ μοῦ λέει αὐτὸ κι ἐκεῖνο.— Λοιπὸν ἐπὶ τὸ ἔργον. Τὸ βασικότερο ποὺ θὰ μπορούσα νὰ πῶ αὐτὴν τὴν περίοδο γιὰ τὴν κατάστασή μου εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος δὲν νιώθω ἱκανὸς νὰ ἔχω τὴ θέση ἐνὸς δασκάλου τῆς λατινικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας καὶ ὅμως φρόντισα νὰ διοριστῶ. Γιατί; ἐπειδὴ δὲν ἤξερα ἂν οἱ ἄλλοι δὲν κατεῖχαν πολὺ λιγότερα λατινικά ἀπὸ μένα. Ἐπίσης, τὸ πρόβλημά μου εἶναι κυρίως ἡ γραμματική, ὅχι ἡ γνώση τῆς γλώσσας συνολικά· οἱ κυρίως ἐλλείψεις μου περιορίζονται στὴ γραμματική.

mir selber besprechen, aufrichtig, wenn es möglich wäre. Warum thuh' ich dies in deutscher Sprache? Vielleicht deswegen, dass ich möchte, ein anderer und zwar ein Fremder ist der mir dies und jenes sagt. Also gleich zu Werk. Das hauptsächlichste was sich um diese Zeit über meinen Zustand sagen lässt ist, dass ich mich selber der Stelle eines Lehrers des lateinischen Sprache und Literatur nicht gewachsen fühle; und doch hab' ich es betrieben, dass ich ernannt würde. Warum? Weil ich nicht wusste, ob denn die anderen nicht weit weniger lateinisch verstehen als ich. Auch ist mein eigentliches Gebrechen die Grammatik, nicht die ganze Sprachkenntnis. Ich kann zwar den Studierenden viel sagen und Ihnen auch förderlich sein. Aber es wäre besser, wenn ich die grammatischen Regel mehr inne hätte. Ein anderes Gebrechen ist mir die Ausdrucksweise in der griech(ischen) Sprache. Schon zweimal hab ich Böcke gemacht, doch allemal hab' ich' s an der Stelle erkannt einmal *χρῶμαι* mit Genitiv und heute *τῆς πολλαπλῆς* und dann gleichsam verbessernd *πολλαπλούς*! Das erste haben die Studierenden bemerkt wenigstens der Russopulos, ob auch wohl das heutige! Sehr wahrscheinlich. Übrigens hab' ich von keinem anderen

ὄχι, στὴ γνώση τῆς γλώσσας συνολικά. Ἀσφαλῶς, ἔχω πολλὰ νὰ πῶ στοὺς φοιτητὲς καὶ νὰ τοὺς εἶμαι καὶ χρήσιμος. Θὰ ἦταν ὅμως καλύτερά νὰ κατεῖχα περισσότερο τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς. Ἐνα ἄλλο ἐλάττωμα ποὺ ἔχω ἀφορᾷ τὴ διατύπωση τῶν ἐλληνικῶν. Ἦδη δύο φορὲς ἔκανα χοντρὰ λάθη –τὸ κατὰ λαβὰ βέβαια ἀμέσως– μιὰ φορὰ (εἶπα) *χρῶμαι* μὲ γενικὴ καὶ σήμερα τῆς πολλαπλῆς καὶ μετὰ, διορθώνοντας κάπως, *πολλαπλούς*. Τὸ πρῶτο τὸ κατὰ λαβαν οἱ φοιτητὲς, τουλάχιστον ὁ Ρουσόπουλος, ἄρα καὶ τὸ σημερινό!

Πολὺ πιθανό. (Ἄς σημειώσω) ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, (ὅτι) ἀπὸ κανέναν ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ρουσόπουλο δὲν ἤκουσα κάτι τέτοιο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἤκουσα ἀπὸ τὸν ὑπουργικὸ σύμβουλο ὅτι τοὺς ὑπαγορεύω λίγο. Κατὰ τὰ ἄλλα εἰσέπραξα ἐπαίνους. Ἀκόμα καὶ χθὲς ὁ Ζέζος ἤκουσε τὸν Πρύτανι νὰ μὲ ἐπαινεῖ. Ὁ Ἀσώπιος μοῦ ἐξέφρασε τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὸ βιβλίο μου. Ἀκόμα ἓνα σφάλμα διέπραξα μπροστὰ στοὺς ἀκροατὲς· τοὺς εἶπα κάποια στιγμή ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Ὁράτιο κανέναν λατίνος ποιητῆς δὲν ἔχει συνθέσει ποιήματα σὲ στροφές. Καὶ ὅμως, ὁ Κάτουλλος ἔγραψε τέτοια ποιήματα. Καὶ τὸ κατὰ λαβὰ ἀμέσως. Τί συγκρατῶ ἀπὸ ὅλα αὐτά; ὅτι εἶμαι σὲ θέση νὰ ἀντιλαμβάνομαι τίς ἀνεπάρκειές μου καὶ αὐτὸ εἶναι κάτι. Ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ καλύπτω μὲ ἐπιμέλεια τίς ἐλλείψεις στὶς γνώσεις μου, ὅπως καὶ νὰ ἀποκτήσω σωστὲς καὶ στέρεες γνώσεις στὴ γραμματικὴ καὶ ὥς τότε νὰ κάνω μόνο λίγες συντακτικὲς παρατηρήσεις στοὺς ἀκροατὲς, καὶ μάλιστα παρατηρήσεις ἀπόλυτα ἐλεγμένες καὶ ποὺ μποροῦν νὰ σταθοῦν.

als Russopulos gehört irgend dergleichen. Es ist wahr dass ich gehört habe durch den Ministerialrath, ich säge ihnen wenig vor. Sonst hat man mich gelobt; Auch gestern hörte Zesos vom Prytanis mein Lob. Der Asopios hat mir seine Zufriedenheit über mein Buch bezeugt. Noch einen Fehler hab' ich vor den Zuhörern begangen; ich sagte ihnen einmal, dass vor Horaz kein lateinischer Dichter strophenartige Gedichte gemacht habe. Und doch schrieb Catull solche, und ich wusste es gleich darauf. Was merk' ich mir von alle dem? Dass ich im Stande bin meine Unzulänglichkeit selbst einzusehen. Das ist schon etwas. Es gilt also durch den Fleiss das Fehlende in meinen Kenntnissen zu ergänzen, wie feste factische Kenntnisse in der Grammatik zu erwerben, und bis dahin, nur wenig syntaktische Bemerkungen den Zuhörern machen, aber solche, die ganz geläutert sind und, die bestehen können.

Sonst aber muss ich Ihnen anderweitiges viel beibringen. Des guten Ausdrucks muss ich mich auch befleissigen. Vor allem aber muss ich ja keine +H...scheu+ haben. Zu Haus sitzen und studieren sollt' ich die meiste Zeit. Viel Latein lesen mit Zuziehung der Grammatik. Dann muss ich mich befleissigen auch das angekündigte Collegium zu Stande zu bringen, und wo möglich es noch im Dezember anfangen. Gestern am 25 Novem-

Κατὰ τὰ ἄλλα, πρέπει νὰ τοὺς διδάξω πολλὰ καὶ διάφορα. Πρέπει ἐπίσης νὰ προσπαθῶ νὰ ἐκφράζομαι σωστά. Προπαντὸς ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἔχω ἄγχος· θὰ πρέπει νὰ κάθομαι σπίτι μου καὶ νὰ μελετῶ τὸν περισσότερον χρόνον, νὰ διαβάζω πολλὰ λατινικὰ κείμενα καὶ νὰ ἐλέγχω τὴ γραμματικὴ. Ἐπίσης πρέπει νὰ βάλω τὰ δυνατὰ μου νὰ προετοιμάσω τὸ μάθημα ποὺ ἔχω προαναγγεῖλει καὶ νὰ ἀρχίσω, εἰ δυνατόν, μέσα στὸν Δεκέμβριον. – Χθὲς, στὶς 25 Νοεμβρίου, Κυριακῇ, ἀνέβηκα μόνος μου στὸν Λυκαβητό. Αὐτὸ δὲν τὸ κάνουν ὅλοι. Ἐπομένως δὲν εἶμαι τόσο ἀνάξιος, ὅπως φαντάζεται ὁ πατέρας μου. Ἀναρριχήθηκα μὲ κόπο στὶς δύο βουνοκορφές, ἀλλὰ φυσικὰ ἐννοεῖται ὅτι αὐτὸ τὸ κάνουν καὶ γυναῖκες. Σωστά, ἀλλὰ εἶχα νὰ παλέψω φορώντας τὶς φράγκικες μπότες. – Ἐπίσης, χθὲς διάβασα στὸν Μητσόπουλο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἡμερολόγιά μου ποὺ ἀναφέρονταν τόσο στὸν ἴδιον ὅσο καὶ σὲ ἄλλους φίλους. Ἐπειδὴ ὅμως εἶδα ὅτι παρεξηγεῖται, δὲν θὰ συνεχίσω. Δὲν ἔχει ἀρκετὴ ψυχραιμία, ὥστε νὰ ἀκούσει καὶ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο τὶς σκέψεις μου. Ὑπάρχει ἄραγε περίπτωσις αὐτὸ νὰ διαταράξει τὸν ἴδιον καὶ τὴ σχέση μας; Θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ βελτιώσῃ κάτι, καὶ ὅμως δὲν τὸ κάνει. Παραεῖναι ὀξύθυμος! Μιὰ γιὰ πάντα (ἄμα πιά)!

ber, Sonntag habe ich den Lycabettus bestiegen, ganz allein. Das thut nicht jedermann. Also bin ich doch nicht ganz unfähig, wie mein Vater wähnt. Beide Gipfel habe ich mit Mühe erklommen, aber freilich, auch Weiber thun es; Ja, aber ich hatte mit den fränkischen Stiefeln zu kämpfen. -Auch hab' ich gestern dem Mitschopulos etwas aus meinen Tagebüchern über ihn selbst und andere Freunde angehende Sachen vorgelesen. Da ich aber sah, dass er es übel nimmt, so will ich nicht fortfahren; er ist nicht so kaltblütig um meine Bemerkungen zu hören mit irgend einem Nutzen. Also mag es ihn und unser Verhältniss stören? Er könnte vielleicht mich eines besseren belehren, und thut das doch nicht. Ist zu sehr aufbrausend! Ein für allemal!

Σεπτεμβρίου 9. Πάτερ Δεὸς καὶ Πατὴρ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι
ἐκείνου ἀνδρὸς καὶ ὁ Μόναχος, καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ ἐκείνου δ. Δεὸς καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι.

Σεπτεμβρίου 11 ἀνέγνω καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι
ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι.

Σεπτεμβρίου 12. καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι.

Σεπτεμβρίου 22. Ἄκουσεν ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι
καὶ ὁ Πάτερ ὁ Α. Σκότος καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι.

ΣΧΟΛΙΑ

- 71 Α. Σοῦτσος. Ὡς καθηγητὴς τῆς ἰχνογραφίας στὸ νεοορυσταθὲν Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν, ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος (1803-1863) τὴν ἀνοιξή τοῦ 1837 ἔλαβε ἄδεια μετάβασης στὸ ἐξωτερικόν, γιὰ νὰ «τελειοποιήσει» τὶς γνώσεις του. Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ λόγος τῆς παραμονῆς του στὸ Μόναχο. Βλ. Ἀντωνία Μερτύρη, *Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων στὴν Ἑλλάδα (1836-1945)*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, Ἀθήνα 2000, σ. 63.

Niebuhr. Barthold Georg Niebuhr (1776-1831). Μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου καὶ καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1810 τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Συγγραφέας τοῦ ἔργου *Römische Geschichte*, Βερολίνου 1811-1832, ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς εἰσηγητὲς τῆς «ἱστορικο-κριτικῆς» μεθόδου ποὺ γεννήθηκε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁποία ἀκολούθησε καὶ ὁ August Böckh. Βλ. *ADB* 23, σσ. 646-661.

Gries. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὴν ἔκδοση τοῦ 1837, J. D. Gries, *Befreites Jerusalem*, Ἰένα 1837. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Torquato Tasso (1544-1595) ἀπὸ τὸν Johann Diederich Gries (1775-1842) εἶχε γίνῃ τὸ 1800-1803. Ἑλληνικὴ μετάφραση εἶχε κυκλοφορήσῃ τὸ 1807: Ἡ Ἱερουσαλὴμ Ἐλευθερωμένη *Ποίημα Ἡρωϊκόν* τοῦ Τορκουάτου Τάσσου Μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἰταλικῆς ... παρὰ τοῦ Δημητρίου Γουζέλη Ζακυνθίου ... Εἰς Ἑνετίας ... 1807 (Γκίνης-Μέξας, 468).

- 72 Ἴδε τὸν Κορ(αῖν). Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῶν* Βιβλία Δέκα, "Ἀ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων ... ὁ Δ. Κοραῖς ... τ. Α'- Β', Ἐν Παρισίοις ... 1804 (Ἡλιοῦ, *Βιβλιογραφία*, 1804.32, 33).

Νεοφύτου Δούκα. Ὁ Κουμανούδης φρόντιζε νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις. Ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα (*Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι*, Εἰς τόμους Δύο, ἐν Αἰγίνῃ ... 1835), ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες ποὺ παραθέτει. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς ἐπιστολὰς ὑπ' ἀρ. 201, 202 στὸν δεῦτερο τόμο, σσ. 3-10.

Ξενοκρατίας ... Οἰκονόμου. Ξενοκρατία εἶναι βεβαίως ἡ βαυαρικὴ διακυβέρνηση. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος δὲν ἦταν ἄγνωστος στὸν Κουμανούδη· τὸν γινώριζε ἀπὸ τὰ γραπτὰ του, λ.χ. ἀπὸ τὸ ἔργο του *Περὶ τῆς γνησίας Προφροῆς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης Βιβλίον* ... Ἐν Πετροπόλει ... 1830 (Γκίνης-Μέξας, 1971). Βλ. φάκ. 1559, ἀρ. 17.

Τὴν Ἀναγεννηθεῖσαν ... Σωτήρα. Ἐφημερίδες τῆς περιόδου.

Πάτμιον. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξάκης (1817-1879) ἦταν φοιτητὴς τῆς Νομικῆς καὶ φίλος τοῦ Κουμανούδη στὸ Μόναχο. Τὸν ἀποκαλοῦσε «Πάτμιον» λόγῳ τῆς κα-

ταγωγής του. Συνέχισε τις σπουδές του στη Νομική Σχολή της Χαϊδελβέργης. Στην Ελλάδα εργάστηκε στο δικαστικό σώμα. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 162-163· Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 153.

- 73 *λεξικοῦ τῆς κοινῆς μας γλώσσης*. Ἐκτὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ ποὺ εἶχε συντάξει κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴν Πετρούπολη (Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη, *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*. Ἀλληλογραφία, τ. Α' (1802-1817), Ἀθήνα 1989, σ. μβ'), ὁ Οἰκονόμος συγκέντρωνε κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1830 γλωσσικὸ ὕλικὸ τῆς καθομιλουμένης. Βλ. Ἰωάννης Δ. Μπουγάτσος, «Πρόδρομος συλλογῇ κυπριακοῦ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου ὑπὸ Χαραλάμπους Μάλη», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 1 (1979-1980), 87-109. Καμία συλλογὴ ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἐκδόθηκε.
- ματαιότητα*. Ὁ Κουμανούδης δὲν συμπαθοῦσε τὸν Οἰκονόμο. Μολονότι σὲ σημειώσεις τοῦ 1843, τὸν ἀνέφερε ὡς παράδειγμα φωτισμένου ἀνθρώπου τῆς ἐκκλησίας, μαζὶ μὲ τὸν Καΐρη, συζητώντας τὴ συνεισφορά του πρὶν τὴν ἐπανάσταση (φάκ. 1559, ἀρ.12β), εἶχε σχηματίσει κακὴ ἐντύπωση γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἐλάμβανε. Διαφωνοῦσε ἐξάλλου μὲ τὶς πολιτικοθηρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις, ὅπως διαμορφώθηκαν μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Οἰκονόμου στὸ ἐλληνικὸ κράτος. Ὅσα στιχοῦργημά του 1894 εἶναι χαρακτηριστικὰ (φάκ. 28 (1142), ἀρ. 37): Κωνσταντίνου ἐγὼ τοῦ Ἱ Οἰκονόμων πολὺ μᾶλλον / τὸν θεόθεν κλητὸν Φαρμακίδην ἄγαμαι / κείνος μὲν γὰρ πλουτοῦντας καὶ ἀνακτας ἔσαινεν, / οὗτος δ' ἦν αἰεὶ λάτρις ἐλευθερίας».

Karlsruher Unterhaltungsblatt. Ἐφημερίδα ποὺ κυκλοφοροῦσε κατὰ τὸ διάστημα 1828-1842.

Octoberfest. Ἐτήσιο πανηγύρι στὸ Μόναχο, καθιερωμένο ἀπὸ τὸ 1810.

γενικὴν ἐφημερίδα. *Augsburger Allgemeine Zeitung*.

Καλλιόπη. Φιλολογικὴ Ἑταιρεία στὴν ὁποία μεταξὺ ἄλλων δραστηριοτήτων διαβάζονταν καὶ μελέτες. Τὸ 1841 δὲν ὑπῆρχε πιά (βλ. τὴν ἐγγραφὴ τῆς 28 Ἰαν. 1841). Ὅσα πρόβλημα ποὺ εἶχε ἐμποδίσει τὴν ὁμαλὴ λειτουργία της φαίνεται πὼς ἦταν ἡ διαφωνία τῶν μελῶν γιὰ τὸν βαθμὸ ἐπιστημονικότητας ποὺ ἔπρεπε νὰ διακρίνει τὶς ἀνακοινώσεις. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐγγραφὴ τῆς 6 Φεβρ. 1843.

- 74 *Λιμπέρης τοῦ Σ(πυρίδωνος) Ἰ(ωάννου) Β(αλέτα), Ἰ(ήτου)*. Ὁ γέρον Λιμπέρης ἢ Διάλογοι ἐν περιπάτῳ ὑπόθεσιν ἔχοντες Ἦθη καὶ Πράγματα Ἑλληνικά. Γραφέντες ὑπὸ τοῦ κυρίου ΣΙΒΙ. Ἀθήνησιν ... 1836 (Γκίνης-Μέξας, 2685). Τὸ ἔργο ἐξέφραζε μεταξὺ ἄλλων τὴν ἀνησυχία τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν τάση τῶν Ἑλλήνων νὰ παρασύρονται ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ τὴ ρητορεία καὶ περιεῖχε αἰχμὲς κατὰ τοῦ Βυζαντίου. Βλ. καὶ τὴν εἰσαγωγὴ, σημ. 115.

Φωτομάρας. Πιθανῶς ἀναφέρεται στὸν ἀγωνιστὴ Χρῆστο Φωτομάρα, γιὰ τοῦ ἐπίσης ἀγωνιστὴ Νάσου. Τὸ ὄνομα ἀναφέρεται σὲ κατάλογο συμμαθητῶν τοῦ Κουμανούδη (φάκ. 36(1152), ἀρ. 32), ἀλλὰ δὲν καταγράφεται στοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου. Πιθανῶς φοιτοῦσε στὴ Στρατιωτικὴ Σχολή, ὅπως ὁ Ραγκαβῆς καὶ πολλοὶ ἀγωνιστὲς ἢ ἀπόγονοι ἀγωνιστῶν τῆς ἐπανάστασης. Βλ. Emanuel Turczynski, *Die deutschgriechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Μόναχο 1959, σσ. 264-274.

Καυταντζόγλους. Βλ. Δημήτρης Φιλιππίδης, *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885)*, Ἀθήνα 1995.

Μηνᾶς (ἀγιας?). Ἰωάννης Μενάγιας (1811-1870). Δὲν καταγράφεται στὰ μητρῶα τῶν φοιτητῶν τοῦ Μονάχου, ἀλλὰ μόνο στὰ μητρῶα τοῦ Βερολίνου. Βλ. Γεωργία Ἀποστολοπούλου, *Ὁ ἐγελιανὸς φιλόσοφος Ἰωάννης Μενάγιας. Εἰσαγωγή-Κείμενα-Μαρτυρίες*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Δωδώνη, παράρτημα ἀρ. 38, Ἰωάννινα 1988· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνας φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνο (Νομική), θερ. ἐξάμ. 1838.

Πετσάλης. Νικόλαος Πετσάλης (1819-1853) ἀπὸ τὴν Πάργα. Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς χειρουργικῆς. Ὁ ἀδελφός του Ἀθανάσιος Πετσάλης ἦταν πολιτικός. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 215-219.

Χρυσανθόπουλος. Λεωνίδας Χρυσανθόπουλος (1815-1858), δικηγόρος, δικαστικὸς καὶ πολιτικὸς ἀργότερα. Βλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, «Ἡ συλλογὴ τῶν τοπικῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ ὁ Λεωνίδας Χρυσανθόπουλος», *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σσ. 315-332. Ἀπόφοιτος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου καὶ στὴ Χαϊδελέργη ἀπὸ τὸ 1835, ἀπὸ ὅπου ἀποφοίτησε τὸ 1838. Βλ. Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, σσ. 54, 774· Siupur, «*Intellektuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg*», σ. 150.

- 75 Adolph von Schaden. Φιλέλληνας μυθιστοριογράφος (1791-1840). Βλ. ADB 30, σσ. 495-496.

Ast. G. A. Frid. Ast (1778-1841), ἐκδότης τοῦ *Lexicon Platonicum, sive vocum Platoniarum index*, 3 τ., Λειψία 1835-1838. Βλ. ADB 1, σσ. 626-627.

Thiersch. Πρόκειται γιὰ τὸν φιλέλληνα κλασικὸ φιλόλογο Friedrich Thiersch (1784-1860). Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 23.

Siber. Ὁ Thadäus Siber (1774-1854) ἦταν φυσικός, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου ἀπὸ τὸ 1826, μαθήματα τοῦ ὁποῖου εἶχε παρακολουθήσει ὁ Κουμανούδης. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 25.

Martius. Karl Friedrich Philipp von Martius (1794-1868), γερμανὸς βοτανολόγος. Βλ. ADB 20, σσ. 517-527.

Buchner. Aloys Buchner (1783-1869), καθηγητὴς τῆς δογματικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (1827-1838). Βλ. ADB 47, σσ. 326-327.

Octoberfest. Βλ. σ. 192.

Γ. Μακκᾶν. Ὁ Γεώργιος Μακκᾶς (1818-1905) σπούδασε στὸ Μόναχο κατὰ τὸ διάστημα 1832-1837, περιῆλθε καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Γερμανίας, παρῆμεινε γιὰ ἓνα διάστημα στὸ Παρίσι καὶ ἐπέστρεψε τὸ 1840 στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1849 ἔγινε καθηγητὴς στὴν Ἱατρικὴ Σχολή. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 143-146· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Μόναχο, χειμ. ἐξάμ. 1832/33-θερ. ἐξάμ. 1833 (Φιλοσοφία) καὶ χειμ. ἐξάμ. 1833/34-θερ. ἐξάμ. 1835, καθὼς καὶ χειμ. ἐξάμ. 1836/37-θερ. ἐξάμ. 1837 (Ἱατρικὴ).

Βιβιλάκης. Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης (1806-1880). Σπούδασε Νομικὰ στὸ Μόναχο καὶ στὸ Βερολίνο. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 173-176. Ἐπίσης, στὴ Λειψία (C.Vyvilakis). Βλ. Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Λειψία (Νομικὴ), χειμ. ἐξάμ. 1837/38. Τὸ 1840 δημοσίευσε πραγματεία, στὴν ὁποία συμπεριέλαβε ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράυερ (E. Bybilakis, *Neugriechisches Leben, verglichen mit dem altgriechischen; zur Erläuterung beider*, Βερολίνο 1840 (Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης, *Ὁ νεοελληνικὸς βίος σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀρχαιοελληνικόν: μὴ ἀμφίδρομη ἔρμηνεία*, μετάφραση Σάββας Πετράκης, Ἡράκλειο 2005). Βλ. Βελουδῆς, *Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer*, σσ. 46-50. Ἐκδότης, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὸ 1841 τοῦ περιοδικοῦ *Ραδάμανθους*. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. γενικὰ Μιχάλης Τρούλης, *Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης. Ἡ ζωὴ, ἡ δράση καὶ τὸ ἔργο του*, Ρέθυμνο 2005.

Famulus. Ὁ βοηθὸς τοῦ καθηγητῆ, ὁ ὁποῖος συνήθως ἦταν φοιτητὴς.

Ι. Φωτιάδης. Ὁ Ἰωάννης Φωτιάδης σπούδασε στὸ Μόναχο στὴν Ἱατρικὴ ἀπὸ τὸ 1828 (σὲ ἡλικία 23 ἐτῶν). Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σ. 129. Τὸ 1845 ὁ Κουμανούδης τὸν συνάντησε στὴν Ἀθήνα. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 32.

δύο Δημητριάδαι. Ἀναστάσιος καὶ Γεώργιος Δημητριάδης ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη. Ὁ Ἀναστάσιος σπούδασε Ἱατρικὴ καὶ ὁ Γεώργιος Πολιτικὴ Ἐπιστήμη στὸ Μόναχο καὶ στὴ Χαϊδελβέργη. Βλ. Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Χαϊδελβέργη (Ἱατρικὴ), 1836. Ὁ Γεώργιος δίδασκε τὸ 1853 στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 162, 184· Siupur, «*Intellektuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg*», σ. 151.

- 76 *Κόκκινον*. Ἐμμανουὴλ Κόκκινος (1813-1879). Καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1861. Γιὰ τὶς σπουδές του βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 137-140· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Χαϊδελβέργη (Νομικὴ), 1837.

Ζέζος. Δημήτριος Ζέζος (1815-1857) ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, ἀρχιτέκτονας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας καὶ τῆς Μητρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Βλ. Κώστας Ἡ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν*

αἰώνα, Ἀθήνα 1995, σσ. 80-81, 104, 206-207. Σπούδασε στὸ Μόναχο στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα κατὰ τὸ διάστημα 1836-1839 καὶ ἀπὸ τὸ 1839 στὴν Ἀκαδημία Τεχνῶν. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σ. 221. Εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ ἐκτιμοῦσε ὁ Κουμανοῦδης. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 130. Ἀντωνιάδης. Δὲν καταγράφεται στοὺς φοιτητὲς τοῦ Μονάχου. Γεώργιος Ἀντωνιάδης ἀπὸ τὴ Χίο, κάτοικος Σύρου, καταγράφεται στὰ μητρώα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελεβέργης, στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τὸ 1841 (προηγούμενες σπουδὲς στὴ Λειψία, 1837-1841). Βλ. Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σσ. 153-154. Ζορμπάλα, Ἑλλήνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία, Λειψία (Ἱατρικὴ), θερ. ἐξάμ. 1840, θερ. ἐξάμ. 1841. Καταγράφεται ἐπίσης στὰ μητρώα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοττίγγης, στὴν Ἱατρικὴ τὸ 1844. Βλ. ὁ.π., Γοττίγγη, 1844, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἦταν μικρέμπορος στὴ Σύρα καὶ εἶχε προηγούμενες σπουδὲς στὴ Χαϊδελεβέργη (Ἱατρικὴ) τὸ 1841.

βιβλίον τοῦ Τουττολάσσου. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸ Tuttolasso's, *Wanderungen durch Deutschland, Polen, Ungarn und Griechenland im Jahre 1836*, Στουτγάρδη 1839.

Blätter für literarische Unterhaltung. Περιοδικὴ ἔκδοση ποὺ κυκλοφοροῦσε κατὰ τὸ διάστημα 1826-1898.

Sudre. Ὁ Jean-François Sudre (1787-1862) ἦταν γάλλος συγγραφέας καὶ μουσικὸς ποὺ ἀνέπτυξε τὴ μουσικὴ γλῶσσα «Solresol».

- 77 Platen. August Graf von Platen (1796-1835). Βλ. *August Graf von Platen sämtliche Werke: historisch-kritische Ausgabe mit Einschluss des handschriftlichen Nachlasses* herausgegeben von Max Koch und Erich Petzet, Deutsche Klassiker-Bibliothek, Λειψία [1910]. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ του βλ. ADB 26, σσ. 244-249.

ἐξακολούθησις περὶ Λυκίας. Charles A Fellows (1799-1860), *Journal written during an excursion in Asia minor*, Λονδίνο 1839. *An account of discoveries in Lycia, a journal kept during a second excursion in Asia minor*, 1840, Λονδίνο 1841.

Mayer, *Conversations lexicon. Meyer's Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens*. Ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδίδεται τὸ 1796. Ἡ πρώτη πλήρης ἔκδοση πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Brockhaus τὸ 1810-1811.

Runenschrift. Ἡ ρουνικὴ εἶναι ἀρχαία γερμανικὴ γραφὴ ποὺ χρησιμοποιήθηκε πολὺ στὶς σκανδιναβικὲς χώρες ὥς τὸν 15ο αἰώνα.

Blümeling. Franz Anselm Blümeling, *Synchronistisch-ethnographische Tabellen der Geschichte des Mittelalters und seiner Kultur: mit besonderer Berücksichtigung der vaterländischen Geschichte; für Gymnasien und höhere Bürgerschulen*, Κολωνία 1836. *Synchronistisch-ethnographische Tabellen der Geschichte des Alterthums und seiner Kultur, nach d. Quellen u. mit steter Hinweisung auf dieselben, für die oberen Klassen gelehrter Schulen bearbeitet*, Κολωνία 1837.

Blätter für literarische Unterhaltung. Βλ. σ. 195.

Πρετσιόζαν. *Preziosa*, μουσικό έργο του Karl Maria von Weber (1786-1826). *Ύρυσίου*. Πανταζής Ρύσιος (1814;-1844), από τη Θεσσαλία. Από τους στενότερους φίλους του Κουμανούδη στη Γερμανία. Μαθητής του Νεοφύτου Δούκα (βλ. τις épistolès σtις σχετικές εκδόσεις του Δούκα που άπευθύνονται «τῷ Πανταζῇ», Νεόφυτος Δούκας, *Έπιστολαί πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι*, Αἴγινα, 1835, τ. Β' άρ. 390, 394· Νεόφυτος Δούκας, *Έπιστολαί ...* 1839 τ. Α', άρ. 792, τ. Β', άρ. 1017· Νεόφυτος Δούκας, *Έπιστολαί ...* 1844, τ. Β', άρ. 1467), άποφοίτησε από τὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο στὴν Αἴγινα (Πανταζῆς Ἀλεξάνδρου Ροῦσσος). Βλ. Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, σ. 262. Τὸ 1834 ἐνεγράφη στὸ Μόναχο στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα μὲ συστατικὴ épistolῇ του Κούμα πρὸς τὸν Thiersch. Κατὰ τὸ διάστημα 1836-1840 δίδασκε ἐπ' ἀμοιβῇ ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά στὴ Στρατιωτικὴ Σχολὴ καὶ στὸ Λύκειο Παρρησιάδῃ του Μονάχου. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten*. München, σσ. 163-164. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1839 ἐξέδωσε τὸ ἔργο *Μισαγύρτης*, ὡς ἀπάντησι σὲ φιλολογικὸ δοκίμιο τοῦ Γεωργίου Χρυσοβέργῃ. Βλ. σσ. 217-218. Συνέχισε μὲ ὑποτροφία τὶς σπουδές του στὸ Βερολῖνο κατὰ τὸ διάστημα 1840-1842. Βλ. Ζορμπαλά, *Έλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολῖνο (Φιλοσοφία), χειμ. ἐξάμ. 1840/41, θερ. ἐξάμ. 1842. Δύο μῆνες μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα τὸ 1842 ἀρρώστησε βαρὶὰ καὶ λίγο ἀργότερα πέθανε. Βλ. Νεόφυτος Δούκας, *Έπιστολαί ...* 1844, τ. Β', άρ. 1507.

Ἀγιάνηδες. Βλ. Α. Anastasopoulos (ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Πέθυμο 2005, passim.

- 78 *Gelehrte Anzeigen*. Περιοδικὴ ἔκδοσις τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

κατάκρισιν ... Μ. Μινωῖδην. *L'art de la Rhétorique par Aristote*. Texte collationé sur les éditions précédentes et sur les manuscrits de la Bibliothèque du Roi ... et traduit en français, par C. Minoide Mynas ... Παρίσι ... 1837 (Γκίνης-Μέξας, 2838).

Allgemeine Literatur Zeitung. Περιοδικὴ ἔκδοσις ποὺ κυκλοφοροῦσε κατὰ τὸ διάστημα 1785-1849.

Γενικήν. Βλ. σ. 192.

Gruithuisen. Ὁ Franz von Paula Gruithuisen (1774-1852) ἦταν βαυαρὸς φυσικός, καθηγητὴς τῆς ἀστρονομίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου. Βλ. ADB 10, σσ. 6-7.

τὴν κολοσσαίαν προτομὴν τῆς Βαυαρίας. Ὁ Κουμανούδης πιθανῶς εἶδε στὰ πρῶτα στάδια τῆς κατασκευῆς του τὸ ἔργο Bavaria, χάλκινο ἄγαλμα κολοσσιαίων διαστάσεων ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Ludwig von Schwanthaler (1802-1848).

Schiller. Friedrich von Schiller (1759-1805).

Γενικήν. Βλ. σ. 192.

ἱστορίας τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Hugo. Jean Abel Hugo, *Histoire de l'Empereur Napoléon ...* Παρίσι 1836.

- 79 Ἀλεξάκης. Βλ. σσ. 191-192.

περὶ τοῦ ἀρχιερέως Κυρίλλου εἰς τὰ 1827. Ἀναφέρεται σὲ ὄνειρο ποὺ εἶχε δεῖ τὸ 1827: τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων τοῦ 1821 ὁ πρῶτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1813-1818) Κύριλλος ΣΤ' καρατομήθηκε στὴν Ἀδριανούπολη μαζί με 27 προκρίτους τῆς πόλης. Βλ. Δημ. Μελαδίνης, «Αἱ σφαγαὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Θρακικά* 3(1931), παράρτημα, 249-252. Βλ. γενικὰ Τάκης Χρ. Τσονίδης, *Κύριλλος ΣΤ' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 1813-1818. Ἀπηγγονίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1821 εἰς τὴν γενέτειράν του Ἀδριανούπολιν*, Ὁρεσιτιὰς ²1986.

Ἀλ. Πούσκη. Alexander Sergejewitsch Puschkin (1799-1837).

- 80 Prof(essor) Söttl. Ὁ Johann Michael Söttl (1797-1888) δίδασκε γερμανικὴ ἱστορία. Βλ. καὶ τὴν εἰσαγωγή, σ. 25.

Degele. Δίδασκε μουσικὴ στὸ Ἑλληνικὸ Λύκειο τοῦ Μονάχου (Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σ. 41) καὶ ἦταν ὑπεύθυνος τῆς χορωδίας τῆς ὁρθόδοξης ἐκκλησίας τοῦ Μονάχου ποὺ εἶχε υἱοθετήσει τὸν πολυφωνικὸ τρόπο τῆς ψαλμωδίας (Turczynski, *Die deutschgriechischen Kulturbeziehungen*, σσ. 255-256). Διετέλεσε δάσκαλος τοῦ Κουμανούδη στὴ μουσικὴ (φάκ. 5 (1107), ἀρ. 8). Ἀλεξάκης. Βλ. σσ. 191-192.

Σταθόπουλος. Σταῦρος Σταθόπουλος (1820-1852). Γιὰ τὶς σπουδὲς του βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 188-189. Ἀπὸ τοὺς στενοὺς φίλους τοῦ Κουμανούδη στὴ Γερμανία καὶ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1850 κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ διδακτικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Στοιχειώδους σειρὰ γεωγραφικῶν μαθημάτων. Ἦταν ὁ πρῶτος Ἑλληνας ποὺ αὐτονόμησε τὴ γεωγραφία ὡς γνωστικὸ ἀντικείμενο, εἰσάγοντας τὴ θεωρία τοῦ Karl Ritter. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914)*. Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις, Ἀθήνα 1988, σσ. 27-30. Τὸ 1848 συμμετεῖχε μαζί με τὸν Κουμανούδη ἀφ' ἑνὸς στὴν ομάδα τῶν καίριστῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἱδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου τοῦ Γρ. Γ. Παππαδόπουλου τὸ 1849, ὅπου δίδαξε γεωγραφία καὶ μαθηματικά. Βλ. Γρ. Γ. Παππαδόπουλος, *Λόγος περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου ἐκφωνηθεὶς τῇ 29 Ἰουνίου 1850 ἐπὶ τῆς πρώτης διανομῆς βραβείων εἰς τοὺς ἀριστεύσαντας τῶν μαθητῶν*, Ἀθήνα 1850, σ. 7· *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 24 Ἰουνίου 1851 ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἐκπαιδευτηρίῳ ἐπὶ τῆς τὸ δεύτερον γενομένης διανομῆς τῶν βραβείων πρὸς τοὺς ἀριστεύσαντας τῶν μαθητῶν*, Ἀθήνα 1851, σ. 21.

Ἀλεξάκη. Βλ. σσ. 191-192.

Ράλλη. Νικόλαος Ράλλης (γεν. 1819) ἀπὸ τὴ Χίο, πιθανότατα γόνος τῆς γνωστῆς οἰκογένειας ἐμπόρων (ὁ πατέρας του ὀνομαζόταν Παντιᾶς). Σπούδα-

σε στο Μόναχο (1835-1840) και στη Χαϊδελβέργη Νομικά. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 179-180· Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 153· Ζορμπαλά, *Έλληνες φοιτητές στη Γερμανία, Χαϊδελβέργη*, (Νομική), 1840.

Dieffenbach. Ο Johann Friedrich Dieffenbach (1792 ή 1794-1847) ήταν καθηγητής της χειρουργικής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, πρωτοπόρος της πλαστικής χειρουργικής. Το 1839 πραγματοποίησε την πρώτη επιτυχημένη επέμβαση για τη θεραπεία του στραβισμού. Βλ. *ADB* 5, σσ. 120-126 και *NDB* 3, σσ. 641-643.

- 81 *Ιωάννης Stuzzi (Πρώιος)*. Ο Ιωάννης Πρώιος, έπτα έτων το 1822, έχασε τον πατέρα, τους αδελφούς και τις αδελφές του στην καταστροφή της Χίου, έγινε σκλάβος και τον απελευθέρωσε ο αυστριακός πρόξενος της Αλεξάνδρειας Stuzzi. Μέλη οικογενειών με το όνομα Πρώιος αναφέρονται μεταξύ των θυμάτων και των αιχμαλώτων της καταστροφής. Βλ. Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Τὰ δραματικά γεγονότα της Χίου τοῦ 1822 διὰ μέσου τῶν στηλῶν τοῦ γαλλικοῦ τύπου τῆς ἐποχῆς», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 2/6 (1964), 9-10 και τοῦ ἰδίου, «Μαρτυρίες γιὰ τὴν τύχη μερικῶν ὀρφανῶν ἀπὸ τῆ Χίου ποὺ γλύτωσαν ἀπὸ τῆ σφαγῇ τοῦ 1822», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 9 (1965), 9-10. Ἡ ἱστορία του δὲν εἶναι γνωστὴ μετὰ τὴ συνάντησή ποὺ περιγράφει ὁ Κουμανοῦδης. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ταυτίζεται μετὰ τὸν γεωπόνον Ἰωάννη Πρώιο (;-1861), ὁ ὁποῖος σπούδασε στὴ Γαλλία. Βλ. Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, *Ἄρθρα καὶ Λόγοι*, Ἀθῆνα 1953, σσ. 47-48.

Prokesch. Ο αὐστριακὸς διπλωμάτης καὶ στρατιωτικὸς Anton Graf von Prokesch-Osten (1795-1876) τὸ 1833 βρισκόταν στὴν Αἴγυπτο ὡς μεσολαβητὴς στὶς διαπραγματεύσεις μεταξύ Μωχάμετ Ἀλῆ καὶ Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄. Ἡ θητεία του ὡς προξένου τῆς Αὐστρίας στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε τὸ 1834.

Semilasso. Πρόκειται γιὰ τὸν Hermann (Ludwig Heinrich) Fürst von Pückler-Muskau (1785-1871), στρατιωτικὸ ποὺ κατέλαβε κατὰ καιροὺς καὶ διοικητικὲς θέσεις. Κινούμενος σὲ κύκλους διανοομένων καὶ με ἐκκεντρικὸ τρόπο ζωῆς, ταξίδεψε τὸ 1835 στὴν Ἀλγερία, στὴν Τύνιδα καὶ στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1837 στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸ 1838 στὴ Μ. Ἀσία.

ἢ Ἀλκηστis τοῦ *Gluck*. *Alceste* (1767, 1776), ὅπερα τοῦ Christoph Willibald Ritter von Gluck (1714-1787).

- 82 *Μαναράκης*. Ο Ἀντώνιος Μαναράκης (γεν. 1820) σπούδασε ἀπὸ τὸ 1835 στὸ Μόναχο στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα, καθὼς καὶ Νομικά. Ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1839. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 185-186. Κατὰ τὴν περίοδο 1847-1848 ἦταν αὐλικὸς τοῦ Ὁθωνα. Βλ. Χριστιάνα Λύτ, *Στὴν Ἀθῆνα τοῦ 1847-1848, Μετάφραση-ἐπιμέλεια-σχόλια Ἀριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν*, Ἀθῆνα 1991, εὔρετῆριο.

- ἡ *Ιφιγένεια τοῦ Goethe*. *Iphigenie auf Tauris* (1787), θεατρικὸ ἔργο τοῦ Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832).
- 83 *Hess*. Ὁ ζωγράφος Heinrich von Hess (1798-1863) φιλοτέχνησε μεταξὺ ἄλλων τὶς ἁγιογραφίες στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Βονιφατίου στὸ Μόναχο.
Ziebland. Georg Friedrich Ziebland (1800-1873), ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς στὸ Μόναχο. Βλ. *ADB* 45, σσ. 152-154.
ἄρθρον τοῦ Fallmerayer ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα. Κατὰ τὸ ταξίδι τοῦ στὴν Ἀνατολὴ (1840-1842) ὁ Fallmerayer ἔστειλε ἀνταποκρίσεις στὴν *Augsburger Allgemeine Zeitung*, τὶς ὁποῖες συγκέντρωσε σὲ μία ἔκδοση τὸ 1845 ὑπὸ τὸν τίτλο *Fragmente aus dem Orient*.
- 85 *Othello* τοῦ Rossini. *Otello, ossia Il Moro di Venezia*, ὄπερα (1816) τοῦ Gioacchino Rossini (1792-1868).
γενικὴν τῆς Λειψίας. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὴν ἐφημερίδα τῆς Λειψίας *Allgemeine Musikalische Zeitung* ποὺ παρακολουθοῦσε συστηματικὰ τὴ μουσικὴ ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς.
ἡ τῶν σοφῶν τῆς Ἰταλίας συνέλευσις. Πιθανότατα ἀναφέρεται στὸ συνέδριο τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ποὺ εἶχε συγκληθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Πίζα τὸ 1839. Βλ. Ἀλὸν Σιδέρη, *Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πίζας (1806-1861)*, τ. Α', *IAEN-KNE*, Ἀθήνα 1989, σσ. 42-44). Βλ. καὶ σ. 209.
Σωσάννα τοῦ Rubens. *Susanna and the Elders*, ἔργο τοῦ Peter Paul Rubens (1577-1640)
Steinheil. Ὁ Karl August Steinheil (1801-1870) ἦταν γερμανὸς φυσικός, κα-
 θηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, πρωτοπόρος τῆς τηλεγραφίας, τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆς φωτομετρίας. Βλ. *ADB* 35, σσ. 720-724.
- 86 *Αἰγυπτιακά*. Ἀναφέρεται στὰ γλυπτὰ τῆς Ἀφραίας, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου. Βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτή-
 τες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977, σσ. 17-18.
- 87 *Schinkel*. Ὁ Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) ἦταν ὁ κυριότερος ἐκπρόσω-
 πος τοῦ νεοκλασικισμοῦ στὴν Πρωσία. Τὰ διασημότερα κτίριά του βρίσκονται
 στὴν περιοχὴ τοῦ Βερολίνου. Βλ. *ADB* 54, σσ. 17-28 καὶ *NDB* 22, σσ. 795-798.
- 88 *Τωβίας*. Τωβίας, μάρτυρας, ἅγιος, προστάτης τῶν νεκροθαπτῶν, τῶν προσκυ-
 νητῶν καὶ τῶν ταξιδευτῶν.
- 89 *Böckh*. Ὁ August Böckh (1785-1867), μαθητὴς τοῦ Friedrich August Wolf στὴν
 Halle, μελέτησε τὴ δημόσια οἰκονομία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἀσχολήθηκε μὲ
 τὴ μετρολογία καὶ τὴ χρονολογία καὶ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὶς
 ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς ὡς πηγὴ τῆς ἱστορίας. Βλ. περισσότερα στὴν
 εἰσαγωγή, σσ. 26-27.
Raumer. Ὁ Friedrich Raumer (1781-1873) δίδασκε πολιτικὴ οἰκονομία καὶ
 ἱστορία. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 29.

Franz. Ὁ Johann Franz (1804-1851) δίδασκε στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸ 1840, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Böckh. Δίδαξε ἀρχαία καὶ νέα ἐλληνικὴ γραμματικὴ, ἐλληνικὴ παλαιογραφία καὶ ἐπιγραφικὴ, ἐρμηνεία κλασικῶν συγγραφέων, κυρίως γλωσσικὲς ἀσκήσεις, καθὼς καὶ ἐλληνικὴ τοπογραφία μετὰ βάση τὸν Παιονία. Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους δασκάλους, ἴσως ὁ μόνος, μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ Κουμανοῦδης διατήρησε κάποια ἐπικοινωνία καὶ ἀργότερα. Βλ. περισσότερα στὴν εἰσαγωγὴ, σ. 27.

Trendelenburg. Ὁ Friedrich Adolf Trendelenburg (1802-1872) δίδασκε φιλοσοφία. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ, σ. 30.

Schelling. Ὁ Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854), εἰσηγητὴς τῆς Φυσικῆς Φιλοσοφίας, ἦταν ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς στὸ Μόναχο ποὺ μνημόνευε ἀργότερα ὁ Κουμανοῦδης. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 200, καὶ περισσότερα στὴν εἰσαγωγὴ, σ. 24. Γιὰ τὸ ὕφος τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆς σημειώνει: «ὠμίλει δὲ ἡσύχως μὲν, ἀλλὰ μετ' εὐφραδείας ἀκατασχέτου». Βλ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', Ἀθήνα 1999, σ. 180.

Θηροσίου. Βλ. σ. 23.

Tölken. Ὁ Ernst Heinrich Tölken (1785-1869) δίδασκε ἀρχαιολογία· τὸ 1841 δίδαξε «γενικὴ ἀρχαιολογία τεχνῶν» καὶ «νομίσματα τοῦ Μουσείου». Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ, σ. 29.

Ritter. Ὁ Karl Ritter (1779-1859) ἦταν καθηγητὴς τῆς γεωγραφίας. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴ, σ. 30.

90 *Don Juan.* Πρόκειται γιὰ τὸν *Don Giovanni* τοῦ Mozart.

91 *Διαμαντόπουλος.* Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλο (1817-1896) ποὺ σπούδαζε Νομικὰ στὸ Μόναχο (1836-1840). Συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὸ Βερολίνο (1840-1842), καὶ στὴ Χαϊδελβέργη. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα ἔγινε εἰσαγγελέας τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὸ 1862-1864 βουλευτὴς, τὸ 1863 ἀντιπρόεδρος τῆς Ἐθνοσυνέλευσης καὶ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς σύνταξης τοῦ Συντάγματος. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 186-188· Siupur, «Intellektuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 154· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνο (Νομικὴ), χειμ. ἐξάμ. 1840/41, θερ. ἐξάμ. 1842, καὶ Χαϊδελβέργη (Νομικὴ), 1842.

Florian. Jean-Pierre Claris de Florian (1755-1794). Ὁ Κουμανοῦδης ἀναφέρεται στὸ ἔργο *Galatée*. Πιὸ κάτω (σ. 92) ἀναφέρει καὶ τὴν *Estelle*. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ τύχη τοῦ ἔργου βλ. Στέση Ἀθήνη, *Ὁφείει τῆς νεοελληνικῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας 1805-1830*. Ὁ διάλογος μετὰ τὶς ἐλληνικὲς καὶ ξένες παραδόσεις στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 546-547. Εἶχαν ἐκδοθεῖ μεταφράσεις τῶν ἔργων: Φλωριανοῦ *Γαλάτεια* εἰς βιβλία Δ'. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ εἰς τὴν κοινὴν τῶν νῦν Ἑλλήνων διάλεκτον ... Ἐν

- Ρεκίω τῆς Αὐστρίας ... 1824 (Γκίνης-Μέξας, 1471)· Ἑστέλλη Μυθιστορία βουκολικὴ τοῦ Κυρίου Φλωριανοῦ. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Μ. Κροκιδᾶ. Ἐν Ἀθήναις ... 1836 (Γκίνης-Μέξας, 2651).
- Cervantes*. Don Miguel de Cervantes y Saavedra (1547-1616).
- Shakspeare*. William Shakespeare (1564-1616).
- Ritter*. Βλ. σ. 30.
- 92 *Γαλάτειαν τοῦ Φλωριάνου*. Βλ. σ. 200.
- Σερβάντην*. Cervantes, βλ. παραπάνω.
- Estella*. Τοῦ Florian. Βλ. σ. 200.
- 94 *τὰ γενέθλια τῆς βασιλίσσης*. Ἀναφέρεται στὴν Elisabeth Ludovika, κόρη τοῦ Μαξιμιλιανῶ Α' τῆς Βαυαρίας, ἀδελφὴ τῆς Ἀμαλίας, καὶ σύζυγο τοῦ Βασιλέως τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ'.
- Κορόρηγιου*. Ὁ ἰταλὸς ζωγράφος Antonio Allegri Correggio (1489-1534).
- Μητσόπουλος*. Ὁ Ἑρακλῆς Μητσόπουλος (1814-1892) ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ στενοὺς φίλους τοῦ Κουμανοῦδῃ στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀργότερα. Σπούδασε φυσιολογία-γεωλογία στὸ Μόναχο καὶ στὸ Βερολίνον. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 204-208· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνον (Φιλοσοφία), χειμ. ἐξάμ. 1840/41, θερ. ἐξάμ. 1843. Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον (1845-1894), ὅπου δίδασκε ζωολογία, ὀρυκτολογία, γεωλογία καὶ παλαιοντολογία.
- 95 *Albrecht Dürer*. Ὁ γερμανὸς ζωγράφος καὶ χαράκτης (1471-1528).
- Fiesole*. Ὁ ἰταλὸς ζωγράφος Fra Giovanni da Fiesole ἢ Fra Angelico (1387-1455).
- Lucas Kranach*. Ὁ γερμανὸς ζωγράφος καὶ χαράκτης Lucas Kranach (1472-1553), ὁ πρεσβύτερος.
- Steffens*. Ὁ Heinrich Steffens (1773-1845) δίδασκε ψυχολογία καὶ ἀρχὲς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴν, σ. 30.
- 96 *Görres*. Ὁ Joseph Görres (1776-1848), ἓνας ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς γερμανικῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης, δίδασκε ἱστορίαν στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Βλ. περισσότερα στὴν εἰσαγωγὴν, σ. 25.
- Krüger*. Ὁ Karl Wilhelm Krüger (1796-1874), δίδασκε ἐρμηνεῖα κλασικῶν κειμένων. Ἡ δυσφορία τοῦ Κουμανοῦδῃ ὀφείλεται προφανῶς στὴν ἔμφραση ποὺ ἔδινε στὰ γραμματικὰ φαινόμενα. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴν, σ. 28.
- Schmidt*. Ὁ Adolf Wilhelm Schmidt (1812-1887) δίδασκε ἀπὸ τὸ 1840 ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ ἱστορία. Βλ. τὴν εἰσαγωγὴν, σ. 29.
- 97 *Μενέλαον Ὀλύμπιον*. Τὸ ὄνομα καταγράφεται στὸν κατάλογο τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πρωσικοῦ στρατοῦ μὲ ἔτος γεννήσεως 1814. Βλ. τὴ γερμανικὴ ἡλεκτρονικὴ βᾶση δεδομένων *Adelsforschung Institut Deutsche Adelsforschung* [<http://home.foni.net/~adelsforschung/index.htm>].

Βιβλιάκην. Βλ. σ. 194.

- 98 *Ἰφιγενείας τοῦ Γλοῦκ*. Ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἔργα ὅπερας ποὺ εἶχε συνθέσει ὁ Gluck: *Iphigénie en Aulide* (1774) καὶ *Iphigénie en Tauride* (1779). Mozart. Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791).

Beethoven. Ludwig van Beethoven (1770-1827).

Haydn. Franz Joseph Haydn (1732-1809).

Ἀκαδημία. Ἡ *Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften* (Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου) ἰδρύθηκε τὸ 1700 ἐπὶ Φρειδερίκου τοῦ Α΄ κατὰ προτροπὴν τοῦ Λάϊμπνιτς.

Βλέπων τὰς πολλὰς νέας κεφαλὰς ἐπὶ παλαιῶν ἀγαλμάτων. Ὁ Κουμανούδης ἐξέφραζε ἀργότερα τὴν ἀντίρρησή του γιὰ τὶς αὐθαίρετες συμπληρώσεις εἴτε γλυπτῶν εἴτε ἐπιγραφῶν, καθὼς καὶ τὶς ἀτεκμηρίωτες ὑποθέσεις τῶν γερμανῶν ἀρχαιολόγων τῆς ἐποχῆς του. Παραθέτω ἓνα σχετικὸ σχόλιο (φάκ. 20 (1134), ἀρ. 44): «ὅσα δὲ ἐν τῷ τοῦ K. O. Müller ἐγχειριδίῳ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν τεχνῶν [*Handbuch der Archäologie der Kunst*, 1835]... οὐδὲν ἔχουσι τὸ σαφὲς ὡς ἀπομακρύνονται τῆς ὀρθῆς ἐν τοῖς τοιοῦτοις μεθόδου ἥτις εἶναι νὰ μὴ ῥίπτωνται οὕτω εἰς μέσον αἱ ἐκ τῶν παλαιῶν βιβλίων εἰδήσεις, ἄνευ προσεπικυρώσεως ἐκ τῶν σωζομένων τῆς τέχνης ἔργων· διότι ἐν μὲν τῇ διατριβῇ τοῦ G. Hermann σοφῇ ἄλλως, κατασκευάζει ὅλως ἐξ ἀνυπάρκτου ἐν ἐπίγραμμα δῆθεν παλαιὸν περὶ ὑδροφόρου παιδὸς ἐπιτυμβίου τὸ δὲ πλαστικὸν ἔργον τὸ παρὰ τῷ Clarac [Frédéric Clarac, *Musée de sculpture antique et moderne, ou, Description historique et graphique du Louvre et de toutes ses parties ... et des plus de 2500 statues antiques ... tirées des principaux musées et des diverses collections de l'Europe*, Παρίσι 1826-1853] καὶ ἐν ἄλλο τοῦ Βερολινείου Μουσείου, τοιαύτην ἔχοντα μορφήν ὅποιαν ἔχουσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παράσχωσιν ἔδος ἀσφαλὲς εἰς τὴν διασάφησιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος εἰμὴ εἰς ἐκείνον μόνον ὅστις τῇ φαντασίᾳ ἄγεται καὶ προσέτι ἀγνοεῖ πόσον τὰ ἐν τοῖς εὐρωπαϊκοῖς Μουσείοις ἀρχαῖα ἀτόπως εἶναι ἐπεσκευασμένα καὶ συμπεπληρωμένα ὑπὸ νεωτέρων τεχνιτῶν».

- 99 *Fernand Cortez*. Ὅπερα (1809, 1817) τοῦ Gaspare Luigi Pacifico Spontini (1774-1851).

100 *Benary*. Ὁ F. Benary (1805-1880), δίδασκε θεολογία. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 30.

101 *Clavigo*. Δράμα (1774) τοῦ Johann Wolfgang Goethe.

102 *Königsstädter*. Ἕνα ἄλλο θέατρο τοῦ Βερολίνου (1824-1851).

103 *Schmidt*. Βλ. σ. 29.

104 *Schinkel*. Βλ. σ. 199.

105 *κατὰ Βέρρητος λόγοις*. Marcus Tullius Cicero, *Orationes ad Verrem*.

106 *Franz*. Βλ. σ. 200.

ζωγραφικὴν ἐξωτερικὴν πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Ἀποψη ποῦ

βρίσκουμε έπεξεργασμένη στο πρώτο δημοσίευμα του Κουμανούδη, *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ*, Βελιγράδι 1845. Ὅλη ἡ παράγραφος ἀποτελεῖ ἓνα προοίμιο στοῦ δοκίμιου.

- 107 *Gropius*. Ὁ γερμανὸς ζωγράφος Karl Wilhelm Gropius (1793-1870) ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ προώθησαν στὴ Γερμανία τὴ δαγκεροτυπία καὶ τὸ διόραμα, τεχνικὲς ποὺ ἔμαθε κοντὰ στὸν Louis Daguerre στὸ Παρίσι. Ἐξέθετε σὲ gallery στὸ Βερολίνο. Βλ. *ADB* 9, σ. 733.

περρονκεζούσης. Ἡ λέξη πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λέξη *perron* ποὺ σημαίνει ἀνάβαθρον, δηλώνει δηλαδὴ τὴ μεγάλη βαθμιδωτὴ βάση τῶν ἀγαλμάτων. Ἡ περιγραφὴ ταιριάζει στοῦ συγκεκριμένο μνημεῖο τοῦ Φρειδερίκου.

- 108 *Τὸ μνημεῖον*. Τὸ *Kreutzberg Monument*, ἔργο τοῦ Karl Friedrich Schinkel, ἦταν μνημεῖο ποὺ ἀφιέρωσε τὸ 1822 ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ' στὴ μνήμη τῶν πρώσων πολεμιστῶν κατὰ τοῦ Ναπολέοντα.

- 109 *Faust*. Δράμα τοῦ Goethe (πρώτη ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τὸ 1808, δεύτερο μέρος τὸ 1832).

- 110 *Richard III*. Δράμα (1591) τοῦ William Shakespeare.

- 111 *Θήρσιον*. Βλ. σ. 23.

- 112 *Ἰωάν(νης) Φωτιάδης*. Βλ. σ. 194.

Σταθόπουλος. Βλ. σ. 197.

Χαραμῆς. Ὁ Δημήτριος Χαραμῆς, συγγενὴς τοῦ Γεωργίου Σταύρου, γεννήθηκε τὸ 1815 στὰ Ἰωάννινα καὶ ἀργότερα ἔζησε στὴν Ὁδησσὸ μὲ τοὺς γονεῖς του, ἀπὸ ὅπου πῆγε τὸ 1835 στοῦ Μόναχο. Ἐκεῖ φοίτησε γιὰ λίγο στοῦ Λύκειο Παρησιάδης, τὸ 1836 ἐνεγράφη στοῦ Φιλοσοφικοῦ Τμῆμα, τὸ 1837/38 μεταπήδησε στὴ Νομικὴ καὶ τὸ 1842 ἐπανῆλθε στοῦ Φιλοσοφικοῦ Τμῆμα. Κατὰ τὸ διάστημα 1841-1842 δίδαξε ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικὰ στὴ Στρατιωτικὴ Σχολὴ τοῦ Μονάχου. Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Ἑλλάδα δίδαξε ἱστορίαν στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων στὸν Πειραιά. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 195-196. Ἀνῆκε στὸν στενὸ κύκλο τοῦ Κουμανούδη καὶ ἀποτέλεσε τὸν σύνδεσμό του μὲ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Αὐτὸς τὸν συνέστησε στὸν Πρωθυπουργὸ Ἰωάννη Κωλέττη καὶ στὸν Θεόδωρο Μανούση. Ἀνῆκε ἐπίσης στὴν ὁμάδα ποὺ «ἄλωσε» τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1850-1851 καὶ συμμετεῖχε σὲ ἀνασκαφὴ μαζὶ μὲ τὸν Π. Εὐστρατιάδην ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ. Πιττάκη, ὅπου βρέθηκαν πολλὲς ἐπιγραφές. Βλ. Κ. Σ. Πιττάκης, Δ. Χαραμῆς, Π. Εὐστρατιάδης, *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου*, Α', 1851 καὶ Β', 1852, ἐνῶ τὸ Γ' τεῦχος ἐκδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδην τὸ 1855. Τὸ 1854 ἀναφέρεται πάντως στὸν κατάλογο τῶν ἀποδεκτῶν τῆς φιλολογικῆς μελέτης τοῦ Κουμανούδη *Specimen emendationum*

in Longinum, Apsinem, Menandrum, Aristidem aliosque artium Scriptores, Athenis MDCCC. Ἡ ἔκδοσις Δημήτριος Π. Χαραμῆς, Ἡ διαδρομὴ ἑνὸς ἐπωνύμου, τ. 1-3, Ἀθήνα 2006 δὲν προσθέτει τίποτε στὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ πρόσωπο.

Ψυχάρης. Ὁ Δημήτριος Ψυχάρης καταγόταν ἀπὸ τὴ Χίο. Ἀφοῦ φοίτησε στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα τοῦ Μονάχου (1836-1839), ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀσχολήθηκε μὲ ἐμπορικὲς ἐργασίες. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σ. 189. Ἦταν γιὸς τοῦ Ἰωάννη Ψυχάρη ἢ Μιसे-Γιάννη, ἐμπόρου στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ θεῖος τοῦ δημοτικιστῆ Γιάννη Ψυχάρη. Ὁ Ψυχάρης τὸν περιέγραφε ὡς ἄνθρωπο μὲ εὐρωπαϊκὴ παιδεία, φιλολογικὲς γνώσεις, εὐαίσθητο στὰ θέματα τῆς τέχνης καὶ τῆς ποίησης, καὶ τὸν θυμόταν νὰ τραγουδᾷ μιὰ ἄρια ἀπὸ τὴν Τραβιάτα. Ἦταν ὁ ἀγαπημένος θεῖος, μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦσε γιὰ πνευματικὰ θέματα. Ἐγκαταστάθηκε στὴ Μασσαλία καὶ τὸ 1872 στὸ Παρίσι, ὅπου πέθανε τὸ 1876. Βλ. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Ψυχάρης. Ἰδέες, ἀγῶνες, ὁ ἄνθρωπος*, β' ἔκδ. Ἀθήνα 1981, σ. 24. Βλ. ἐπίσης τὸ αὐτοβιογραφικὸ κείμενο τοῦ Ψυχάρη [Οἱ Ψυχάρηδες] στὴν ἔκδοσις Γεώργιος Ι. Ζολώτας, *Ἱστορία τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1926, τόμος Γ', μέρος Β', σσ. 823-826). Στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Κουμανούδη, ἀπηχώντας κοινὰ ἐνδιαφέροντα, ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴ μουσικὴ παιδεία τοῦ φίλου του, τὸν ἐνημέρωνε γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴ Γαλλία, σχολίαζε ἐκκλησιαστικὰ θέματα καὶ νοσταλγοῦσε τὴν ὕπερα στὸ Μόναχο (φάκ. 5(1107), ἀρ. 7, 8).

Πάτριος. Βλ. σσ. 191-192.

Παπαδόπουλος. Στὸ Μόναχο καταγράφεται φοιτητὴς Γεώργιος Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος σπούδασε Ἱατρικὴ κατὰ τὸ διάστημα 1839-1844 (Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 220-222). Εἶναι ἀμφίβολο ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, γιατί ὁ Κουμανούδης δὲν τὸν ἀναφέρει σὲ μεταγενέστερο κατὰλογον τῶν συμμαθητῶν του. Ὁ ἀναφερόμενος πάντως στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 51, 95, 106, 110, 111, 130, εἶναι ὁ Γρηγόριος Παπαδόπουλος, τὸν ὁποῖο γνώρισε στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν εἶχε σπουδάσει στὴ Γερμανία.

Πετιμεζᾶς. Ὁ Γεώργιος Πετιμεζᾶς (1818;-1884), γιὸς τοῦ ἀγωνιστῆ Ἀναγνώστη Πετιμεζᾶ, σπούδασε στὸ Μόναχο καὶ στὴ Χαϊδελβέργη καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα ἐργάστηκε ὡς δικαστικός, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1847 ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ καὶ συμμετεῖχε στὶς διεργασίες ἔξωξης τοῦ Ὁθωνα. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 192-195· Siapur, «*Intellektuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg*», σ. 155· Ἀντώνης Λιάκος, «Ὁ Πολιτικὸς Σύλλογος Ῥήγας Φεραῖος» *Μνήμων* 8 (1980-1982), 23, 36, 44. Ὁ Κουμανούδης διατηροῦσε φιλικὴ σχέση μαζί του τουλάχιστον ὡς τὸ 1850 (φάκ. 24 (1138), ἀρ. 3).

ὁ πρᾶσβύτερος ... εἶναι. Ὁ μεγαλύτερος ἦταν ὁ Δημήτριος Μητσόπουλος, διευθυντὴς ἐπὶ χρόνια τῆς πρώτης δημοτικῆς σχολῆς θηλέων στὴν Πάτρα.

- Ὁ ἄλλος ὀνομαζόταν Μάξιμος Μητσόπουλος. Βλ. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1959, σ. 380.
- 113 *Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν*. Βλ. σ. 202.
Καλλιόπην μας. Βλ. σ. 192.
Blumenbach. Ὁ Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) ἦταν γιατρός καὶ φυσιολόγος, θεμελιωτὴς τῆς ἀνθρωπολογίας. Σὲ αὐτὸν ὀφείλεται ἡ διάκριση τῶν ἀνθρώπων σὲ πέντε φυλές. Βλ. *ADB* 2, σσ. 748-751.
- 114 *Müller*. Karl Otfried Müller (1797-1840). Ἀγαπημένος μαθητὴς τοῦ Böckh, καθηγητὴς τῆς κλασικῆς ἀρχαιογνωσίας στὸ Göttingen [ἔργα του: *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825)· *Handbuch der Archäologie der Kunst* (1835)· *Geschichte der griechischen Litteratur bis auf das Zeitalter Alexanders* (1841)]. Πέθανε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ θερμοπληξία ποὺ ὑπέστη στοὺς Δελφοὺς καὶ ἐτάφη στὴν Ἀθήνα. Βλ. Gehrke, «Ἀναζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιο-ελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰῶνα», σσ. 68-74.
Altenstein. Karl Sigmund Franz Freiherr von Stein zum Altenstein (1770-1840). Ἀξιωματοῦχος τῆς πρωσικῆς κυβέρνησης, ὑπῆρξε βασικὸς συντελεστὴς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης στὴν Πρωσία ὡς Ὑπουργὸς Παιδείας ἀπὸ τὸ 1817. Βλ. *ADB* 35, σσ. 645-660.
Magnus. Ὁ Heinrich Gustav Magnus (1802-1870) ἦταν φυσικὸς καὶ χημικός, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἐρευνητὴς τῶν ἀερίων. Βλ. *ADB* 20, σσ. 77-90.
K. F. Hermann. Ὁ Karl Friedrich Hermann (1805-1855) ἦταν κλασικὸς φιλόλογος, καθηγητὴς στὰ πανεπιστήμια τῆς Χαϊδελβέργης, τοῦ Marburg καὶ τῆς Γοττίγγης, ἐκδότης τοῦ Πλάτωνος. Βλ. *ADB* 12, σσ. 182-185 καὶ *NDB* 8, σ. 661. Βλ. ἐπίσης τὴν εἰσαγωγή, σ. 26.
Guizot. François Guizot (1787-1874), ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς καὶ πολιτικός. Καθηγητὴς στὴ Σορβόνη ἀπὸ τὸ 1812 καὶ Ὑπουργὸς Παιδείας κατὰ τὸ διάστημα 1832-1837. Βλ. Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης* σ. 109.
Raumer. Βλ. σ. 29.
Γεώργιον Δημητριάδην. Βλ. σ. 194.
ὁ ἔμπορος τῆς Βενετίας. Τὸ θεατρικὸ ἔργο (1596-1598) τοῦ William Shakespeare.
- 116 *Griseldis*. θεατρικὸ ἔργο τοῦ Friedrich Halm (1806-1871), ποὺ ἀνέβηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1837.
Tell. Ὅπερα τοῦ Gioacchino Rossini βασισμένη στὸ ἔργο τοῦ Friedrich Von Schiller *Wilhelm Tell*. Ἀνέβηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1829.
Auber. Ὁ Daniel François Esprit Auber (1782-1871) ἦταν γάλλος συνθέτης ἔργων ὀπερας, ποὺ παρουσίασε στὸ κοινὸ γιὰ πρώτη φορὰ ἔργο του τὸ 1813. Τὸ πιὸ

- ἐπιτυχημένο ἔργο του ἦταν *Le maçon* (1825). Τὸ 1842 διαδέχθηκε τὸν Cherubini στὴ διεύθυνση τοῦ Conservatoire.
- συνηρχόμεθα μονονοῦκ ὅλοι καὶ ἡγαλλιώμεθα*. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, γευματίζοντας δηλαδή ὅλοι μαζί καὶ πίνοντας κρασί, γιόρταζαν τὴν ἐπέτειο τῆς Ἐπανάστασης οἱ Ἕλληνες φοιτητὲς καὶ στὴν Πίζα. Βλ. Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας*, τ. Α', σ. 215. Πβ. τὰ συμπόσια σὲ δημόσιους χώρους στὴν Ἀθήνα, Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 458-459.
- 117 *Mantius*. Ὁ Eduard Mantius (1806-1874) ἦταν γνωστὸς τενόρος τῆς ἐποχῆς. ὁ *Παῦλος τοῦ Mendelssohn*. *Saint Paul* (1836), τὸ πρῶτο ὁρατόριο τοῦ Felix Mendelssohn (1809-1847).
- Fidelio*. Ἡ ὄπερα τοῦ Beethoven (1805).
- 118 *Ritter*. Βλ. σ. 30.
- 119 *Τί δυνάμεθα ... ἐσύμφερε*. Τὸ ἀπόσπασμα δημοσιευμένο: Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, σσ. XXI-XXII.
- Grenier*. Ἵσως ὁ γάλλος ζωγράφος Charles-François Grenier de Lacroix, γνωστὸς ὡς Lacroix de Marseille (1700-1782).
- 120 Ὁ Victor Hugo ... *belles Lettres*. Ἡ Academie des Inscriptions et belles-lettres, ἰδρύθηκε τὸ 1663 ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ'. Μέλος ἀντεπιστέλλον ἔγινε καὶ ὁ Κουμανοῦδης τὸ 1878. Ἐξέδιδε τὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions et belles lettres*. Ὁ Hugo ἐξελέγη στίς 5 Ἰουνίου 1841.
- Byron*. George Gordon Byron (Lord Byron) (1788-1824).
- Gautier*. Pierre Jules Théophile Gautier (1811-1872).
- ἡ *Τουδὶθ καὶ ὁ Ὀλοφέρνης*. Πολὺ συχνὸ θέμα τῆς τέχνης, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς μουσικῆς κτλ.
- 121 *Lachmann*. Ὁ Karl Lachmann (1793-1851) ἦταν καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ εἰσηγητὴς τῆς ρηξικέλευθης κριτικῆς-ἐρμηνευτικῆς μεθόδου στὴν κλασικὴ φιλολογία. Βλ. περισσότερα στὴν εἰσαγωγή, σ. 28.
- Zinkeisen*. Ὁ Johann Wilhelm Zinkeisen (1803-1863) ἦταν συνεργάτης τοῦ Ranke, εἶχε ἐκδώσει ἔργα γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀντέκρουσε μὲ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα τὸν Fallmerayer μὲ τὸ ἔργο του *Geschichte Griechenlands* (1832). Βλ. Βελουδῆς, ὁ.π., σσ. 44-46. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ του βλ. ADB 45, σσ. 331-334. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν συντάκτης τῆς κρατικῆς ἐφημερίδας τῆς Πρωσίας (*Preussische Staatszeitung*). Μολονότι δὲν ἦταν καθηγητὴς, ὁ Κουμανοῦδης θὰ τὸν εἶχε συναντήσει σὲ ἄλλες περιστάσεις στὸ Βερολίνο.
- 122 *Fichte*. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Βλ. ADB 6, σσ. 761-771 καὶ NDB 5, σσ. 122-125.
- Schleiermacher*. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), θεωρητικὸς τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας. Βλ. ADB 31, σσ. 422-457.

- Hufeland*. Ὁ Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) ἦταν γερμανὸς φυσικός. Τὸ πιὸ γνωστὸ τοῦ ἔργο ἦταν τὸ *Makrobiotik oder Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* (1796). Βλ. *ADB* 13, σσ. 286-296.
- Titian*. Tiziano Vecellio, ὁ ζωγράφος τῆς Ἀναγέννησης (1488(-)-1576). *Corregio*. Βλ. σ. 201.
- Rubens*. Ὁ ζωγράφος τῆς Φλαμανδικῆς Σχολῆς Peter Paul Rubens (1577-1640).
- Van Dyck*. Ὁ ζωγράφος τῆς Φλαμανδικῆς Σχολῆς (1599-1641), μαθητὴς τοῦ Rubens, Anthonis Van Dyck.
- Honthorst*. Gerrit van Honthorst, ζωγράφος τῆς Φλαμανδικῆς Σχολῆς (1592-1656).
- Albano*. Ὁ ἰταλὸς ζωγράφος Francisco Albano (1578-1660).
- Carraci*. Οἰκογένεια (Carracci) ζωγράφων τοῦ 16ου αἰώνα. Γνωστότερος ὁ Annibale (1560-1609).
- Fri(e)d(rich)*. Φρειδερίκος Β', ὁ Μέγας (1712-1786).
- David*. Jacques-Louis David (1748-1825), ὁ ζωγράφος τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης.
- Krüger*. Franz Krüger (1797-1857), γερμανὸς ζωγράφος ἐπιδιδόμενος κυρίως στὴν προσωπογραφία. Γνωστὸς ὡς Pferdekrüger ἐξ αἰτίας τῆς συνήθειάς του νὰ ἀπεικονίζει ἐφιππούς (Pferde = ἵππος). Βλ. *ADB* 17, σσ. 227-229 καὶ *NDB* 13, σσ. 101-103.
- 123 *Claude Lorrain*. Γάλλος ζωγράφος (1600-1682), τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ, ἐπιδιδόμενος κυρίως στὴν τοπιογραφία.
- Ῥαφαήλ. Ὁ ζωγράφος τῆς Ἀναγέννησης Raffaello Santi (1483-1520).
- 124 *Clarobscura*. Chiaroscuro εἶναι καλλιτεχνικὸς ὅρος ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀντίθεση μεταξὺ φωτὸς καὶ σκιᾶς. Ὁ Κουμανούδης ἐδῶ ἀναφέρεται σὲ φωτογραφίες.
- Rudolph Schadow*. Γερμανὸς γλύπτης (1786-1822).
- 125 *Λουθηρὸς*. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης Martin Luther (1483-1546).
- Crelinger* μὲ τὰς δύο της κόρας. Ἡ Auguste Crelinger (1795-1865) ἦταν διάσημη ἡθοποιὸς τῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ οἱ κόρες της Bertha Stich καὶ Klara Stich.
- Mantius*. Βλ. σ. 206.
- Savigny*. Ὁ Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) ἦταν καθηγητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὸ Βερολίνο, εἰσηγητὴς τῆς λεγόμενης Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Δικαίου. Βλ. *ADB* 30, σσ. 425-452 καὶ 33, 799.
- Lichtenstein*. Ὁ Anton August Heinrich Lichtenstein (1753-1816) ἦταν γνωστὸς ζωολόγος.
- Horace Vernet*. Ὁ γάλλος ζωγράφος (1789-1863).
- Kaiser Alexander*. Ἔργο τοῦ Franz Krüger, *Zar Alexander zu Pferde* (Ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος ἐφιππος), 1837.

clarobscura. Ἐδῶ ἐννοεῖ ἀντίγραφα μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ.

Leonardou. Leonardo da Vinci (1452-1519).

Rafael. Raffaello Santi Βλ. σ. 207.

Κορρόέγιον. Βλ. σ. 201.

- 127 *Λιψιακὴν ἐφημερίδα*. Βλ. σ. 199.

Ἀθηναῖον. Πιθανῶς ἀναφέρεται στὸ ἐβδομαδιαῖο περιοδικὸ *Athenaeum* ποὺ ἐκδιδόταν στὸ Βερολίνο τὸ 1841.

Modenspiegel. Πρόκειται γιὰ τὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Berliner Modenspiegel in- und ausländischer Originale. Eine Zeitschrift für die elegante Welt*.

Steglitz. Περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ Βερολίνο, ὅπου τὸ νεοκλασικὸ κτίριο Gutshaus στέγαζε καὶ θεατρικὲς παραστάσεις.

- 128 *Zauberflöte καὶ Don Juan τοῦ Mozart*. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα *Die Zauberflöte* (ὁ μαγικὸς αὐλός), 1791) καὶ *Don Giovanni* (1787).

Oberon. Ἔργο (1826) τοῦ Karl Maria von Weber (1786-1826).

Eisenbahn. *Eisenbahn, Die Unterhaltungsblatt für Volk und Haus; Zeitschrift zur Beförderung geistiger und geselliger Tendenzen*, Λειψία (1838-1844).

Deutsche Jahrbücher. Πρόκειται γιὰ τὸ περιοδικὸ *Hallische Jahrbücher* (1838-1841) καὶ ἀργότερα *Deutsche Jahrbücher*, Δρέσδη 1842-1843, ποὺ ἀποτελοῦσε βῆμα φιλελεύθερων καὶ ἀριστερῶν πολιτικῶν ἀπόψεων. Ἐκδότης ὁ Arnold Ruge (1802-1880).

Capitain Firnewald. Θεατρικὸ ἔργο τῆς Πριγκίπισσας Ἀμαλίας τῆς Σαξωνίας (1794-1870) ποὺ ἀνέβηκε κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1830.

Kotzebue τὸ Landhaus an der Heerstrasse. *Landhaus an der Heerstrasse* [Ἡ ἔπαυλὴ στὴν Heerstrasse (στρατιωτικὴ ὁδὸ)], θεατρικὸ ἔργο τοῦ August von Kotzebue (1761-1819). Βλ. *ADB* 16, σσ. 772-780 καὶ *NDB* 12, σσ. 624-625.

- 129 *Bertha Stich*. Βλ. σ. 207.

Τηλέγραφον. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Der Telegraph für Deutschland*, τὴν ὁποία ἐξέδιδε ὁ Gutzkow. Βλ. σ. 125.

Im Figaro. Τὸ ἔργο τοῦ Wolfgang Amadeus Mozart, *Die Hochzeit des Figaro* (Οἱ γάμοι τοῦ Φίγκαρο).

- 130 *Fr. Schubert*. Franz Peter Schubert (1797-1828).

Weber. Karl Maria von Weber. Βλ. παραπάνω.

Ὁμίλῃσα ... Ἀθηνῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ Γυμνάσιο τῶν Ἀθηνῶν (συνέχεια τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου τῆς Αἰγίνας), τὸ μόνον τῆς περιόδου. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο Γιάννη Κόκκωνα γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν προσώπων αὐτῶν στὰ μητρώα τοῦ γυμνασίου, ἡ ὁποία ὥστόσο δὲν ἀπέδωσε καρπούς.

Ἰωάννην Μήσιου. Ὁ Ἰωάννης Πανταζῆς Μίσιος ἢ Μισίου Ζαγοραῖος, μαθητῆς τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, κατὰ τὸν Κουμανοῦδην, δίδαξε ἀπὸ τὸ 1826 ἐπὶ τέσσερα ἢ πέντε χρόνια ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στὸ σχολεῖο τοῦ Βελιγραδίου καὶ

μετά αναχώρησε για τὸ Βουκουρέστι. Δὲν ταυτίζεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Βλ. *Ημερολόγιον 1845-1867*, σσ. 199, 202 (αὐτοβιογραφικὰ κείμενα).

Ροσσιάδης. Ὁ Γεώργιος Ρουσιάδης, μεταφραστὴς τοῦ Ὁμήρου (Ἡλίου, *Βιβλιογραφία*, 1817.78-81, 1818.68-71) ἀπὸ τὴν Κοζάνη, διετέλεσε δάσκαλος στὴ Βιέννη καὶ στὴν Πέστα. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει βιβλιοκρισίαν του σὲ αὐτόν [*Μαυρομουσουροκοδράδα. πρὸς τοὺς αὐτονόμους καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος ἀποπλανημένους Πολιτικοὺς καὶ Ὀπλαρχηγούς Ἑλλήνας ... ἐν Ἀθήναις ... 1848 · Ὁ αὐτοχθονοστερόχθων φιλέλλην Δουραΐσης* (Γκίνης-Μέξας, 4688, 10547)], ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1848 στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*. Βλ. φάκ. 34 (1148), ἀρ. 11, φάκ. 37(1151), ἀρ. 17.

Κωστῆς. Ὁ Νικόλαος Κωστῆς (1805-1861) ἦταν ἀπὸ τὸ 1837 καθηγητὴς στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἰδρυτικὸ μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέκτησε κάποια ἰδιαίτερη σχέση ἀργότερα μαζί του, παρὰ μόνο στὸ πλαίσιο τῆς Ἑταιρείας, ἀφοῦ διετέλεσε Πρόεδρος κατὰ τὸ διάστημα 1858-1859.

Κᾶποιος Orioli. Ὁ Φραγκίσκος Ὀριόλης (Francesco Orioli) (1785-1856), ἐξόριστος γιὰ τὶς φιλελεύθερες ιδέες του, δίδαξε στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία τουλάχιστον τὸ 1837, στὴν ἀρχὴ φυσικὴ καὶ μετὰ φιλοσοφία καὶ εἶχε ἀρχαιολογικὰ καὶ φιλολογικὰ ἐνδιαφέροντα. Βλ. Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, Ὑκδοση-Εἰσαγωγή-Σχόλια Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1982, σσ. 126, 130, 131, 132. Συμμετεῖχε στὸ συνέδριο τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ποὺ ὁργανώθηκε στὴν Πίζα τὸ 1839. Βλ. Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας*, τ. Α', σσ. 42-44.

Κοτσιᾶς. Ὁ Νικόλαος Κοτζιάς (1816-1885), καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1846 τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο, ἀνῆκε στὸν στενὸ κύκλο τοῦ Κουμανούδη στὸ Βερολίνο (βλ. καὶ φάκ. 1(1103), ἀρ. 68), σχέση ποὺ συνεχίστηκε καὶ στὴν Ἑλλάδα (*Ημερολόγιον 1845-1867*, σσ. 61, 63, 73, 80, 86, 102, 106). Γιὰ τὶς σπουδές του στὸ Βερολίνο βλ. Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνο (Φιλοσοφία), θερ. ἐξάμ. 1842, χειμ. ἐξάμ. 1842/43. Στὸ *Περὶ πανεπιστημιακῆς σπουδῆς δοκίμιον* ὁ Κοτζιάς μεταξὺ ἄλλων ἀνέπτυσε καὶ τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας στὴν πανεπιστημιακὴ σπουδὴ καὶ στὴν ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης (σσ. 37-48) παραπέμποντας στὸ ἔργο τοῦ γερμανοῦ Staatsrath v. Jacob, *Über academische Freiheit und Disciplin*, 1820. Βλ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 197-198. Τὸ ἴδιο θέμα «περὶ φιλολογικῆς ἐν πανεπιστημίοις παραδόσεως, ὁποία πρέπει νὰ εἶναι, θεωρήσας ὡς βάσιν αὐτῆς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης κτλ.», εἶχε ἀναπτύξει καὶ ὁ Κουμανούδης τὸ 1846 στὸ ἐναρκτήριον μάθημα, ὅταν ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ἐκτάκτου καθηγητῆ. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 31.

131 τὸν *δυστυχῆ Βριζάκην*. Ὁ ζωγράφος Θεόδωρος Βρυζάκης (1814-1878) σπούδασε μὲ ὑποτροφία στὸ Μόναχο καὶ ἔζησε ἐκεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος

της ζωής του. Βλ. Εὐγ. Δ. Ματθιόπουλος (ἐπιμ.), *Λεξικό Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν, Ζωγράφοι-γλύπτες-χαράκτες*, Ἀθήνα 1997, σσ. 220-222. Τὸ λήμμα ὑπογράφει ὁ Στέλιος Λυδάκης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ἔτος γεννήσεως τοῦ Βρυζάκη τὸ 1819.

Εὐστρατιάδης. Ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης ἢ Εὐστρατίου (1814/15-1888) ἀπὸ τῆς Μυτιλήνης, ὑπῆρξε συνοδοιπόρος τοῦ Κουμανούδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1851. Ἀπόφοιτος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου τῆς Αἰγίνας (1830-1834) καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Γυμνασίου Ἀθηνῶν, σπούδασε στὸ Μόναχο καὶ στὸ Βερολίνο. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten*. München, σ. 213· Ζορμπιλά, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνο (Φιλοσοφία), θερ. ἐξάμ. 1841/42, χειμ. ἐξάμ. 1842/43. Στὴν Ἑλλάδα διετέλεσε καθηγητὴς λατινικῶν στὸ Γυμνάσιο τοῦ Ναυπλίου καὶ γυμνασιάρχης τοῦ Γυμνασίου Ἀθηνῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1863 ἐργάστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ὅπου κατὰ τὸ διάστημα 1864-1884 κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων. Βλ. Βασίλειος Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987, σσ. 260-262· Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, σ. 140.

Κάλκος. Ὁ Παναγιώτης Κάλκος (1810-1878) σπούδασε ἀπὸ τὸ 1837 στὸ Μόναχο στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα καὶ παράλληλα Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀκαδημία τῶν Τεχνῶν. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten*. München, σσ. 222-225. Διετέλεσε βοηθὸς τῶν βαυαρῶν ἀρχιτεκτόνων τῶν Ἀνακτόρων. Ἔργα του μεταξὺ ἄλλων εἶναι τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ τὸ Βαρθάκειο. Βλ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι*, σσ. 146-147, 206-211.

Χαραμῆ. Βλ. σσ. 203-204.

Ὅριγόνη. Στὸ Μόναχο σπούδασαν δύο ἀδελφία Ὅριγόνη, ὁ Παῦλος ἀπὸ τὸ 1838 στὴν Ἰατρικὴ, καὶ ὁ Εὐγένιος ἀπὸ τὸ 1841 στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten*. München, σσ. 218, 224. Ὁ Κουμανούδης γινώριζε τὸν Παῦλο. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 106. Τὸ 1843 ἐργαζόταν ὡς γιατρὸς στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων στὸν Πειραιά.

φιλεκπαιδευτικῇ ... ἑλληνικῇ. Ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία ιδρύθηκε τὸ 1836. Στὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ Διδασκαλείου οἱ ὥρες διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἦσαν πολλές. Βλ. Σιδηρούλα Ζιῶγου-Καραστεργίου, *Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1986, σσ. 90-95. Ὁ Κουμανούδης, μέλος ἀπὸ τὸ 1850, συμμετεῖχε στὴν Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν Βιβλίων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ διάστημα 1856-1859 (φάκ. 2 (1104), ἀρ. 43-46, φάκ. 12γ'(1114γ'), ἀρ. 28). Τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν κοριτσιῶν τὸν ἀπασχόλησε σὲ ἀνώνυμα ἄρθρα: «Γνώμαι. Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 23 Δεκ. 1855· «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 16 Μαρτ. 1856.

*Ἀκαδημία*ν. Ἐννοεῖ τὸ Πανεπιστήμιο. Ὁ Κωστής, ὡς καθηγητὴς ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Πανεπιστημίου, γνώριζε τὰ πράγματα ἀπὸ μέσα.

Βενθύλος. Ὁ Ἰωάννης Βενθύλος (1804-1854) ἦταν καθηγητὴς τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ 1839. Εἶχε διατελέσει καθηγητὴς τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου στὴν Αἴγινα, ἀπὸ ὅπου εἶχε ἀπολυθεῖ τὸ 1830. Βλ. Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, σσ. 26, 29, 31-35. Ὁ Κουμανούδης, ποὺ τὸν γνώρισε στὸ Πανεπιστήμιο, δὲν ἔτρεφε ιδιαίτερη ἐκτίμηση γιὰ τὶς φιλολογικὲς του ἱκανότητες. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 37, 107. Πέθανε τὸ 1854 ἀπὸ τὴν ἐπιδημία τῆς χολέρας.

Γεννάδιος. Ὁ Γεώργιος Γεννάδιος (1786-1854) ἦταν διευθυντὴς τοῦ πρώτου Γυμνασίου στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴ θητεία του στὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο στὴν Αἴγινα (1830-1834), καὶ ἀπὸ τὸ 1837 καθηγητὴς τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου ὅμως δίδαξε ἐλάχιστα. Βλ. γενικὰ Ξενοφὼν Ἀναστασιάδης [= Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος], *Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί*, Παρίσι 1926. Ἐπίσης πολλὲς πληροφορίες περιλαμβάνονται στὸ Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, βλ. τὸ εὐρετήριον. Ὁ Κουμανούδης τὸν γνώρισε, ὅταν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1845 μέσῳ τοῦ Ἡρ. Μητσόπουλου. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 36.

Ἐν τῷ τῆς Σύρας ... γυμν(άσιο)ν. Ἀθηναῖον εἶναι τὸ Γυμνάσιον τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Γεώργιος Σερούϊος (1783-1849) ἦταν γυμνασιάρχης (1835-1836) στὸ Γυμνάσιον τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸν θάνατό του στὸ Γυμνάσιον τῆς Σύρου. Βλ. γενικὰ Βασίλειος Φ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούϊος (ἢ Σέρβιος) (1783-1849). Βίος καὶ ἔργον*, Ἀθήνα 1977. Τὰ γυμνάσια τῆς Σύρου καὶ τοῦ Ναυπλίου εἶχαν ἰδρυθεῖ τὸ 1833 καὶ τῶν Πατρῶν τὸ 1835. Βλ. Δαυιδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1987, σ. 12.

Κανονισμὸς ... καθηγηταί. Ὁ κανονισμὸς τοῦ 1837 ἀφ' ἐνὸς εἶχε ἀσάφειες καὶ ἄφηνε ἐκκρεμότητες καὶ ἀφ' ἑτέρου κάποιες διατάξεις του δὲν ἐφαρμόζονταν, ἐνῶ τὸ ἀρμόδιο ὑπουργεῖο παρενέβαινε στὸν διορισμὸ καὶ τὴν παύση τῶν καθηγητῶν. Βλ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 153-159, 259. Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης ἀργότερα αἰσθανόταν ἀνασφαλὴς ὡς πρὸς τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο, τουλάχιστον ὡς τὸ 1850. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 86, 88, 101-102, 104, 106.

Γενικὴ ... διόλου. Τὸ μάθημα τῆς γενικῆς ἱστορίας ἀνατέθηκε τὸ 1842 στὸν Ἔντουαρντ Μάσσον, ὁ ὁποῖος τελικὰ δὲν τὸ δίδαξε. Βλ. Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 65-67, 411-412. Ὁ Κωστής, ποὺ περιγράφει τὰ τοῦ Πανεπιστημίου, δὲν συνδέει προφανῶς τὸ μάθημα τῆς πολιτειογραφίας ποὺ δίδασκε ὁ Θεόδωρος Μανούσης μὲ τὴ γενικὴ ἱστορία.

Ὁ Σχινᾶς ... Ἑλλήνων. Ὁ Κωνσταντῖνος Σχινᾶς (1801-1857) διορίστηκε τὸ 1837 καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας καὶ ἦταν ὁ πρῶτος Πρύτανης. Βλ. Θανάσης

Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινᾶς (1801-1857): ἡ ζωὴ - τὸ ἔργο - ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1998· Καραμανωλάκης, *Ἡ συγκρότηση τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 47-64, 411-412. Ὁ Κουμανούδης τὸν γνώρισε στὸ Πανεπιστήμιο τὸ 1845-1846 καὶ μολονότι δὲν τὸν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα, τὸν πῆφισε γιὰ τὴ θέση τοῦ Πληρεξουσίου τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1847, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν «προστασία» ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως ἀπολάμβανε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κόμμα, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ Σχινᾶς. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 77.

Russeger καὶ Fiedler. Ἀναφέρεται στοὺς μεταλλειολόγους Joseph Ritter von Russeger (1802-1863) (ADB 30, σσ. 14-15) καὶ Karl Gustav Fiedler (1791-1853) (ADB 7, σ. 7).

132 *Περὶ ἀποικιῶν ... ξένων Ἑλ(λ)ήνων*. Βρισκόμαστε στὴν περίοδο κρίσης τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος μὲ ἀφορμὴ τὸν τουρκοαιγυπτιακὸ πόλεμο κατὰ τὸ διάστημα 1839-1841, ὁπότε ξέσπασε ἐπανάσταση στὴν Κρήτη, ἐνῶ ἔγιναν καὶ μικροεξεγέρσεις στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία. Βλ. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο*, σσ. 489-507. «Ξένος Ἕλληνας» ἄλλωστε ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης καὶ ἡ ἀποψη ποὺ ἐξέφρασε ἀντανακλοῦσε καὶ τὴ δική του ἀπόφαση νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα.

Δὲν τοὺς δίδουν ... πιστεύουν. Ὁ Κουμανούδης ἀργότερα συνιστοῦσε στὰ παιδιά του νὰ μὴ συνάψουν γάμο μὲ ξένους, ὅπως ἀπέριπτε καὶ τὸν «κοσμοπολιτισμό». Βλ. Σοφία Ματθαίου, «Στ. Α. Κουμανούδης - Ἄλ. Ρ. Παγκαβῆς. Μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση», *Μνήμων* 28 (2006-2007), 182, 198.

Τὴν βιβλιοθήκην ... κυβέρνησις. Πρόκειται γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Ποστολάκα, πατέρα τοῦ Ἀχιλλέως Ποστολάκα (1821-1897), διευθυντῆ ἀργότερα τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη βλ. τὴν ἔκδοση *Ὁ πρῶτος αἰώνας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, 1829-1922*, Ἀθήνα 1988, σ. 25. Ἡ ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς οἰκογένεια ποὺ ζοῦσε ἀπὸ τὸ 1780 στὴ Βιέννη, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1834. Ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς βιβλιοθήκης μὲ ἐθνικὰ κτήματα προκάλεσε ἀντιδράσεις. Βλ. Λουκία Δρούλια, «Λογισύνη καὶ βιβλιοφιλία. Ὁ Δημήτριος Μόστρας καὶ ἡ βιβλιοθήκη του», *Τετράδια ἐργασίας*, ἀρ. 9, Μέρος Α', Ἀθήνα 1987, σ. 253. Ἀποτελεῖτο ἀπὸ 1995 τόμους. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ἡ σχολικὴ βιβλιοθήκη τὸ 19ο αἶώνα. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Ἀθήνα 1995, σ. 27· «Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Ἱστορικὸ σχέδιον», Βασίλης Κρεμμυδᾶς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάϊκος (ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ), *Θησαυροὶ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης*, Ἀθήνα 1999, σσ. λγ', νά'.

Δὲν εἶναι ... σκοπεύει. Ὁ Δημήτριος Παρρησιᾶδης (ἀπὸ τὸ Ἰάσιο) ἦταν ὁ διευθυντῆς ἀπὸ τὸ 1832 τοῦ Ἑλληνικοῦ Λυκείου τοῦ Μονάχου, στὸ ὁποῖο φοιτοῦσαν ὅσοι ὑποψήφιοι γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου Ἕλληνες δὲν εἶχαν ὀλοκληρώσει τίς γυμνασιακὰς σπουδές. Γιὰ τὸ Λύκειο τοῦ Μονάχου βλ. τὴν

είσαγωγή, σ. 23. Ἡ βιβλιοθήκη του δωρήθηκε κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1864-65 στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη. Βλ. Ἰωάννης Πανταζίδης, *Χρονικὸν τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου*, Ἀθήνα 1889, σ. 215.

φυσικὸν ταμεῖον. Αναφέρεται στὶς ἐπιστημονικὰς συλλογὰς τοῦ Πανεπιστημίου. Βλ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σ. 141.

Τὸ μουσεῖον ... Ἀθήνας. Τὸ πρῶτο μουσεῖο ἐπὶ Καποδίστρια καὶ μὲ προϋπάρχον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη, στεγαστήκε στὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας. Τὸ 1834, ὅταν ρυθμίζονται νομοθετικὰ τὰ θέματα τῆς προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων, ὡς κεντρικὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο ὀρίζεται τὸ Θησεῖο, ἐνῶ τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὸ μουσεῖο τῆς Αἰγίνας μεταφέρθηκαν τὸ 1837. Βλ. σχετικὰ Κόκκου, *ὁ.π.*, σσ. 61-68, 170-174· Βασίλειος Χ. Πετράκος, *Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἡ ἱδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 2004, σσ. 115-122, 149-150.

Ὁ Ross ἐκλεπτειν. Ὁ Ludvig Ross (1806-1859) διετέλεσε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὸ διάστημα 1834-1836 καὶ πρῶτος καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο (1837-1843). Τὸ 1836 παραιτήθηκε, μετὰ ἀπὸ τὶς κατηγορίες ποὺ τοῦ προσήψε τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας ὅτι παραχώρησε τὶς ἐπιγραφὰς τῶν Νεωρίων στὸν Böckh γιὰ νὰ τὶς δημοσιεύσει. Κατὰ τὸ διάστημα 1836-1838 δημοσιεύθηκαν σκληρὰ ἄρθρα ἐναντίον του στὶς ἐφημερίδες γιὰ τὴ δωρεὰ ἀρχαίων σὲ ξένους καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πῆρε μαζί του ὅλο τὸ ἀνέκδοτο ἀρχαιολογικὸ υἱλικό. Πρωταγωνιστὴς στὴ διαμάχη αὐτὴ ἦταν ὁ ὀφιστάμενός του Κυριακὸς Πιττάκης (βλ. σ. 228). Βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προῦνη-Φιλίπ, *εἰσαγωγή στὸ Εὐρετήριο τῆς Ἀρχ. Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, σσ. ρί-ριζ· Κόκκου, *ὁ.π.*, σσ. 81-82. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ross μὲ τὴν Ἑλλάδα βλ. Hans Rupprecht Goette und Olga Palagia (ἐπιμ.), *Ludwig Ross und Griechenland: Akten des internationalen Kolloquiums, Athen, 2-3 Oktober 2002*, Rahden/Westf.: Leidorf 2005.

Παπαδόπουλος Βρετὸς. Ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς (1800-1876) ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια, βιογραφία τοῦ ὁποῖου εἶχε ἐκδώσει τὸ 1837. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη - Χρῆστος Λοῦκος, *Τὰ πρόσωπα τοῦ Καποδίστρια. Ὁ πρῶτος Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ νεοελληνικὴ ιδεολογία (1831-1996)*, Ἀθήνα 1996, σ. 44. Διετέλεσε πρῶτος διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (1824-1830) καὶ συνέταξε τοὺς πρώτους βιβλιογραφικοὺς καταλόγους. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τὸ ἔθνικὸ Πάνθεον τῶν βιογραφιῶν καὶ τῶν προσωπογραφιῶν (1828-1876)», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας, 1833-2002, Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα 2004, τ. Α', σ. 179· Ἀλέξης Πολίτης, «Γραμματολογικὰς

ἀπογραφές καὶ συνθετικές θεωρήσεις τῆς λογοτεχνίας. Ἡ σταδιακὴ πορεία. Α΄ 1821-1871», *δ.π.*, σσ. 332, 334-335 καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Λόρδου Guilford στὴν Κέρκυρα (1824-1830)», *Τετράδια ἐργασίας*, ἀρ. 31, Ἀθήνα 2008, σ. 39. Ὁ Κουμανούδης συμμετείχε ἀργότερα στὴν ἐπιτροπὴ ποὺ γνωμοδότησε θετικὰ γιὰ τὴ μετάβαση τοῦ Βρετοῦ στὴ Βενετία ἐν ὄψει τῆς ἔκδοσης τοῦ Α΄ μέρους τῆς *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας* (βλ. σσ. κζ'-κη).

133 *Wilhelm Tell*. Βλ. σ. 205.

Βενιζέλον. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Βενιζέλο (1813-1862), ὁ ὁποῖος σπούδασε στὸ Μόναχο (1830-1831), στὴ Λειψία καὶ στὸ Βερολίνο στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα (1832-1834). Διετέλεσε καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1843 τῆς πειραματικῆς χημείας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 117-120.

Πετσάλην. Βλ. σ. 193.

Μακκᾶν. Βλ. σ. 194.

τοιοῦτον κατάστημα. Πιθανῶς ἀναφέρεται στὴ Μαιευτικὴ κλινικὴ ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1838 στὸ πλαίσιο τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου (γιὰ τὴν ἄσκηση τῶν φοιτητῶν). Βλ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σ. 141. Τὸ 1843 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή του ὁ Νικόλαος Κωστής. Βλ. Πανταζίδης, *Χρονικόν*, σσ. 122-123.

Παῦλον τὸν Αἰγινήτην καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα. Ὁ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης ἦταν γιαντὸς τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ. Στὰ χρόνια τοῦ ἡμερολογίου ἦταν ἐκδεδομένο τὸ ἔργο του περὶ Χειρουργικῆς. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς ἦταν ἐρμηνευτὴς τοῦ Ἀριστοτέλους (2ος μ.Χ. αἰ.). Σὲ αὐτὸν ἀποδίδονταν καὶ ἱατρικὰ συγγράμματα, ὅπως τὸ *Περὶ πυρετῶν*.

βιβλιοθ(ήκην) τοῦ Ποστολάκα. Βλ. σ. 212.

134 *τὸ ὑπὲρ τῶν κρητῶν ἐκδοθὲν βιβλίδιον*. Πιθανῶς ἀναφέρεται στὸ Ἰ. Δ. Καρασούτσας, *Ὡδὴ εἰς τοὺς ἐπαναστάτας Κρητάς*, ἐν Ἑρμουπόλει ... 1841 (Γκίνης-Μέξας, 3573).

διδασκαλεῖον. Ἰδρύθηκε τὸ 1834 στὸ Ναύπλιο καὶ ἀργότερα μεταφέρθηκε στὴν Ἀθήνα. Βλ. Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα*, τ. Α΄, σσ. 23-25, τ. Β΄, Ἀθήνα 1988, σσ. 9-22.

μουσικὴν φωνητικὴν Εὐρωπαϊκὴν. Ὁ Κουμανούδης εἶχε διαμορφώσει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ τέχνη τίς ὁποῖες ἐξέφρασε στὸ δοκίμιο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων* (βλ. σσ. 39-40). Πάντα εἶχε στὸ νοῦ του ὥστόσο νὰ δημοσιεύσει ἓνα ἀντίστοιχο δοκίμιο γιὰ τὴ μουσικὴ, ἐνῶ τὸ 1856 παρενέβη μὲ ἀνώνυμα ἄρθρα στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ὀργάνου, θεωρώντας ὅτι αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ θὰ ἐξοικείωνε τὸ κοινὸ μὲ μιὰ ἄλλου τύπου μουσικὴ. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 47-48

εἰς τοῦ Hill τὸ κατάστημα. Τὸ σχολεῖο ποὺ ἱδρύσαν τὸ 1831 ὁ J. Hill καὶ ἡ γυναίκα του Francis, ἀπὸ τὸ 1834, τὸ ὁποῖο ἐκπαίδευε καὶ δασκάλες. Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σσ. 63-64.

Ὁ Οἰκονόμος ... διόλου. Τὸ σχόλιο τοῦ Κωστῆ γιὰ τὸν Οἰκονόμο ἀπηχεῖ τὶς πολιτικοῖδεολογικὲς τοῦ ἀπόψεις. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη γνώμη τοῦ Κουμανούδη βλ. σ. 192.

Rauch. Ὁ γερμανὸς γλύπτης Christian Daniel Rauch (1777-1857). Βλ. ADB 28, σσ. 765-778 καὶ NDB 21, σσ. 195-197.

Blücher. Ἔργο τοῦ Rauch. Ὁ Gerhard Blücher (1742-1819) ἦταν πρῶτος στρατάρχης ποὺ διακρίθηκε στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Γάλλων καὶ συνέβαλε στὴ νίκη κατὰ τοῦ Ναπολέοντα στὸ Βατερλώ. Βλ. ADB 2, σσ. 727-733 - 45, σ. 666 καὶ NDB 2, σσ. 317-319.

- 135 ὁ ἀποθανὼν βασιλεὺς νὰ χάριση τῷ Σουλτὰν Μαχμούτ. Ἀναφέρεται στὸν Μαχμούτ Β', Σουλτάνο κατὰ τὸ διάστημα 1808-1839, ἐνῶ ὁ ἀποθανὼν βασιλεὺς εἶναι ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ' ποὺ πέθανε τὸ 1840.

Οἰκονομίδου. Βασίλειος Οἰκονομίδης (1814-1894) ἀπὸ τὴ Βυτίνα. Ἀπόφοιτος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου καὶ τοῦ Γυμνασίου Ἀθηνῶν (Κόκκωνας, *Κεντρικὸ Σχολεῖο*, σ. 227), φοίτησε στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα στὸ Μόναχο ὡς ὑπότροφος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης (1837-1840), τὸ 1840/41 μεταπήδησε στὴ Νομικὴ καὶ συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ Βερολίνο (1841-1842). Διετέλεσε δικαστικὸς (1844-1861), δικαστικὸς σύμβουλος στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν (1867-1875) καὶ ταυτοχρόνως καθηγητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο (1844-1874), ἐνῶ ἐργάστηκε ὡς δικηγόρος μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 208-212· Ζορμπαλά, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνο (Νομικὴ), θερ. ἐξάμ. 1841, χειμ. ἐξάμ. 1841/42. Ὁ Οἰκονομίδης εἶχε ἐγγραφεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1851, ὅπως καὶ ἄλλοι γνωστοὶ καὶ φίλοι τοῦ Κουμανούδη. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 71.

- 136 Λεωνίδα Σγούτας Κωνσταντινουπολίτης. Πρόκειται γιὰ τὸν Λεωνίδα Σγούτα (1820-1878), νομικὸ καὶ ἐκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ *Θέμις*. Ἰδρυσε τὸν «Σγούτειο» νομικὸ διαγωνισμὸ μέσῳ κληροδοτήματος στὸ Πανεπιστήμιο. Καταγράφεται (1843) στὰ μητρώα τοῦ Νομικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης. Βλ. Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Bonn», σ. 90· Ζορμπαλά, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βόννη (Νομικὴ), χειμ. ἐξάμ. 1843/44.

- 138 Ross. Βλ. σ. 213.

Ulrichs. Ὁ Heinrich Ulrichs (1807-1843) ἦταν ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο καὶ συντάκτης ἐγχειριδίων λατινικῆς γραμματικῆς, καθὼς καὶ τοῦ λατινοελληνικοῦ λεξικοῦ (1840), τὸ ὁποῖο ἐπανεξέδωσε

ἀναθεωρημένο ὁ Κουμανούδης τὸ 1854. Αὐτὸν διαδέχθηκε ὁ Κουμανούδης τὸ 1845. Βλ. ADB 39, σσ. 259-261· Hans Schaal, *Heinrich Nikolaus Ulrichs. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen Bremen und Griechenland, 1833-1847*, Βρέμη 1937.

καθηγητὰς τῆς φιλολογίας. Ἀναφέρεται σὲ κλασικοὺς φιλολόγους καὶ ἀρχαιολόγους. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἄρχιζε νὰ αὐτονομεῖται ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, παρόλο ποὺ γιὰ καιρὸ ἀκόμη τὰ ὅρια θὰ εἶναι ρευστά. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 29.

Bekker. Ὁ [Immanuel] Bekker (1785-1871), μαθητὴς τοῦ Wolf, ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἔκδοση χειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται ἡ βασικὴ ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη, καθὼς καὶ μὲ τὴν δημοσίευση διορθωτικῶν σχολίων. Ἀπέφυγε ὅσο μποροῦσε τὶς παραδόσεις στὸ Πανεπιστήμιο. Βλ. ADB 2, σσ. 300-303 / 3, σ. 793 καὶ NDB 2, σ. 24· *Index lectionum*, σ. 9· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 85-87.

Böckh. Βλ. σ. 199.

Bopp. Ὁ Franz Bopp (1791-1867) ἦταν καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1823 στὴν ἔδρα τῆς orientalische Literatur und allgemeine Sprachkunde. Βλ. ADB 3, σσ. 140-149 καὶ NDB 2, σ. 453· *Index lectionum*, σ. 9· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 205-206.

Lachmann. Βλ. σ. 206.

Tölken. Βλ. σ. 200.

Zumpt. Ὁ C. G. Zumpt (1792-1849) ἦταν καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ οἱ παραδόσεις του ἀναφέρονταν κυρίως στὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιοτήτες. Βλ. ADB 45, σσ. 481-484· *Index lectionum*, σ. 9· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 124-125.

Franz. Βλ. σ. 200.

Heyse. Ὁ C. Heyse (1797-1855) ἦταν καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας. Δίδασκε τὸ 1841 Κάτουλλο, ἀλλὰ καὶ Φιλοκτήτη τοῦ Σοφοκλέους. Βλ. *Index lectionum*, σ. 12· ADB 12, σ. 380.

Schott. Ὁ Wilhelm Schott (1802-1889) ἦταν καθηγητὴς τῆς ἀραβικῆς καὶ τουρκικῆς φιλολογίας. Βλ. *Index lectionum*, σ. 13· NDB 23, σσ. 497-498.

Hotho. Ὁ Heinrich Gustav Hotho (1802-1873) δίδασκε αἰσθητικὴ καὶ ἱστορία τῆς τέχνης. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 29.

Panofka. Ὁ Theodor Panofka (1800-1858) δίδασκε ἀρχαιολογία. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 29.

Gerhard. Ὁ Eduard Gerhard (1795-1867), ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μαθητὲς τοῦ Böckh, μετὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο, ἔγινε ὁ πρῶτος «ἐπαγγελματίας» ἀρχαιολόγος στὴ Γερμανία, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνση τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου καὶ ὑπῆρξε ἰδρυτὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴ Πώμη. Βλ. ADB 8, σσ. 760-766 καὶ NDB 6, σ. 276· Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 217-219· Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologenbildnisse*.

Porträts und Kurzbiographien von Klassischen Archäologen deutscher Sprache, Mainz am Rhein, 1988, σσ. 20-22· Marchand, *Down from Olympus*, σσ. 54, 58-60.

Geppert. Ὁ Eduard Geppert (1811-1881), καθηγητὴς τῆς κλασικῆς φιλολογίας, δίδασκε Εὐριπίδην καὶ Ὀμηρον. Βλ. *Index lectionum*, σ. 14· Sandys, *Classical Scholarship*, σ. 140.

Krüger. Βλ. σ. 201.

Kugler. Ὁ Franz Theodor Kugler (1808-1858) δίδασκε ἱστορίαν τῆς τέχνης. Βλ. *ADB* 17, σσ. 307-315 / 28, σ. 807 καὶ *NDB* 13, σσ. 245-247· *Index lectionum*, σ. 14· Sandys, *Classical Scholarship*, σ. 211.

Benary. Αναφέρεται πιθανῶς στὸν γλωσσολόγο Karl Albert Agathon Benary (1807-1860), ὁ ὁποῖος δίδασκε λατινικὴν φιλολογίαν καὶ σανσκριτικά. Βλ. Sandys, *Classical Scholarship*, σ. 211· *Index lectionum*, σ. 14· *ADB* 2, σ. 314. Ὁ Κουμανούδης ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὸν θεολόγο Benary (βλ. τὴν εἰσαγωγὴν, σ. 30).

Schöll. Ὁ καθηγητὴς τῆς κλασικῆς φιλολογίας Adolph Schöll (1805-1882) (*ADB* 32, σσ. 218-224, Sandys, *Classical Scholarship*, σσ. 148-149) τὸ 1841 δίδασκε σὲ μία παράδοση ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πλαστικῆς καὶ σὲ ἄλλη Σοφοκλῆ, γεγονός ἐνδεικτικὸ τῆς ρευστότητος ἀκόμῃ τῶν ὁρίων μεταξὺ Φιλολογίας καὶ Ἀρχαιολογίας. Βλ. *Index lectionum*, σ. 15.

Φίλιππον. Ἐννοεῖ τὸν Φίλιππο Ἰωάννου.

Graun. Βλ. σ. 117.

Händel. Georg Friedrich Händel (1685-1759).

Mantius. Βλ. σ. 206.

Hasse. Ὁ γερμανὸς μουσικὸς (συνθέτης, ἐρμηνευτὴς καὶ καθηγητὴς) Johann Adolf Hasse (1699-1783). Βλ. *ADB* 10, σσ. 755-758 καὶ *NDB* 8, σσ. 41-43.

Reichardt. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν Johann Friedrich Reinhardt (1752-1814), συνθέτη τῆς ὄπερας *Brennus* (1789), Βερολίνου 1798.

- 139 Ἦλθε κατ' αὐτάς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Χρυσοβέργου ἡ ἀπάντησις ... καταδικάζουν. Τὸ μοναδικὸ ἔργο τοῦ Ρύσιου Μισαγύρτης. Ἀπάντησις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ κυρίου Γ. Χρυσοβέργου φιλολογικὸν δοκίμιον, Μόναχο 1839 (Γκίνης-Μέξας, 3166), ἀποτελοῦσε ἀπάντησιν στὸ δοκίμιον τοῦ Γεωργίου Χρυσοβέργου *Δοκίμιον ἢ βραχεῖαι τινες παρατηρήσεις εἰς δύο χωρία τοῦ κατὰ Λεωκράτους λόγου τοῦ ῥήτορος Λυκούργου τοῦ ἐκδεδομένου ὑπὸ τοῦ Ἀ. Κοραῆ· ἐν ᾧ καὶ περὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ ἰδίου λόγου ἐμπαρόδως*, Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἀρ. 90-91, 1838. Πρόκειται γιὰ ἓνα μαχητικὸν κείμενον γραμμένον μὲ τὴν αὐτοπεποίθησιν καὶ τὴν ἔπαρσιν τοῦ σπουδασμένου στὴν Εὐρώπῃ νέου, ὁ ὁποῖος προβάλλει μὲ ἐνθουσιασμὸν τὶς γνώσεις καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ποὺ ἔχει διδασχθεῖ. Ὑπερασπίζεται λοιπὸν καὶ ἐφαρμόζει τὴν γερμανικὴν φιλολογικὴν μέθοδον ἐπικρίνοντας τὸν Χρυσοβέργον γιὰ ἄγνοίαν τῆς βιβλιογραφίας, ἔλλειψιν μεθόδου, ἀσάφεια καὶ κακὴν χρῆσιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Δὲν τὸν θεωρεῖ ἐπιστήμο-

να φιλόλογο, όπως και τους περισσότερους Έλληνες, συμπεριλαμβανομένου και του δασκάλου του Νεοφύτου Δούκα, ενώ από τους Έλληνες φιλόλογους ο μόνος που αναγνωρίζει είναι ο Κοραΐς. Ο Χρυσοβέργης στην απάντησή του [Γ. Χρυσοβέργης, *Ἡ ἀπάντησις πρὸς τὸν Μισαγύρτην*, Ἀθήνα 1839 (Γκίνης-Μέξας, 3132)] απέδιδε στὸν Ρύσιο «εἴτε ἔμφυτον μανίαν, εἴτε ἐπίσαστον δοκησιοφίαν» (σ. 4). Μὲ εἰρωνικὸ ὕφος τὸν κατηγοροῦσε ὅτι ἀντέγραφε ἀπόψεις γερμανῶν φιλόλογων καὶ ὅτι «ἐσάρκαζε τὴν Καινὴν Διαθήκην», ἐνῶ μὲ ἀπειλητικὸ ὕφος τὸν συμβούλευε νὰ εἶναι «φρονιμώτερος» ὡς ὑπότροφος τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως πὺ ἐπιθυμοῦσε τὴν ἐπαγγελματικὴ του ἀποκατάστασι. μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν στὴν Ἑλλάδα.

*Ἑλαβα ... Χαντσερῆ 1841. Ἑλληνικὸς Νέος Παρνασσὸς ἢ Ἀπάνθισμα τῶν Ἐκλεκτοτέρων Ποιήσεων τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841 (Γκίνης-Μέξας, 3470). Θεωρεῖται ἡ πρώτη ἀξιόλογη ἀνθολογία τῆς περιόδου 1840-1865. Βλ. Μαρία Δ. Χαλκιοπούλου, Βιβλιογραφία νεοελληνικῶν ποιητικῶν ἀνθολογιῶν 1834-1978, Ἀθήνα 1978, σσ. 6-7, 20-26· Ἀλέξης Πολίτης, «Ποιητικὲς ἀνθολογίαι 1830-1900. Ἀνιχνεύοντας τὴ γραπτὴ παράδοσι», *Μνήμη Ἑλένης Τσαντσάνογλου*. Ἐκδοτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 407, 414-415. Ὅλο τὸ ἀπόσπασμα ὡς τὴν ἀποστροφή «Περὶ ἀγάπης οὐδὲ λόγος» εἶναι δημοσιευμένο. Βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανοῦδης», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητῆς* 5 (1995/96), 250-254. Νοέλ. Ὁ François Noël (1755-1841), ὁ ὁποῖος μετὰξὺ ἄλλων διετέλεσε καὶ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης στὴ Γαλλία, ἐξέδωσε σχολικὰ ἐγχειρίδια. Ὁ Κουμανοῦδης ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά: *Leçons françaises de littérature et de morale*, Παρίσι 1801. Ἐκεῖ ἀνθολογοῦνται πεζὰ καὶ ποιητικὰ κείμενα καὶ ἡ διαίρεσις τῆς ὕλης εἶναι θεματολογικὴ: narrations, descriptions, morale religieuse ou philosophie pratique, discours et morceaux oratoires κτλ. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διαίρεσις στὴν ἀνθολογία τοῦ Χαντσερῆ (διηγήσεις, περιγραφαί, φιλοσοφικαὶ καὶ ἠθικαὶ ποιήσεις, ρητορικὰ τεμάχια κτλ.), ὁ ὁποῖος σημειώνει στὸν πρόλογο (σ. δ'): «διήρεσα δὲ τὴν ὕλην σχεδὸν κατὰ τὴν μέθοδον, τὴν ὁποῖαν ὁ Νοέλ φylaττει εἰς τὸ ἀπάνθισμα τῶν Γαλλικῶν ποιήσεων». ἢ ὡδὴ τοῦ Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὸν «Ὑμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» δημοσιεύονται ἀρκετὲς στροφές, κατὰ ὁμάδες, ἐνταγμένες σὲ διαφορετικὲς θεματικὲς ἐνότητες καὶ μὲ διαφορετικὸ τίτλο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν «Λάμπρο». Βλ. Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Κουμανοῦδης», σ. 250. Ὁ Κουμανοῦδης ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὴν ποίησι τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ (1798-1857) καὶ τὸ 1857 δημοσίευσε νεκρολογία. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 50, 64. τοῦ Ἰακώβου) *Ῥίζου*. Ὁ Ἰάκωβος Ῥίζος Νερουλὸς (1778-1849) ἀνθολογεῖται ἐπίσης (σσ. 2-4, 45-46, 59, 110-111, 126-127, 210-212, 273-275) κατὰ*

θέματα με αποσπάσματα από τὰ ἔργα Πολυξένη, *Τραγωδία εἰς πέντε πράξεις διηρημένη* ... ἐν Βιέννῃ ... 1814 (Ἡλίου, *Βιβλιογραφία*, 1814.60), *Ἀσπασία Τραγωδία* ... ἐν Βιέννῃ ... 1813 (Ἡλίου, *Βιβλιογραφία*, 1813.4), *Κούρκας ἀρπαγή. Ποίημα ἡρωϊκοκωμικὸν εἰς τρία Ἄσματα* ... ἐν Βιέννῃ ... 1816 (Ἡλίου, *Βιβλιογραφία*, 1816.53) καὶ κάποια αὐτοτελῆ. Τὰ περισσότερα εἶναι σὲ ἱαμβικὸ ὁμοιοκατάληκτο στίχο.

τραγικά ... *δηθεν*. Ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ζαμπέλιο (1787-1856) ἀνθολογοῦνται (σσ. 324-336, 342-352) ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς τραγωδίαις *Τιμολέων* ... ἐν Βιέννῃ ... 1818 (Ἡλίου, *Βιβλιογραφία*, 1818.93) καὶ *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος* ... *Κορφοὶ* ... 1833 (Ἡλίου, «Προσθῆκες 1800-1863», Α 1441). Γιὰ τὸ ἱαμβικὸ τρίμετρο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης βλ. Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Κουμανούδη», σ. 251. Ἐδῶ δὲν κρίνει τὸ ἴδιο τὸ μέτρο ἀλλὰ τὸν τρόπο τῆς χρήσης του ἀπὸ τὸν ποιητὴ.

Ὁλύμπος καὶ Κίσσαβος. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ μόνου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ποὺ ἀνθολογεῖται καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ ἐπαναστάτης τοῦ Ὀλύμπου» (σ. 162).

Κάκιστα ... *Κορνάρων*. Ὁ ἀνθολόγος δὲν δημοσιεύει αὐτούσια ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ἑρωτόκριτο τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου, ἀλλὰ ἐπεξεργασμένα ἀπὸ κάποιον ἄλλον ποιητὴ ποὺ δὲν κατονομάζει, πιστεύοντας ὅτι ἔτσι θὰ γίνουν πιὸ κατανοητὰ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό. Στὸν πρόλογο (σ. δ') σημειώνει: «Εἰς τὴν ἐποποιῖαν τοῦ Βικεντίου ἀπαντῶνται τεμάχια ὑψηλῆς ποιήσεως, ἄξια τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, τὰ ὁποῖα ὁμως πνίγονται εἰς τὸν καταρράκτην τῆς πολυλογίας του. Ἐκτὸς τούτου ἡ γλῶσσά του ἀμόρφωτος ἔτι καὶ παλαιά, κατέστη σήμερον ἀκατανόητος ... παρεδώκαμεν αὐτὸν εἰς χεῖρας δοκίμου ποιητοῦ· αὐτὸς δὲ λαβὼν ἐκ τῶν ὠραιότερων του τεμαχίων τοὺς ἐντελεστεροὺς στίχους, προσέθεσε πολλάκις ἡμιστίχια ἰδιά του, πολλάκις δὲ καὶ στίχον ὀλόκληρον προσήρμοσε, καὶ εἰργάσθη...». Βλ. γιὰ τὸ θέμα Ναταλία Δεληγιαννάκη, «Ὁ Ἑρωτόκριτος 'εἰς χεῖρας δοκίμου ποιητοῦ'», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993), 89-109.

Ἄν κῆται ... *ἀπλουστεροὺς*. Ἡ λέξη «γαζι» ἀναφέρεται στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἑρωτόκριτου στὴ σ. 76, ἐνῶ ἡ λέξη «τενία» στὸ ποίημα τοῦ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ στὴ σ. 11.

Χριστόπουλον. Τὰ ποιήματα τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου (1772-1847) ποὺ ἀνθολογοῦνται (σσ. 6-7, 87-88, 91, 134-141 148-152, 154-155) ἐξυμνοῦν τὸν ἔρωτα καὶ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Ὁ Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος προτιμοῦσε γενικὰ τοὺς ποιητὲς ποὺ ἐκφράζονταν στὴ «δημῳδῇ» ἐλληνικῇ, ἐξέφρασε ἀργότερα τὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο καὶ ὡς μεταφραστὴ ἀρχαίων κειμένων. Βλ. φάκ. 32(1146), 46.

Πολλὰ ... *Μεσσίαν του*. Παναγιώτης Σοῦτσος (1806-1868), *Ὁ Μεσσίας ἡ τὰ Πάθη Ἰησοῦ Χριστοῦ* ... ἐν Ἀθήναις ... 1839 (Γκίνης-Μέξας, 3175). Ἡ ἐκδο-

ση της ανθολογίας είχε πραγματοποιηθεί με τη «σύμπραξή» του, ενώ τὰ ἀνθολογούμενα ποιήματα τῶν ἀδελφῶν Σούτσων κάλυπταν πάνω ἀπὸ τὸ 50% τῆς ὕλης τοῦ ἔργου. Βλ. Δεληγιαννάκη, ὁ.π., σσ. 90, 91. Γιὰ τὴ διαφωνία τοῦ Κουμανούδη ἀργότερα μετὰ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις τοῦ Σούτσου περὶ «ἀναστάσεως» τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 60-61, 159-163.

- 140 εἰς τὸν Θεὸν τοῦ Π. Σούτσου. Στὴν ἀνθολογία σημειώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ὅδοιπόρο. Βλ. Μητσοῦ «Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Σ. Α. Κουμανούδη», σ. 252, ὅπου καὶ ἡ μετρικὴ σύνθεση.

Δὲν εἴμπορῶ ... πολιτισμόν. Στὴν ἔκθεση τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τὸ 1866 ὁ Κουμανούδης ἔθιξε τὸ ζήτημα τῆς ἀπουσίας κωμωδιῶν, ἀποφεύγοντας τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Βλ. Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Σ. Α. Κουμανούδη», σ. 253· Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 65· P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d' Athènes 1851-1877*, Ἀθήνα 1989, σσ. 217-218. Προτιμοῦσε πάντως γενικὰ τὶς μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων στὴ «δημῶδη» γλώσσα. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σ. 63.

Αἱ κωμικαὶ σκηναὶ ... γλῶσσαν. Ὅλη ἡ ἐνότητα «Κωμικαὶ σκηναὶ» (σσ. 279-308) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα, μετὰ διαφορετικὸν τίτλον τὸ καθένα, τοῦ ἔργου Ὁ Ἀσωτος. *Κωμωδία εἰς Πέντε Πράξεις* ... ἐν Ναυπλίῳ ... 1830 (Γκίνης-Μέξας, 1960).

- 141 Ἄν θέλουν ποικίλα μέτρα ... δὲν εἶναι. Γιὰ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ σχετικὰ μετὰ τὸ μέτρο βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 90-105. Σὲ κατάλογο μετὰ τὰ «ἀνέκδοτα πονήματά» του ἀναφέρει καὶ τὴν «Πραγματεία περὶ μεταφορᾶς τῶν ἀρχαίων ποιητικῶν μέτρων εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν, ἐν ἔτει 1837». Βλ. φάκ. 37(1151), ἀρ. 3.

τὰ τοῦ Κάλβου ὅλως διόλου ἄρρύθμητα ποιήματα. Ὁ Κουμανούδης δὲν παραδεχόταν τὴν τοποθέτηση τοῦ Κάλβου (1792-1869) στὸ ἴδιον ποιητικὸ ἐπίπεδο μετὰ τὸν Σολωμό, ἀπορρίπτοντας τὸ ὕφος καὶ τὴ γλῶσσα τῆς ποιήσεώς του. Βλ. Μητσοῦ, *Στράτης*, σσ. 106-107. Ἡ ἀνθολογία τοῦ Χαντσερῆ περιλάμβανε ἀποσπάσματα (σσ. 13-15, 23-25) ἀπὸ τὶς ὥδες «Ἡ Βρετανικὴ Μοῦσα» καὶ «Αἱ εὐχαί». Σὲ σημείωμα πάντως τοῦ 1846 ἐπαινοῦσε τὴν «ποιητικὴ ἀρετὴ» τῆς «ὥδης εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον». Βλ. Δήτσα, *Στὸ διάμεσο κλασικισμοῦ καὶ ρομαντισμοῦ*, σ. 92.

Sonetto. Λίγο ἀργότερα (1845-1846) ὁ Κουμανούδης συνέθεσε τὰ «σονέττα εἰς Βενετίαν», τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στὸ *Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον διὰ τὸ ἔτος 1862*, σσ. 26-29. Βλ. τὸ ἕνα στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 28-29. Ἄλλα σονέττα τὰ ὁποῖα συνέθεσε ἀργότερα [φάκ. 28(1142), 42(1), 27(1141), 2(2, 21-22)] δημοσιεύθηκαν στὸ *Πανελλήνιον Ἡμερολόγιον* τοῦ Σωκρ. Παρασυράκη, Λονδίνον 1880, σσ. 128-129.

ἡ διαθήκη τοῦ Ἡ. Τανταλίδου, βακχικόν. Χαντσερῆς, *Ἑλληνικὸς Νέος Παρνασσός*, σσ. 152-153. Ποιήματα τοῦ κωνσταντινουπολίτη λογίου Ἡλίου Ταν-

ταλίδη (1818-1876) ἐπαίνεσε καὶ ἀργότερα. Βλ. τὰ σχόλια [φάκ. 32 (1146), 16] στὸ Ἦ [Ἰωάννης Ραπτάρης], *Παρνασσὸς ἢ ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων τεμαχίων τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως* ... Ἀθῆναι 1868. Τὸ 1869 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς αὐτὸν τὸν ἔφεγε γιὰ «τὸν ὄγκον τὸν Βυζαντινὸν ἐν λέξεσι», καθὼς καὶ γιὰ «τοὺς ὑπερφυεῖς ἐπαίνους εἰς τοὺς ἐκεῖ τὰ γράμματα μετερχομένους» ποὺ εἶχε διαπιστώσει στὸ ἔργο τοῦ Τανταλίδη *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ Ἰατροῦ* ... Ἐν Κωνσταντινουπόλει ... 1868.

τὸ τοῦ Ἀλ(εξάνδρου) Ῥαγκαβῆ πρὸς τὸν Χριστόπουλον. Χαντσερῆς, *Ἑλληνικὸς Νέος Παρνασσός*, σσ. 11-13 («Εἰς τὸν Ἀθανάσιον Χριστόπουλον κατὰ τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄφιξίν του»).

τὸ τοῦ Σολομοῦ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπολιτσᾶς. Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα 17 στροφῶν τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν ἐλευθερίαν» ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐνότητα «Διηγήσεις» (σσ. 43-45).

Τὸ εἰς τοὺς ἐπαναστατήσαντας Κρητας. Τὸ ποίημα (σσ. 239-243) ποὺ δηλώνεται σὲ σημείωση ὅτι ἀποδόθηκε στὸν Π. Σοῦτσο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ρητορικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐνοχλοῦσαν τὸν Κουμανοῦδη.

Πολλὰ ἀσήμαντα ... τὸ εἰς τὸν Ναπολέοντα. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν «Ὠδὴ εἰς τὸν Ναπολέοντα» (σσ. 25-27), ἀπὸ τὸ ἔργο *Τρία λυρικά δράματα εἰς ἃ προστίθεται καὶ ὠδὴ τις εἰς τὸν Ναπολέοντα* ... ἐν Ἀθήναις ... 1842 (Γκίνης-Μέξας, 3679).

τὸ τοῦ Ἰ(ωάννου) Σκυλίτση ὁ Σωκράτης. Τὸ ποίημα δημοσιεύεται στίς σσ. 132-133. Οἱ τελευταῖοι στίχοι παρέχουν ἓνα καλὸ δείγμα ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὸ περιεχόμενο: «Ἄλλ' ἀρκεῖ τὸ ν' ἀποθάνω διὰ νὰ ἐπαναζήσω. / Ὅχι· πρέπει ἐκ τῶν ῥύπων τὴν ψυχὴν μου ν' ἀποδύσω. / Τὰς γῆϊνους τῆς ὀρέξεις νὰ καταπατῶ ἀνδρείως, / Ὡς νεκρὸς νὰ διαιτῶμαι ὅσον διαρκεῖ ὁ βίος. / Ἡ ζωὴ, πεδῖον μάχης, θρίαμβος ὁ θάνατός μας, / Χωνευτήριο κηλίδων ὁ εἰς γῆν φυλακισμὸς μας. Ὁ σμυρναῖος λόγιος Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης (1819-1890) τὸ 1843 βρισκόταν στὸ Παρίσι, ὅπου πιθανῶς τὸν γνώρισε ὁ Κουμανοῦδης, ἀφοῦ συμμετεῖχε καὶ ἐκεῖνος στὸν κύκλο τῶν καίριστῶν. Βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καῖρη, μέρος Ἑκτον, Προσωπογραφικά*, Ἄνδρος 2003, σσ. 300-301. Γιὰ τὸ μεταφραστικὸ τοῦ ἔργο βλ. Ἄννα Ταμπάκη, «Οἱ ἐκδοχὲς τῆς πεζογραφίας μέσα ἀπὸ τὰ μεταφρασμένα κείμενα. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Ἰσιδωρίδη Σκυλίτση», Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λεάνδρου στὸν Λουκῆ Λάρα. Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφίαν τῆς περιόδου 1830-1880*, Ἡράκλειο 1997, σσ. 191-204 [= *Ζητήματα συγκριτικῆς γραμματολογίας καὶ ἱστορίας τῶν ἰδεῶν*, Ἀθήνα 2008, σσ.139-154].

τὸ εἰς τὴν βασίλισσαν τοῦ Καρασούτσου. Τὸ ποίημα τοῦ Ἰ. Δ. Καρασούτσα (1824-1873) φέρει τὸν τίτλο «Εἰς τὴν Ἀμαλίαν Ἀ' βασιλίσσαν τῆς Ἑλλάδος» (σ. 38). Οἱ στίχοι ποὺ τὸν ἐνοχλοῦν εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: «Σπάνιον ἔχουν, Βασιλῆς, τὸν λίβανον οἱ Δαναοί, / Δὲν ὁμοιάζουσι λαοὺς τινὰς τῆς Ἑσπερίας

... Τὸν κλῶνον τοῦτον, Βασιλὶς, ἐπάνω εἰς τὸ στέμμα Σου / νὰ προσαρτίσῃ ἔρχεται ὁ ὀρφανός, ἡ χήρα / Ἐνθάρρυνον μ' ἐν βλέμμα Σου, / Νὰ σοὶ προσφέρῃ τὸ αὐτό, τὴν τρέμουσάν μου χεῖρα».

Ritter. Βλ. σ. 200.

τὸν Ὀρφέα καὶ τὴν Εὐρυδίκην τοῦ *Gluck*. *Orfeo ed Euridice* (1762, 1774).

142 *Crelinger*. Βλ. σ. 207.

143 *Schelling*. Βλ. σ. 200.

ὁ καστελλάνος *Schade*. Κλητῆρας καὶ ἐπιμελητὴς τοῦ κτιρίου τοῦ πανεπιστημίου. Βλ. *Amtliches Verzeichniss des Personals und der Studirenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin*, Βερολίνου 1841, σ. IX.

Lichtenstein. Martin Heinrich Karl Lichtenstein (1780-1857). Φυσικὸς καὶ ζωολόγος, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου καὶ ὑπεύθυνος τοῦ ζωολογικοῦ κήπου. Βλ. *ADB* 18, σσ. 556-557.

Reinwald. Δὲν πρόκειται γιὰ καθηγητὴ στὸ πανεπιστήμιο, ἀλλὰ γιὰ δάσκαλο τοῦ σχολείου ποὺ εἶχε πάει νὰ παρακολουθήσει.

144 *Wilhelm Grimm*. Wilhelm Karl Grimm (1786-1859), ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς Grimm, εἰσηγητὴς τῆς γερμανικῆς Λαογραφίας. Βλ. *ADB* 9, σσ. 690-695 καὶ *NDB* 7, σσ. 76-79.

Αἰμιλίαν Γαλόττην. *Emilia Galotti* (1783), ἔργο τοῦ Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781). Βλ. *ADB* 19, σσ. 756-802, 45, 669 καὶ *NDB* 14, σσ. 339-346.

Ἡ Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις τοῦ Gluck. Βλ. σ. 202.

Mantius. Βλ. σ. 206.

145 *Lear*. Τὸ ἔργο τοῦ William Shakespeare, *King Lear* (1603-1606).

Καστόρχην. Ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης (1815-1889), μαθητὴς τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, μετὰ τὶς σπουδές του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, σπούδασε μὲ ὑποτροφία στὸ Βερολίνου (1841-1844) καὶ στὴ Βόννη. Βλ. Siupur, «*Intellektuelle an den deutschen Universitäten, Bonn*», σ. 90· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Βερολίνου (Φιλοσοφία), χειμ. ἐξάμ. 1842/43, χειμ. ἐξάμ. 1843/44. Ὑφηγητὴς ἀπὸ τὸ 1848 καὶ ἀπὸ τὸ 1858 καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιολογιῶν, συμπορεύθηκε μὲ τὸν Κουμανοῦδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ μαζὶ ἐξέδωσαν τὸ περιοδικὸ *Ἀθῆναιον* (1872-1881). Βλ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, σ. 276· Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 71, 73, 85. Βλ. καὶ σ. 224.

Marheineke. Ὁ Philip Konrad Marheineke (1780-1846) ἦταν ἡγετικὴ φυσιογνωμία τοῦ γερμανικοῦ προτεσταντισμοῦ, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Βλ. *ADB* 20, σσ. 338-340 καὶ *NDB* 16, σσ. 172-174. *Bopp*. Βλ. σ. 216.

οἱ δύο *Benary*. Αναφέρεται στοὺς Karl Albert Agathon Benary καὶ F. Benary. Βλ. σσ. 30, 217.

- 146 ὁ Πατρεὺς Θεοχαρόπουλος. Πρόκειται γιὰ τὸν δάσκαλο καὶ λόγιο Γεώργιο Θεοχαρόπουλο (1770-1852;), ὁ ὁποῖος περιῆλθε διάφορες εὐρωπαϊκὲς πόλεις (Παρίσι, Βρυξέλλες, Στρασβούργο, Μόναχο) καὶ πραγματοποιοῖσε ἐκδόσεις [ἐγχειριδίων γραμματικῆς, λεξικῶν, μεταφράσεων ἀπὸ τὰ γαλλικὰ κτλ. (Γκίνης-Μέξας, 1647, 1740, 1896, 2406, 3109, 6707 κ.ἄ.)] ἀντιμετωπίζοντας διαρκῶς οἰκονομικὰ προβλήματα καὶ δανειζόμενος συχνά. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1828 ἀναφέρεται ὅτι στὸ Παρίσι «ψωμοζητεῖ διὰ τὰ ζῆ». Βλ. Δημήτρης Ν. Παντελοδήμος, Ἡ συμβολὴ τῆς 'Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας' τοῦ Παρισιοῦ στὴν πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικο-οικονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, 1828-1830, Ἀθήνα 1987, σσ. 55, 96. Στὸ Μόναχο εἶχε ἀπευθυνθεῖ τὸ 1835 στὸν Ἕλληνα πρέσβη Ἀλ. Μαυροκορδάτο καὶ στὸν Βασιλέα τῆς Βαυαρίας ζητώντας νὰ τοῦ καλύψουν τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐκδοση Ὀνομαστικὸν Τετράγλωσσον Γαλλαγγλογραικελληνικὸν ... [μετάφραση] ἐκ τοῦ Κλασσικοῦ Ἀγγλογαλλικοῦ Ὀνομαστικοῦ τοῦ Προφέσσоро Κυρίου Popleton ... ἐν Μονάχῳ τῆς Βαυαρίας ... (Γκίνης-Μέξας, 2406). Μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του τὸ 1838 στὴν Ἑλλάδα προσπάθησε μάταια νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς δάσκαλος ἢ νὰ συνταξιοδοτηθεῖ. Βλ. γενικὰ Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, σ. 262· Polychronis K. Enepekides, «Documents et nouvelles lettres d'Adamantios Coray», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* V (1956), 122-123· Χρῆστος Α. Μούλιας, Γεώργιος Β. Θεοχαρόπουλος Πατρεὺς (1770-1852;), Ἕνας ἄγνωστος Πατρινὸς λόγιος, Πάτρα 1993. Τὸ γεγονὸς ὅτι ζητοῦσε συνεχῶς δανεικὰ καὶ σὲ κάποιες περιστάσεις δὲν τὰ ἐπέστρεψε φαίνεται ὅτι δημιούργησε κακὴ φήμη γιὰ τὸ πρόσωπό του στοὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων στὴν Εὐρώπη. Λοιπὸν ... γένος μας. Ὁ Κούμας πέθανε τὸ 1836 στὴ Βιέννη. Ὁ Böckh δὲν ἐπιδίωξε ποτὲ νὰ ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα· χαριτολογώντας ἰσχυριζόταν ὅτι «τοῦ ἀρκοῦσε νὰ γνωρίζει τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη, ὅπως ἦταν στὴν ἀρχαιότητά». Βλ. Marchand, *Down from Olympus*, σ. 52. Στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Κ. Ἀσώπιο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης ὁ Böckh, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς κάποιες φράσεις συμπάθειας γιὰ τὴν ἐπανάσταση, δείχνει νὰ ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν. Βλ. Ἑλένη Ἰ. Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἕνα κεφάλαιο: Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος», Ὁ Ἑρανιστὴς 15 (1979), 166-170, 176-181.
- τὰ εἰς τὸν Λυσίαν προλεγόμενά του. Johann Franz, *Λυσίου ... τὰ Παραλειπόμενα*. *Lysiae orationes quae supersunt omnes. In ordinem chronologicam redactas ...* Στουτγάρδη 1831.
- τὰ τοῦ Krüger εἰς τὴν Ἀνάβασιν. *Expeditio Cyri*, *Recogn. et illustr.* Karl Wilhelm Krüger, *Ξενοφῶντος Κύρου Ἀνάβασις*. *Recognovit et illustravit* K. G. Krüger. Gr., Χάλλη 1826. Βλ. σ. 201.
- 147 Zinkeisen. Βλ. σ. 206.
- Κοτζᾶν. Βλ. σ. 209.

*Περὶ τῆς σπουδῆς φαίνεται ἔχων καλὰς ιδέας, δὲν Ἰωαννιδίζει. Δὲν εἶναι σαφὲς σὲ τί ἀκριβῶς ἀναφέρεται. Τὸ ρῆμα «ἰωαννιδίζω» παραπέμπει πιθανῶς στὸν Φίλιππο Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος ἦταν ἓνα πρόσωπο πολὺ γνωστὸ στοὺς Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Μόναχο· εἶχε διατελέσει καθηγητὴς τῶν ἑλληνικῶν στὴ Στρατιωτικὴ Σχολή (1832-1835) καὶ εἶχε παρακολουθήσει μαθήματα στὸ πανεπιστήμιο ἐκεῖ. Λίγο πρὶν ἐπιστρέψει τὸ 1837 στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἀνέλαβε καθήκοντα Συμβούλου τοῦ Ὑπουργείου Ἐκπαιδεύσεως, εἶχε λάβει ἐντολὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ μελετήσῃ τὴν ὀργάνωσις τῆς ἐκπαίδευσης στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια καὶ γυμνάσια. Τὸ 1839 διορίσθηκε στὸ Ὑπόμνημα Πανεπιστήμιο καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1841 ἀνέλαβε καὶ πάλι καθήκοντα ὑπουργικοῦ Συμβούλου στὸ Ὑπουργεῖο Ἐκπαιδεύσεως. Ὁ Καστόρχης τὸν γνώριζε ἐπομένως ἂν ἓνός ὡς φοιτητὴς στὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο, ὅπου εἶχαν συνυπάρξει κατὰ τὸ διάστημα 1839-1841, καὶ ἂν ἑτέρου ὡς ὑποψήφιος ὑπότροφος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὴ Γερμανία τὸ 1841. Τὸ σχόλιο ἀναφέρεται σὲ κάποιες ιδέες ποὺ θὰ εἶχαν προκαλέσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν φοιτητῶν. Γιὰ τὸν Ἰωάννου βλ. Παναγιώτης Ν. Πατριαρχέας, *Φίλιππος Ἰωάννου ὁ ἀπὸ καθέδρας Ἑλλήν φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1936· Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 111-117· Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, σσ. 217-220. Γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Καστόρχη εἶναι πολὺ διαφωτιστικὸ τὸ ἄρθρο-διαμαρτυρία τοῦ ἰδίου γιὰ τὸν μὴ διορισμὸ του στὸ Πανεπιστήμιο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα τὸ 1845. Βλ. ἐφημ. *Ἐλπίς*, 5 Σεπτ. 1846.*

τῆς ἐκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας. Προφανῶς τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας.
 148 ὁ Γουζέλης ἐν Ἀθήναις ἤθελε νὰ ἐκδώσῃ παροιμίας. Ἡ ἐργασία φαίνεται ὅτι εἶχε προχωρήσει σχεδὸν ὡς τὸ τυπογραφεῖο, ἀλλὰ τελικὰ δὲν τυπώθηκε. Τὴν ἀναφέρει ὁ Γουζέλης ὡς ἔργο «ἀτύπωτο» στὴ διαθήκη του: «μια μεγάλη συλλογὴ παροιμιῶν ἀπλῶν καὶ Ἑλληνικῶν μὲ ὑποσημειώσεις, ἥτοι ὁ παροιμιακός». Βλ. Δημήτριος Γουζέλης, *Ὁ Χάσης (Τὸ τζάκωμα καὶ τὸ φτιάσιμον)*, κριτικὴ ἔκδοσις: Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, Ἀθήνα 1997, σ. 48.
 καὶ τὶς Κρίνος ἀναγράφει παροιμίας. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὸν Σταμ. Δ. Κρίνο (1815-1886), καθηγητὴ ἀργότερα τῆς φαρμακολογίας καὶ φαρμακευτικῆς στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ ὁποῖου δὲν καταγράφεται αὐτοτελὴς ἔκδοσις παροιμιῶν.

καὶ ὁ Οἰκονόμος νάναιρέσῃ τὸν Fallmerayer. Πρόκειται γιὰ τὸν Σοφοκλῆ, γιὸ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου (1808-1877), ὁ ὁποῖος ἦταν γιατρός. Τὸ 1843 κυκλοφόρησε ἡ μελέτη του *Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον ἐρμηνείας τῶν Ἱπποκράτους Ἀφορισμῶν διατριβή*, ἐν ᾗ καὶ μία λέξις πρὸς τὸν Φαλμεράυερ (Γκίνης-Μέξας, 3873), ἡ ὁποία ἀναφέρεται κυρίως στὸν Φαλλμεράυερ. Βλ. Βελουδῆς,

δ.π., σσ. 55-57. Πρβλ. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Ὁ Μάρκος Πορφυρόπου(λ)λος καὶ ἡ μετάφραση τῶν Ἀνεκδότων τοῦ Προκοπίου, Λευκωσία 1998.

Περὶ τινος ... παροιμίας. Εἶναι ὁ ἐκπαιδευτικὸς καὶ συντάκτης τῆς Ἐφημερίδος τῶν Φιλομαθῶν Δημήτριος Πανταζῆς (1814-1884), τοῦ ὁποίου δὲν καταγράφεται αὐτοτελὴς ἔκδοση παροιμιῶν.

κάποιος Χριστοφίδης ἀπὸ κερδοσκοπίαν ἐξέδωκε ἄσματα δημοτικά. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὸν τυπογράφο Ἡλία Χριστοφίδη: Στίχοι ἥρωικοὶ καὶ ἔρωτικοὶ διὰ τὴν ἀνθοῦσαν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος Ἐκ διαφόρων ἀνεκδότων ... Ἐν Αἰγίνῃ ... 1834 (Γκίνης-Μέξας, 2424). Κυκλοφόρησε σὲ δευτέρῃ ἔκδοσιν τὸ 1838 (Γκίνης-Μέξας, 3041).

- 149 *Ehrhard.* Πιθανῶς ἀναφέρεται στὸν καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας στὸ Μόναχο Andreas Erhard (1790-1846) (ADB 6, σσ. 196-197). Βλ. τὸ ἔργο του, *Handbuch der Moralphilosophie, zum Behufe für Vorlesungen und Selbstbelehrung*, Μόναχο 1841. *Μᾶς ἔδειξεν ... ὥς εἶπε.* Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ συλλέκτη ἀρχαιοτήτων καὶ γενικὰ ἱστορικῶ ὕλικῶ Wilhelm Dorow (1790-1846). Βλ. ADB 5, σσ. 359-360. Οἱ ἀναφερόμενοι εἶναι τὰ γνωστὰ πρόσωπα τῆς ἐπανάστασης, ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης (1793-1832), ὁ σουλιώτης Μάρκος Μπότσαρης (1790-1823) καὶ ὁ Χατζηχρήστος (1783-1853), ὁ ἐπονομαζόμενος καὶ «Βούλγαρος» (βλ. Βασιλῆς Κ. Γούναρης, *Τὰ Βαλκάνια τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ ἕως τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον*, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 97-100).

Ὁ *Ranke ... ἐπαναστάσεως.* Ὁ Leopold von Ranke (1795-1886), ὁ εἰσηγητὴς τῆς νέας ἀντίληψης γιὰ τὴν Ἱστορία, τοῦ «Ἱστορισμοῦ», ἦταν τακτικὸς καθηγητὴς στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸ 1833. Εἶχε ἀπορρίψει τὴν κληρονομίαν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ κατὰ τὸ διάστημα 1832-1836 ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Politisch-Historische Zeitschrift* ποὺ στρεφόταν κατὰ τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν. Βλ. Γκέοργκ Ὑγκερς, *Νέες κατευθύνσεις στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία*, μετάφραση Βασίλης Οἰκονομίδης, Ἀθήνα 1991, σσ. 26-35.

Mounier. Jean Joseph Mounier, *De L'Influence Attribuée Aux Philosophes, Aux Francs-Maçons Et Aux Illuminés Sur La Révolution De France*, Τυβίγγη 1801. Καὶ γερμανικὴ μετάφρασις: *Über den Einfluß der Philosophen, Freymaurer und Illuminaten auf die Französische Revolution*, Τυβίγγη 1801.

- 151 *Deutsche Jahrbücher.* Βλ. σ. 208.

Veronika Juliani. Πρόκειται γιὰ μιὰ θρησκευόμενη Ἰταλίδα (Orsola Giuliani, 1660-1727), ἡ ὁποία ἀγιοποιήθηκε (9 Ἰουλίου) ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησίαν.

- 152 *Gabler.* Ὁ Georg Andreas Gabler (1786-1853) δίδασκε στὸ Βερολίνο ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ, καθὼς καὶ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία. Βλ. *Index lectionum*, σ. 9. Γιὰ τὰ βιογραφικά του βλ. ADB 8, σσ. 293-294.

- Hegel*. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ένας από τους δημιουργούς του γερμανικού ιδεαλισμού. Βλ. πρόχειρα ADB 11, σσ. 254-274, 795 και NDB 8, σσ. 207-222.
- 154 *Schott*. Ἴδε *Ausland Januar 1842*. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἄρθρο τοῦ Albert Schott (1809-1847), ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸ 1842 τὴ μελέτη *Nationalität und Sprache*. Ἡ περιοδικὴ ἔκδοση *Das Ausland* (1828-1893) δημοσίευε ἄρθρα γεωγραφικοῦ καὶ ἐθνογραφικοῦ περιεχομένου. Βλ. ADB 32, σ. 396.
- 155 *Ἀπόψε ... γλῶσσαν*. Ὅταν ἡ οἰκογένεια μετοίκησε στὸ Βελιγράδι τὸ 1825 ἢ 1826, ὁ Κουμανούδης φοίτησε στὴν ἀρχὴ στὸ σερβικὸ σχολεῖο γιὰ λιγότερο ἀπὸ ἓναν χρόνο καὶ διδάχθηκε ὄχι συστηματικὰ τὴ σερβικὴ γλῶσσα. Βλ. τὰ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σσ. 199, 201. Στὸ ἔργο τοῦ D. J. Popovic, *O Cincarima*, Βελιγράδι 1937 (β' ἔκδοση) παρατίθεται ἐπιστολὴ στὴ σερβικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία ἔστειλε κάποτε ὁ Κουμανούδης στὸν σέρβο συγγραφέα ἐνὸς βιβλίου ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων. Στὴν ἐπιστολὴ θυμόταν ὅτι εἶχε διδαχθεῖ λίγο καὶ χωρὶς γραμματικὴ τὴ σερβικὴ γλῶσσα ἀπὸ ἓναν δάσκαλο μὲ τὸ ὄνομα Λάζα «ποὺ τοῦ ἔκοψαν τότε τὴν γλῶσσα γιὰ τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ Μίλος». Βλ. Δήτσα, *Νεολογία καὶ κριτικὴ στὸν 19ο αἰῶνα*, σ. 87.
- Birnbaum*. Ἡ Maria Anna Birnbaum ἦταν παιδοκτόνος (1836). Τὸ γεγονός πρέπει νὰ τοῦ εἶχε κάνει πολὺ μεγάλη ἐντύπωση. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 67.
- εἰς τοῦ Ἰάννη τὸ σπῆτι*. Τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη Κουμανούδη.
- Daumer*. Ὁ Georg Friedrich Daumer (1800-1875) ἦταν ποιητὴς καὶ φιλόσοφος τῆς θρησκείας. Βλ. ADB 4, σσ. 771-775 καὶ NDB 3, σ. 527.
- 156 *Götz von Berlichingen*. Θεατρικὸ ἔργο (1771) τοῦ Johann Wolfgang von Goethe.
- Sanders*. Ὁ γερμανοεβραῖος Daniel Sanders (1819-1897) ἦταν συμφοιτητὴς καὶ φίλος τοῦ Κουμανούδη στὸ Βερολίνο, συγγραφέας ἔργων μὲ θέμα τὸν ἐλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σ. 38.
- Νὰ ἰδοῦμεν*. Τὸ ἔργο μετέφρασε πολὺ ἀργότερα ὁ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆς. Βλ. τὴν εἰσαγωγή, σημ. 107.
- 157 *Savigny*. Βλ. σ. 207.
- Mahrheinnecke*. Βλ. σ. 222.
- Liszt*. Ὁ μουσικὸς Franz Liszt (1811-1886).
- Πάτμιον*. Βλ. σσ. 191-192.
- Σταθόπουλον*. Βλ. σ. 197.
- 158 *Δελιγιάννης*. Ὁ Ἰωάννης Κ. Δελιγιάννης (1819-1881) σπούδασε στὸ Μόναχο, στὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα καὶ στὸ Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης, καὶ τὸ 1841 συνέχισε τὶς σπουδές του στὴ Χαϊδελβέργη. Ἐργάστηκε ὡς γραμματέας στὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν καὶ στὴ συνέχεια ὡς Ἐπαρχος Ἄργους, Νομάρχης καὶ τελικῶς

Πρόεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 182-183· Siupur, «Intellettuale an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 153. Ὁ Κουμανούδης τὸν ἐκτιμοῦσε καὶ τὸν συμπεριελάμβανε στὴν ὁμάδα τῶν ἀνθρώπων ποὺ σπούδασαν στὴν Εὐρώπη καὶμποροῦσαν νὰ προσφέρουν γιὰ τὴ βελτίωση τῶν κακῶς κειμένων στὴν Ἑλλάδα. Βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 130. Στὴν ἔρευνα τῆς Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, καταγράφεται στὴ Χαϊδελβέργη ἄλλος, ὁ Ἀνδρέας Δελιγιάννης (Φιλιππούπολις, Ἱατρικὴ, 1836).

Φρεαρίτην. Ὁ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης (1820-1881) διετέλεσε (1847 κ.έ.) καθηγητὴς τῶν εἰσηγήσεων καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Γιὰ τὴ φοίτησή του στὴ Χαϊδελβέργη βλ. Siupur, «Intellettuale an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 154· Ζορμπαλᾶ, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία*, Χαϊδελβέργη (Νομικὴ), 1841. Ὁ Κουμανούδης συγκρούστηκε τὸ 1863-1864 σφοδρὰ μαζί του, ὅταν αὐτὸς ὡς Πρύτανης κάλεσε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ ἀποσύρει τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ὡς τότε φιλοξενοῦνταν σὲ αἶθουσα τοῦ Πανεπιστημίου. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 36-39.

Ausland. Βλ. σ. 226.

Hugi. Ὁ ἑλβετὸς γεωλόγος καὶ ἀλπινιστὴς François Joseph Hugi (1791-1855). βασιλέα Murat. Gioacchino Napoleone Murat (1767-1815), Βασιλιάς τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Σικελίας κατὰ τὸ διάστημα 1808-1815.

159 *Διαμαντόπ(ουλος)*. Βλ. σ. 200.

Landwing. Στὰ μητρῶα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου καταγράφεται ὁ Johann Michael Landwing ὡς φοιτητὴς τῆς σχολῆς τῶν Τεχνῶν ἐγγεγραμμένος τὸ 1839.

καθηγητοῦ Ahrens. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὸν φιλόλογο Heinrich Ludolf Ahrens (1809-1881), ὁ ὁποῖος μελετοῦσε τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς διαλέκτους. Βλ. *ADB* 45, σσ. 716-720· Sandys, *Classical Scholarship*, σ. 120.

Balbi. Adriano Balbi, *Bilancia politica del globo ossia quadro geografico-statistico della terraconforme alle ultime politiche transazione e più recenti scoperte*, Πάδοβα 1833· *Scritti geografici, statistici e vari pubblicati in diversi giornali d'Italia, di Francia e di Germania*, Τορίνο 1841-1842. Τὸν εἶχε μεταφράσει στὰ ἐλληνικὰ ὁ Κούμας· *Γεωγραφία ἐκτεθεῖσα μὲν Γαλλιστὶ ὑπὸ Ἀδριανοῦ Βάλβι* Ἑρμηνευθεῖσα δὲ διὰ χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα ... τ. Α'-Ε', Βιέννη 1838-1840 (Γκίνης-Μέξας, 2936, 3097, 3275).

160 *Ἐπροσπάθει ... Ἑλλάδα*. Τὸ 1846 ὁ Καστόρχης διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Κουμανούδη στὸ Πανεπιστήμιο ἀντὶ τοῦ ἰδίου, ἐπικαλούμενος τὸ γεγονός ὅτι εἶχε σπουδάσει ὡς ὑπότροφος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι θα διοριζόταν μετὰ τὴν ἐπιστροφή του. Βλ. Ματθαίου, *Σχεδιάσμα*, σσ. 30-31.

- 161 *Κυριακόν*. Ὁ Γεώργιος Ἀθαν. Κυριακὸς ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Καλαμάτα (1818-1894), σπούδασε Νομικὰ στὸ Μόναχο (1837-1840) καὶ συνέχισε στὴ Χαϊδελβέργη, ὅπως καὶ ὁ Πάτριος (βλ. τὴν ἐγγράφῃ τῆς 14 Ἀπρ. 1840). Στὴν Ἑλλάδα ἐργάστηκε ὡς δικηγόρος καὶ δικαστικός. Βλ. Kotsowilis, *Die griechischen Studenten. München*, σσ. 201-202· Siupur, «Intellectuelle an den deutschen Universitäten, Heidelberg», σ. 153· Ζορμπαλά, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὴ Γερμανία, Χαϊδελβέργη* (Νομική), 1840. Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κουμανούδη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 1843 ὁ Ἀλεξάκης τὸν ἐνημερώνει γιὰ τὴν τύχη τῶν συμμαθητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Κυριακοῦ (φάκ. 5(1107), ἀρ. 130). *Ῥάλλ(λης)*. Βλ. σσ. 197-198.
- ἡ θανατηφόρος ἐπιστολὴ περὶ τῶν 2 ἀδελφῶν μου. Σὲ ἐπιστολὴ τῆς 11 Ἰουνίου 1842 (φάκ. 1 (1103)β', ἀρ. 68) ὁ πατέρας του τὸν ἐνημέρωσε ὅτι πέθαναν τὰ ἀδελφία του, ἡ Πολυξένη, 13 ἐτῶν, καὶ ὁ Κομνηνάκης, 5 ἐτῶν, ἀπὸ ἰλαρά, ἐνῶ καὶ ὁ ἄλλος ἀδελφός, ὁ Κωνσταντῖνος, μόλις εἶχε συνέλθει ἀπὸ ἀσθένεια.
- 162 *Πολὺς ὁ λόγος ... Bakalüm!* Βλ. ἐδῶ τὴ σχετικὴ πραγματεία.
Μεσσήνιοι. Τῆς ἰταλικῆς Μεσσήνης.
ἡ γενικὴ τῆς Αὐγ(ούστης). *Augsburger Allgemeine Zeitung*.
- 163 *Νόρμας*. Ὁπερα τοῦ Vincenzo Bellini (1801-1835) ποὺ ἀνέβηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1831.
Revue de Paris. Φιλολογικὴ περιοδικὴ ἔκδοσις ποὺ κυκλοφοροῦσε ἀπὸ τὸ 1829.
Buchon. Πρόκειται γιὰ τὸν φιλελεύθερο λόγιο Jean Alexandre Buchon (1791-1849).
Παρακινεῖ τὸν Πιττάκην ... le moyen âge. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1798-1863) «Ἐπιστάτης τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιοτήτων» ἀπὸ τὸ 1832 καὶ ἀπὸ τὰ ἱδρυτικὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1837, σφράγισε τὶς πρῶτες δεκαετίες τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος. Βλ. Κόκκου, *ὅ.π.*, σσ. 85-99· Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, σσ. 248-253· Γεωργία Ἐ. Μαλούχου, «L'ancienne Athènes ou la description des antiquités d'Athènes et de ses environs, Athènes 1835. Εὐρετήριο», *Ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1998, εἰσαγωγικὸ σημείωμα, σσ. 15-28· Γεωργία Ἐ. Μαλούχου - Ἀγγελὸς Π. Ματθαίου (ἐπιμ.), «Χάριν τῆς Ἑλληνικῆς εὐκλείας». *Κείμενα Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη, 1798-1863*, Ἀθήνα 2001. Ἡ παραίνεσις τοῦ Buchon νὰ μὴ σχολιάζει ὁ Πιττάκης τὶς ἀρχαιότητες ἀπῆχθεῖ τὴν κακὴ φήμη ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ γιὰ τὸ πρόσωπό του στοὺς κύκλους τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀρχαιολόγων ἐξ αἰτίας τῆς διάστασής του μὲ τὸν Ross (βλ. σ. 213) καὶ μὲ τὸν Böckh, ὁ ὁποῖος εἶχε θεωρήσει ὅτι ὁ Πιττάκης πλαστογραφοῦσε τὶς σημειώσεις στὰ ἀπόγραφα τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ τοῦ ἔστελνε. Βλ. Μαλούχου - Ματθαίου,

δ.π., σ. 18. Ἡ χειρόγραφη ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (βλ. Ἰ. Μπενιζέλος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, ἐπιμέλεια Ἰ. Κόκκωνας - Γ. Μπῶκος, ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία Μ. Ι. Μανούσασκας, Ἀθήνα 1986) ὑπῆρξε ἀφορμὴ γιὰ νὰ κατηγορηθεῖ καὶ πάλι ὡς πλαστογράφος τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του καὶ γνωστοποίησε στὸν Φαλλμεράϋερ τὸ 1834. Βλ. τὰ Προλεγόμενα τοῦ Ἰωάννη Γενναδίου στὸ Μπενιζέλος, δ.π., σσ. 22-29· Μαλούχου - Μαθθαίου, δ.π., σσ. 44-46. Τὸ ἀναφερόμενο σχόλιο τοῦ Buchon, στὸν ὁποῖο εἶχε δείξει ὁ Πιττάκης τὸ χειρόγραφο, ὑπάρχει σχεδὸν αὐτούσιο στὴν ἔκδοση *La Grèce continentale et la Morée: voyage, séjour, études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1843, σσ. 69-72: «M. Pittakis, possède une histoire manuscrite de la ville d'Athènes ... Cette histoire grecque d'Athènes mériterait certainement d'être publiée, malgré un certain nombre d'erreurs historiques qu'elle contient sur l'époque du moyen âge, et j'engage fort son possesseur, M. Pittakis, à le faire ... C'est le meilleur type possible du collecteur et conservateur des antiquités de la ville d'Athènes. Qu'il assemble donc et qu'il conserve, mais qui laisse à d'autres le travail de l'interprétation. Il perdra son auréole le jour où il voudra expliquer les pensées au lieu de conserver les choses». Τμῆμα τοῦ παραπάνω ἀποσπάσματος ἀναφέρει ὁ Γεννάδιος στὰ Προλεγόμενα (Μπενιζέλος, δ.π., σσ. 24-25).

164 τὸν συμπατριώτην μου ... Καλλιάν. Ὁ Ἰωάννης Καλλίας τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη καταγράφεται ὡς πτυχιούχος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίζας τὸ 1842 (Giovanni di Michele Callia). Βλ. Ἀλὸν Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πίζας (1806-1861)*, τ. Β', Ἀθήνα, ΙΑΕΝ-KNE, 1989-1994, σ. 448. Ἐπίσης, δ.π., σσ. 211, 340. Τὸ 1854 ὁ Κουμανούδης τοῦ ἔστειλε στὴν Ἀδριανούπολη τὴ μελέτη του *Specimen emendationum*. Τὸ ὄνομά του καταγράφεται στὸν σχετικὸ κατάλογο στὸ ἐσώφυλλο τοῦ προσωπικοῦ του ἀντιτύπου.

Στεφάνου Καραθεοδωρίδου. Ἀναφέρεται στὸν γιατρὸ καὶ λόγιον Στέφανο Θ. Καραθεοδωρῆ (1789-1867). Βλ. Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 6 [ἡμίτομος ποὺ δὲν κυκλοφόρησε, Βιβλιοθήκη ΙΝΕ-ΕΙΕ], Ἀθήνα 1963, σσ. 19-59.

Τσιτιρίκος τις καὶ ἄλλος Λιμουντζόγλους. Ὁ δεῦτερος καταγράφεται ὡς πτυχιούχος τὸ 1845 (Demetrio Alexiadis de Alessandro Lemogniogl di Giorgio). Βλ. Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πίζας*, τ. Β', σ. 451. Ὁ Τσιτιρίκος δὲν καταγράφεται, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ ἕναν πτυχιούχον τοῦ 1847 ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, τοῦ ὁποῖου δὲν σώζεται τὸ ἐπώνυμο. Βλ. δ.π., σ. 452.

Ὁ ἐν Ἀθήναις Φάσος. Ἀριστοτέλης Φάσος ἀναφέρεται καὶ στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, σ. 78 (Ἀπρίλιος-Μάϊος 1847) ὡς Ἀδριανοπολίτης ποὺ σπούδασε στὸ Παρίσι.

Ὁριγόνης. Βλ. σ. 210.

Ὁ Σωφάνης ... νὰ διδάξουν. Σωφάνης εἶναι πιθανῶς τὸ μικρὸ τοῦ ὄνομα. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τὸ πρόσωπο. Ὁ Δημήτριος Καραστάθης καταγράφεται μεταξύ τῶν εὐεργετῶν τοῦ χωριοῦ Νεγάδες. Βλ. Ἰωάννης Λαμπρίδης, *Ζαγοριακὰ οἷς προσετέθησαν καὶ τινὰ περὶ Ἡλείου*, Ἀθήνα 1870, σσ. 58-59 καὶ *Περὶ τῶν ἐν Ἡλείῳ ἀγαθοεργημάτων*, *Μέρος Δεύτερον*, Ἀθήνα 1880, σ. 116, στὸν τόμο Ἰωάννης Λαμπρίδης *Α' Ἡπειρωτικὰ Ἀγαθοεργήματα καὶ ἄλλα δημοσιεύματα*, ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1971. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ Καραστάθῃ, σπούδαζαν πολλοὶ Ἡπειρώτες καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν· αὐτοὶ ἀνελάμβαναν τὴν ὑποχρέωση μετὰ τὸ πέρασ τῶν σπουδῶν τοὺς νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τοὺς ὡς δάσκαλοι γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα στὸν τόπο καταγωγῆς τοὺς. Βλ. Ἀναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος*, σσ. 394-398.

- 165 *Περὶ τῆς ἐφημερίδος*. Ἡ ἔκδοση ἐφημερίδας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στὸ Παρίσι ἦταν δραστηριότητα ποὺ ὑποκίνησε ὁ Κωλέττης, πρέσβυς τότε ἐκεῖ, καὶ στὴν ὁποία ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο οἱ μαθητὲς τοῦ Καίρη Πέτρος Ζάνος, Δημήτριος Καραγιαννάκης καὶ Νικόλαος Λεώπουλος. Σκοπὸς τοῦ ἐντύπου θὰ ἦταν νὰ διαδώσει μεταξύ τῶν Ἑλλήνων τὶς εὐρωπαϊκὲς γνώσεις σὲ θέματα φιλολογίας καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καίρη*, *Μέρος τρίτον. Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καίρην*, Β' 1839-1845, Ἄνδρος 1998, σσ. 121-122.

Μὲ εἶπεν ... ἔπαυσαν. Τὸ 1836 ιδρύθηκε στὴν Πίζα ἡ «Ἑλληνικὴ Φιλολογικὴ Ἑταιρεία» μὲ σκοπὸ «τὴν τε νοητικὴν καὶ λεκτικὴν ἐξάσκησιν τῶν ἐταίρων τῆς Κοινωνίας διὰ διατριβῶν καὶ ἀντιλεκτικῶν». Σὲ κάθε συνεδρίαση θὰ διαβαζόταν «μία διατριβή», τὸ θέμα τῆς ὁποίας θὰ γνώριζαν ἀπὸ πρὶν οἱ παριστάμενοι, ὥστε νὰ ἀκολουθήσει συζήτηση. Ὡς πρὸς τὶς «ἐριδες», μία χαρακτηριστικὴ σύγκρουση ποὺ δημιουργήθηκε ἦταν αὐτὴ μεταξύ Ἀνδρέα Λασκαράτου καὶ Ἀντωνίου Τυπάλδου Χαριτάτου. Βλ. Σιδέρη, *Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας*, τ. Α', σσ. 167-172 καὶ Γεώργιος Μεταλληνός, «Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλολογικὴ Ἑταιρεία» τῆς Πίζας», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 5 (1987-1988), τιμητικὸς τόμος Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, 111-124.

ἐταιρεία. Ἀναφέρεται στὴ «Société Hellénique», τῆς ὁποίας γραμματέας ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος. Βλ. Σταμάτης Καρατζᾶς, *Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος*, Ἀθήνα 1949, σσ. 52, 55-57· Βοβολίνης, *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 5, Ἀθήνα 1962, σ. 404· Σταμάτης Καρατζᾶς, «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία» τοῦ Παρισίου 1828-1831», *Ἀντί* 41 (20 Μαρτίου 1976), 22-26· Παντελοδήμος, *Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας*, ὅ.π.

Τότε εἶχε, λέγει, ἐκδόσει καὶ ὁ θεῖος του καῖτι. Ὑγιεινὰ Παραγγέλματα πρὸς χρῆσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ Ἐρανισθέντα καὶ συντα-

- χθέντα παρὰ Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ (Αδριανουπολίτου) ἱατροῦ καὶ μέλους τῆς ἐν Παρισίοις Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας ἐκδοθέντα δὲ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς αὐτῆς Ἑταιρείας ... Ἐν Παρισίοις Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου 1829 (Γκίνης-Μέξας, 1853). Ὁ Κωνσταντίνος Καραθεοδωρῆς, γιαιτρός καὶ αὐτός, ἦταν ἀνηψιὸς τοῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ, γιὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀντωνίου. Βλ. Γαβριήλ Σ. Κρέστοβιτς, *Οἱ Καραθεοδωρῆ*, Ἀθήνα 1950, σσ. 13-14· Βοβολίνης, *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 5, σσ. 401-462· Παντελοδημος, *Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας*, σσ. 25-26, 90, 91, 93, 143-152.
- 166 νὰ ἀντιγράψω χειρόγραφα. Στὸ ἀρχεῖο (φάκ. 33(1147), ἀρ. 19, 20) σώζεται ἡ μεταγραφὴ ἑνὸς χειρογράφου, ποὺ σκοπεύει νὰ δημοσιεύσει τὸ 1865, τὸ ὁποῖο σημειώνει ὅτι «ἀντέγραψε χάριν σπουδῆς» στὸ Παρίσι.
Λουκρητίαν τοῦ Ponsard. Δράμα τοῦ François Ponsard (1814-1867) ποὺ ἀνέβηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Théâtre Français τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1843.
- 167 *Nicolo Isouard τὸν Joconde*. Ὅπερα (1775-1818).
Gilblas. Ἔργο τοῦ Le Sage (1668-1747). Εἶχε κυκλοφορήσει μετὰφραση στὰ ἑλληνικά: *Ἱστορία τοῦ Ζιλβλά Σαντιλὰν Παραφρασθεῖσα ... παρὰ Μανουῆλ Σεργιάδου ... ἐν Βουκουρεστίῳ 1836-37* (Γκίνης-Μέξας, 2669). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ *Στράτη* μὲ τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ *Gilblas* βλ. *Μητσοῦ, Στράτης*, σσ. 264-268.
- 169 *Ἡ Ἀνδρομάχη τοῦ Racine*. *Andromaque* (1667) τοῦ Jean Racine (1639-1699).
- 175 *Ruhmeshalle*. Ἡ Ruhmeshalle εἶναι μιὰ δωρικὴ στοὰ μὲ κίονες σὲ τρία κλίτη ποὺ κατασκευάστηκε μὲ ἐντολὴ τοῦ Λουδοβίκου Α' τῆς Βαυαρίας ἀπὸ τὸν Leo von Klenze.
Wallhalla. Ἡ Walhalla εἶναι ἓνα νεοκλασικὸ κτίριο, ἰδέα τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας, ποὺ κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν Klenze μὲ πρότυπο τὸν Παρθενῶνα, γιὰ νὰ τιμῇ τὴ μνήμη τῶν ἡρώων τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους. Ὅπως ἀνέφερε ἀργότερα στὶς ἀναμνήσεις του, ὁ δημιουργὸς του πίστευε ὅτι μὲ τὸ ἔργο του συναγωνίζοταν τοὺς δημιουργοὺς τοῦ Παρθενῶνος. Βλ. Καλογεροπούλου, *Προύνη-Φιλίπ, ὁ.π., σ. ρε'*.
Befreiungshalle. Ἡ Befreiungshalle ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται τὸ 1842, μὲ ἐντολὴ τοῦ Λουδοβίκου ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Friedrich von Gärtner, ὡς μνημεῖο τῶν νικῶν κατὰ τοῦ Ναπολέοντα. Ὁλοκληρώθηκε τὸ 1863 ἀπὸ τὸν Leo von Klenze.
- 177 *Rauch*. Βλ. σ. 215.
- 178 *πρώτου μου γεννήματος τοῦ νοός*. Ἀναφέρεται στὸ πρῶτο τοῦ ἔργο, *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη.

ἡ ταφή τῆς γιαιγιᾶς μου καὶ ἐκλογὴ τῶν ὁστέων τῆς Πολυξένης. Ἡ μητέρα τοῦ Ἀθανασίου Κουμανούδη Καντήτσα συγκατοικοῦσε μὲ τὴν οἰκογένεια στὸ Βελιγράδι τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1835. Ἡ ἀδελφὴ του Πολυξένη (γεν. 1828), ὅπως καὶ ὁ ἀδελφός του Κομιανός (γεν. 1836), πέθαναν ἀπὸ ἰλαρὰ τὸ 1841. Βλ. σ. 228.

Τοῦ Βολνέϋ τὰ Ἑρείπια καὶ τὸν Φυσικὸν νόμον. Ὁ Κουμανούδης μετέφρασε καὶ σκόπευε νὰ ἐκδώσει τὰ δύο ἔργα τοῦ γάλλου διαφωτιστῆ Constantin-François Volney: *Les Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires* καὶ *La loi naturelle ou principes de la morale, déduits de l'organisation de l'homme et de l'univers*. Εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταφράζει τὰ Ἑρείπια ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1844. Οἱ μεταφράσεις σώζονται στὸ ἀρχεῖο του [φάκ. 22(1136), ἀρ. 1, 2 καὶ φάκ. 29(1143), ἀρ. 1-4, 6-39]. Τὸ ἔργο *La loi naturelle* εἶχε μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά: Βόλνϋ Φυσικὸς Νόμος, ἡ Φυσικαὶ Ἀρχαὶ τῆς Ἡθικῆς, Μεταφρασθεῖς παρὰ Κωνσταντίνου Πεντεδέκα ... Ἐν Αἰγίνῃ ... 1828 (Γκίνης-Μέξας, 1738).

Τοῦ Silvio Pellico τὰς φυλακάς. Ἀναφέρεται στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἔργο τοῦ ἱταλοῦ φιλελεύθερου, ὁπαδοῦ τῶν ἰδεῶν τοῦ Giuseppe Mazzini, Silvio Pellico (1789-1854), *Le Mie prigioni* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1832 (εἶχε παραμείνει φυλακισμένος ἀπὸ τὸ 1820 ὡς τὸ 1830 γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὸ κίνημα τῶν Καρμπονάρων). Τὸ ξαναδιάβασε, ὅπως καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Pellico, τὸ 1845 κατ' ὁδὸν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Βλ. *Ημερολόγιον 1845-1867*, σσ. 12, 13, 18, 19, 20.

Ἀναστασίου. Ὁ Ἀναστάσιος Ζάχος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἑλληνες ἐμπόρους στὴν παροικία τοῦ Βελιγραδίου (Παπαδριανός, *Οἱ Ἕλληνες ἀπόδημοι*, σσ. 153-154), μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Κουμανούδη (γεν. 1798), ἀλλὰ προφανῶς ἐνδιαφέρων συνομιλητὴς μὲ κλασικὴ παιδεία.

Ἑλβετίου. Πρόκειται γιὰ τὸν γάλλο φιλόσοφο Claude Adrien Helvétius (1715-1771).

- 179 *Kottenkamp*. Τὸ δραματικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron (1819), *Marino Faliero* εἶχε μεταφραστεῖ στὴ γερμανικὴ γλώσσα τὸ 1820 ἀπὸ τὸν Franz Kottenkamp. Ὁ Κουμανούδης δὲν διάβαζε ἀκόμη ἀγγλικά (βλ. ἐδῶ τὴν ἐγγραφὴ τῆς 24 Φεβρ. 1841) καὶ πολλὰ ἔργα τὰ εἶχε διαβάσει σὲ γερμανικὴ μετάφραση. Ἀγγλικά ἐπιχείρησε νὰ διδαχθεῖ συστηματικὰ τὸ 1855 στὴ Ζάχυνθο (φάκ. 24 (1138), ἀρ. 3κε'). Στὸ ἔργο τίθεται καὶ τὸ πολιτικὸ θέμα τοῦ ἰδεολόγου ἡγέτη, τοῦ ὁποῖου ἡ θέση ὑποσκάπτεται ἀπὸ τὴν ὑποκριτικὴ ἀριστοκρατία. Βλ. Μάριος Βύρων Ραϊζῆς, *Ἡ ποίηση τοῦ Μπάϋρον. Πανόραμα καὶ σχόλιο*, Ἀθήνα 1994, σ. 235 (ἡ ὑπόθεση καὶ ἀποσπάσματα στίς σσ. 225-235).

τὰ περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις συνελέουσας τοῦ Σούτσου ποιήματα. Ἀλέξανδρος Σούτσος, *Πανόραμα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑθνικῆς συνελέουσας*, Ἀθήνα 1844 (Γκίνης-Μέξας, 4047).

τῶν ἀνακολουθιῶν μου. Ἀναφέρεται στὰ «ἀνακόλουθα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ ἄλλα ἄτοπα» ποὺ βρίσκουμε σὲ σημειώσεις του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς (φάκ. 1559, ἀρ. 12). Πρόκειται γιὰ τὸν τίτλο «Ἀἱ ἀντιφάσεις», πολιτικοθρησκευτικὴ πραγματεία ἐν ἔτει 1844» ποὺ συμπεριλαμβάνεται στὰ «ἀνέκδοτα πονήματα», ὅπως τὰ κατέγραψε ὁ ἴδιος (φάκ. 37(1150), ἀρ. 3). Ἡ περίοδος 1843-1844 εἶναι κατ' ἐξοχὴν περίοδος θρησκευτικοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὸν Κουμανούδη.

Λευκιάδεῖου βιβλίου. Ἀναφέρεται πιθανῶς στὸ ἔργο ποὺ συνέταξε ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης Λευκιάς, Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων καὶ τύποις κοινωσάντων, ὅτι οὐδεὶς τῶν νῦν τὴν Ἑλλάδα οἰκούντων ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐστίν, Ἀθήνα 1843 (Γκίνης-Μέξας, 3738), στὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦνταν γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ γλωσσολογικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράϋερ. Βλ. Βελουδῆς, ὅ.π., σσ. 57-59.

υἱὸς ... ἐργαστηρίων. Ὁ πατέρας τοῦ Κουμανούδη Ἀθανάσιος (1783-1849) ἦταν ἔμπορος, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Βελιγράδι τὸ 1825 ἢ 1826. Ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του Ἰωάννης στήριζε τὸν Στέφανο οἰκονομικὰ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Βλ. περισσότερα στὴν εἰσαγωγή, σ. 22.

βιβλιδιόν τι. Ἀναφέρεται στὸ Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον. Βλ. σ. 231.

θείου μου. Γεώργιος Δ. Κουμανούδης, ἀδελφός τοῦ πατέρα του Ἀθανασίου, ἔμπορος, ἐπίσης ἐγκατεστημένος στὸ Βελιγράδι.

- 180 ντεβαϊμίσκι. Πρόκειται γιὰ γλυκὸ τῆς Ἀδριανούπολης (devaimisk: ἓνα εἶδος χαλβᾶ ἀπὸ ἀλεύρι) ποὺ μυρίζει μόσχο. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν φίλο Σάββα Τσιλένη.

Ἀναστασίου Ζάχου. Βλ. σ. 232.

τοῦ Κιρίδου. Χειραγωγία εἰς τὴν ταχεῖαν καὶ εὐκόλον μάθησιν τῆς Γραικῆς καὶ Σερβικῆς γλώσσης ὑπὸ Γεωργίου Κιρίδου καὶ Εὐθυμίου Ἀβραμοβίκι. Ἐν Βελιγραδίῳ. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως 1845 (Γκίνης-Μέξας, 4263).

Ἔχω κιᾶλλα ... συμμαχικαὶ δυνάμεις. Πρόκειται γιὰ ἐλαφρὰ παραλλαγμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος ἢ Συλλογὴ Ποικίλων ποιημάτων. Μέρος Πρῶτον. Ἐν Ναυπλίῳ 1833 τοῦ Ἀλ. Σούτσου. Περιλαμβάνεται στὸ Ἀπάνθισμα τοῦ Χαντσερῆ (σσ. 173-174) ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Τὸ πρωτότυπο: «Εἶχα κι' ἄλλα νὰ σᾶς πῶ Πλὴν τί τὸ κάμεις; / Σ' ἐμποδίζουν νὰ λαλήσης αἱ συμμαχικαὶ Δυνάμεις».

- 181 Cain τοῦ Lord Byron. Cain (1821), ποιητικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron. Πρόκειται γιὰ ἓνα δράμα θρησκευτικῆς ἀμφισβήτησης ποὺ θίγει τὰ ἱστορικὰ ζητήματα τῆς βιβλικῆς θεολογίας καὶ θεωρήθηκε βλάσφημο στὴν ἐποχὴ του. Βλ. Ραϊζῆς, ὅ.π., σσ. 257-263. Τὸ ἔργο δὲν μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ κατὰ τὸν

19ο αιώνα. Ἡ μόνη μετάφραση ποὺ ἐντόπισα εἶναι ἐξαιρετικὰ πρόσφατη: *Καὶν ἓνα μυστήριο*, μετάφραση Χριστίνα Μπάμπου-Παγκουρέλη, Ἀθήνα 2006.

Gessner. Salomon Gessner (1730-1788), συγγραφέας τοῦ ποιήματος *Der Tod Abels* (Ὁ θάνατος τοῦ Ἄβελ) (1758).

die beiden Foscari. Πρόκειται γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron, *The Two Foscari* (1821). Τὸ ἔργο ἀπὸ τῆ μιᾶ ἐξαίρει τὸν χαρακτήρα τοῦ Τζιάκοπο, διαδόχου τοῦ Δόγη τῆς Βενετίας, ποὺ τὸν πολεμᾷ ἡ τυραννικὴ ἀριστοκρατία, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ τονίζει τὴ θλίψη τοῦ πατέρα γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ γιου του. Βλ. Ραῖζης, *ὁ.π.*, σσ. 235-240, ὅπου καὶ μεταφρασμένα ἀποσπάσματα. Ἡ μόνη μετάφραση τοῦ 19ου αἰώνα στὰ ἑλληνικὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν Θρασύβουλο Καμαράδο (Ἡλιού-Πολέμη, 1880.498), ὁ ὁποῖος στὴν εἰσαγωγή του, ἐξαίροντας τὴν πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου, τόνιζε τὴν ἀνάγκη τῆς παιδείας καὶ τῶν φώτων γιὰ τὴν ἀφύπνιση καὶ τὴν ἀποτίναξη τῆς τυραννίας. Βλ. Εὐγενία Κεφαλληναίου, *Ὁ Lord Byron στὴν Ἑλλάδα. Ἡ παρουσία του στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1995, σ. 451.

- 182 *Corsar*. Πρόκειται γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Lord Byron, *The Corsair* (1814). Τὸ ἔργο ἐκτυλίσσεται στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας σὲ ἓνα ἀκαθόριστο ἑλληνικὸ νησί καί, μὲ ὑπόβαθρο τὴν πειρατικὴ ἐπιδρομὴ ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἐπικεντρώνεται στὴν ἐρωτικὴ σχέση τοῦ πειρατῆ μὲ τὴν κόρη τοῦ τούρκου Πασᾶ. Ἡ ὑπόθεση συνάρπασε τὸ κοινό. Βλ. Ραῖζης, *ὁ.π.*, σσ. 140-150, ὅπου καὶ μεταφρασμένα ἀποσπάσματα. Ἀποσπάσματα τοῦ ποιήματος κατὰ τὸν 19ο αἰώνα μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Κ. Δόσιο (1852), τὸν Γ. Πολίτη (1868) καὶ τὸν Μ. Μηλιαρέση (1886). Βλ. Κεφαλληναίου, *ὁ.π.*, σσ. 330-338.

μετάφρασις. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ Κουμανούδης δὲν διάβαζε τότε ἀγγλικά. Δὲν γνωρίζουμε ποιά γερμανικὴ μετάφραση εἶχε στὴ διάθεσή του. Τὸ 1845, πάντως, εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Byron στὴ γερμανικὴ: *Byron sämtliche Werke*, Neu übersetzt von Mehreren, Στουτγάρδη 1845.

- 183 *Ἰωάννης Ζάγλας*. Γόνος πιθανότατα τῆς οἰκογένειας Ζάγγλα στὸ Βελιγράδι. Βλ. Παπαδριανός, *Οἱ Ἑλλήνες ἀπόδημοι*, σσ. 43-44.

Περὶ τῶν χαρισθεισῶν εἰκόνων ... εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1840 ὁ διευθυντὴς τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν ζήτησε τὴν παραχώρηση μιᾶς συλλογῆς πινάκων ποὺ εἶχαν περιέλθει στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο. Βλ. Μερτύρη, *Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐκπαίδευση*, σ. 74. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρεται πιθανῶς σὲ αὐτὴ τὴ συλλογὴ.

- 184 *Russopulos*. Ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος (1823-1898), φοιτητὴς τότε καὶ καθηγητὴς ἀργότερα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ἀρχαιολογίας, ἦταν παλαιὸς γνώριμος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κουμανούδη, Κωνσταντίνου. Ὁ Κουμανούδης σχολίαζε τὴν «ἀρχαιομανία» του, τὴν ἀγάπη δηλαδὴ γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαίων, γεγονός ποὺ ἀργότερα ὀδήγησε στὴ διακοπὴ τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Ἀρχαι-

ολογική Ἑταιρεία, στὴν ὁποία διετέλεσε γιὰ ἕνα διάστημα Σύμβουλος. Βλ. τὸ *Μητρῶον μελῶν* τῆς Ἑταιρείας, ὅπου σημειώνεται: «παρὰ τούτου ὡς ἀρχαῖα ἐμπορευομένου δὲν ἐζήτηθῃ συνδρομὴ τῷ 1882 καὶ 1883, κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας. Ἐγένετο καὶ σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας ἀλλ' ὕστερον ἐπειδὴ ἐκαπηλεύετο τὰ ἀρχαῖα ἀπεπέμφθη εὐφήμως τῷ 187;».

185 *Zezos*. Βλ. σσ. 194-195.

Prytanis. Πρύτανις κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1845-1846 ἦταν ὁ Θεόδωρος Μανούσης.

Asopios. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος (1785-1872), ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ Γοττίγγη καὶ στὸ Βερολῖνο, ὅπου εἶχε μαθητεύσει κοντὰ στὸν Böckh, διετέλεσε καθηγητὴς στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ἀπὸ τὸ 1842 δίδασκε ἐλληνικὴ φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ προΐστατο τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου. Βλ. γενικὰ Στέφανος Μπέτης, *Φιλητᾶς καὶ Ἀσώπιος. Οἱ Διδάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἰωάννινα 1991, σσ. 157-256. Ὁ Κουμανούδης σὲ σημείωμα τοῦ 1883 σχολίαζε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀσώπιος δὲν εἶχε ποτὲ δημοσιεύσει διορθώσεις σὲ κλασικὰ κείμενα, ἀμφισβητώντας τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ «Πατριάρχῃ τῶν φιλόλογων» ποὺ τοῦ εἶχαν ἀποδώσει (φάκ. 36(1150), ἀρ. 101). Τὸ 1858 τὸν συμπεριέλαβε στὴν ἰδεατὴ κυβέρνησιν ποὺ εἶχε σχηματίσει κατ' ἰδίαν, ἐκφράζοντας ἐπιφυλάξεις ὡστόσο γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα του. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 15 (1978-1979), 1.

Mitschopoulos. Βλ. σ. 201.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΛΛΜΕΡΑΪΕΡ ΑΤΕΛΗΣ

Ἐπιμέλεια ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΡΕΛΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Προλογικὸ σημείωμα

Στὸν παρόντα τόμο δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα ἄγνωστο ἔργο τοῦ Στέφανου Ἀ. Κουμανούδη. Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖται ἀπὸ μία μετάφραση τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1840 καὶ 1842, ὁ 22 ἢ 24-χρονος Κουμανούδης, φοιτητῆς τότε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἀποφάσισε –ἴσως κατόπιν προτροπῆς φίλων του– νὰ συγγράφει μία ἀνασκευὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Jakob Philipp Fallmerayer (στὸ ἐξῆς Φαλλμεράϋερ) περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων. Τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἐκτενέστερου ἔργου, τὸ ὁποῖο συνέγραψε ἢ ἐπιθυμοῦσε νὰ συγγράφει ὁ Κουμανούδης· στὴ συνέχεια χάθηκε μέρος του καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει –γιὰ ἀγνώστους λόγους– δὲν βρῆκε τὸ δρόμο τοῦ τυπογραφείου.

Λεπτομερεῖς ἀναφορὲς στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη ἀλλὰ καὶ τοῦ Φαλλμεράϋερ θὰ βρῇ ὁ ἀναγνώστης τόσο στὴν ἐλληνικὴ ὅσο καὶ τὴν ξένη βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἀπὸ γενικὲς βιογραφικὲς ἀναφορὲς, παρατίθενται ἐδῶ ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν Κουμανούδη, ἀποτέλεσμα ἐπὶ τόπου ἐρεῦνης στὰ ἀρχεῖα τοῦ Πανεπιστημίου Humboldt τοῦ Βερολίνου. Σκοπὸς τῆς παρούσας ἔκδοσης εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἡ δημοσίευση καὶ ὁ σχολιασμός τοῦ κειμένου τοῦ Κουμανούδη ὡς ἱστορικῆς πηγῆς καὶ ὄχι ἡ προσκομιδὴ «ἐπιχειρημάτων» ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ. Ὡστόσο, καὶ πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων, ἐπισημαίνω ὅτι ἡ παρουσίαση τῶν θέσεων τοῦ Κουμανούδη καὶ αὐτῶν τοῦ Φαλλμεράϋερ ἐν ἀντιθέσει, καθὼς καὶ ὁ ἐν μέρει σχολιασμός τους δὲν σημαίνει ὅτι αὐτομάτως ἀσπάζομαι, συμμερίζομαι ἢ ἀπορρίπτω τὶς ἀπόψεις τῶν ἀνωτέρω λογίων.

Στὴν ἱστορικὴ καὶ εἰδικὴ στὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη Σοφία Ματθαίου, ἡ ὁποία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου τοῦ Κουμανούδη, ἐκφράζω τὶς πλέον θερμὲς μου εὐχαριστίες. Τέλος, εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο στὸ Πανεπιστήμιο Humboldt, τώρα ἐπίτιμη καθηγήτρια νεοελληνικῆς φιλολογίας κ. Anneliese Malina γιὰ πολλὰ καὶ εὐστοχες παρατηρήσεις.

2. Κουμανούδης και Φαλλμεράυερ

*Μήγαρις έχω ἄλλο στὸ νοῦ μου, πάρεξ
ἐλευθερία καὶ γλῶσσα
Διονύσιος Σολωμός, Διάλογος*

Δὲν πρόκειται νὰ βιογραφήσουμε λεπτομερῶς οὔτε τὸν Κουμανούδη οὔτε τὸ Φαλλμεράυερ. Ἐν τούτοις, θὰ κρατήσουμε ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν δύο ἀνδρῶν ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, στὴν πλειονότητα γνωστὰ στὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν στὴν κατανόηση τοῦ συγκεκριμένου ἔργου ἐντὸς τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς, δηλαδὴ περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Μόνη ἐξαίρεση ἀποτελοῦν λίγα νέα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ Σ. Κουμανούδη τῆς περιόδου 1840-1842, ὅταν σπούδαζε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου (σήμερα Πανεπιστήμιο Humboldt,¹ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ ἐπὶ τόπου ἔρευνα στὰ ἀρχεῖα τοῦ πανεπιστημίου αὐτοῦ.²

Ὁ Στέφανος Κουμανούδης,³ γόνος ἐμπορικῆς οἰκογένειας τῆς διασπορᾶς, γεννήθηκε στὴν Ἀδριανούπολη στίς 22 ἢ 23 Δεκεμβρίου 1818 καὶ πέθανε τὸ 1899 στὴν Ἀθήνα. Μορφώθηκε κατ' οἶκον καὶ σὲ γυμνάσιο τοῦ Βελιγραδίου, ὅπου ἀπὸ τὸ 1825 διέμενε οἰκογενειακῶς. Λίγο ἀργότερα μετοίκησε στὴ Σιλλίστρα (Δορύστολον) τῆς Βουλγαρίας ἐργαζόμενος κοντὰ στὸ θεῖο του, ὁ ὁποῖος ἦταν δήμαρχος τῆς πόλεως. Ἀκολούθησαν τὸ 1835-1840, σπουδὲς στὸ Μόναχο, ὅπου κατ' ἀρχὰς διδάχθηκε τὴ γερμανικὴ γλῶσσα καὶ κατόπιν παρακολούθησε φιλολογικὰ μαθήματα κοντὰ στὸ γνωστὸ φιλέλληνα καθηγητὴ Φρειδερίκο Θήρσιο (Friedrich Thiersch).⁴ Τὸ

1. Τὸ Πανεπιστήμιο Humboldt τοῦ Βερολίνου ἰδρύθηκε τὸ 1810 καὶ ἔφερε ἀρχικὰ (ἀπὸ τὸ 1826) τὸ ὄνομα τοῦ τότε βασιλέα τῆς Πρωσίας, Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ' (Königliche Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin). Μετὰ τὸ τέλος τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου τὸ πανεπιστήμιο, εὐρισκόμενο στὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ Βερολίνου, ἔλαβε τὸ 1946 τὴν ὀνομασία Humboldt Universität zu Berlin πρὸς τιμὴν τῶν συνιδρυτῶν καὶ ὀργανωτῶν του, τῶν λογίων ἀδελφῶν Γουλιέλμου καὶ Ἀλεξάνδρου von Humboldt.

2. Αὐτοψία τῶν σχετικῶν ἐγγράφων καὶ micro-fiches στίς 15-3-1997 καὶ 6-9-1998 στὸ ἀρχεῖο τοῦ Humboldt Universität zu Berlin.

3. Γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάσμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999. Βλ. ἐπίσης τὰ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα στὸ *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδης 1845-1867*, Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, ἐπιμέλεια-ἐπιλεγόμενα Ἀγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σσ. 199-205.

4. Γιὰ τὸν Θήρσιο βλ. σ. 293.

1840 συνέχισε τις σπουδές του στο Βερολίνο στο Φιλολογικό Φροντιστήριο (Philologisches Seminar) του έλληνιστη και ιδρυτή της συγχρόνου Έπιγραφικής Αύγουστου Μπέκ (August Boeckh),⁵ παράλληλα ακούει τις παραδόσεις του φιλοσόφου Σέλλιγκ (Friedrich Wilhelm Schelling).⁶ Από το 1842 σπουδάζει στο Παρίσι, στη Σορβόνη και το Collège de France. Το 1845 έγκαθίσταται τελικώς, μετά από σύντομη παραμονή στο Βελιγράδι, στην Αθήνα όπου και του ανατίθεται η ύφηγεσία της λατινικής φιλολογίας⁷ στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου. Ο Σ. Κουμανούδης δεν υπήρξε μόνον έπιφανής φιλόλογος, αλλά και αρχαιολόγος, έπιγραφικός, λεξικογράφος, μεταφραστής και ποιητής.⁸

Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται εδώ στα χρόνια των σπουδών του Κουμανούδη στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, αφού προέκυψαν όρισμένα νέα στοιχεία που άφορούν κυρίως στον ακριβή χρόνο παραμονής του στην πόλη αυτή. Άλλωστε οι σπουδές του στο Βερολίνο είχαν, όπως θα δείξουμε, σαφώς μεγαλύτερη επίδραση στη μετέπειτα εξέλιξή του απ' ό,τι εκ πρώτης

5. Αύγουστος Μπέκ (August Boeckh), 1785-1867, από το 1811 καθηγητής φιλολογίας στο Βερολίνο, ίδρυσε στην Ακαδημία του Βερολίνου μαζί με τον ιστορικό Niebuhr το περίφημο *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1828) και θεωρείται ως ο πατέρας της συγχρόνου Έπιγραφικής.

6. Φρειδερίκος Σέλλιγκ (1775-1854) ήταν από τους κυριότερους εκπροσώπους του κλασικού γερμανικού ιδεαλισμού. Από το 1841 έως το 1846 έ χρημάτισε καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, την εποχή δηλαδή που ο Κουμανούδης φοιτούσε εκεί.

7. Ο τότε πρωθυπουργός Ι. Κωλέττης αναγνωρίζοντας τις ικανότητες και το δυναμικό του «άπτυχίτου» (Κ. Παπαρρηγόπουλος) νεαρού Σ. Κουμανούδη μεσολάβησε στον βασιλέα Όθωνα και επέτυχε την έκδοση βασιλικού διατάγματος, με το οποίο έγινε ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο.

8. Πλήν των μνημονευθέντων έγραψε: *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, Βελιγράδι 1845· *Specimen emendationum in Longinum, Apsinem, Menandrum, Aristidem aliosque artium scriptores*, Αθήνα 1854· *Λεξικὸν Λατινοελληνικὸν τὸ μὲν πρῶτον συνταχθὲν καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκ Βρέμης τῆς Γερμανίας Ἑρρίκου Οὐλερίχου, εἶτα τὸ δεῦτερον ἐπεξεργασθὲν καὶ πλουτισθὲν λέξεσι καὶ σημαινομένοις ὑπὸ Στ. Κουμανούδη Ἀδριανοπολίτου*, Αθήνα 1854· *Έπιγραφαὶ ἑλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι*, Αθήνα 1860· *Άττικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι*, Αθήνα 1871· *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*, Αθήνα 1883· *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Αθήνα 1899· *Στράτης Καλοπείριος*, Αθήνα 1851, 1888, 1901 κ.ά.

ὄψεως φαίνεται. Μερικὲς πτυχὲς τῆς φοιτητικῆς ζωῆς τοῦ Κουμανοῦδῃ στὸ Βερολίνο παρέμειναν μέχρι τώρα ἄγνωστες. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Humboldt φυλάσσονται ὅλα τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, π.χ. τὰ μητρώα ἔγγραφῆς καὶ ἀποφοίτησης ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο.

Στὸ μητρώο ἔγγραφῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐτῶν 1840-1841 ἀναγράφονται γιὰ τὸν Κουμανοῦδῃ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα:⁹

Αὔξ. ἀρ. ἔγγραφῆς: 179 / Ὀνοματεπώνυμο φοιτητῆ: Στέφανος Κουμανοῦδης / Τόπος γέννησης: Ἀδριανούπολις-Θράκη / Σχολή: Φιλολογία / Ἐπάγγελμα πατέρα: Ἐμπορος / Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο μετεγράφη: Μόναχο / Ἡμερομηνία διαγραφῆς: 11-8-1842, κατόπιν αἰτήσεως.

Ἀπὸ τὰ πανεπιστημιακὰ ἀρχεῖα ἀντλοῦμε καὶ τὴ διεύθυνση τῆς κατοικίας του στὸ Βερολίνο: Jägerstrasse 76. Τὸ οἶκμα, τὸ ὁποῖο σήμερα δὲν σώζεται, βρισκόταν σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μέτρων ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο, σὲ συνοικία ἀνάλογη μὲ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῆς οἰκογενείας του. Ἐπειδὴ διέκοψε τὶς σπουδές του, ἀποστέλλοντας στὶς πανεπιστημιακὲς ἀρχὲς σχετικὴ εἰδοποίηση, δὲν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἄτομό του. Οὐτε τὸ ποινικὸ μητρώο ποὺ διατηροῦσε τὸ πανεπιστήμιο ἀναφέρει τὸν Κουμανοῦδῃ· τὸ 19ο αἰῶνα ἦταν σχετικὰ σύνθητες καὶ ἀπλὸ γιὰ ἓνα φοιτητὴ νὰ ἐγγραφεῖ στὸ ποινικὸ μητρώο, εἴτε γιὰ διατάραξη κοινῆς ἡσυχίας, εἴτε γιὰ μέθη ἢ ἐρωτικὲς περιπέτειες.

Τὸ μητρώο ἔγγραφῆς παρέχει, τέλος, μία ἀκόμη πληροφορία, ἡ ὁποία δὲν σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν Κουμανοῦδῃ, εἶναι ὅμως γενικότερου ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος. Τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὸν Κουμανοῦδῃ, δηλαδὴ στὶς 31-10-1840, ἐγγράφονται στὸ Πανεπιστήμιο δύο ἀκόμη Ἕλληνες φοιτητές: ὁ Ἀδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος, στὴ Νομικὴ, καὶ ὁ Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή. Ἀμφότεροι κατὰγονται ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα ἀστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, καὶ εἶναι προφανῶς γόννοι εὐπόρων, ἐμπορικῶν οἰκογενειῶν.¹⁰

Ἡ παραμονὴ στὸ Βερολίνο ἐπηρέασε τὸ νεαρὸ Κουμανοῦδῃ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀνέμενε κανεὶς ἀπὸ ἓνα σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα δύο ἐτῶν. Τὰ ἴχνη αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων ἀπαντοῦν τόσο στὸ κείμενο

9. Βλ. τὴν εἰκόνα στὴ σ. 287.

10. Ὡς ἐπάγγελμα πατέρα ἀναγράφουν στὸ μητρώο ἔγγραφῆς καὶ οἱ δύο «ἔμπορος».

τῆς πραγματείας ὅσο καὶ τῇ μετέπειτα ἐπιστημονικῇ του ζωῇ. Στὸ πρῶτο του δημοσίευμα Ποῦ σπεύδει χρησιμοποίησε πολλές ιδέες¹¹ ἀπὸ τὸ ἀνὰ χεῖρας ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο γράφτηκε στὸ Βερολίνο, στοιχεῖο ποὺ ἀποδεικνύει τὴ συμβολὴ τῶν ἐτῶν αὐτῶν στὴν προσωπικὴ του ἐξέλιξη. Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Κουμανούδης δὲν περιορίστηκε μόνο στὴν ξερὴ ἀπὸ καθέδρας διδασκαλία, ἀλλὰ ἐπέκτεινε τὴ δραστηριότητά του καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, λόγου χάριν τὴν περισυλλογὴ, διάσωση καὶ ἐπιστημονικὴ καταγραφὴ ἀρχαίων μνημείων καὶ μάλιστα ἐπιγραφικῶν. Οἱ δραστηριότητές του αὐτὲς εἶχαν διεθνή ἀπήχηση καὶ ἔτσι δικαίως προσαγορεύτηκε γερμανιστὴ Altmeister (πρεσβύτερος διδάσκαλος) τῆς ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς. Ἡ ἐξομοίωσή του αὐτὴ πρὸς τὸν Αὐγ. Μπέκ (Boeckh), ἰδρυτὴ τοῦ περιφήμου *Corpus* τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου, δὲν θὰ πρέπει σὲ καμία περίπτωση νὰ θεωρηθεῖ τυχαία, ἀφοῦ ὁ Κουμανούδης ἐφοίτησε ἐπὶ διετία στὸ φροντιστήριό τοῦ γερμανοῦ λογίου.

Στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του στὴ Γερμανία ὁ Κουμανούδης σημειώνει ὅτι οἱ φίλοι του τὸν προέτρεπαν νὰ συγγράψῃ ἀνασχευὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλλμεράϋερ (βλ. ἐδῶ *Ἡμερολόγιον*, 8 Ἰουλίου 1842, σ. 162), ἐνῶ στίς 23 Σεπτεμβρίου τοῦ 1840 (βλ. ἐδῶ *Ἡμερολόγιον*, σ. 83-84), γράφει: «Ἀνέγνωσα εἰς τὴν ἐφημερίδα τῆς Αὐγούστης εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Fallmerayer ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, ὅτι ἀφοῦ ἔμαθον οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ ὅτι ἦλθεν ὁ ἱστοριογράφος τῆς Τραπεζοῦντος ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ τὸν ὑπερετήσουν ... Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἤρρε νὰ κάμῃ ἄλλην παρατήρησιν εἰμὴ τὸ ‘περὶ οὐκέρως τῆς νέας μόδας’ διὰ νὰ διασύρῃ τὸ ὕφος τῶν νέων Ἑλλήνων μόνον καὶ μόνον. Πόσον θὰ ἐκοπίασε ζητῶν τοιαῦτα ὁ ἄνθρωπος!»

Ἐξ ἄλλου σὲ κατάλογο μὲ τὸν τίτλο «Ἀνέκδοτα πονήματα τοῦ Στεφ. Ἀ. Κουμανούδη», τὸν ὁποῖο ἔχει συντάξῃ ὁ ἴδιος περὶ τὸ 1870, διαβάζομε: «Πραγματεία κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ ἀτελής».¹² Ἐπειδὴ ὅμως οὔτε δημοσίευσε οὔτε ὑπάρχει στὸ ἀρχεῖο ἄλλη ἐργασία, στὴν ὁποία νὰ ἀνασχευάζονται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Φαλλμεράϋερ, ἡ ἀναγραφὴ αὐτὴ στὸ μνημονευθέντα κατάλογο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, διότι ἀποδεικνύει, διὰ χειρὸς Κουμανούδη, ὅτι ἡ «πραγματεία» παρέμεινε γιὰ μεγάλο χρονικὸ

11. Βλ. σσ. 270-281.

12. Βλ. Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, σ. 22.

διάστημα –τουλάχιστον μέχρι το 1870– ατελής. Δυστυχώς δεν αναφέρεται ούτε ο λόγος για τον οποίο συνέβη αυτό ούτε η τύχη του πρώτου μέρους ή άλλων κεφαλαίων τηςπραγματείας του. Πάντως το θέμα αυτό, δηλαδή η ανασκευή των επιχειρημάτων του Φαλλμεράυερ, δεν έπαψε να τον απασχολεί καθ' όλη τη διάρκεια της επιστημονικής του ζωής: π.χ. σε πανεπιστημιακό λόγο του το 1857 διαφωνεί με την προσπάθεια του Κ. Παπαρρηγόπουλου να ανασκευάσει το γερμανό ιστορικό, θεωρεί το ύφος του πρώτου (δηλ. του Κ. Π.) «ύβριστικόν, τὰ δὲ ἐπιχειρήματά του «τετριμμένα».¹³ Ἐν κατακλείδι, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Κουμανούδης ἐπιθυμοῦσε εὐθὺς ἐξαρχῆς μία σὲ βάθος καὶ ὄχι συγκυριακὴ καὶ ἐπιφανειακὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος.

Ἄς περάσουμε τώρα στὸ «βίο καὶ τὴν πολιτεία» τοῦ Φαλλμεράυερ, τοῦ ὁποῖου τὶς θέσεις γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων ἀνέλαβε νὰ ἀνασκευάσει ὁ Κουμανούδης. Ὁ Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλλμεράυερ¹⁴ γεννήθηκε τὸ 1790 στὸν οἰκισμὸ Πάϊρντορφ (Pairedorf) τῆς κοινότητος τοῦ Τσέτς (Tschötsch) τοῦ Νοτίου Τιρόλου. Ἀπὸ μικρὴ ἡλικία ἔδειξε ἰδιαίτερη ἔφεση στὰ γράμματα καὶ κατόπιν συστάσεως τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Μπρίξεν (Brixen-Bressanone) φοίτησε στὴν ἐκεῖ ἐκκλησιαστικὴ σχολή. Σπούδασε Θεολογία στὸ Σάλτσμπουργκ (Salzburg), Ἱστορία καὶ Ἀνατολικὲς Γλῶσσες στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λάντσχουτ (Landshut) τῆς Βαυαρίας. Τὰ θρησκευτικὰ του αἰσθήματα δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἀσκήσει δριμεία κριτικὴ στὴν καθολικὴ ἐκκλησία, χωρὶς νὰ φεισθεῖ οὔτε τοῦ ἴδιου τοῦ Πάπα. Κατετάγη ἐθελοντικῶς στὸ βαυαρικὸ στρατὸ διακόπτοντας ἔτσι ἀπὸ τὸ 1813 ἕως τὸ 1818 τὴν ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία. Ἀπὸ τὸ 1826 μέχρι τὸ 1834 διέτελεσε καθηγητὴς γιὰ τὸ μάθημα τῆς γενικῆς ἱστορίας στὸ Λάντσχουτ καὶ

13. Στὸ ἴδιο, σσ. 203-206.

14. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Fallmerayer, τὸ ὁποῖο παρὰ τὴ γερμανικὴ του χροιά εἶναι ρομανικῆς προελεύσεως καὶ παράγεται ἀπὸ τὸ val Maria, τὴν ὀνομασία δηλαδή, ἑνὸς ὑποστατικοῦ ποῦ κατεῖχε ἡ οἰκογένειά του στὸ Τσέτς: val Maria (κοιλάδα-Μαρία), Valmarei καὶ τελικὰ Fallmerayer, ὅπου ἡ προφορὰ τοῦ *v* καὶ *f* καθὼς καὶ *ai* καὶ *ay* ταυτίζονται στὴ γερμανικὴ, τὸ πρῶτο *a* τοῦ Maria ὑπέστη μεταβολὴ καὶ ἔγινε *e*, ἡ παραγωγικὴ κατάληξη *-er* εἶναι δηλωτικὴ προελεύσεως, τὸ δὲ δεύτερο *l* στὴ γραφὴ τοῦ ὀνόματος σημαίνει μόνον ὅτι τὸ προηγούμενο *a* εἶναι φωνῆεν βραχύ, δηλαδή Fallmerayer, ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸ val Maria.

ἀπὸ τὸ 1835 μέλος τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν στὸ Μόναχο, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1861.

Ἀναμίχθηκε στὴν πολιτικὴ ὑποστηρίζοντας τὰ δημοκρατικὰ κόμματα¹⁵ καὶ ἐξελέγη βουλευτὴς τῶν Λαϊκῶν στὴ γερμανικὴ ἐθνοσυνέλευση τῆς Φραγκφούρτης τοῦ 1848. Ἐξ αἰτίας τῶν φιλελευθέρων πολιτικῶν του φρονημάτων καταδιώχθηκε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀντίδραση μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπωλέσει τὴν ἔδρα γενικῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, ὅπου εἶχε ἀνακηρυχθεῖ καθηγητὴς μόλις τὸ Μάρτιο τοῦ 1848.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκε καὶ ἐνηλικιώθηκε ὁ Φαλλμεράιερ (1790-1815), ἡ Γερμανία ἦταν κατακερματισμένη σὲ ὄχι λιγότερα ἀπὸ 300 κρατίδια (Kleinstaaterei). Παράλληλα βρίσκονται ἀντιμέτωπες στὴν Εὐρώπῃ δύο ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώνουν τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ἔθνους: ἡ πρώτη εἶναι κληρονομία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ θεωρεῖ τὸ ἔθνος ὡς τὴν κοινότητα ὅλων τῶν πολιτῶν, στὴ βάση τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος καὶ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἐν ἀντιθέσει, ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους ὀρίζεται στὴ Γερμανία μὲ βάση τὴν πολιτιστικὴ καὶ γλωσσικὴ κοινότητα. Τὰ ρεύματα αὐτὰ δὲν ἐξηγοῦν, βεβαίως, νομοτελειακῶς καὶ μονοσημάντως τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τοῦ Φαλλμεράιερ –ἄλλωστε σὲ παρόμοιο πολιτικὸ κλίμα ἐξετέθη καὶ ὁ κατὰ 28 χρόνια νεώτερος Κουμανούδης μὲ διαφορετικὲς ἐπιλογές–περιγράφουν ὅμως τὶς ἐπιδράσεις ποὺ τὸν ἐπηρέασαν.

Ἐξ ἄλλου, ἴσως καὶ τὸ σημαντικότερο, παραβλέπεται συχνὰ ὅτι ὁ Φαλλμεράιερ ἦταν τόσο ἱστορικὸς ὅσο καὶ πολιτικός. Κατὰ συνέπεια ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας ποὺ εἶχε διαμορφώσει, καθόριζε καὶ τὴ θέση του σὲ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του, ἡ ὁποία ἔχει ὀργανικό, βιολογικὸ χαρακτῆρα, οἱ πολιτισμοὶ ἀκολουθοῦν μίαν συγκεκριμένη πορεία, διατρέχοντας ὅλα τὰ στάδια ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὴν παρακμὴ τους. Ἔτσι τὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἄκμασαν πρῶτα οἱ Ἕλληνες, μετὰ οἱ

15. H. Gritsch, «Jacob Philipp Fallmerayer und Maximilian II. von Bayern», στὸ E. Thurnher, *Jacob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller*, Ἰνσμπρουκ 1993. Ὁ Φαλλμεράιερ ὑποστήριξε αἰτήματα τῆς ἀνερχόμενης φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης, τὴ δημιουργία δημοκρατικῶν κοινοβουλίων κτλ. ἂν καὶ ἡ θέση του ἀπέναντι στὴ βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Βαυαρίας ὑπῆρξε ἀντιφατικὴ, λόγω τῶν προσωπικῶν του σχέσεων μὲ τὸν τότε Πρίγκηπα (καὶ ἀργότερα Βασιλέα τῆς Βαυαρίας) Μαξιμιλιανὸ Β'.

Ρωμαῖοι, τὸ μεσαίωνα τὰ διάφορα γερμανικὰ φύλα καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους οἱ Σλάβοι.

Οἱ ἐπεκτατικὲς τάσεις τῆς τσαρικῆς Ρωσίας στὰ Βαλκάνια καὶ τὴ Μεσόγειο ἀποτελοῦν γιὰ τὸ Φαλλμεράιερ ἀπτὲς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν θέσεών του· ἡ σύμπλευση τῆς ὀρθοδόξου Ρωσίας μὲ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἦταν ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο. Ἦταν δὲ πεπεισμένος ὅτι ἀφ' ἑνὸς ὁ ἐπεκτατισμὸς αὐτὸς θὰ ἀπέβαινε, ἐδαφικὰ καὶ στρατηγικά, ὅπωςδὴποτε εἰς βάρος τῶν γερμανικῶν κρατῶν, ἀφ' ἑτέρου ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία –σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἑλλάδα– ἦταν σὲ θέση ὅχι μόνο νὰ ἀποσοβῇ τὸ ρωσικὸ κίνδυνο, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποβεῖ προμαχῶνας γιὰ τὴν Εὐρώπη (= Δύση).

Τὸ ἔργο του, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει μονογραφίες, ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις καὶ πλῆθος ἄρθρων, εἶναι σήμερα σχεδὸν λησμονημένο τόσο στὶς γερμανόφωνες χῶρες –παρόλο ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴ γλαφυρότητα τῆς γλώσσας καὶ τὴν κομψότητα τοῦ ὕφους–, ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ὁ ἱστορικὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ παροιμιῶδες «κόκκινο πανί» γιὰ κάθε εἵδους ἐθνικόφρονες, ἀλλὰ καὶ προοδευτικούς.¹⁶

Ἡ θεματολογία του περιστρέφεται –καὶ μάλιστα ἐφ' ὅρου ζωῆς– γύρω ἀπὸ δύο βασικοὺς ἄξονες:¹⁷ α) τὴ θέση του περὶ πλήρους ἐκσλαβισμού

16. Σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς παρούσας ἐργασίας παραθέτομε τὴν πολύτιμη μελέτη τοῦ Γιώργου Βελουδῆ, «J. Ph. Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus» *Südostforschungen* 29 (1970), σ. 57 κ.έ. [= *Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ–Μνήμων, 1982]. Ἐπίσης, τὴν ἐργασία τῆς Ἑλλης Σκοπετέα, *Φαλλμεράιερ, τεχνάσματα τοῦ ἀντιπάλου δέους*, Θεσσαλονίκη 1997· τὶς μεταφράσεις τῶν ἀκαδημαϊκῶν πραγματειῶν τοῦ Φαλλμεράιερ: *Ἡ ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας*, μετάφραση Θ. Σερμπίνης, Θεσσαλονίκη 1984 καὶ *Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων*, μετάφραση Γ. Ρωμανός, Ἀθήνα 1984· τὴ συλλογὴ ἄρθρων μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ E. Thurnher, *Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller*, Ἰνσμπρουκ 1993. Τέλος, τὸ ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Φαλλμεράιερ, τὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων του, *Gesammelte Werke*, G. M. Thomas (Hrsg.), 3 τόμοι, Λειψία 1861, καθὼς καὶ τὰ Ἡμερολόγια, *Schriften und Tagebücher*, H. Feigl - E. Molden (Hrsg.), 2 τόμοι, Λειψία 1913.

17. Ὡς τρίτος θεματικὸς ἄξονας θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ διαρκὴς διαμάχη τοῦ Φαλλμεράιερ μὲ ἐκπροσώπους τόσο τῆς Καθολικῆς ὅσο καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἓνα θέμα ποὺ ἐδῶ δὲν ἐνδιαφέρει.

τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων καὶ τῶν κατοίκων τοῦ λεγομένου «ἰλλυρικοῦ τριγώνου» (δηλ. τῆς χερσονήσου τοῦ Αἰῖμου καὶ τῆς Ἑλλάδας)¹⁸ καὶ β) τὸ ρόλο τῆς τσαρικῆς Ρωσίας στὸ εὐρωπαϊκὸ ἱστορικο-πολιτικὸ προσκίνησι (εἰς βάρος τῶν γερμανικῶν κρατῶν).

Ὅταν ὁμῶς ὁ Κουμανούδης ἔγραφε τὴν πραγματεία του δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γνωρίζει ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Φαλλμεράιερ, καθὼς καὶ τὶς μετέπειτα διαφοροποιήσεις τῶν θέσεών του,¹⁹ παρὰ μόνον ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶχαν μέχρι τότε δημοσιευθεῖ, δηλαδὴ ἕως τὸ 1840 ἢ 1842. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἦταν:

1) Ἡ *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt* (Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας), μὲ τὴν ὁποία ἔγινε γνωστὸς σὲ ἕνα εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ καὶ βραβεύτηκε τὸ 1824 ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τῆς Κοπεγχάγης· δημοσιεύθηκε τὸ 1827 στὸ Μόναχο,

2) τὸ 1830 κυκλοφόρησε στὴ Στουτγάρδη τὸ πρῶτο μέρος τῆς μονογραφίας *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Ἱστορία τῆς χερσονήσου τοῦ Μορέα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ὑπότιτλο τὴ φράση *ein historischer Versuch*, δηλαδὴ, μία ἱστορικὴ ἀπόπειρα, ἴσως γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀπόψεις του δὲν ἦταν ὀριστικὲς καὶ ἀμετάκλητες, ἀλλὰ χρειάζονταν περαιτέρω διευκρινίσεις καὶ διορθώσεις. Ὁ δεῦτερος τόμος μὲ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις δημοσιεύθηκε τὸ 1836 στὴν Τυβίγγη (Tübingen) καὶ αὐτὸς στὸν ἑγκριτὸ ἐκδοτικὸ οἶκο Cotta, ὅπου καὶ ὁ Goethe συνήθιζε νὰ δημοσιεύει τὰ ἔργα του,

3) τὸ τρίτο ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη θὰ μπορούσε νὰ γνωρίζε ὁ Κουμανούδης, δημοσιεύεται τὸ 1835 ἐπίσης στὴ Στουτγάρδη καὶ ἔρχεται, ὅπως δηλώνει ὁ λίαν ἐκτεταμένος τίτλος του, νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἔργου του *Χερσόνησος τοῦ Μορέα: Ποία ἐπίδραση εἶχεν στὰ πεπρωμένα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ φυσικοῦ χώρου τῆς Ἀττικῆς ἢ κατὰληψη τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Σλάβους; ἢ λεπτομερέστερη*

18. Ἀργότερα τροποποίησε τὴ θέση αὐτὴν, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὅσοι Νεοέλληνες δὲν εἶναι ἀπόγονοι τῶν Σλάβων κατὰγονται ἀπὸ ἄλβανοὺς ἐποίκους.

19. Παραδείγματος χάριν τὰ περὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀλβανῶν στὸν ἑλλαδικὸν ἠώρο δημοσιεύονται πολὺ ἀργότερα στὸ ἔργο τοῦ J. Ph. Fallmerayer, *Das albanesische Element in Griechenland*, Μόναχο 1857-1860. Βλ. ἀκόμη H. Seidler, *J. Ph. Fallmerayers geistige Entwicklung* (Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τοῦ Ἰ. Φ. Φαλλμεράιερ), Μόναχο 1947, σσ. 130-131 καὶ 139 κ.έ.

αίτιολόγηση των εἰς τὸν πρῶτο τόμο τῆς «Χερσονήσου τοῦ Μορέα» διατυπωθεισῶν θεωριῶν γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων.²⁰

Ὁ Γ. Βελουδῆς σημειώνει στὴν ἤδη ἀναφερθεῖσα ἐργασία του²¹ ὅτι μέχρι τὸ 1827, τὸ ἔτος δηλαδὴ ποὺ δημοσιεύθηκε ἡ Ἱστορία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας, τίποτε δὲν προδίκαιζε τὴ στροφὴ στὶς ἀπόψεις τοῦ Φαλλμεράυερ σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τρία μόνο χρόνια ἀργότερα ἐξέπληττε Ἕλληνες καὶ φιλέλληνες μὲ τοὺς ἰσχυρισμούς του περὶ ἐξαφάνισης καὶ πλήρους ἐκσλαβισμού τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴ ἡ ἄποψη τοῦ Γ. Βελουδῆ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐν μέρει ὀρθή. Ὄντως, μέχρι τὸ 1827 ὁ Φαλλμεράυερ θεωροῦσε τοὺς Ἕλληνες ἀκόμη ὡς «ἐγγονοὺς ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι ἀγωνίστηκαν στὶς Πλαταιὲς καὶ τὴ Σαλαμίνα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους».²² Στὸν πρόλογο ὁμοῦς τοῦ ἰδίου ἔργου περιγράφει τοὺς Νεοέλληνες μὲ καθόλου κολακευτικὰ λόγια: «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἓνα τεράστιο μοναστήρι ... ὁ Ἕλληνας ἔχει λησμονήσει πλήρως τὶς πολεμικὲς τέχνες ... ὁ Τοῦρκος βρῆκε ἓναν τρέμοντα δειλὸ ποὺ ἀναμένει τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ νὰ τὸν σώσει ... τὸ λαμπρὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῶν ἐλευθέρων λαῶν καὶ βυθίστηκε σὲ μία νύκτα τεσσάρων αἰώνων». Χωρὶς νὰ εἶναι ὁ Φαλλμεράυερ ὁ πρῶτος ποὺ ἐκφράστηκε δυσμενῶς γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὸν ἀγῶνα τους, τρία χρόνια ἀργότερα (1830) ἐκπλήσσει καὶ προκαλεῖ τοὺς πάντες ἰσχυριζόμενος ὅτι οἱ «ἐγγονοὶ τῶν Σαλαμινομάχων» εἶναι ἓνα κράμα σλαβικῶν, βλαχικῶν καὶ (ἀργότερα) ἀλβανικῶν φυλῶν. Ἡ στροφὴ τοῦ Φαλλμεράυερ δὲν ἦλθε βέβαια ὡς κεραυνὸς ἐν αἰθρίᾳ, γεννᾶται ὁμοῦς τὸ ἐρώτημα γιὰ τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς. Προέκυψαν ἄραγε νέα στοιχεῖα καὶ νέες πηγὲς ἢ τὰ αἷτια τῆς στροφῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο;

20. J. Ph. Fallmerayer, *Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika? Oder nähere Begründung der im ersten Bande der «Geschichte von Morea während des Mittelalters» aufgestellten Lehre über die Entstehung der heutigen Griechen*, Στουτγάρδη 1835.

21. Βελουδῆς, ὁ.π., σ. 57.

22. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Kaiserthums von Trapezunt*, Μόναχο 1827 (ἀνατύπωση Ντάρμστατ 1964), σ. V κ.έ. Ἡ μετάφραση τῶν ἀποσπασμάτων ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸ συντάκτη Π.Κ.

Ὁ Φαλλμεράιερ στοχεύοντας σὲ Ἑλληνες καὶ φιλέλληνες, οἱ ὁποῖοι κατὰ τρόπον ἀνεπίτρεπτο γι' αὐτὸν ἔφεραν τοὺς Νεοέλληνες ὡς κατ' εὐθείαν ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων, γράφει: «Ὁ Ἀρναούτης (= Ἀρβανίτης) τοῦ Σουλίου καὶ τοῦ Ἀργους, ὁ Σλάβος τοῦ Κιέβου, οἱ Βελιγκόστικοι τῆς Ἀρκαδίας, ὁ Βούλγαρος τῆς Τριαδίτσας καὶ ὁ χριστιανὸς ληστής στὸ Μαυροβούνιο ἔχουν τὸ ἴδιο δικαίωμα μὲ τὸ Γεώργιο Καστριώτη (= Σκεντέρμπεη) καὶ τὸν Κολοκοτρώνη νὰ ὀνομάζονται Ἑλληνες. Οἱ δεσμοὶ ποὺ τοὺς συνδέουν εἶναι ἰσχυρότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ αἵματος, εἶναι θρησκευτικῆς φύσεως καὶ οἰονεὶ τὰ διαχωριστικὰ τοιχώματα μεταξὺ τῆς Καάβας καὶ Λατερανοῦ (δηλ. τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Καθολικισμοῦ)²³ καὶ καταλήγει: «ἡ Νέα Ἀθήνα, ἡ Νέα Λακεδαίμων καὶ ἐν γένει ἡ Νέα Ἑλλὰς θὰ δεχθεῖ φῶς καὶ θαλπωρὴ μόνο ἀπὸ τὸ Κίεβο ... ὡς κοινὸ κέντρο τῆς πανσλαβικῆς παγκοσμίου τάξεως».²⁴

Στὸ ἔργο του *Fragmente aus dem Orient* (Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν)²⁵ ὁ Φαλλμεράιερ θέτει τὸ ἀκόλουθο ρητορικὸ ἐρώτημα: «Δύνανται οἱ παλαιοβυζαντινοὶ πληθυσμοί, οἱ ὁποῖοι χάρη στὴν εὐρωπαϊκὴ μεσολάβηση ἀπέσπασαν ἓνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ Παντισαχ καὶ οἰκειοποιήθηκαν τὸ ὄνομα 'Ἑλληνες', νὰ ἀποτελέσουν ἓνα δεύτερο ἀναγκαῖο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου;», γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὡς ἑξῆς: «...τὸ ἄλλα ἀπὸ τίς ἐλεημοσύνες καὶ τὸν οἶκτο μέχρι τὴν κυριαρχία ἐπὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶναι τεράστιο, ἓνα ἄλλα στὸ ὅποιο ἐσεῖς, φίλοι Ἑλληνες, δὲν μπορεῖτε νὰ προβεῖτε χωρὶς προϋποθέσεις. Κανεῖς δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ δύναμη, τὸ θάρρος, τὴ δραστηριότητα, τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ κυρίως τὴν καλὴ σας θέληση· μόνο ποὺ τὸ 'ρεῦμα τοῦ ἀέρος' δὲν ἐνδείκνυται γιὰ σᾶς!»²⁶ Ἐν τέλει, ἡ ἐρμηνεία του γιὰ τὸ 1821 ὅχι μόνο δὲν ξενίζει, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ πλέον μὲ λογικὴ συνέπεια: «ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὁποία στὴν Ἑσπερία περιγράφεται μὲ τὰ πλέον λαμπρὰ χρώματα ... συρρικνώνεται, ὅταν θεωρηθεῖ ἀπὸ κοντά, σὲ ἓνα χυδαῖο καὶ ἄγριο 'καβγά γιὰ τὸ

23. Βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Ἡ ἱστορία τῆς χερσονήσου τοῦ Μοριά κατὰ τὸν Μεσαίωνα), Στουτγάρδη 1830, τ. Α', σ. V.

24. Στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 457.

25. J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Τυβίγγη 1845 (ἀνατύπωση Μόναχο 1963), σ. 165.

26. Στὸ ἴδιο, σ. 167.

πάπλωμα' ... οὔτε λόγος λοιπὸν γιὰ τέχνη, ἐπιστήμη, ἀρχαιότητα καὶ φιλοσοφία, ὅπως πιστεύει ἡ Εὐρώπη».²⁷

Τὰ ἀνωτέρω χωρία περιέχουν συμπυκνωμένα τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ κίνητρά του· ὁ Φαλλμεράϋερ ὡς πολιτικὸς διαπιστώνει ὅτι τὸ νεοσύστατο κράτος τῶν Ἑλλήνων, τῶν Γραικοσλάβων, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος ἐπιγραμματικά, δὲν ἔχει οὔτε τὴ δυνατότητα, ἀλλὰ οὔτε τὴ θέληση νὰ ἐμποδίσει τὸν εἰς βάρος τῆς Δύσεως ἐπεκτατισμὸ τῆς ὁμοδόξου Ρωσίας. Σχετικὰ μὲ τὴν Τουρκία διέγνωσε ὀρθῶς τὰ συμπτώματα ἀποσυνθέσεως τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλὰ καί, ὅπως ἐπίστευε, τὸ δυναμικὸ ἀναρρώσεως, ἐξ οὗ καὶ ὁ προτεινόμενος ρόλος γιὰ τὴν τελευταία ὡς προμαχὼνα ἐναντίον τοῦ Πανσλαβισμοῦ καὶ τῶν ρωσικῶν φιλοδοξιῶν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὡς ἱστορικός, δὲν διαπιστώνει μόνον ὅτι «οἱ ἀπόγονοι τῶν Σαλαμινομάχων ἔχουν λησμονήσει πλέον τὶς πολεμικὲς τέχνες», ἀλλὰ εἶναι καὶ πεπεισμένος ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος ποὺ ἀπέδειξε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας δὲν ἔλκουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες. Ἡ χώρα κατοικεῖται πλέον ἀπὸ ἓνα κράμα Σλάβων καὶ Βλάχων,²⁸ οἱ ὁποῖοι κατὰ παράδοξο τρόπο παραγκώνισαν τὰ ιδιώματά τους καὶ ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνική.

Ὅμως μὲ τὰ πολιτικὰ κίνητρα καὶ τὶς ἀντίστοιχες προεκτάσεις τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράϋερ δὲν ἀσχολεῖται οὔτε ὁ Κουμανούδης οὔτε κανένας ἄλλος λόγιος τῆς ἐποχῆς. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ συνίσταται στὸ ὅτι ὁ Κουμανούδης ἀνασκευάζει τὴ θέση τοῦ Φαλλμεράϋερ μὲ κατὰ κύριο λόγο φιλολογικὰ-γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα. Ἐν ἀντιθέσει, οἱ περισσότεροι ἑλληνες λόγιοι τῆς ἐποχῆς προσπαθοῦν νὰ ἀνατρέψουν τὸ γερμανὸ ἱστορικὸ μὲ κατὰ κύριο λόγο λαογραφικὰ ἐπιχειρήματα.

Ἐὰν ὁ Φαλλμεράϋερ εἶχε ἀρκεστεῖ, ἐκκινώντας ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν τοπωνυμίων, τὶς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν πηγῶν κ.ἄ., στὴν ἀπόδειξη ὑπαρξῆς σλαβικῶν ἐποικισμῶν στὴν Ἑλλάδα, τότε οὔτε ὁ Κουμανούδης οὔτε κανένας ἄλλος λόγιος θὰ μπορούσε νὰ ἀνασκευάσει τὶς ἀπόψεις του. Ἡ μονομέρεια τῶν ἰσχυρισμῶν του περὶ ὁλοκληρωτικῆς ἐξοντώσεως τῶν

27. Στὸ ἴδιο, σ. 285.

28. Τὴν προσθήκη τῶν ἀλβανικῶν φύλων στὸ «κράμα» δὲν ἐγνώριζε ὁ Κουμανούδης, διότι αὐτὴ ἐγινε ἀργότερα: π.χ. βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, ὅ.π.

Ἑλλήνων, τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν σλαβικῶν ἐποίκων ἐλέω ἐκκλησίας καὶ βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων δὲν ἄφησε περιθώρια νηφάλιας ἐξέτασης τῶν θέσεών του. Κατὰ παράδοξο τρόπο τὸ μονοδιάστατο τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τὸ ἀνθελληνικὸ μένος του δὲν ὀδήγησαν τοὺς ἀντιγνώμουντες νὰ διαγνώσουν τὰ πολιτικὰ κίνητρα πίσω ἀπὸ τὶς θεωρίες του.

Τὸ ἔργο τοῦ Φαλλμεράιερ προκάλεσε ἔντονες συζητήσεις τόσο τὴν περίοδο συγκρότησης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὅσο καὶ ἀργότερα²⁹ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔδρασε καταλυτικὰ στὴ γένεση τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας (βλ. Βελουδῆ) καὶ τὶς συζητήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ ταυτότητα. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο στὸ σημεῖο αὐτὸ ἴσως θὰ ἔπρεπε οἱ Ἕλληνες νὰ εἶναι περισσότερο ἐπιεικεῖς ἔναντι τοῦ Φαλλμεράιερ καὶ νὰ ἰσχύσει τὸ τοῦ Λυσία: «οὐ πολλοῦ δέω χάριν ἔχειν τῷ κατηγορῶ»...

Ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ πολιτισμικές, ἰδεολογικές καὶ ἄλλες συνιστώσες. Ὁ νεαρὸς Κουμανούδης, στὴν ἀτελὴ πραγματεία του, τὴν ἀνεζήτησε ἐξετάζοντας κατὰ κύριο τὴ γλώσσα καὶ κατὰ δεύτερο τὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία, τὴ μουσικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στοιχεῖα «τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν μὲ μεγάλη ἀσφάλεια τὴν ταυτότητα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ μὲ τοὺς πατέρες του» (Πραγματεία, σ. 259). Σὲ αὐτὸν ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι, σὲ μία ἐποχὴ ποὺ οἱ θεωρίες τοῦ Φαλλμεράιερ ἀμφισβητοῦσαν τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξε μετὰ τῶν πρώτων, ἃν ὅχι ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε καὶ ἐν μέρει ἐπέτυχε νὰ ἀνασκευάσει τὶς θεωρίες αὐτὲς μὲ κυρίως γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα, θεωρώντας τὴ διαχρονικότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς βασικὸ συστατικὸ τῆς φυσιογνωμίας τῶν Ἑλλήνων.

29. Γιὰ μία κριτικὴ θεώρηση νεωτέρων ἀπόψεων ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Nikolaos Wenturris, «Kritische Bemerkungen zu der Diskussion über die neugriechische Identität am Beispiel von Fallmerayer, Huntington und Auernheimer», *Südosteuropa* 49 (2000), 308-324.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΛΛΜΕΡΑΪΕΡ ΑΤΕΛΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Τὸ πρωτότυπο τοῦ γερμανικοῦ αὐτογράφου τοῦ Στέφανου Ἀ. Κουμανούδη, τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ, ἀπόκειται στὸ Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀρ. φακέλου 1559, ἀρ. ἐγγρ. 1. Πρόκειται γιὰ φύλλα σημειώσεων ἐν εἴδει τετραδίου, διαστάσεων περίπου 0,17x0,11.¹ Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὴ συνήθη γερμανικὴ γραφὴ τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία στὴν Ἑλλάδα καταχρηστικῶς ὀνομάζεται γοτθικὴ.² Ἐὰν καὶ πρόκειται γιὰ ἀνέκδοτες, προσωπικὲς σημειώσεις, ἡ γραφὴ τοῦ Κουμανούδη στὸ ἀπόσπασμα εἶναι ὁμοιόμορφη, ἐπιμελημένη καὶ σχετικὰ εὐανάγνωστη.³

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ τόσο ἡ τελειότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ 22-χρονος ἢ 24-χρονος τότε φοιτητὴς χειρίζεται τὴ γερμανικὴ γλῶσσα, ὅσο καὶ ἡ σφαιρικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων του. Ἐν ὀλίγοις, ἀνασκευάζει τὴ γνωστὴ θέση τοῦ Φαλλμεράιερ περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων μιμούμενος μὲ ἐπιτυχία τὸ ὕφος τοῦ τελευταίου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Βέβαιον εἶναι ὅτι γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1840 καὶ 1842, δηλαδὴ τὴν περίοδο πού ὁ Κουμανούδης σπούδαζε στὸ Βερολίνο καὶ ἔτσι ἀποτελεῖ τὴν πρώτη γνωστὴ –χρονικὰ– σοβαρὴ προσπάθεια ἀνατροπῆς τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ ἀπὸ ἑλληνὰ λόγιον.⁴

Στὸ κείμενο ἀπαντοῦν ἐλάχιστα μόνον ὀρθογραφικά, γραμματικά ἢ συντακτικὰ λάθη, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, τὰ ὁποῖα ἀφέθηκαν ἀναλλοίωτα καὶ σημειώθηκαν μὲ ἓνα [sic], τὸ ὁποῖο ἔπεται τοῦ λάθους.⁵ Κατὰ τὴ μεταγραφὴ παρέμεινε

1. Πβ. P. Carelos, «Stephanos Koumanoudes und die Widerlegung des Jakob Philipp Fallmerayer», *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis*, Βερολίνο 1998, σ. 319 κ.έ.

2. Ἡ παλαιὰ γερμανικὴ γραφὴ ὀνομάζεται ἀπὸ τὸ 1911 καὶ μετὰ Sütterlin (Ζίττερλιν), πρὸς τιμὴν τοῦ ζωγράφου καὶ γραφίστα, ὁ ὁποῖος τὴ σχεδίασε καὶ τελειοποίησε. Βλ. ἀκόμη K. Dülfer, *Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16.-20. Jahrhunderts*, Μάρμπουργκ 1977. 2. Πβ. P. Carelos, «Stephanos Koumanoudes und die Widerlegung des Jakob Philipp Fallmerayer», ὁ.π.

3. Βλ. τὴν εἰκόνα 2 στὴ σ. 288, ὅπου ἡ πρώτη σελίδα τοῦ ἀποσπάσματος.

4. Πβ. ὁ.π. (σημ. 16) Βελουδῆς, «J. Ph. Fallmerayer und die Entstehung des neu-griechischen Historismus», σ. 57 κ.έ.

5. Σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ὁ Κουμανούδης συντάσσει ρήματα κινήσεως σημαντικὰ ἐσφαλμένα μὲ δοτικὴ ἀντὶ αἰτιατικῆ, –π.χ. in der (δοτ.) Nähe gestellt ἀντὶ in die (αἰτιατ.) Nähe gestellt–, ἵσως ἐπειδὴ αὕτὴ ἡ διάκριση δὲ γίνεται στὴν ἑλληνικὴ.

ἀμετάβλητη ἡ ὀρθογραφία τοῦ Κουμανούδη, δηλαδή ἡ ἱστορική ὀρθογραφία τῆς γερμανικῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς;⁶ ἔτσι διατηρήθηκε ἡ γραφή π.χ. Thür ἀντὶ τοῦ σημερινοῦ TÜR, ἡ παράλληλη χρήση i καὶ ie, γιὰ τὸ μακρὸ [i], τοῦ ß (= ss) ἀντὶ τοῦ s, dt ἀντὶ t, π.χ. Schwerdt ἀντὶ τοῦ σημερινοῦ Schwert κ.ά. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴ στίξη καὶ ὀρισμένα ἀκόμη γραμματικὰ φαινόμενα, ὅπου αὐτὰ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς κανόνες ὀρθογραφίας τῆς γερμανικῆς.

Τὸ ἀπόσπασμα ἀποτελεῖται ἀπὸ 34 σελίδες καὶ φέρει ἰδίαν ἀρίθμηση (σσ. 107-141), ἡ ὁποία γράφεται ἐντὸς παρενθέσεων, τὸ δὲ πέρας τῆς κάθε σελίδας τοῦ ἀποσπάσματος σημειώνεται (μόνο στὸ γερμανικὸ κείμενο) μὲ μία κάθετη γραμμὴ (!). Μία σελίδα, ἡ 119, ἔχει ἀπωλεσθεῖ.

Παραλείψεις τοῦ συγγραφέα σημειώνονται μὲ τρεῖς τελεῖες σὲ ἀγκύλες [...]. πρόκειται γιὰ παραλείψεις ὀνομάτων ἢ χρονολογιῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Κουμανούδης ἐσκόπευε προφανῶς νὰ προσθέσει ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ καὶ τελικῶς δὲν ἔπραξε γιὰ ἀγνώστους λόγους.

Οἱ ὑπογραμμίσεις στὸ γερμανικὸ καὶ κατ' ἀκολουθίαν στὸ ἐλληνικὸ κείμενο ὀφείλονται στὸν Κουμανούδη. Οἱ ἐλληνικὲς λέξεις ἢ ἐκφράσεις τοῦ γερμανικοῦ κειμένου δηλώνονται στὸ κείμενο τῆς μετάφρασης, γιὰ εὐκολότερη διάκριση, μὲ πλάγια στοιχεῖα.

Οἱ παραπομπὲς τοῦ ἰδίου τοῦ Κουμανούδη σημειώνονται μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ ἀναγράφονται στὸ κάτω μέρος τῆς οἰκείας σελίδας τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ κειμένου.

6. Ἡ μέχρι σήμερα ἰσχύουσα ὀρθογραφικὴ μεταρρύθμιση τῆς σύγχρονης γερμανικῆς γλώσσας ἔγινε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1902, μὲ πρωτοστάτῃ τὸν Konrad Duden (βλ. τὰ φερώνυμα λεξικά).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ὁ Σ. Κουμανούδης ἀναφερόμενος ἐν συντομίᾳ στὸ πρῶτο μέρος τῆς πραγματείας του (ποὺ δὲν διασώθηκε) προχωρεῖ στὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Φαλλμεράϋερ. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀποσπάσματος, σσ. 107-125 (περίπου 17½ σελίδες) ὁ συγγραφέας διεξέρχεται τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ ἀποδεικνύει μὲ γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς δὲν ἐξαφανίστηκε, καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα δὲν σίγησε κατὰ τὶς εἰσβολὰς καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν Σλάβων στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Κουμανούδη ἀποτελεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν διαλέκτων της ποὺ θεωρεῖ ὡς βασικὸ συστατικὸ τῆς φυσιολογίας τῶν Ἑλλήνων. Στὴ συνέχεια, σσ. 125-139, ἐξετάζονται οἱ κατὰ τὸ συγγραφέα ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος στὶς καλὰς τέχνες ἐν γένει (σσ. 125-128) καὶ εἰδικότερα στὴ γλυπτικὴ (σσ. 128-132), τὴ ζωγραφικὴ (σσ. 132-137), τὴ μουσικὴ (σσ. 137-138) καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ (σσ. 138-139). Οἱ τελευταῖες δύο σελίδες (σσ. 140-141) ἔχουν ὡς περιεχόμενον τοὺς λαϊκοὺς μύθους μὲ σκοπὸ τὴν περαιτέρω ἐπίρρωση τῶν ἐπιχειρημάτων. Τὸ ἀπόσπασμα τελειώνει ὅμως ἐδῶ ἀπότομα, χωρὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται ἀποτίμηση τοῦ βάρους τῶν λαογραφικῶν ἐπιχειρημάτων του.

Zweiter Theil

(107) Nachdem wir bis jetzt die geschichtlichen Data des Herrn Fallmerayer prüfend, zur Genüge dargethan haben, daß sie unzulänglich sind, wollen wir in diesem zweiten Theile unserer Abhandlung die Thatsachen würdigen, welche das ganze heutige *Leben und Weben* des griechischen Volkes darbietet, aus denen man am sichersten die Identität desselben mit seinen Vätern nachweisen kann.

Und während wir im ersten Theile nach der Natur der Sache meist negativ zu Werke gingen werden wir hier mehr positiv sein, indem wir nicht mehr blos auf I (108) die Pergamente verwiesen sind, sondern auch ein reiches Gesamtbild der Gegenwart vor uns haben, welches in der [sic] Nähe gestellt nicht die Nachtheile einer dunkelen Vergangenheit mit sich führt. Indessen auch hier wird unsere positivere Darstellung sich an der [sic] Beseitigung gewisser Fallmerayer'schen Grundansichten knüpfen.

Eine solche ist die: daß nach Ausrottung der griechischen Bevölkerung in Griechenland die eingedrungenen Slaven von byzantinischen Mönchen Christenthum und Sprache zugleich empfangen u. ihr eigenes Idiom I (109) ablegten. So sei eine und dieselbe Barbarei der Sprache über ganz Griechenland verbreitet worden, und die altberühmten Dialekte je nach den Örtern seien seitdem verstummt. Diese Behauptung ist aus einer, man möchte sagen, gänzlicher Unkenntniß unseres Idioms hervorgegangen, und somit eine durchaus falsche. Es herrscht zwar heutzutage überall, wo Griechen wohnen, eine und dieselbe Syntax in der Sprache mit geringen Modificationen,¹ aber dies war auch in alten Zeiten der Fall, wo die Hauptdialekte abgegränzt gesprochen und geschrieben wurden, I (110) und der eigentliche Unterschied bestand in dem Gebrauch gewisser Vocale, in den Formen u. Flexion der Wörter. Dieses findet nun auch heutzutage in Griechenland statt, u. dieses ist, was Herr F. nicht bemerken konnte oder nicht wollte. Ich will nicht

1. Z. B. der variirende Gebrauch des Dativs, des ἰσχυρῶς, des ταῖς etc. worüber sieh unten.

Μέρος δεύτερο

(107) Ἡ μέχρι τοῦδε ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τοῦ κυρίου Φαλλμεράυερ ἔδειξε σαφῶς ὅτι αὐτὰ εἶναι ἀνεπαρκῆ. Στὸ δεύτερο μέρος τῆς πραγματείας μας προτιθέμεθα νὰ ἀξιολογήσουμε τὰ γεγονότα ποὺ παρέχει ὁλόκληρος ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν μὲ μεγάλη ἀσφάλεια τὴν ταυτότητα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ μὲ τοὺς πατέρες του.

Καὶ ἐνῶ στὸ πρῶτο μέρος ἀκολουθήσαμε, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρνητικὴ μέθοδο, θὰ εἴμαστε στὸ ἐξῆς περισσότερο θετικοί, ἐφόσον δὲν περιοριζόμαστε μόνο στὶς (108) περγαμηνές, ἀλλὰ ἔχομε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πλούσια ἐποπτεία τοῦ παρόντος, τὸ ὁποῖο, θεωρούμενο ἐκ τοῦ σύνεργου, καθιστᾷ ἀθέατες τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τοῦ σκοτεινοῦ παρελθόντος. Ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ θετικότερη παρουσίαση συνδέεται μὲ τὴν ἀνασκευὴ ὁρισμένων θεμελιωδῶν θέσεων τοῦ Φαλλμεράυερ.

Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ὅτι οἱ σλάβοι ἐπιδρομεῖς, μετὰ τὴν ἐξόντωση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα, μυήθηκαν ἀπὸ βυζαντινοὺς μοναχοὺς ταυτόχρονα στὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀποβάλλοντας τὸ δικό τους γλωσσικὸ ἰδίωμα. (109) Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπικράτησε τάχα σὲ ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα ἡ ἴδια γλωσσικὴ βαρβαρότητα καὶ σίγησαν ἔκτοτε οἱ ἑνδοξοὶ ἀρχαῖες διάλεκτοι. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀποτέλεσμα, θὰ ἔλεγα, τῆς παντελοῦς ἀγνοίας τοῦ γλωσσικοῦ μας ιδιώματος, καὶ ὡς ἐκ τούτου καθ' ὁλοκληρίαν ἐσφαλμένος. Παντοῦ, ὅπου σήμερα κατοικοῦν Ἕλληνες, ἐπικρατεῖ μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές¹ τὸ ἴδιο συντακτικόν, γεγονὸς ποὺ ἴσχυε καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅταν οἱ κυριότερες διάλεκτοι ὁμιλοῦνταν καὶ γράφονταν σὲ ἀπομονωμένους γεωγραφικοὺς χώρους· (110) ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ συνίστατο στὴ χρῆση ὁρισμένων φωνηέντων, στοὺς γραμματικοὺς τύπους καὶ τὴν κλίση τῶν λέξεων. Τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ καὶ σήμερα στὴν Ἑλλάδα, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ὁ κύριος Φ. δὲν μπόρεσε ἢ δὲν θέλησε νὰ κατανοήσει. Δὲν διατείνομαι ὅτι ἕνας περιηγητὴς θὰ ἀκούσει σήμερα

1. Π.χ. οἱ παραλλαγές στὴ χρῆση τῆς δοτικῆς, τοῦ ἀρέσκειν, τοῦ ταῖς κτλ., πβ. κατωτέρω.

sagen, daß ein Reisender heute in Griechenland das Ionische des Herodot oder das Dorische des Archytas findet, weil diese in sich abgeschlossenen und ausgebildeten Dialekte geraume Zeit vor der Einwanderung der Slaven an ihrer Eigenthümlichkeit Vieles verloren hatten durch das Überhandnehmen I (111) des am meisten kultivierten Attischen, welches wiederum mit den anderen in Berührung gekommen Vieles von seiner Eigenthümlichkeit einbüßte und durch das Aufnehmen fremder Elemente zur κοινή γλῶσσα wurde, die nun die allgemeine Schriftsprache war, gleich nach den Zeiten Alexanders des Großen. Wer noch seitdem ionisch oder dorisch schrieb, der that es bloß aus Prunksucht, oder aus Haschem [sic] nach dem Sonderbaren. Es war keine natürliche Ursache da. Indessen ging allmählig die Umwandlung der Syntaxis auf natürlichem Wege überall vor sich hin, und es gestaltete I (112) sich das Neugriechische gleichmäßiger auf den [sic] platten und zugänglicheren Lande, abweichender und mit größerer Fülle antiker Formen in den abgelegenen und schwer zugänglichen Gegenden.

Diese Verschiedenheiten nun gilt es zu erkennen und zu würdigen. Es giebt aber deren viele in den von Griechen bewohnten Ländern, und die Eigenthümlichkeiten des zakonischen Dialektes sind so groß, daß die anderen Griechen die Zakonen nur sehr schwer verstehen können. Ebenso steht es wohl mit dem Idiom der Griechen um Trapezunt am Pontus. Das Kretische und Kyprische weichen auch bedeutend ab. Das in Thracien und Thessalien gesprochene Griechisch stimmt im Ganzen überein mit einander, nicht aber mit dem Moraitischen und Epirotischen. Der Dialekt von Chios hat auch viel Eigenthümliches, ebenso der von Lesbos. Andere untergeordnetere Nuancen des Griechischen übergehen wir. I (113) Alle diese Dialekte nun unterscheiden sich theils durch ihre eigenthümlichen Formationen und Flexionen der Wörter, theils durch die Aussprache und drittens durch eine Menge eigenthümlicher Wörter, welche den anderen völlig unverständlich sind, obwohl griechisch. Die Verschiedenheiten aber sind nicht von Außen zu erklären, etwa von dem Einfluße der zu ihnen gestoßenen Völkern [sic]. Keineswegs.² Es hat vielmehr eine

2. Besonders verdienen hier verzeichnet zu werden zwei Punkte, welche zu den bedeutendsten Abweichungen unseres heutigen Idioms von der alten Schriftsprache (ich nenne sie immer so, weil wir nicht wissen, wie das gemeine Volk sprach) gehören, es ist

στήν Ἑλλάδα τὴν ἰωνικὴ τοῦ Ἡροδότου ἢ τὴ δωρικὴ τοῦ Ἀρχύτα, διότι αὐτὲς οἱ ἤδη διαμορφωμένες διάλεκτοι ἀπέβαλαν πολλὰς ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες τους μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς περισσότερου καλλιεργημένης ἀττικῆς, δηλαδὴ πολὺ χρόνον πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Σλάβων (111). Ἡ ἀττικὴ ἦλθε μὲ τὴ σειρά της σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἄλλες διαλέκτους, ἀπώλεσε πολλὰ δικά της χαρακτηριστικά, καὶ προσλαμβάνοντας ξένα στοιχεῖα καθιερώθηκε ὡς κοινὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιβληθεῖ ὡς γραφομένη ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὅποιοι ἔκτοτε ἔγραφε στὴν ἰωνικὴ ἢ τὴ δωρικὴ, τὸ ἔκανε μόνο γιὰ ἐπίδειξιν ἢ ἐπιδιδάσκοντας τὸ παράδοξο, ἀφοῦ εἶχαν ἐκλείψει οἱ φυσικὲς προϋποθέσεις. Ἐν τῷ μεταξύ ἔγιναν παντοῦ καὶ μὲ φυσιολογικὸ τρόπο σταδιακὲς ἀλλαγές στὸ συντακτικὸ καὶ διαμορφώθηκε (112) ἡ νέα ἑλληνικὴ ὁμοίωμα στὶς πεδινὰς καὶ προσβάσιμες περιοχὰς τῆς ὑπαίθρου, ἀνομοιογενῶς καὶ μὲ πληθώρα ἀρχαίων τύπων στὶς ἀπομακρυσμένες καὶ δυσπρόσιτες περιοχάς.

Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ διαφοροποιήσεις πρέπει τώρα νὰ κατονομαστοῦν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν. Σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς ποὺ κατοικοῦν Ἑλληνες ὑπάρχουν πολλὰς τέτοιες διαφορές: οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου εἶναι τόσο σημαντικὲς, ὥστε οἱ ὑπόλοιποι Ἑλληνες μὲ μεγάλη δυσκολία κατανοοῦν τοὺς Τσάκωνες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ποντιακὸ ἰδίωμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Τραπεζούντας. Σημαντικὴ ἀπόκλιση παρουσιάζουν ἐπίσης ἡ κρητικὴ καὶ ἡ κυπριακὴ διάλεκτος. Τὰ ἑλληνικὰ ποὺ ὁμιλοῦνται στὴ Θράκη καὶ τὴ Θεσσαλία σχεδὸν συμπίπτουν, γεγονὸς ποὺ δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ τὸ μωραϊτικὸ καὶ τὸ ἡπειρώτικὸ ἰδίωμα. Ἡ διάλεκτος τῆς Χίου παρουσιάζει πολλὰς ἰδιομορφίες καθὼς καὶ αὐτὴ τῆς Λέσβου –ἐδῶ ἀντιπαρέρχομαι δευτερεύουσες διαφοροποιήσεις τῆς ἑλληνικῆς. (113) Οἱ διάλεκτοι αὐτὲς διαφέρουν μεταξύ τους ἐν μέρει στὴν κλίση τῶν λέξεων καὶ σὲ ἰδιαίτερους μορφολογικοὺς σχηματισμούς, ἐν μέρει στὴν προφορὰ καθὼς καὶ σὲ πλῆθος ἰδιωματικῶν λέξεων, οἱ ὁποῖες, μολονότι ἑλληνικὲς, εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητες σὲ ἄλλες διαλέκτους. Ὡστόσο, οἱ διαφορὲς αὐτὲς δὲν ἐξηγοῦνται σὲ καμία περίπτωσι μὲ ἐξωγενῆ αἷτια, π.χ. τὴν ἐπίδρασιν ξένων εἰσβολέων.² Αὐτὸ ποὺ συνέβη εἶναι μάλλον μία ἐσωτερικὴ,

2. Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ δύο σημεία, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὶς σημαντικότερες ἀποκλίσεις τοῦ σημερινοῦ γλωσσικοῦ μας ἰδιώματος ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραφομένη γλῶσσα (τὴν ὀνομάζω πάντοτε ἔτσι, διότι δὲν γνωρίζομε πῶς μιλοῦσε ὁ ἀπλὸς λαός), δηλαδὴ τὴν ἔλλειψιν τῆς δοτικῆς καὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου. Ἀμφότεροι οἱ γραμματικὸι τύποι ὑπάρχουν

innere naturgemäße Entwicklung der Sprache stattgefunden, wie wir dies bei allen Völkern der Erde sehen und es ist nicht gewagt zu behaupten, daß manche Dialekte des heutigen Griechisch einen eigenen Weg gegangen sind und so gar von der großen Entwicklung und Blüthe des griechischen Volkes nur sehr leicht afficirt wurden. dies glaub' ich vom Zakonischen Idiom sagen zu können. So viel Abweichendes herrscht in ihm von der alten Schriftsprache sowohl als auch von der heute u. vor vielen Jahrhunderten gesprochenen Umgangssprache. Wo ist nun dieselbe Barbarei und Eintönigkeit in unserem heutigen Griechisch, wie dies Herr F. versichert? Aber freilich man muß Ohren dafür haben und nicht etwa aus vornehmer Gering-| (114) schätzung des Vorhandenen eigene Meinungen rücksichtslos zu [sic] bilden, ohne andauernde Beobachtung durch überall sich erstreckenden [sic] Reisen.

Wenn die Griechen ein so großes Ungemach nur ahnen konnten, wie das Absprechen ihres heiligsten Besitzes, der griechischen Nationalität, so würden sie gewiß seit ihrem Erwachen vor etwa 50-60 Jahren durch sorgfältige Studien sich bemüht haben, alle sprachlichen Schätze gehörig zu schätzen, um eine völlige Einsicht des da seienden Zustandes zu erlangen. Dies ist aber nur von einem Manne, und zwar aus philologischem Wissensdrang, nicht etwa, um dadurch etwas anderes beweisen zu wollen, geschehen bis jetzt, und der, obwohl wir Viel sehr Viel in dieser Beziehung ihm verdanken, doch hauptsächlich auf Bücherquellen verwiesen war, also die Schriftsprache des vorigen Jahrhunderts, die trotz der Eigenthümlichkeiten der Schriftsteller, doch nicht die großen Abweichungen und Contraste zeigte, welche in der Gegenwart leben. Diese konnte man bloß aus dem lebendigen Umgang und aus den Volksgedichten schöpfen und diese zwei Dinge waren ihm nicht zugänglich, oder er verviel [sic] nicht darauf. Kein Wunder, | (115) schon das, was er für sein Volk geleistet ist zu viel für einen einzigen Mann. und er selbst hatte oft vorgeschlagen, daß von allen Gegenden Griechenlands die eigenthümlichen Ausdrücke und Formationen in [sic] die Zeitschrift *Λόγιος Έρμης* eingesandt werden sollten, was aber nicht geschehen ist.

dies der Mangel des Dativs und Infinitivs, welche beide Formen sich aber bei den Slaven vorfinden und somit kann nicht gesagt werden, daß wir die eigene Ausdrucksweise durch den Einfluß der Eindringlinge verloren haben.

φυσική εξέλιξη της γλώσσας, όπως παρατηρείται σε όλους τους λαούς της γης, και δεν είναι παρακινδυνευμένο να ισχυρισθῶ ότι όρισμένες διάλεκτοι της σημερινής ελληνικής γλώσσας ἀφ' ἑνὸς ἀκολούθησαν δικό τους δρόμο, ἀφ' ἑτέρου ἐπηρεάσθηκαν μόνο ἐπιφανειακά ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη καὶ ἀκμὴ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Αὐτὸ πιστεύω ὅτι ἰσχύει γιὰ τὸ τσακωνικὸ ἰδίωμα, τὸ ὁποῖο διαφέρει τόσο ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραφομένη, ὅσο καὶ τὴν καθομιλουμένη πρὶν ἀπὸ μερικὸς αἰῶνες ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ἡ βαρβαρότητα καὶ ἡ μονοτονία στὴ σημερινή ἐλληνικὴ γλώσσα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ κύριος Φ.; Ὁ ἔχων ὧτα ἀκουέτω καὶ ἄς μὴν σχηματίζει, ἴσως ἀπὸ ἀλαζονικὴ περιφρόνηση (114) τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἀπερίσκεπτα τὴ γνώμη του, χωρὶς νὰ ἔχουν προηγηθεῖ παρατηρήσεις διαρκείας καὶ ταξίδια πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Ἐὰν οἱ Ἕλληνες ἦταν σὲ θέση νὰ ὑποπτευθοῦν ἓνα τόσο μεγάλο δεινόν, ὅπως τὴ στέρηση τοῦ πλέον ἱεροῦ κτήματός τους, τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικότητας, θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς σπεύσει διεξάγοντας ἐμβριθεῖς μελέτες, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐθνικῆς τους ἀφύπνισης πρὶν ἀπὸ 50-60 χρόνια περίπου, νὰ ἐκτιμήσουν δεόντως ὅλους τοὺς γλωσσικοὺς θησαυροὺς, ὥστε νὰ κατανοήσουν πλήρως τὴν παρούσα κατάσταση. Μέχρι σήμερα αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ ἔργο ἑνὸς μόνον ἀνδρός, κινουμένου μάλιστα ἀπὸ φιλολογικὴ φιλομάθεια καὶ ὄχι διότι ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποδείξει κάτι ἄλλο. Παρόλο ποὺ στὸν τομέα αὐτὸν τοῦ ὀφείλομε πάρα πολλὰ, οἱ πηγές του ἦταν κυρίως βιβλία, δηλαδὴ ἡ γραφομένη γλώσσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ ὁποία, παρὰ τὶς ἰδιομορφίες τῶν συγγραφέων, δὲν παρουσιάζει τὶς μεγάλες γλωσσικὲς ἀποκλίσεις καὶ ἀντιθέσεις ποὺ ὑπάρχουν στὸ παρόν. Αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν μόνον μέσα ἀπὸ τὶς συναναστροφές μὲ ἀνθρώπους καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, δύο στοιχεῖα ποὺ εἴτε τοῦ ἦταν ἀπρόσιτα εἴτε δὲν τὰ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξο (115), διότι τὸ ἔργο ποὺ ἔχει ἐπιτελέσει, εἶναι πολὺ μεγάλο γιὰ ἓνα μόνον ἄνθρωπο. Ὁ ἴδιος πρότεινε ἐπανειλημμένως νὰ ἀποστέλλονται τακτικὰ στὸ περιοδικὸ *Λόγιος Ἑρμῆς* ἰδιωτισμοὶ καὶ ἰδιαίτεροι γραμματικοὶ τύποι ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἔγινε.

Τώρα ὅμως ἡ Ἑλλάδα ἐπιδεικνύει τὸ ἀπαιτούμενο θάρρος γιὰ ἓνα τέτοιο ἔργο, καὶ ἔχουμε βάσιμες ἐλπίδες νὰ ἀποκτήσουμε ἐπιτέλους ἓνα κατὰ τὸ δυ-

στὶς σλαβικὲς γλώσσες καὶ ἐπομένως κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἀπώλεια ἑνὸς ἐκφραστικοῦ μέσου ὀφείλεται στὴν ἐπιρροὴ τῶν εἰσβολέων.

Jetzt aber ermannt man sich zu solcher Arbeit und es ist bald zu hoffen, daß wir endlich ein so weit es möglich ist, vollständiges Wörterbuch des gesprochenen griechisch bekommen. So lange nun dieses nicht da ist, können wir zwar kein vollkommen richtiges Urtheil über den Zustand unserer Sprache, wohl aber ein sich der Wirklichkeit wenn auch von Weitem Annäherndes (fällen). Hierzu dienen als Materialien außer den allgemeinen lexikalischen Werken eines Du Cange und Somavera die Arbeiten unseres Korays, die vielen hie und da zerstreuten Notizen unseres Ökonomos und die Abhandlung des Philhellenen Thiersch über den Dialekt der Zakonen, denn was früher darüber I (116) von Leake geschrieben worden, ist dürftig.

Wenn man nun das Vorhandene mit Kennerblick übersieht, da wird man überall auf Verschiedenheiten und Unebenheiten und keineswegs auf eintönige Barbarei stoßen. Denn von einem Einerlei kann die Rede nicht sein in einem Lande, wo (die Zakonen bring' ich noch nicht in Anschlag) das Wort jetzt hier *τώρα* und dort *ἄδανᾶ* heißt, wo *ἐκεῖνος* und *ἐκειός*, wo die Endformen der Verba *-ουσι* und *-ασι* in einem Theile noch ganz in Gebrauch sind und in einem anderen in *-ουν* und *-αν* zusammengeschmolzen sind, wo statt des alten *ὅς* hier das alleinige *όπου* und dort das *ἐκεῖνος όπου* gebraucht wird, wo man nach den verschiedenen Gegenden bald hier *ἐκοιμοῦνταν* dort *ἐκοιμόντουσαν*, hier *ἐφάγαμεν*, dort *ἔφαγάμεν* mit einer doppelten Accentuirung und wieder anderwärts *ἐφάγαμαν* mit geändertem Vocal, wo die Verba auf *-άω* hier zusammengezogen dort in ihrer offenen Form ausgesprochen werden, und wieder anderwärts das eine und das andere beisammen ist, z. I (117) B. in Adrianopel, wo bloß die 3te Person offen, die anderen geschlossen ausgesprochen wird, wo nicht einmal die Artikel überall fest stehen, sondern wo anstatt des *ὁ* auch das *ἡ* nach einer altäolischen Weise in vielen Gegenden in Gebrauch ist. Wo ein großer Unterschied auch in der Syntaxis zu finden ist, nämlich daß das griechische Volk heute in Rücksicht der alten bis auf wenige phraseologische Überbleibsel verstummten Dativform hier in 2 große Hälften getheilt ist, indem die eine dafür den Genitiv die andere aber den Accusativ gebraucht, wo neben der allgemeineren regelmäßigen Verbindung des Artikels mit dem Casus in unserer heutigen Accusativform *ταῖς γυναίκαῖς* auch der abweichende Gebrauch *τὰς γυναίκαῖς*, *τὰς εὐχαῖς*, *τὰς ἐλπίδαῖς* etc. im Gange ist, wo

νατὸν πλήρες λεξικὸ τῆς ὀμιλουμένης ἐλληνικῆς. Ὅσο δὲν ὑπάρχει ἓνα τέτοιο λεξικό, δὲν εἵμαστε σὲ θέση νὰ ἐκφέρουμε καμία ὀρθὴ κρίση σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασιν τῆς γλώσσας μας ἀλλὰ μόνον κρίσεις ποὺ προσεγγίζουν τὴν πραγματικότητα. Τὸ ὕλικὸ ποὺ διαθέτουμε, ἐκτὸς τῶν γενικῶν λεξικογραφικῶν ἔργων ἐνὸς Du Cange καὶ ἐνὸς Somavera, εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ ἡμετέρου Κοραῆ, οἱ πολλὰς διασκορπισμέναι σημειώσεις τοῦ ἡμετέρου Οἰκονόμου καθὼς καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ φιλέλληνα Thiersch γιὰ τὴ διάλεκτον τῶν Τσακωνῶν, ἐνῶ τὰ ὅσα γράφτηκαν στὸ παρελθὸν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν Leake (116) εἶναι ἀνεπαρκῆ.

Ἐὰν ὁ εἰδῆμων ἐξετάσῃ τὸ ὑπάρχον ὕλικόν, θὰ προσκρούσῃ παντοῦ σὲ γλωσσικὰς διαφορὰς καὶ ἀνωμαλίας, ὅμως σὲ καμία περίπτωσιν σὲ μονότονον βαρβαρότητα. Δὲν μπορεῖ, λοιπόν, νὰ γίνῃται λόγος περὶ γλωσσικῆς μονοτονίας σὲ μία χώρα (στοὺς Τσακωνες δὲν πρόκειται ἀκόμη νὰ ἀναφερθῶ), ὅπου ἡ λέξις τῶρα σὲ ἄλλαις περιοχὰς λέγεται ἀδανά, ἐδὼ χρησιμοποιεῖται τὸ ἐκεῖνος καὶ ἄλλου τὸ ἐκεῖς, ὅπου οἱ ρηματικὲς καταλήξεις -ουσι καὶ -ασι σὲ μία περιοχὴ εἶναι σὲ πλήρη χρῆσιν καὶ σὲ ἄλλη ἔχουν συγχωνευθεῖ σὲ -ουν καὶ -αν, ὅπου ἀντὶ τοῦ ἀρχαίου ὅς χρησιμοποιεῖται ἐδὼ τὸ ὅπου μόνον καὶ ἄλλου τὸ ἐκεῖνος ὅπου, ὅπου ἀναλόγως τῶν περιοχῶν λέγεται ἐδὼ ἐκοιμοῦνταν καὶ ἄλλου ἐκοιμόντουσαν, ἐδὼ ἐφάγαμεν, ἐκεῖ ἔφαγάμεν, μὲ διπλὸν τονισμόν, καὶ πάλιν ἄλλου ἐφάγαμαν, μὲ ἑτεροιωμένο τὸ τελευταῖον φωνῆεν, ὅπου τὰ εἰς -αω ῥήματα προφέρονται σὲ μία περιοχὴ συνηρημένα, σὲ ἄλλη ἀσυναίρετα καὶ ἄλλου συνυπάρχουν καὶ οἱ δύο μορφές, ὅπως π.χ. (117) στὴν Ἀδριανούπολιν, ὅπου μόνον τὸ τρίτον πρόσωπον προφέρεται ἀσυναίρετο, ἐνῶ τὰ ἄλλα συνηρημένα, καὶ ὅπου οὔτε καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἄρθρου εἶναι πάγια, ἀλλὰ σὲ πολλὰς περιοχὰς χρησιμοποιεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαίαν αἰολικὴν διάλεκτον ἀντὶ τοῦ ὅ το ἢ ὅπου μία ἀκόμη μεγάλη διαφορὰ ἀπαντᾷ στὴ σύνταξιν καὶ διαιρεῖ τὸν ἐλληνικὸν λαὸν σὲ δύο μεγάλας ὁμάδας ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς δοτικῆς, ἡ ὁποία ἐξαιρουμένων μερικῶν ὑπολειμμάτων καὶ τυποποιημένων ἐκφράσεων ἔχει, βέβαια, περιπέσει σὲ ἀχρηστία. Ἀντ' αὐτῆς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν μία ὁμάδα ἡ γενική, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ αἰτιατική· ὅπου παράλληλα μὲ τὴν κανονικὴν σύνδεσιν ἄρθρου καὶ ὀνόματος στὴν ἀντίστοιχον πτώσιν, π.χ. στὸν σύγχρονον τύπον τῆς αἰτιατικῆς ταῖς γυναῖκάις, συνηθίζονται καὶ οἱ ἀποκλίνοντες τύποι τὰς γυναῖκάις, τὰς εὐχαῖς, τὰς ἐλπίδαίς κτλ. ὅπου ἡ προσθήκη ἐνὸς -ε ἢ -νε στὸ τέλος μιᾶς ἀντωνυμίας, ἐνὸς ῥήματος ἢ ὀνόματος εἶναι εὐρέως διαδεδομένη σὲ ὀρισμένες περιοχὰς καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη σὲ

das Anhängseln -ε oder -νε am Ende von Pronominis, Verbis, und Nominibus ganz gewöhnlich an anderen unbekannt ist, wo hier *έκοιμώμουν έκοιμώσουν*, dort *έκοιμούμαν έκοιμοῦσαν* gebraucht wird, wo überhaupt das Verbum sehr viele Modificationen hat, wo das *άρέσκειν* hier nach alter Weise I (118) intransitiv, dort transitiv nach der jedesmaligen Person in gleichem [sic] Zahl und Casu gebräuchlich ist, als *έγώ άρέζω τουτον*, *έσὸ άρέσκεις* u.s.w. wo der genitivus pluralis der sonst gebräuchliche fast un-erhört ist, und dafür der accusativus oder eine Umschreibung im Gebrauch ist, wo endlich abgesehen von diesen und mehreren anderen Form- und Syntaxisverschiedenheiten, auch eine große Verschiedenheit der *copia verborum* herrscht.³

Diese Nachweisungen nun sind im Stande die abenteuerliche Ansicht Fs. über die griechischen Mönche etc. umzustößen und in ihr Nichts zergehen zu lassen. Auch sehen wir nicht ein, warum die byzantinische Regierung den slavischen Eindringlingen in Griechenland nicht blos das Christenthum gab und ihnen die eigene Sprache ließ, wie sie dies in ... [ή σελίδα (119) λείπει στὸ χειρόγραφο] I (120) und hatten gegolten als reinste Abkommen der Marathonkämpfer, obwohl den Steppen Scythiens entsprossen. Daß aber diese ungeheure Täuschung nicht geschah haben wir dem unzerstörbaren Genius des Griechenthums zu danken, der solche naturhistorische Experimente von Seite der byzantinischen Herren unnöthig machte, da ja die allenfalls hie und da übrig gebliebenen Slaven auf griechischem Boden nicht erst in den Schulen (die überhaupt in jenen traurigen Zeiten äußerst spärlich gewesen sein mußten) das Griechische zu lernen brauchten, sondern in dem tagtäglichen Umgange mit der nicht ausgerotteten einheimischen Bevölkerung. Haben aber die byzantinischen Mönche das damals übliche Griechisch den Slaven gelehrt⁴ so konnte aus diesem Anfang I (121) unmöglich eine andere Entwicklung der Sprache im Laufe der Jahrhunderte erfolgen als eine und

3. Ich habe die Verschiedenheiten der Formen etc. so wie sie da sind kurz angegeben, ohne ihr Wesen und ihren Ursprung auseinanderzusetzen, denn dies zu machen wäre sehr weitläufig. Nur so viel bemerk' ich, daß sie nicht etwa durch [...]

4. Was dann nicht klug gethan wäre, da sie dann die schriftlichen Bücher nicht verstehen konnten, und das alte Idiom eigens dafür lernen mußten.

ἄλλες· ὅπου ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται οἱ τύποι *ἐκοιμώμουν*, *ἐκοιμώσουν* καὶ *ἐκεῖ* οἱ τύποι *ἐκοιμούμαν*, *ἐκοιμοῦσαν*· ὅπου τὸ ρῆμα διαθέτει πολλοὺς διαφορετικούς τύπους· ὅπου τὸ ἀρέσκειν εἶναι ἐδῶ ἀμετάβατο σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία σύνταξη (118) καὶ ἄλλοῦ μεταβατικὸ στὸν ἴδιο ἀριθμὸ καὶ πτώση σύμφωνα μὲ τὸ ἐκάστοτε πρόσωπο, π.χ. *ἐγὼ ἀρέζω τοῦτον*, *ἐσὺ ἀρέσκεις* κτλ.· ὅπου ἡ κατὰ τὰ ἄλλα διαδεδομένη γενικὴ πληθυντικῶς ἔχει περιπέσει σὲ ἀχρηστία καὶ ἀντ' αὐτῆς τίθεται ἡ αἰτιατικὴ ἢ μία περίφραση καὶ ὅπου, τέλος, ἐκτὸς αὐτῶν καὶ πολλῶν ἄλλων διαφορῶν στὴ μορφολογία καὶ τὴ σύνταξη, κυριαρχεῖ ἡ λεγόμενη *coria verborum*.³

Αὐτὲς οἱ ἀποδείξεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὴν ἀλλόκοτη ἄποψη τοῦ Φ. περὶ τῶν βυζαντινῶν μοναχῶν κτλ. καὶ νὰ τὴν ὀδηγήσουν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, δηλαδὴ στὸ μηδέν. Ἐπιπλέον δὲν κατανοοῦμε, γιὰ ποιοὺ λόγους ἡ βυζαντινὴ διοίκηση φρόντισε μόνο γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν σλάβων ἐπιδρομέων, ἐπιτρέποντας ὅμως νὰ διατηρήσουν τὴ γλῶσσα τους, ὅπως αὐτὴ ... [ἡ σελίδα (119) λείπει στὸ χειρόγραφο] (120) ... καὶ θεωροῦνταν ὡς οἱ γνησιότεροι ἀπόγονοι τῶν Μαραθωνομάχων, παρόλο ποὺ ἀνεφύησαν στὶς στέπες τῆς Σκυθίας. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ὅτι ἡ τερατώδης αὐτὴ ἀπάτη ἀπέτυχε, ὀφείλεται στὴν ἀφθαρτὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία κατέστησε περιττὰ τέτοιου εἴδους πειράματα φυσικῆς ἱστορίας ἐκ μέρους τῶν βυζαντινῶν ἀρχόντων, ἀφοῦ οἱ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα διεσπαρμένοι ἐναπομείναντες Σλάβοι δὲν χρειάστηκαν σχολεῖα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (τὰ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως σπάνιζαν τὰ θλιβερὰ ἐκεῖνα χρόνια), ἀλλὰ τὴν καθημερινὴ συναναστροφὴ μὲ τὸν μὴ ἐξοντωθέντα γηγενὴ πληθυσμὸ. Ἐὰν οἱ βυζαντινοὶ μοναχοὶ εἶχαν διδάξει τοὺς Σλάβους τὸ ἑλληνικὸ ἰδιῶμα τῆς ἐποχῆς,⁴ τότε ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀφετηρία (121) αὐτῇ, θὰ ἦταν ἀδύνατον ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐξέλιξη τῆς γλώσσας παρὰ μόνο μία καὶ μοναδικὴ παντοῦ –ὅμως κάτι τέτοιο δὲν συνέβη. Ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ θὰ προέρχονταν οἱ διάφορες ἀποκλίσεις τῶν διαλέκτων καὶ οἱ ἀποχρώσεις τοῦ σημερινοῦ ἰδιώματος, ἂν ὅχι ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν πρώτων κατοίκων, ἀπὸ πατέρα σὲ γιό;

3. Σημείωσα ἐν συντομίᾳ τὶς διαφορὰς τῶν γραμματικῶν τύπων κτλ. ὡς ἔχουν, χωρὶς νὰ ἀναλύσω τὴν οὐσία καὶ τὴν προέλευσίν τους, διότι αὐτὸ ἀπαιτεῖ μεγάλη διεξοδικότητα. Ἀρκοῦμαι μόνο στὴν παρατήρηση ὅτι δὲν [...]

4. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ θὰ εἶχαν διαπράξει ἀνοησία, διότι οἱ Σλάβοι, μὴ κατανοώντας τὴ γλῶσσα τῶν βιβλίων, θὰ ἔπρεπε νὰ μάθουν γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ ἀρχαῖο ἰδιῶμα.

dieselbe gleichmäßig überall. Dies ist aber nicht geschehen. Woher sonst die verschiedenen Dialektabweichungen und Nuancen in dem heutigen Idiom, wenn nicht aus der Überlieferung der Ureinwohner vom Vater auf den Sohn? Denn ich hoffe doch nicht, daß im Sinne F.s jemand behaupten würde, die Dialektabweichungen seien auch schon von jenen fatalen Mönchen den Slaven gelehrt worden, nur so der Abwechslung wegen!

Fallmerayer setzt noch unbegreiflicher Weise viel Gewicht auf eine Entdeckung, die er glaubt gemacht zu haben, und die ihm zur Befestigung seiner Ansicht dienen soll. Nichts desto weniger! Obwohl die schwächste von allen ist sie doch einer ernsten Widerlegung werth, weil sie so wie sie da steht in einer blendenden Darstellung leicht den einen und den anderen, von denen die sich mit solchen sprachlichen Erörterungen nicht befaßt haben, I (122) verführen könnte. Es ist nämlich der Mangel des spiritus asper in unserer heutigen Aussprache des Griechischen, der uns an unsere slavische Abkunft erinnern soll, da ja bis auf den heutigen Tag bei allen Slaven dieser Hauch nicht zu finden sei und von ihnen entweder gar nicht, oder sehr schwer nachgeahmt werden könne. Es heißt nun ganz einfach: wir hätten ihn ebenfalls nicht, so mit wären wir ächte Slaven! Ich wüßte nun vorläufig nicht, warum Herr F. uns nicht mit ebensoviel Kunst zu Franzosen oder Italiänern gestempelt hat, und zwar aus ebendemselben Grunde, des nicht Vorhandenseins des spiritus bei jenen Völkern, oder aber warum es ihm nicht beliebt hat, auch jener Völker Länder mit Slavenüberschwemmungen zu beglücken, um aus derselben Ursache dieselbe Folge bequem herzuleiten. I (123) Das Wahre aber an der Sache, welches die ganze Erscheinung vollkommen erklärt ist dieses: Selbst die alten Griechen hatten ja keineswegs alle diesen Spiritus und namentlich die Äoler kannten ihn nicht. Und da besonders die Eigenthümlichkeiten dieses Volksstammes am meisten in unserem heutigen Idiom vorherrschen,⁵ ist es da noch zu verwundern wenn im Laufe der Jahrhunderte und Jahrtausende die Aussprache des Griechischen mit dieser Prämisse anfangend und auf ganz natürlichem innerem Wege, ohne der äußeren Einflüsse zu bedürfen fort schreitend und zwar vom Rauheren in das Sanftere übergehend den spir. asper auch von

5. Weißwegen auch schon 1803 der hell sehende Dichter Christopoulos unsere Sprache die äolodorische nannte, und in diesem Sinne auch eine Grammatik derselben abfaßte.

Εὐελπιστῶ καὶ πιστεύω ὅτι κανεῖς δὲν θὰ τολμήσει νὰ ἰσχυρισθεῖ, ἀκολουθώντας τὸν Φ., ὅτι οἱ Σλάβοι διδάχθηκαν ἀπὸ τοὺς μοιραίους βυζαντινοὺς μοναχοὺς τὶς διάφορες ἑλληνικὲς διαλέκτους γιὰ λόγους ποικιλίας καὶ μόνο!

Κατὰ παράδοξο τρόπο ὁ Φαλλμεράϋερ δίδει ἰδιαίτερο βάρος σὲ μία «ἀνακάλυψη», βαυκαλιζόμενος μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ἀνήκει σὲ αὐτόν, καὶ ἔχει σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψή του. Παρόλο, ὅμως, ποὺ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι τὸ ἀσθενέστερο ὅλων, πρέπει νὰ τύχει σοβαρῆς ἀνασκευῆς, διότι, ἔτσι ἐκθαμβωτικὰ ποὺ παρουσιάζεται, μπορεῖ νὰ παραπλανήσῃ ὅσους δὲν ἔχουν ἐγκύψει σὲ τέτοιου εἶδους γλωσσικὲς ἀναλύσεις. (122) Πρόκειται, ἐν ὀλίγοις, γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς δασείας στὴ σημερινή προφορὰ τῆς Ἑλληνικῆς, ἡ ὁποία σκοπὸ ἔχει νὰ μᾶς θυμίζει τὴ δῆθεν σλαβική μας καταγωγή, δεδομένου ὅτι ἕως σήμερα δὲν ἔχει βρεθεῖ αὐτὸ τὸ πνεῦμα σὲ καμία σλαβική γλώσσα καὶ προφέρεται ἀπὸ τοὺς σλαβοφώνους μὲ πολλὴ δυσκολία ἢ καθόλου. Ἴδου λοιπὸν ὁ ἀπλὸς συλλογισμός: καὶ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν προφέρουμε τὴ δασεία, ἄρα εἴμαστε γνήσιοι Σλάβοι! Πρὸς τὸ παρὸν δὲν γνωρίζω, γιατί ὁ κύριος Φ. δὲν μᾶς ἔβαλε τὸ ἴδιο περίτεχνα τὴ σφραγίδα τοῦ Γάλλου ἢ τοῦ Ἰταλοῦ χρησιμοποιοῦντας τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρηματολογία, δηλαδὴ τὴν ἀπουσία τῆς δασείας ἀπὸ τὰ ἰδιώματα αὐτῶν τῶν λαῶν, ἢ γιατί δὲν εὐαρεστήθηκε νὰ τιμήσῃ κι αὐτὲς τὶς χῶρες μὲ σλαβικὲς πλημμυρίδες, ὥστε νὰ ἐξαγάγῃ μὲ εὐκολία ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία τὸ ἴδιο συμπέρασμα. (123) Ἡ ἀλήθεια ὅμως, ἡ ὁποία φωτίζει πλήρως τὸ φαινόμενο, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν πρόφεραν ὅλοι ἀνεξαιρέτως τοὺς δασεῖς φθόγγους, εἰδικὰ οἱ Αἰολεῖς δὲν γνώριζαν τὴ δασεία. Ἐπειδὴ δὲ στὸ σημερινό μας ἰδίωμα κυριαρχοῦν οἱ γλωσσικὲς ἰδιαιτερότητες αὐτοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ φύλου,⁵ εἶναι, ἄραγε, ἄξιον ἀπορίας ποὺ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση αὐτὴ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ τῶν χιλιετιῶν ἡ προφορὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἐξελίχθηκε ἀκολουθώντας φυσικὸ, ἐσωτερικὸ δρόμο, χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦνται ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, μεταβαίνοντας ἀπὸ τὴν τραχύτερη στὴν ἡπιότερη προφορὰ κατήργησε τὴ δασεία καὶ ἀπὸ τὶς διαλέκτους τῶν ὑπολοίπων ἑλληνικῶν φύλων; –ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴ λατινικὴ γλώσσα στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Ἐξ ἄλλου, ἡ σταδιακὴ κατάργηση (124) τῆς δασείας εἶναι πολὺ παλαιὸ φαινόμενο, καὶ ἀπαντᾷ κατὰ κύριο λόγο σὲ ἀρχαϊκὲς ἐπι-

5. Γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο ὀνόμασε ἤδη ἀπὸ τὸ 1803 ὁ ὀξυδερκὴς ποιητὴς Χριστόπουλος τὴ γλώσσα μας αἰολοδωρικὴ καὶ συνέταξε σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα μία ἑλληνικὴ γραμματικὴ.

den übrigen griechischen Volkstämmen abwischte, wie dies auf eben die Art das Lateinische in Italien und Frankreich traf? Übrigens ist das allmähliche allgemeinere Ab-l (124) kommen des spir. as. schon sehr alt und besonders in Inschriften der frühesten Jahrhunderte zu sehen, ehe noch die Slaven an die Bestürmung Griechenlands dachten. Man mag darüber das Buch von unserem *Οἰκονόμος* über unsere Aussprache, S. [...] und ff. nachsehen.

Und auch schon deßwegen ist die Annahme F's zu verwerfen, weil man nach ihrer Analogie nicht erwarten könnte, daß die Slaven die viel schwerere Aussprache unserer allgemein als acht anerkannten Laute des δ und θ sich aneignen würden, welche sie ebenso wie das h in ihrer Sprache nicht haben und heutigen Tages sehr schwer nur aussprechen können. Und wenn nach dieser neuen Methode Völker zu Verwandten gemacht werden blos nachdem was sie gemeinschaftlich nicht haben, so könnten wir vielleicht noch die Zeit erleben, wo man einen Schritt weiter gehend uns auch nach dem, was wir mit anderen Völkern Gemeinschaftliches haben zu ihren Abkommen l (125) macht oder das Gegentheil, sie zu den unsrigen. So würden wir die Engländer als Väter oder als Söhne bekommen haben, weil ja auch sie jene letztgenannten Laute gebrauchen. Denn alles ist noch möglich wo die Geschichte von unsicheren Erscheinungen und haltlosen Hypothesen geleitet in falscher Handhabung der Gegenstände sich freut.

Gehen wir nun über zur Prüfung eines anderen seinsollenden Beweisgrundes, welchen der Herr F. mit sichtbarer Vorliebe aufgefaßt hat, weil er viel Verführerisches in ihm fand. Es ist dies der gänzliche Mangel an Kunstsinne bei den heutigen Griechen, wie er sich ausdrückt, welches Thema denn auch viele seiner Nachbeter mit Hast ergriffen und verschiedentlich variirt haben. Im edlen Unwillen ruft Herr F. aus, und ein ganzer Chor wiederholt den pathetischen Refrain: Sollte denn dieses Volk, wenn es wirklich desselben Stammes wäre wie seine Ahnherren, l (126) nicht einen Funken jener Göttergabe, die es sie vor allen anderen auszeichnete, in sich behalten haben? Wir unsererseits antworten gelassen darauf, daß es viele nicht blos einen bewahrt habe, die gehörigen Zeits zur vollen Flamme auflodern werden, wollen aber im Voraus die verkehrten Forderungen mancher abweisen, welche von uns u. Com...(?) sein wollen, und darstellen, warum die Griechen seit mehreren Jahrhunderten die schönen Künste nicht gehörig kultivieren.

γραφές, δηλαδή προτοῦ κὰν σκεφθοῦν οἱ Σλάβοι νὰ εἰσβάλουν στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ κανεὶς τὸ βιβλίον τοῦ ἡμετέρου Οἰκονόμου περὶ τῆς προφορᾶς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, σελ. [...] κ.έ.

Γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο εἶναι ἀπορριπτέα ἡ ὑπόθεση τοῦ Φ., διότι, ἀκολουθώντας τὸν ἀναλογικὸ συλλογισμό της, δὲν συμπεραίνεται ὅτι οἱ Σλάβοι θὰ ἀφομοίωναν τὴ δύσκολη προφορά τῶν κατὰ κοινὴν ὁμολογία γνησίων ἐλληνικῶν φθόγγων δ καὶ θ, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ h δὲν ὑπάρχουν στὶς γλώσσες τους καὶ ἕως σήμερα μόνο μὲ μεγάλη δυσκολία μποροῦν νὰ προφέρουν. Ἐὰν μὲ τὴ νέα αὐτὴ μέθοδος κατασκευάζονται συγγένειες μεταξὺ τῶν λαῶν, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τί ἀπὸ κοινοῦ στεροῦνται, θὰ ἔλθει ἴσως ἡ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία προχωρώντας ἓνα βῆμα ἀκόμη θὰ μᾶς καταστήσουν ἀπογόνους λαῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουμε κοινὰ σημεῖα, (125) ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο, τοὺς λαοὺς αὐτοὺς δικούς μας ἀπογόνους. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἀποκτήσουμε τοὺς Ἀγγλοὺς ὡς πατέρες ἢ γιούς, διότι καὶ αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν τοὺς προαναφερθέντες φθόγγους. Κάθε συμπέρασμα εἶναι, λοιπόν, ἀναμενόμενο, ὅταν ἡ Ἱστορία ὀδηγούμενη ἀπὸ ἀστήρικτες ὑποθέσεις καὶ ἐπισφαλῇ φαινόμενα σεμνύνεται ὅτι χειρίζεται ἐσφαλμένα τὰ ἀντικείμενά της.

Ἄς προχωρήσουμε τώρα στὴν ἐξέταση ἑνὸς ἄλλου δῆθεν τεκμηρίου, στὸ ὁποῖο ὁ κύριος Φ. στηρίζεται μὲ προφανῇ προτίμηση βρίσκοντας σ' αὐτὸ πολλὰ ἐλκυστικὰ στοιχεῖα. Πρόκειται γιὰ τὴν, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφρασή του, παντελῇ ἔλλειψη καλαισθησίας στοὺς σημερινούς Ἑλλήνες, ἓνα θέμα τοῦ ὁποίου ἐπελήφθησαν μὲ σπουδὴ πολλὰ ἀπὸ τὰ φερέφωνά του καὶ στὴ συνέχεια τὸ τροποποίησαν ποικιλοτρόπως. Μὲ εὐγενὴ ἀγανάκτηση ἀναφωνεῖ ὁ κύριος Φ. κι ἓνας ὁλόκληρος χορὸς ἐπαναλαμβάνει μὲ πάθος τὴν ἐπώδὸ: ἐὰν αὐτὸς ὁ λαὸς εἶλκε πραγματικὰ τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τοὺς ὑποτιθεμένους προγόνους του, (126) δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει διατηρήσει μέσα του ἔστω καὶ μία σπίθα ἐκείνης τῆς θείας δωρεᾶς ἡ ὁποία τὸν διέκρινε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους λαοὺς; Μὲ τὴ σειρὰ μας ἀπαντοῦμε ἀτάραχοι ὅτι ἔχει διατηρηθεῖ ὄχι μόνο μία σπίθα ἀλλὰ πολλές, οἱ ὁποῖες σὲ δεδομένο χρόνο θὰ λάμψουν ὡς μεγάλη φλόγα. Θέλομε ὅμως νὰ ἀπορρίψουμε ἐκ προοιμίου τὶς ἐκ τοῦ πονηροῦ ἀξιώσεις ὀρισμένων, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν νὰ [...], καὶ νὰ ἐκθέσουμε, γιατί οἱ Ἑλλήνες ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες δὲν καλλιεργοῦν ὅπως ἀρμόζει τὶς καλὰς τέχνες.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ ἀναλογιστοῦμε ὅτι οἱ Ἑλλήνες, ἀφοῦ ἀσπάστηκαν τὸν Χριστιανισμό, ὄχι μόνον συνέχισαν νὰ εἶναι Ἑλλήνες, ἀλλὰ ἄρχισαν

Zu allererst nun muß man in Erwägung ziehen, daß sie nicht bloß Griechen zu sein fortführen, sondern auch das Christenthum annahmen und demgemäß ein neues Leben begannen und gerade bei einer Untersuchung über die Kunstthätigkeit eines Volkes darf am wenigsten seine Religion übergangen werden. Sie ist ja zu deren Verherrlichung die Kunst fast bei allen Völkern seit jeher ihre Gebilde schuf. Und es kommt sehr viel, ja in besonders religiösen Zeiten alles darauf an, I (127) welche Ideen sie zu Aufgaben für den schaffenden Künstler hinstellt. Nun wird mir Mancher zurufen daß das Christenthum sehr geeignet war, die Künste zu befördern, wie sie denn auch im Abendland unter seiner Einwirkung herrlich gediehen sind.⁶ Ich dagegen will die Sache auf dem ursprünglichen Boden des Schriftenthumes historisch betrachten und ich hoffe, das Ergebnis wird dann beitragen zur Entschuldigung des griechischen Volkes. Das Christenthum griff ein in die antike Welt und besonders in die griechische Nationalität verschiedenartig: bildend, auflösend, ermahnend, abräthend.

Wollten die ersten christlichen Lehrer das Evangelium recht eigentlich befestigen, so mußten sie den Sinn der Völker von den Äußerlichkeiten des alten Cultus abwenden, ihnen Widerwillen und Abscheu gegen dieselben einhauchen und vorzüglich gegen die Bildhauerwerke als die leibhaftigen Repräsentanten der Götter. I (128) Und das ist auch geschehen. Es ist aufgezeichnet wie in verschiedenen Gegenden Griechenlands die Tempel bestürmt und die Götzenbilder vernichtet wurden. Wir besitzen noch alte Klagen über den Verfall jener schönen Welt. In übermäßigem Eifer für die gute Sache erhitzt war man nicht im Stande den verhaßten Begriff des Gegenstands von der hehren unschuldigen Kunst, die ihm die schöne Form gab, zu unterscheiden, oder vielmehr man verfolgte diese, weil sie durch ihre Trefflichkeit den alten Polytheismus zu einem so lieblichen Gesamtbilde gestaltet hatte. Dieses Verfahren aber war recht eigentlich dazu geeignet der Bildhauerei vor allem den Todesstoß zu versetzen und zwar noch lange vorher, ehe die Slavenfluth über das Oströmische Reich hereinbrach. Vorzüglich aber war sie der Gegenstand der Verfolgung, da sie die I (129) Hauptträgerin des alten Cultus war und gerade deßwegen hat man es nicht angemessen gefunden sie

6. In so fern es vom Principe abwich.

καὶ μία νέα ζωή. Σὲ μία ἔρευνα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα ἐνὸς λαοῦ ἡ θρησκεία εἶναι ἓνα στοιχεῖο ποὺ σὲ καμία περίπτωση δὲν πρέπει νὰ παραγκωνισθεῖ. Ἡ τέχνη σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς λαοὺς εἶχε ἀνέκαθεν ὡς σκοπὸ νὰ λαμπρύνει μὲ τὰ ἔργα της τὴ θρησκεία. Πολλὰ ἐξαρτῶνται, καὶ σὲ ιδιαίτερα εὐσεβεῖς ἐποχὰς τὰ πάντα, (127) ἀπὸ τὶς ιδέες ποὺ ἡ θρησκεία ἐπιβάλλει στὸν καλλιτέχνη ὡς περιεχόμενο. Ὅρισμένοι θὰ ἀντιτείνουν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ἡ πλέον κατάλληλη θρησκεία γιὰ τὴν προαγωγὴ τῶν καλῶν τεχνῶν, οἱ ὁποῖες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασή του ἀναπτύχθηκαν θαυμάσια στὴ Δύση.⁶ Ἀπὸ τὴν πλευρά μου ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω τὸ πρόβλημα ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη χρησιμοποιώντας πρωτογενεῖς πηγές, ἐλπίζοντας ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἀναγνωρίσει ἐλαφρυντικὰ στὸν ἑλληνικὸ λαό. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὸν ἀρχαῖο κόσμος καὶ ιδιαίτερα στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος καὶ λειτούργησε ποικιλοτρόπως: ἐποικοδομητικά, διαλυτικά, παραινετικά, ἀποτρεπτικά.

Ἐὰν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ διδάσκαλοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐνισχύσουν πραγματικά τὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποσπάσουν τὴ σκέψη τῶν λαῶν ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς παλαιᾶς λατρείας, νὰ τοὺς ἐμφυσήσουν ἀντιπάθεια καὶ ἀπέχθεια γι' αὐτὴν καὶ ιδιαίτερα γιὰ τὰ ἔργα γλυπτικῆς ποὺ ἀντιπροσώπευαν κατὰ κάποιον τρόπο μία ἐνσάρκωση αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν θεῶν. (128) Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε: ὑπάρχουν γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ ἐπιθέσεις σὲ ναοὺς σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ καταστροφὲς τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν, ἐνῶ ἔχουν διασωθεῖ παλαιοὶ θρῆνοι γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ ὠραίου ἐκείνου κόσμου. Ὁ ὑπερβάλλον ζῆλος γιὰ τὸν ἱερὸ σκοπὸ ὄχι μόνον καθιστοῦσε ἀδύνατο τὸν διαχωρισμὸ μετὰ τῶν μισητῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς ἀθώας ὑψηλῆς τέχνης, ἡ ὁποία τοὺς προσέδωσε τὴν ὠραία μορφή, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἐτέθη ὑπὸ διωγμὸν ἡ τέχνη, διότι μὲ τὴ λαμπρότητά της δημιούργησε μιὰ τόσο εὐνοϊκὴ εἰκόνα τοῦ πολυθεϊσμοῦ. Αὐτὴ ἦταν ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη ἀντίδραση γιὰ νὰ καταφέρει ἡ ἐπίσημη ἐκκλησία θανάσιμο πλῆγμα πρὸ πάντων στὴ γλυπτικὴ καὶ μάλιστα πολὺ χρόνον προτοῦ ὁ κατακλυσμὸς τῶν Σλάβων ἐνσκήψει στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ τέχνη αὐτὴ ὑπῆρξε τὸ ἀποκλειστικὸ σχεδὸν θύμα τῶν διώξεων, διότι αὐτὴ ἦταν ὁ κύριος φορέας (129) τῆς παλαιᾶς λατρείας καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγο δὲν θεωρήθηκε

6. Στὸν βαθμὸ, βέβαια, ποὺ ἀπομακρύνθηκε ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὶς ἀρχές του.

für den Dienst der neuen Religion zu behalten. Ein Vorwurf also und zwar der bei weitem größere war dieser Kunst entnommen.

Ein zweiter, auch sehr beträchtlicher, die Verfertigung von Bildsäulen der Sieger in öffentlichen Kampfspielen, die man sich für die guten Zeiten der antiken Cultur nicht zahlreich genug denken kann, wurde ihr ebenfalls um dieselbe Zeit, wo nicht früher entrissen. Die öffentlichen Kampfspiele bei den heiligen Tempeln wurden von jeher als ein integrierender Theil des Cultus betrachtet und zwar was sehr zu beachten ist sie galten als eine vorzüglich dem griechischen Geiste eigene Richtung. Mit dem Verfall ihrer Freiheit und mit Überhandnehmen der römischen Sinnesweise in der damaligen Welt mußte das Interesse dafür abnehmen. Das Eindringen auch fremder Gottheiten aus dem Orient wie z. B. aus Ägypten, in deren Folge I (130) wohl andere Übungen aber nicht athletische Spiele waren, trugen auch das Ihrige bei, allmählig jenes altgriechische Institut zu überschatten, bis endlich durch kaiserliches Edikt um das Jahr [...] förmlich alle öffentlichen Kampfspiele völlig verboten wurden, nachdem sie schon lange vorher ihren Ruhm und ihre Anziehungskraft verloren hatten. Die Künstler hatten nun keine Götter mehr, keine öffentlichen Sieger zu bilden und ihre Kunst mußte endlich ganz eingehen, da ihre Thätigkeit im rein Menschlichen, in dem was man das historische Fach nennt, zu keiner Zeit größer als die in den anderen zwei Gegenständen war. Auch hatte sie ja schon lange genug geblüht und fortbestanden und nachdem sie ihren ganzen Kreislauf vollendet hatte, erlag sie auch dem allgemeinen Gesetze aller menschlichen Dinge, dem Untergang. Und das geschah vor den Einbrüchen der Slaven, wie man sich an manchen Denkmälern aus dem 3ten und 4ten Jahrhundert der christlichen I (131) Zeitrechnung, vorzüglich aber bei Ansicht der byzantinischen Münzen von Konstantin dem Großen überzeugen kann. Es konnte nun nicht anders geschehen, als daß mit der Übung dieser Kunst auch der Geschmack daran verschwand. Und so ward man denn im Laufe der sich immer unselig verfinsternden Zeiten nicht bloß gleichgültig gegen die alten etwa übrig bleibenden Denkmäler, sondern man ward selbst ihr ärgster Feind, indem man in ihnen bloß die täuschenden Dämonen und nicht die Kunst sah. Die Zerstörung der εἰδωλα⁷ wurde auch als Verdienst angesehen

7. Mit diesem gehässigen Namen wurden beim Volke alle Gebilde der Plastik ohne Unterschied von Menschen und Göttern [bezeichnet], da man alles für Götterbilder hält.

ὅτι ἀρμόζει νὰ διατηρηθεῖ στὴν ὑπηρεσία τῆς νέας θρησκείας. Ἔτσι, ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη στερήθηκε τὸ κυριότερο ἀντικείμενό της.

Ἐνα δεύτερο, ἐξίσου ἀξιόλογο, ἡ ἀνέγερση ἀνδριάντων γιὰ τοὺς νικητὲς δημοσίων ἀγώνων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς σὲ περιόδους ἀκμῆς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπολογιστεῖ, τῆς ἀποσπᾶται τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἂν ὄχι νωρίτερα. Ἡ διεξαγωγὴ δημοσίων ἀγώνων κοντὰ σὲ ἀρχαίους ναοὺς θεωροῦνταν ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς λατρείας καὶ ἄξιο ιδιαίτερης μνείας, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ἐπακόλουθο τῆς ἀπώλειας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐπικράτησης τῆς ρωμαϊκῆς νοστοροπίας στὸν ἀρχαῖο κόσμος ἦταν ἡ μείωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες. Ἡ διείσδυση ξένων θεοτήτων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, π.χ. τὴν Αἴγυπτο, οἱ ὁποῖες συνοδεύονταν (130) ὄχι ἀπὸ ἀθλητικὸς ἀγῶνες, ἀλλὰ ἄλλου εἶδους ἄσκηση, συνέβαλε ὥστε νὰ περιέλθει βαθμὴδὸν σὲ ἀφάνεια αὐτὸς ὁ ἐλληνικὸς θεσμὸς πρὶν ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀπαγόρευση τῶν δημοσίων ἀγώνων μὲ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα τοῦ ἔτους [...] –καὶ ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν ἀπωλέσει τὴν αἴγλη καὶ τὴν ἐλκυστικότητά τους. Στὸ ἐξῆς οἱ καλλιτέχνες δὲν εἶχαν πλέον νὰ ἀπεικονίσουν οὔτε θεοὺς οὔτε νικητὲς δημοσίων ἀγώνων καὶ ἡ τέχνη τους ὀδηγήθηκε τελικὰ στὸν μαρασμό, ἀφοῦ ἡ δραστηριότητά τους στὶς ἀπεικονίσεις ἀνθρωπίνων μόνον μορφῶν, ἡ ὀνομαζόμενη μνημειακὴ γλυπτικὴ, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἐποχὴ ποὺ φιλοτεχνοῦνταν τὰ δύο προαναφερθέντα ἀντικείμενα. Ἡ ἐλληνικὴ τέχνη, ὥστόσο, εἶχε ἀκμάσει καὶ διατηρηθεῖ σὲ ἄνθησι γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ὅταν συμπλήρωσε ὁλόκληρο τὸν κύκλο της, ὑπέκυψε στὴν κοινὴ μοῖρα παντὸς ἀνθρωπίνου, τὸν ἀφανισμό. Αὐτὸ συνέβη πρὶν ἀπὸ τὶς εἰσβολὰς τῶν Σλάβων, ὅπως ἀποδεικνύουν πολλὰ μνημεῖα τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ., (131) κυρίως ὅμως βυζαντινὰ νομίματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Κατὰ συνέπεια ἐξαφανίστηκε τόσο ἡ καλλιέργεια αὐτῆς τῆς τέχνης ὅσο καὶ ἡ ἔφεση γιὰ αὐτήν. Μὲ τὴν ἔλευση σκοτεινῶν χρόνων οἱ Ἕλληνες κατέστησαν ὄχι μόνον ἀδιάφοροι πρὸς τὰ ἐναπομείναντα μνημεῖα, ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τους, βλέποντας σὲ αὐτὰ ἀπατηλοὺς δαίμονες καὶ ὄχι ἔργα τέχνης. Μέχρι καὶ πρό τινος ἡ καταστροφὴ τῶν εἰδώλων⁷ θεωροῦνταν

7. Μὲ αὐτὸ τὸ ἀπεχθὲς ὄνομα χαρακτηρίζε ὁ λαὸς ὅλα τὰ ἀγάλματα, χωρὶς νὰ γίνεται διάκριση γιὰ τὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἀγάλματα θεῶν ἢ ἀνθρώπων, διότι ὅλα θεωροῦνταν ὡς εἰδῶλα.

und zwar bis auf die jüngst verfloßene Zeit. Die abendländischen Reisenden aber, die wohl hie und da solches Verfahren zu sehen bekamen oder auch bloß die Gleichgültigkeit der Einheimischen gegen das, was sie bewunderten, hatten nicht die Lust, die Gründe, woher die ganze Art und Weise der Leute herrührte zu erforschen, sondern sie waren gleich fertig mit ihrem verdammenden Urtheile, bis es endlich dann Herrn F. vorbehalten war, den eigentlichen Grund und Anfang dieser Barbarei zu entdecken! Aber leider ist er zu spät gekommen, denn schon vor Jahren hat die allgemeiner werdende Bildung auch diesen fanatischen vandalischen Geist gedämpft und das Interesse für die Alterthümer erweckt, und doch kann man nicht große Hoffnungen für das Aufstehen der plastischen Kunst in Griechenland hegen, aber wegen des dogmatisch ausgesprochenen Verbotes, welches auch auf die weltlichen Gegenstände für den ungebildeten Menschen nicht ohne Einfluß bleibt.

Etwas ähnliches ist der Malerei widerfahren. Zwar sie gänzlich zu verbannen, wie ihre Schwester hielten die Kirchenlehrer nicht für rathsam, weil sie doch ein Mittel bedurften [sic], um dem Volke gewisse Anschauungen beizubringen, ohne welche es nicht an die abstrakten Lehren des neuen Glaubens halten konnte. Sie erfaßten dabei die Malerei als ätherischere nicht eben handgreiflicher Darstellungsweise bedürftige Kunst, und besonders deßwegen weil sie im Heidenthume nicht die eigentliche Trägerin des Cultus war und somit keine schädlichen Erinnerungen und | (133) Angewohnheiten in den Herzen der neuzubildenden Gemeinde gelassen haben konnte. Denn sie war von jeher mehr den menschlichen Thätigkeiten zugewendet, und in einzelnen Richtungen hatte sie schon in diesen und in anderen Naturgegenständen eine hohe Stufe erreicht. Man sollte jetzt meinen, der Malerei sei mittelst dieser Begünstigung von Seite der Kirche eine neue Ära aufgegangen. Vergebliche Hoffnung! Schon abgesehen davon, daß diese Kunst zur Zeit ihres Anschlusses an die neue Religion sehr entartet war, es wurden ihr noch von Seite der Kirche schwere Fesseln gelegt und enge Grenzen vorgeschrieben innerhalb deren sie sich bewegen durfte. Nicht nur wurde die Kunst von einem kleinen Kreis von Vorstellungen angewiesen, sondern (was das beschwerlichste an der Sache ist) es wurde ihr genau der Typus vorgeschrieben, wonach sie die Bilder verfertigen sollten! beinahe so steif und feierlich wie die ägyptischen. Die Andeutung der Röthe in den Wan-

μεγάλη ύπηρεσία πρὸς τὴ θρησκεία. Οἱ δυτικοὶ περιηγητές, οἱ ὅποιοι γίνονταν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μάρτυρες τέτοιων πράξεων ἢ ἀκόμη καὶ τῆς ἀδιαφορίας τῶν ἐντοπίων πρὸς τὰ ἀντικείμενα τοῦ θαυμασμοῦ τοὺς καὶ μὴ ἔχοντας τὴ διάθεση νὰ ἀναζητήσουν τὰ αἷτια τῆς νοστοροπίας τῶν κατοίκων, εἶχαν ἤδη ἐτοιμὴ τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφασή τοὺς. Ὡστόσο, ἡ τιμὴ τῆς ἀνακάλυψης αὐτῆς τῆς βαρβαρότητας καὶ τῶν πραγματικῶν (132) αἰτίων τῆς ἐπιφυλάσσεται στὸν κύριο Φ.! Δυστυχῶς ὅμως ἔφθασε ἀργά, διότι ἡ ἀπὸ ἐτῶν διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης καταπράϊνε αὐτὸ τὸ φανατικὸ πνεῦμα τοῦ βανδαλισμοῦ καὶ ἀφύπνισε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες. Ὁ δογματικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράστηκε ἡ ἀπαγόρευση ἐπηρεάζει τὴ στάση τῶν ἀπαιδευτῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸς τὰ ἐγκόσμια, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν τρέφομε μεγάλες ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γλυπτικῆς στὴν Ἑλλάδα.

Κάτι παρόμοιο συνέβη καὶ μὲ τὴ ζωγραφικὴ, τὴν ὁποία οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας δὲν θεώρησαν συμφέρον νὰ ἐξορίσουν ὀλοκληρωτικά, ὅπως τὴν ἀδελφὴ τῆς τέχνης, διότι χρειάζονταν ἓνα μέσο γιὰ νὰ μεταδώσουν στὸν λαὸ ὀρισμένες ιδέες, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ τήρηση τῶν ἀφηρημένων δογμάτων τῆς νέας πίστης. Ὁ λαὸς ἐνόησε τὴ ζωγραφικὴ ὡς μία πιὸ αἰθέρια, δηλαδὴ μία λεπτότερη καὶ λιγότερο ὕλικὴ τέχνη, καὶ μάλιστα, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρξε ὁ κύριος φορέας τῆς εἰδωλατρικῆς λατρείας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀφήσει ἐπιζήμιες ἀναμνήσεις καὶ (133) συνήθειες στὶς ψυχὰς τῶν νεοϊδρυμένων χριστιανικῶν κοινοτήτων. Ἀνέκαθεν ἡ ζωγραφικὴ ἦταν στραμμένη περισσότερο πρὸς τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες καὶ εἶχε φθάσει στὴν παράσταση τόσο αὐτῶν ὅσο καὶ ἄλλων φυσικῶν ἀντικειμένων σὲ ὕψηλὰ ἐπίπεδα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι θὰ ἀνέτελλε γιὰ τὴ ζωγραφικὴ μία νέα ἐποχὴ ἀκριβῶς λόγῳ αὐτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐνοίας. Φρουῶδες ἐλπίδες! Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ τέχνη αὐτὴ ἐτέθη στὴν ὑπηρεσία τῆς νέας θρησκείας ἡ ἴδια εἶχε ἤδη ἐκφυλισθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἡ ἐκκλησία τὴν ἔδωσε μὲ βαριὰ δεσμὰ καὶ τῆς προδιέγραψε τὸ στενὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου τῆς ἐπιτρεπόταν νὰ κινηθεῖ. Στὴν τέχνη δὲν ἐπιβλήθηκε μόνον ἓνας περιορισμένος κύκλος ἐπιτρεπτῶν θεμάτων, ἀλλὰ (καὶ τὸ ὀχληρότατο στὴν ὅλη ὑπόθεση) καθορίστηκε ἐπακριβῶς καὶ τὸ πρότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ φιλοτεχνεῖ τοὺς ζωγραφικοὺς πίνακες –ἡ ἴδια σχεδὸν ἀκαμψία καὶ ἐπισημότητα ὅπως στὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη! Ἡ ὑποδήλωση μόνον τῆς ἐρυθρότητας τῶν παρειῶν καὶ ἐν γένει οἱ σφύζουσες ἀπὸ ζωὴ παραστάσεις (134) ἀπαγορεύθηκαν ρητῶς ὡς ἀσυμβίβαστες πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ἥθη. Ἡ χροιά τῆς

gen und überhaupt die lebendige Darstellung I (134) wurde ausdrücklich untersagt als mit der religiösen Weise unerträglich. Ein düsterer gelblicher Ton sollte herrschen in der Carnation. Solche Maximen wirken dauernd besonders wenn sie auf einer Theorie beruhen, die wieder dem Dogma zu Grunde liegt. Es ist aber bekannt welchen strengen Charakter innerhalb der christlichen Kunst die asketischen Bestrebungen der Anachoreten im Oriente gleich vom Anfang an genommen hatten. Diese Art und Weise wurde allmählig auf alles angewandt, und die griechische Nation stolz seit jeher auf ihre unwandelbare Orthodoxie blieb auch bis zu diesem Punkte den einmal als richtig anerkannten Satzungen treu, und man kann sagen, daß wir hierin den alten Ägyptern in was die Bewahrung des alten Typus, nicht im geringsten nachstehen und daß unsere Malereien schon seit Jahrtausenden eine fortwährende Copie des jedesmal älteren Originals sind. Das wichtigste aber bei der ganzen Sache ist dies. Daß einmal, die Malerei von der Kirche I (135) in Anspruch genommen, zur Darstellung von Cultusbildern, –sie dann alles übrige Profane als ihr nicht zustehendes abwies und sich blos zum heiligen Dienst erkannte. Schon das Wort *εἰκὼν* ist Zeuge dafür. Dieses bedeutet schon seit den ältesten Zeiten des Christenthums und bis auf heute ein heiliges Bild und nicht den allgemeinen Begriff des Bildes; daher die Puristen heute bei uns, die für ein Portrait nicht den unter dem Volke gangbaren und von den Italiänern entlehnten Ausdruck *quadro* sondern das Wort *εἰκὼν* gebrauchen wollten, sich leicht der Anklage der Irreligiosität aussetzen würden. Der Mangel aber an eigenen Worten zeigt oft bei einem Volke den Mangel der zu bezeichnenden Sache, und es ist wirklich in Griechenland keine andere Übung der Malerei als die für heilige Bilder vorhanden.⁸ So ist nun dasselbe Christenthum, was von anderen Völkern anders aufgefaßt (wenn auch in späterer Zeit erst) zum Impuls der I (136) Kunst diente, bei uns zum Hemmnis geworden. Daher betrifft kein Tadel das griechische Volk wegen Vernachlässigung der Malerei, sondern lediglich diejenigen, die, auch von nicht griechischen orientalischen Ansichten influirt, gleich im Anfang einseitige Maximen aufgestellt haben. Wo ist nun hierin irgend ein

8. Natürlich bring' ich hiebei nicht in Anschlag was in neuester Zeit in Griechenland geschieht, denn dies ist als Abgang von dem Princip zu betrachten.

σάρκας ὀφείλε νὰ εἶναι ὑπομέλανη καὶ ξηρή. Τέτοια αἰσθητικὰ ἀξιώματα ἔχουν μακροχρόνια ἰσχὺ, ἰδιαιτέρα ὅταν στηρίζονται σὲ θεωρίες οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους ἔχουν ὡς βάση τὸ θρησκευτικὸ δόγμα. Ἀλλωστε, εἶναι γνωστὸς ὁ αὐστηρὸς χαρακτήρας ποὺ ἐπέβαλαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στὴ χριστιανικὴ τέχνη οἱ ἀσκητικὲς τάσεις τῶν ἀναχωρητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἀπέκτησε σταδιακὰ γενικὴ ἰσχὺ, καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, ἀνέκαθεν ὑπερήφανο γιὰ τὴν ἀκραίφνη Ὀρθοδοξία του, ἔμεινε ἕως τοῦ σημείου αὐτοῦ πιστὸ στὶς ἀρχὲς τὶς ὁποῖες ἄπαξ καὶ διὰ παντὸς δέχθηκε ὡς ὁρθές. Μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι στὸν τομέα αὐτό, δηλαδὴ ὅσον ἀφορᾷ στὴ διατήρηση τῶν ἀρχαίων προτύπων, δὲν ὕστεροῦμε στὸ ἐλάχιστο τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, καὶ ὅτι ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες τὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς μας εἶναι μίᾳ διαρκῆς ἀντιγραφὴ παλαιότερων πρωτοτύπων. Τὸ σημαντικότερο στὴν ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι τὸ ἐξῆς: ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ ζωγραφικὴ ἐτέθη στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας (135) γιὰ τὴ φιλοτέχνηση λατρευτικῶν εἰκόνων, ἀπέπεμψε ὅλα τὰ ἐγκόσμια στοιχεῖα τῆς ὡς ἀνάρμοστα καὶ ἀναγνώριζε ὡς μοναδικὸ προορισμὸ τῆς τὴν ὑπηρετήση τοῦ θεοῦ. Ἀναμφιβόλως, αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ λέξις εἰκὼν ἡ ὁποία ἀπὸ τοὺς πρώιμους χριστιανικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα σημαίνει τὸ εἰκόνισμα καὶ ὅχι τὴν εἰκόνα ὑπὸ τὴ γενικότερη ἔννοια. Ἐὰν οἱ καθ' ἡμᾶς καθαρολόγοι χρησιμοποιοῦσαν σήμερα γιὰ μιὰ προσωπογραφία τὴ λέξις εἰκὼν ἀντὶ τῆς συνήθους στὸν λαὸ ἰταλικῆς προέλευσης *quadro*, θὰ κινδύνευαν νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ ἀσέβεια. Ἡ ἑλλειψὴ ὅμως οἰκείων ὄρων ἀπὸ τὴ γλώσσα ἑνὸς λαοῦ παραπέμπει συχνὰ καὶ στὴν ἑλλειψὴ τοῦ πρὸς σήμανση ἀντικειμένου. Πράγματι, στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει ἄλλο πεδίο δράσης γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὴ φιλοτέχνηση ἁγίων εἰκόνων.⁸ Ὁ ἕνας καὶ ὁ ἴδιος Χριστιανισμὸς, ὁ ὁποῖος προσελήφθη ἀπὸ ἄλλους λαοὺς κατὰ διαφορετικὸ τρόπο – ἂν καὶ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ –, ὑπῆρξε γιὰ αὐτοὺς μὲν κινητήρια δύναμη (136) τῶν τεχνῶν, γιὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα ἀνασταλτικὸς παράγοντας. Ἐπομένως, δὲν προσάπτομε καμία κατηγορία στὸν ἑλληνικὸ λαό, ὅτι παραμέλησε τὴ ζωγραφικὴ, παρὰ μόνον σὲ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἐπήρεια μὴ ἑλληνικῶν, ἀνατολικῶν ἰδεῶν διετύπωσαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μονομερῆ αἰσθητικὰ ἀξιώματα. Ποὺ βρίσκεται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀκόμη καὶ ἡ παραμικρὴ σλαβικὴ ἐπιρροή; Ἡ μήπως εἶναι σὲ θέσῃ ὁ κύριος Φ. νὰ μᾶς ὑποδείξει ἔστω καὶ μίαν ἀκμάζουσα ζωγραφικὴ σχολὴ τοῦ Βυζαντίου πρὶν

8. Ἐδῶ, βέβαια, δὲν ἐκθέτω τὶς νεώτερες ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, διότι αὐτὸ θὰ ἦταν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ στόχο (ἐνν. τῆς πραγματείας).

slavischer Einfluß zu finden? Oder kann uns Herr F. etwa eine blühende Malerschule im byzantinischen Reiche vor den slavischen Einwanderungen nachweisen, die dann nicht wieder erscheint? Gewiß nicht. Denn da wo nichts gelegt worden, da ist auch nichts zu finden. Es drängt sich aber hier (grade bei der Malerei) ein sonderbarer Umstand [auf], der nicht unerwähnt übergangen werden darf. Nämlich der Widerspruch, daß die aechten Slaven in Rußland eine eigene Malerei haben und demnach wohl auch Kunstsinn, weßwegen sie auch von den Griechen geschätzt werden, diese aber, die doch auch nichts anderes nach F. sind als Slaven keinen Kunstsinn und keine Malerei haben sollen. Erkläret mir Graf Arindur(?) dieses I (137) Wunder der Natur! Die einzige mögliche Erklärung scheint mir wohl die, daß die Annahme vom F. in Bezug auf den slavischen Stamm falsch sein müsse, und daß das Volk wohl die Anlage zur Kunst geben kann. Dann aber auch, daß die Russen sich weniger aus der Befolgung der traditionellen Malerei gemacht haben als ihre Nachkommen in Griechenland, indem sie sich an die italienischen Meister anschlossen.

Noch einige wenige Worte über Musik und Architektur. Die erste ist auch in dem Dienst der Religion gewesen und dennoch keiner freien Entwicklung theilhaftig geworden. Mit Noten wurden bis vor kurzem bloß die geistlichen Gesänge geschrieben, die profanen nicht. Es wäre gleichsam Entheiligung. Auch hier ist charakteristisch das Wort *μουσική* oder *ψαλτική* es bedeutet lediglich die heilige Musik. Für den allgemeinen Begriff der Musik wird das Wort erst in der neuesten Zeit gebraucht, was abnorm zu nennen ist. Das andere Musiciren aber, welches doch im griech. Volke natürlicher Weise auch da war seit I (138) jeher, hat den Namen *τραγουδεῖν* und ist völlig der Behandlung der Naturanlage überlassen. und die Griechen lieben leidenschaftlich die Musik, so daß von dieser Seite ihnen kein Vorwurf gemacht werden kann; wenn sie aber keine gut ausgebildete Musik haben, ist [es] eben den schwierigen Verhältnissen zuzuschreiben und keineswegs dem Mangel an Sinn dafür. Vielmehr hat man mit Anfang dieses Jahrhunderts reformatorische Schritte in der Kirchenmusik gemacht, aber natürlich sehr schüchterne, da bei uns alles so streng dogmatisch gebunden ist. Es bildete sich aber die so genannte *νέα μουσική*. Übrigens läßt sich für die Musik ein besseres Prognostikon stellen als für Sculptur (und Malerei;) weil wir hier

ἀπὸ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές, ἡ ὁποία δὲν ἐπανεμφανίζεται; Ὅχι, βέβαια, διότι ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν παράγεται. Ἀνακύπτει ὅμως ἓνα παράξενο γεγονός ποῦ δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθεῖ: ἡ ἀντίφαση δηλαδὴ, ὅτι οἱ γνήσιοι Σλάβοι στὴ Ρωσία διαθέτουν δική τους ζωγραφικὴ, ὡς ἐκ τούτου καλαισθησία, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χαίρουν καὶ τῆς ἐκτιμήσεως τῶν Ἑλλήνων. Οἱ τελευταῖοι ὅμως, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν Φ. δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ Σλάβοι, δὲν διαθέτουν οὔτε ζωγραφικὴ οὔτε καλαισθησία. Ἄς μοῦ ἐξηγήσει ὁ κόμης Arindur [sic] αὐτὸ (137) τὸ θαῦμα τῆς φύσεως! Ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ἡ ὑπόθεση τοῦ Φ. περὶ σλαβικῆς φυλῆς εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς βεβαίως καὶ διαθέτει ἔμφυτες καλλιτεχνικὲς ἱκανότητες. Στὴ συνέχεια ὅμως οἱ Ρῶσοι, ἀγνοώντας τὴν παραδοσιακὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀπογόνων τους στὴν Ἑλλάδα, ἀκολούθησαν τοὺς ἰταλοὺς τεχνίτες.

Μερικὲς παρατηρήσεις περὶ μουσικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ πρώτη, παρόλο ποῦ βρισκόταν καὶ αὐτὴ στὴν ὑπηρεσία τῆς θρησκείας, δὲν γνώρισε κανενὸς εἵδους ἐλεύθερη ἀνάπτυξη. Μέχρι πρό τιнос σημειώονταν μὲ νότες μόνον τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ὅχι τὰ κοσμικὰ ἄσματα –κάτι διαφορετικὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ βεβήλωση. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σημασία τῆς λέξης *μουσικὴ* ἢ *ψαλτικὴ*, ποῦ δηλώνει ἀποκλειστικὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Προσφάτως χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος αὐτὸς ὑπὸ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, ἔννοια ἡ ὁποία ὅμως πρέπει νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς μὴ κανονικὴ. Γιὰ τὴν ἄλλη, τὴν κοσμικὴ μουσικὴ, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν συνοδεύει μὲ φυσικὸ τρόπο τὸν ἐλληνικὸ λαό, (138) χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *τραγουδεῖν*. Ἡ δὲ ποιότητα τῆς ἐκτέλεσης τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν ἐξαρτᾶται καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ τὶς ἔμφυτες ἱκανότητες τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἀγαποῦν μὲ πάθος τὴ μουσικὴ, ὥστε ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοὺς ἀπαγγεῖλομε καμία κατηγορία. Ἐὰν παρόλα αὐτὰ ἡ μουσικὴ τους δὲν εἶναι πλήρως διαμορφωμένη, τοῦτο ὀφείλεται στὶς ἀντίξοες συνθῆκες καὶ ὅχι σὲ ἔλλειψη καλαισθησίας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα ἔγιναν ὀρισμένα βήματα γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἀλλὰ, βέβαια, βήματα πολὺ δειλά, διότι στὴν Ἑλλάδα τὰ πάντα ὑπόκεινται στὶς δεσμεύσεις τοῦ δόγματος –ἐν τούτοις διαμορφώθηκε ἡ λεγόμενη *νέα μουσικὴ*. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὰ προγνωστικὰ γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι εὐνοϊκότερα ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ, διότι ἐδῶ οἰκοδομοῦμε ἐπὶ ἰδιαιτέρου, μὴ ἐκκλησιαστικοῦ ἐδάφους: πρόκειται γιὰ τὰ δημοτικὰ (παραδοσιακὰ) τραγούδια.

Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἔχομε πολλὰ νὰ ποῦμε –ὡς γνωστὸν ἀκολούθησε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὴ δική της πορεία. Μετὰ τὴν κατάρρευση

einen besonderen von dem kirchlichen verschiedenen Boden besitzen, auf dem dann weiter hinauf zu bauen ist. Es sind dies die Provanweisen [sic].

Für die Architektur ist nicht viel zu sagen. Es ist bekannt, daß sie einen eigenen Gang gehabt hat in der byzantinischen Zeit und auch seit dem Untergang des Kaiserthums sind noch Bauten aufgeführt worden im türkischen Reiche, meist I (139) von Griechen, die nicht so sehr zu verachten sind. Für beide letzteren Künste, Musik sowohl als Architektur, kann uns nicht irgendein Abbruch bewiesen werden, der von der Slaveneinwanderung herühre. Vielmehr haben die Russen, Bulgaren und Serben genau dieselben Weisen in der Kirche wie wir seit den ältesten Zeiten des Christenthums, welche auch mit denen der lateinischen Liturgie im wesentlichen übereinstimmen.⁹ Nur daß wiederum die Russen hierin (wie oben bei der Malerei) Reformen eingeführt haben in ihre Kirche, indem sie den vielstimmigen Gesang aufnahmen. Wir aber ihre Nachkommen, die wir weniger Kunstsinn haben, so wie auch die Bulgaren und Serben, thaten dies noch nicht, und werden uns wohl hüten es zu thun, um nicht mit ihnen ähnlich zu werden und wieder anderwärtigen Identitätsinquisitionen unterworfen zu sein. I

(140) Das Vorhandensein von allerlei Sagen in Griechenland, die sich an den Namen der Hellenen knüpfen, muß auch nicht gering angeschlagen, sondern nach seiner ganzen Bedeutung gewürdigt werden. Sie sind mündlich von [sic] Vater auf den Sohn überliefert worden und konnten nur innerhalb des griechischen Volksbewußtseins erhalten werden. Die Slaven, die überall als Mörder und Verwüster auftraten, konnten ja unmöglich für die alten Sagen Interesse haben, um sie jedesmal von den Einwohnern, bevor sie ihnen das Schwerdt in die Brust stießen, zu erlernen¹⁰ und sie dann mit heiliger Scheu ihren Nachkommen zur Aufbewahrung anvertrauen. Aber man wird mir entgegen, warum denn die heutigen Griechen in ihren Erzählungen immer von Hellenen und nicht von ihren Vorfahren sprechen? Die Antwort ist nicht schwer. Die Benennung Hellenen gilt schon seit den

9. Nämlich ich bin der Meinung, daß wir die Melodien mehr verändert und verschnörkelt haben als die Abendländer.

10. Etwa wie man heutzutage den Deliquenten kurz vor ihrer Hinrichtung einige Minuten zum Gebet giebt.

τοῦ Βυζαντίου συνεχίστηκε τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως (139) ἀπὸ Ἑλληνες, ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἢ ὅποια δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητη. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς δύο προαναφερθεῖσες τέχνες, δηλαδὴ στὴ μουσικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, δὲν διαπιστώνεται κανένα χάσμα τὸ ὅποιο θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται στὶς ἐγκαταστάσεις τῶν Σλάβων. Πολὺ περισσότερο οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι τῶν Ρώσων, Βουλγάρων καὶ Σέρβων εἶναι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους χριστιανικοὺς χρόνους οἱ ἴδιοι μὲ αὐτοὺς τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι μοιάζουν μὲ τὴ λατινικὴ λειτουργία.⁹ Μόνο ποὺ οἱ Ρῶσοι εἰσήγαγαν στὴν ἐκκλησίᾳ τους καὶ ἐδῶ μεταρρυθμίσεις (ὅπως ἀνωτέρω στὴ ζωγραφικὴ), υἱοθετώντας τὴν πολυφωνία. Ἐμεῖς ὅμως, οἱ ἀπόγονοί τους, ποὺ διαθέτομε λιγότερη καλαισθησία, καθὼς καὶ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Σέρβοι, δὲν τὸ πράξαμε ἀκόμη καὶ θὰ ἀποφύγομε μὲ κάθε τρόπο νὰ τοὺς μιμηθοῦμε, γιὰ νὰ μὴν ὑποβληθοῦμε στὸ μέλλον καὶ σὲ ἄλλες περὶ ἐθνικῆς ταυτότητος ἱερὲς ἐξετάσεις.

(140) Ἡ ὑπαρξὴ κάθε λογῆς μύθων στὴν Ἑλλάδα, οἱ ὅποιοι εἶναι συνδεδεμένοι μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅχι μόνο δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ σημασία τους πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ δεόντως. Οἱ μύθοι αὐτοὶ ἔχουν παραδοθεῖ προφορικὰ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ καὶ διατηρήθηκαν ζωντανοὶ μόνον χάρις στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ συνείδηση. Εἶναι μάλλον ἀπίθανο οἱ σλάβοι ἐπιδρομεῖς, οἱ ὅποιοι ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους ὡς φονεῖς καὶ καταστροφεῖς, νὰ ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς παλαιοὺς μύθους, τοὺς ὁποίους πληροφοροῦνταν ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς κατοίκους, προτοῦ τοὺς βυθίσουν τὸ ξίφος στὸ στῆθος.¹⁰ γιὰ νὰ τοὺς ἐμπιστευθοῦν κατόπιν εὐλαβῶς πρὸς φύλαξη στοὺς ἀπογόνους τους. Γιὰ ποιοὺ λόγους, ὅμως, θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτείνει κάποιος, ὁμιλοῦν οἱ σύγχρονοι Ἑλληνες γιὰ ἀρχαίους Ἑλληνες καὶ ὅχι γιὰ τοὺς προγόνους τους; Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι δύσκολη. Ὁ ὅρος Ἑλλήνιν εἶναι ἀπὸ παλαιολατῶν (141) χρόνων συνώνυμο τοῦ εἰδωλολάτρης, καὶ οἱ Ἑλληνες τὸν ἀποφεύγουν αὐτοαποκαλούμενοι Ρωμαῖοι ἢ Γραικοί, διότι ὁ Χριστιανισμὸς εὐνοήθηκε ἀπὸ τοὺς ρωμαίους αὐτοκράτορες. Οἱ Ἑλληνες θεωροῦνταν ὡς κληρονόμοι τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὀνόμαζαν τοὺς ἑαυτοὺς τους Ρωμαίους, ὅχι ὅμως οἱ ἄλλοι

9. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἐμεῖς μεταβάλαμε καὶ φορτώσαμε μὲ ψιμύθια τὶς μελωδίαις περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ Δυτικοί.

10. Ὅπως στὶς ἡμέρες μας, ὅπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση παρέχονται στοὺς κατὰδικους λίγα λεπτὰ γιὰ προσευχή.

äl-l (141) testen Zeiten als gleichbedeutend mit Heiden, und die Griechen vermeiden diesen Namen, indem man sich Römer oder Griechen nennt, weil von römischen Caisern das Christenthum begünstigt wurde. Die Griechen wurden als Erben des Kaiserthums von Rom angesehen und benannten sich so, nicht aber auch die anderen ihnen unterworfenen Völker, weil sie anderes Ursprungs waren, als die Griechen. So heißen bekanntlich auch jetzt die verschiedenen Völkerschaften der Türkei im Allgemeinen Christen, dann aber speciell Bulgaren, Serben, Bosnier, Albanier etc., die Wallachen aber vorzugsweise Romuni, weil in ihnen das römische Element überwiegend blieb. Die alten Hellenen, als das *θεοσεβέστατον ἔθνος*, wurden schon von Anfang des Christenthums als Träger des alten Götterthums (?) angesehen, und da die Kirchenväter, welche gegen dasselbe schrieben, meist aus Asien oder Africa... [τέλος τοῦ χειρογράφου].

λαοὶ ποὺ κατακτῆθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους γιατί αὐτοὶ εἶχαν διαφορετικὴ καταγωγὴ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὡς γνωστόν, οἱ διάφορες ἐθνότητες τῆς Τουρκίας ὀνομάζονται ἀκόμη καὶ σήμερα πρῶτα Χριστιανοὶ καὶ κατόπιν ἐξειδικευμένα Βούλγαροι, Σέρβοι, Βόσνιοι, Ἀλβανοὶ κτλ. —οἱ Βλάχοι κατὰ προτίμηση Ρομῶνοι, διότι σὲ αὐτοὺς ἐπικράτησε τὸ ρωμαϊκὸ στοιχεῖο. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, τὸ θεοσεβέστατον ἔθνος, θεωροῦνταν ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ὁπαδοὶ τῆς παλαιᾶς θρησκείας. Ἐπειδὴ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἀνασκευάζοντας τὴν εἰδωλογατρίαν, ... ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴν Ἀσία ἢ τὴν Ἀφρικὴν... [τέλος τοῦ χειρογράφου].

N ^o	1840.	Vor. und Zunamen der Studirenden.	Geburtsort im vaterländ. Vaterl.	Wohnort im Vaterl.	Wohnort im Vaterl.	Abgang
161	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 94. 1840 20. 94.
162	Adolf von Hippel	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 12/2. 92.
163	Carl von der Pahlen	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 11/2. 92.
164	Gottlob von Harnisch	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 11/2. 92.
165	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
166	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
167	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
168	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
169	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
170	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
171	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
172	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
173	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
174	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
175	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
176	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
177	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
178	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
179	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.
180	Adolf Albrecht	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig	Leipzig 21/2. 92.

Σελίδα τοῦ μητρώου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου,
ὅπου ἡ ἐγγραφή τοῦ Κουμανούδη

Zumittelst Gheil.

Nahesten mir bis jetzt die geistlichen
Mata des Herrn Fallmeyer zuversicht,
zu einigen dergleichen finden, dass sie
unabhängig sind, wollen wir in
diesem zumittelst Gheil unsere Absicht
sich die Forderungen mündigen, welche
das ganze geistliche Leben und Waben
des geistlichen Males darstellt, und
dann man am besten die Gheil-
heit darstellen mit seinen Mätern
nachweisen kann. Und müssen wir
im ersten Gheil ^{noch} auf die Natur der
Dinge nicht negativ zu Werke gin-
gen sondern wir sind mehr positiv
sein, indem wir nicht mehr bloß auf

ΣΧΟΛΙΑ

259 ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἔκφραση «Leben und Weben» [βίος καὶ πολιτεία] στὸ κείμενο εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου, *Πράξεις Ἀποστόλων*, 17,28: «Denn in ihm leben, weben und sind wir...» (Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν...).

καὶ σίγησαν ἔκτοτε οἱ ἔνδοξες ἀρχαῖες διάλεκτοι. Πβ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Στουτγάρδη 1830, σ. 231 κ.έ.

261 κοινὴ γλῶσσα. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ἑλληνικὲς λέξεις ἢ φράσεις στὸ γερμανικὸ πρωτότυπο τίθενται στὴ μετάφραση γιὰ εὐκολότερη διάκριση σὲ πλάγια τυπογραφικὰ στοιχεῖα.

οἱ ἰδιαιτερότητες ... Τσακώνες. Ἀναφερόμενος ὁ Κουμανούδης στὴ διάλεκτο τῶν Τσακῶνων εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (1835-1840), τοῦ φιλέλληνα Φρειδ. Θηρσίου (Friedrich Thiersch), «Über die Sprache der Zakonen», *Abhandl. d. philos.-philolog. Classe d. königl. bayr. Akad. d. Wissensch.*, Α' τόμος, Μόναχο 1835.

263 ὀρισμένες διάλεκτοι ... ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἀπασχολοῦσε πάντα τὸν Κουμανούδη. Θεωρεῖ τὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ὡς βασικὸ συστατικὸ τῆς φυσιογνωμίας τῶν Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοὺς διαφοροποιεῖ κατὰ τὴ γνώμη του ἀπὸ τοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς, δύναται καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον ὅσων ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἐθνικὴ καταγωγή τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων. Βλ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, σ. 168. Ὡς γνήσιο τέκνο τῶν ιδεῶν τοῦ διαφωτισμοῦ, πρέσβευε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ὀφείλε νὰ μαθητεύσει στὴ Δύση (μετακένωση). Ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἀρχαιότη-
τας, σὲ καμία περίπτωση δὲν ὑποστήριξε τὴν ἐπιστροφή στὴν ἀρχαία ἐλληνική. Ὅπως ὑποστήριξε σὲ συνέντευξη στὸν Ν. Ἰ. Σπανδωνῆ (*Ἡμερολόγιον Νέα Ἑλλάς*, 1894) «τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς γλώσσας ἀνέκαθεν μὲ ἀπασχόλησεν ... Ἐγὼ ἀνέκαθεν ἠγάπων τὴν νεωτέραν γλῶσσαν, τὴν δημῶδη, καὶ ἀείποτε ἐθαύμασα τὸ ζωηρὸν αὐτῆς καὶ τὸ εἰκονικὸν καὶ τὸ ἐκφραστικὸν ... πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι ἡ κατίσχυσις τῆς δημῶδους θὰ συνετέλει εἰς τὴν ἡθικὴν κατάρτισιν τοῦ ἔθνους.» Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*. Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. LXII.

θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς σπεύσει ... παρούσα κατάστασις. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1840-1842 φαίνεται ὅτι ὁ νεαρὸς Κουμανούδης εἶχε διαμορφώσει ἀποψη γιὰ

τὸ ρόλο τῆς λεξικογραφίας στὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας, τὴν ὁποία καὶ διετήρησε μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Προσδίδει στὸ λεξικὸ ἰδεολογικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ θεωρεῖ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ διαφωτιστὴς Κοραῆς, ἀπαραίτητο γλωσσικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων, τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τους, διότι οἱ λέξεις εἶναι «σύμβολα μὲ τὰ ὁποῖα τὸ «ἔθνος ἐκφράζει τὰς ιδέας του» (Ἀδ. Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, Ἀθήνα 1986, τ. Α' σ. 496). Βλ. Δημαράς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, σ. xv κ.έ.

ἔργο ἑνὸς μόνου ἀνδρός. Ὁ Κουμανούδης ἐννοεῖ ἐδῶ προφανῶς τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ (1748-1833) καὶ τὸ πολὺπλευρο ἔργο του.

Ἑρμῆς ὁ Λόγιος. Τὸ γνωστὸ προεπαναστατικὸ περιοδικὸ (1811-1821).

- 265 *πληθρὲς λεξικὸ τῆς ὁμιλουμένης ἑλληνικῆς*. Γιὰ ἱστορικοὺς καὶ ἄλλους λόγους ἡ νέα ἑλληνικὴ παρέμεινε στὴ σκιά τῆς ἐνδόξου μητέρας της, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, καὶ ἔτσι δὲν συγκαταλέγεται σὲ ἐκεῖνες τὶς γλώσσες ποὺ ἀπέκτησαν πολλὰ καὶ ποιοτικὰ λεξικά. Ἡ σύνταξη λεξικῶν ἦταν κατὰ τὸν Κουμανούδη ὁ μόνος ἐνδεδειγμένος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ καταγραφεῖ ἡ γλωσσικὴ πραγματικότητα. Τοῦτο τὸ ἀπέδειξε τόσο μὲ τὴν ἔκδοση τῶν λεξικῶν του, ὅσο καὶ μὲ τὴ σύνταξη καταλόγων κάθε εἵδους νέων λέξεων. Βλ. Δημαράς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὅ.π. καὶ Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, σσ. 57-59.

Du Cange. Du Cange, Charles Dufresne, Sieur (1610-1688), ὁ Δουκάγγιος τῶν παλαιότερων, θεωρεῖται ὡς ὁ πατέρας τῆς ἱστοριογραφίας στὴ Γαλλία καὶ ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐρευνητὲς στὸν τομέα τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Πολύτιμα καὶ ἀπαραίτητα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα τὰ λεξικά του: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, 2 τόμοι, Λυὼν 1688· *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, 3 τόμοι, Παρίσι 1678. Ἄλλα ἔργα του: *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs français*, 1657· *Historia Byzantina*, 1680· *Chronicon Paschale* (ἐκδότης τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ), 1688. Βλ. B. Joassart - P.-F. Chifflet, «Charles Du Cange et les Bollandistes. Un nouveau volume du Tabularium hagiographicum, suivi d'une lettre partiellement inédite de Papebroch à Du Cange», *Analecta Bollandiana* 123 (2005), 185-189.

Somavera. Ὁ Κουμανούδης ἐννοεῖ ἐδῶ τὸ ἔργο τοῦ πατέρα Alessio da Somavera: *Θησαυρὸς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φραγκικῆς γλώσσας / Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana*, Παρίσι (Βενετία) 1709.

τοῦ ἡμετέρου Οἰκονόμου. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων (1780-1857). Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔργων του διακρίνονται τὰ *Τέχνης Ρητορικῆς βιβλία Γ, Σμύρνη 1813· Γραμματικῶν, ἡ Ἑγκυκλίων Παιδευμάτων βιβλία Δ, Βιέννη 1817· Δοκίμιον περὶ τῆς πληρεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονο-Ρωσικῆς γλώσσης*

πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν, τόμοι 3, Πετρούπολη 1828· *Περὶ τῆς Γνησίας Προφορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Πετρούπολη 1830.

τοῦ φιλέλληνα Thiersch. Friedrich Thiersch (Φρειδερίκος Θήρσιος) (1784-1860), γερμανὸς φιλόλογος καὶ γνωστὸς φιλέλληνας, ἐπονομαζόμενος *Praeceptor Bavariae* (Διδάσκαλος τῆς Βαυαρίας) καὶ πατὴρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς δράσης του στοὺς τομεῖς αὐτοὺς τῆς παιδείας καὶ τῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τίς στῆλες τῶν ἐφημερίδων ἦλθε ἐπανειλημμένως σὲ ἐντονότατες συγκρούσεις μὲ τὸ Φαλλμεράιερ ἀντικρούοντας καὶ ἀνατρέποντας τίς θέσεις τοῦ τελευταίου ὑπεραμυνόμενος ταυτοχρόνως τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ἄφησε πλουσιότατο φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ἔργο, τοῦ ὁποῦ ἀναφέρω μικρὴ μόνον ἐπιλογή: *Griechische Grammatik, vorzüglich des Homerischen Dialekts* (1812)· *Griechische Grammatik für Schulen* (1812)· *Über die Gedichte des Hesiodus, ihren Ursprung und Zusammenhang mit denen des Homer* (1813)· *Über die Epochen der bildenden Kunst unter den Griechen* (1816-1825, 3 τόμοι)· *Die Bearbeitung des Pindar* (1820, 2 τόμοι)· *Über die neugriechische Poesie, besonders über ihr rhythmisches und dichterisches Verhältniss zur altgriechischen* (1828).

Leake. William Martin Leake (1777-1860), βρετανὸς ἀξιωματικός. Χρήσιμες καὶ σήμερα οἱ τοπογραφικὲς καὶ ταξιδιωτικὲς του περιγραφὲς τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο, ἀλλὰ καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συγκρότησης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρεται προφανῶς στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀκολουθοῦν, δηλαδὴ τὸ *Researches ...*, στὸ ὁποῖο ὁ Leake περιγράφει τίς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς διαλέκτους, τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν Νεοελλήνων (18ο-19ο αἰ.) καὶ τὴ γλῶσσα τους. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶναι: *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814· *The Topography of Athens*, 8 τόμοι, Λονδίνο 1821· *An Historical outline of the Greek Revolution*, Λονδίνο 1826· *Travels in the Morea*, 3 τόμοι, Λονδίνο 1830· *Travels in Northern Greece*, 4 τόμοι, Λονδίνο 1835· *Greece at the end of Twenty-three years Protection*, Λονδίνο 1851.

Ἀσυναίρετα. Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «ἀνοικτὸς τύπος» ἀντὶ τοῦ συνήθους «ἀσυναίρετος».

Ἀδριανούπολη. Ὁ Κουμανούδης εἶχε γεννηθεῖ στὴν Ἀδριανούπολη, συχνὰ δράττεται τῆς εὐκαιρίας καὶ τονίζει τὴν καταγωγὴν του μὲ τρόπο ποὺ φανερώνει στοργὴ καὶ ὑπερηφάνεια πρὸς τὴν ἰδιαιτέρα του πατρίδα. Στὰ μητρῶα ἐγγραφῆς του στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου ἀνέγραψε ὡς τόπο γεννήσεως: Ἀδριανούπολις / Θράκη. Βλ. τὴν εἰκόνα στὴ σ. 287.

- 267 *copia verborum*. Μὲ τὸν ὄρο *copia verborum* ὁ συγγραφέας ὑπαινίσσεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κυριολεκτικῶς ἐννοούμενο πλοῦτο τῶν γραμματικῶν τύπων καὶ ἐκφράσεων, τὸ ρητορικὸ ἔργο-μέθοδο τοῦ γνωστοῦ ὀλλανδοῦ ἀνθρωπιστῆ Ἐράσμου (Desiderius Erasmus Roterodamus, 1466-1536), *De duplici copia verborum*

ac rerum commentarii duo, Παρίσι 1512, από τὸν τίτλο τοῦ ὁποῖου προφανῶς δα-
νεύσθηκε τὴν ἐν λόγῳ ἔκφραση.

269 ὁξυδερκῆς ποιητῆς Χριστόπουλος. Ὁ συγγραφέας καὶ ποιητῆς Ἀθανάσι-
ος Χριστόπουλος (1772-1847) δημοσίευσε πολλὰ ἔργα πολιτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ
περιεχομένου καθὼς καὶ μία ποιητικὴ συλλογὴ, τὰ *Λυρικά*. Ὁπαδὸς τῆς δη-
μοτικῆς, ἔγραψε τὴ *Γραμματικὴ τῆς Αἰολοδωρικῆς ἥτοι τῆς ὁμιλουμένης τω-
ρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης*, τὴν ὁποία μνημονεύει ἐδῶ ὁ Κουμανοῦδης. Ἡ
ἰδέα ὅμως ὅτι ἡ νεοελληνικὴ εἶναι μείγμα τῆς ἀρχαίας αἰολικῆς καὶ δωρικῆς
ἀνάγεται στὸ δάσκαλο τοῦ Ἀ. Χριστοπούλου, τὸ λόγιό Δημήτριό Καταρτζή
(1730-1807).

271 Κάθε συμπέρασμα εἶναι, λοιπόν, ἀναμενόμενο. Ἡ παρούσα σημείω-
ση ἔχει γενικότερο χαρακτήρα, δεδομένου ὅτι σχολιάζει τὸ περιεχόμενο καὶ
τὰ ἐπιχειρήματα τῶν σσ. 107-125 τοῦ ἀποσπάσματος. Ὁ Κουμανοῦδης, πρὶν
προχωρήσει στὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Φαλλμεράϋερ, ἐκθέτει μὲ
συνομία ἀλλὰ καὶ ἀκρίβεια τὶς θέσεις τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ. Στὸν πρῶτο
τόμο τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ ὁ Φαλλμεράϋερ ἰσχυρίζεται ὅτι «τὰ ἑλληνικὰ
φύλα ἐξοντώθησαν καὶ ἐξαφανίστηκαν κατὰ τὶς μεσαιωνικὲς ἐπιδρομὲς καὶ
ἐγκαταστάσεις τῶν Σλάβων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἐὰν ἀκόμη καὶ σήμερα ὁμι-
λεῖται ἡ ἑλληνικὴ στὶς περιοχὰς αὐτές, τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον
στὸν ἀναγκαστικὸ ἐξελληνισμό καὶ ἐκχριστιανισμό, ποὺ διέταξαν οἱ βυζαντινοὶ
αὐτοκράτορες καὶ ἐξετέλεσαν 'φανατισμένοι' ὀρθόδοξοι μοναχοί». (Τὸ κείμενο
δὲν ἀποτελεῖ παράθεμα, ἀλλὰ δική μου ἀπόδοση τῶν θέσεων τοῦ Φαλλμεράϋ-
ερ, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται στὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη). Χωρὶς νὰ
ἀρνεῖται τὶς σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν Ἑλλάδα, ὁ τότε 22χρονος Κουμα-
νοῦδης ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ἀνωτέρω θέση, τὴν ὁποία προσπαθεῖ
νὰ ἀνατρέψει χρησιμοποιώντας κατὰ κύριο λόγο γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα. Δὲν
πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ νεαρὸς Ἕλληνας λόγιος ἔγραφε τὴν
κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ πραγματεία του, εἶχαν ἤδη μελετηθεῖ οἱ ἀρχαῖες διάλε-
κτοι, ὅχι ὅμως σὲ βάθος ἡ νεοελληνικὴ καὶ οἱ διάλεκτοί της. Οἱ ἀπαρχῆς τῶν
διαλεκτολογικῶν μελετῶν διακρίνονται ἀκόμη ἀπὸ μία προσπάθεια ἁμεσης
ἐπανασύνδεσης τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων μὲ τὶς ἀρχαῖες, ἀγνοώντας, δη-
λαδὴ, ἐντελῶς τὶς ἐξελίξεις καὶ ἐπιδράσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἀπόδειξη
τούτου εἶναι ἡ πρῶτὴ μελέτη περιφερειακῶν διαλέκτων, ὅπως τῆς τσακωνικῆς
καὶ αὐτῶν τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ὁ Κουμανοῦδης διατυπώνει ἐδῶ γιὰ πρώτη
φορὰ μία θέση, ἡ ὁποία ἐπανέρχεται ἀργότερα πολλὰς φορὲς στὰ κείμενά
του, δηλαδὴ, τὴν πίστη του ὅτι ὁ νέος ἑλληνισμὸς κατὰγεται ἀμέσως ἀπὸ τὴν
ἀρχαιότητα, χωρὶς οὐσιαστικὴ μεσολάβηση τοῦ Βυζαντίου. Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ
οὐσιαστικὴ διαφωνία του μὲ τὴν Ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο ἱστορικὴ σχολή,
ὅπως σκωπτικὰ τὴν ἐχαρακτήριζε ὁ ἴδιος, ἡ ὁποία ἐδίδασκε τὴν διὰ μέσου τοῦ

Βυζαντίου εξέλιξη. Για την έμμονή του βλ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και Ίδεολογία*, σ. XXXVI. Έτσι αναγνωρίζοντας την ύπαρξη αρχαιοελληνικού γλωσσικού υποστρώματος (substrat), θεωρεί ότι οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής προέρχονται από την κοινή: «και διαμορφώθηκε (112) ή νέα ελληνική ομοιόμορφα στις πεδινές και προσβάσιμες περιοχές της υπαίθρου, άνομοιογενώς και με πληθώρα αρχαίων τύπων στις άπομακρυσμένες και δυσπρόσιτες περιοχές» (*Πραγματεία*, σ. 261).

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κουμανούδη ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς εἶναι ἐν συνόψει τὰ ἑξῆς: 1) ἡ πολυμορφία τῶν ρηματικῶν καταλήξεων καὶ τῶν συνωνύμων, 2) ἡ ἀντικατάσταση τῆς δοτικῆς ἀπὸ τὴ γενική, ἡ ὁποία ἐπεκράτησε στὰ νότια, καὶ τὴν αἰτιατικὴ στὰ βόρεια ιδιώματα, 3) ἡ σίγηση τῆς δασείας (ψίλωση) καὶ ἡ ἰδιάζουσα προφορὰ τοῦ δ καὶ θ στὴν ἑλληνική, 4) ἡ ὑπαρξὴ τῆς νεολακωνικῆς τσακωνικῆς διαλέκτου καὶ μάλιστα στὴν κατὰ τὸ Φαλλμεράϋερ πλήρως «ἐσθλαβωμένη» Πελοπόννησο. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ὅχι μόνον τοῦ Φαλλμεράϋερ βασιζέται σὲ μία πληροφορία τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογενήτου, *De Thematibus*, (ed. A. Pertusi), Βατικανὸ 1952, 6.33-40: «Ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην ὀπηνίκα Κωνσταντίνος, ὁ τῆς κοπρίας ἐπώνυμος, τὰ σκήπτρα τῆς τῶν Ρωμαίων διεῖπεν ἀρχῆς, ὥστε τινὰ τῶν ἐκ Πελοποννήσου μέγα φρονούντα ἐπὶ τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ ἵνα μὴ λέγω δυσγενείᾳ, Εὐφήμιον ἐκείνον τὸν περιβόητον γραμματικὸν ἀποσκῶφαι εἰς αὐτὸν τουτοῖ τὸ θρυλούμενον ἱαμβεῖον ‘γαρασδοειδῆς ὄψις ἐσθλαβωμένη’». Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατόν, κατὰ τὸν Κουμανούδη, νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ ἐξωτερικὰ αἰτία, ἀλλὰ «(μὲ) μία ἐσωτερικὴ, φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς γλώσσας, ὅπως παρατηρεῖται σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς» (*Πραγματεία*, σσ. 261, 263) καὶ ἀποδεικνύουν ἔτσι τὴν ἐξελικτικὴ, διαχρονικὴ πορεία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιχειρήματα ποὺ συγκλίνουν στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ νεοελληνικὰ ιδιώματα δὲν προέρχονται ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο. Βλ. Ἰωάννης Προμπονάς, *Μία πολυεπιστημονικὴ θεώρηση τῆς γλώσσας*, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης - Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρῶν, Ἡράκλειο 1995, σ. 69.

Ἡ σκέψη τοῦ Κουμανούδη παρουσιάζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρωτοτυπία, ἡ ὁποία δὲν διακρίνει τὰ ἔργα ἄλλων Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς (βλ. Βελουδῆς, ὁ.π., σ. 68 κ.έ.), εἶναι δὲ ὁ πρῶτος πού, ἂν καὶ μὲ δεκαετὴ καθυστέρηση ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Φαλλμεράϋερ, ἀνασκευάζει τὴν ἤδη ἀναφερθεῖσα θέση μὲ κατὰ κύριο λόγο γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα. Ἡ πρωτοτυπία τους δὲν μειώνεται, ἐὰν παρατηρήσουμε ὅτι ὁρισμένα ἐξ αὐτῶν π.χ. τὰ περὶ ψιλώσεως καὶ στὶς σλαβικὲς γλώσσες, συνεχίᾳ καὶ ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τόσο σὲ «ἀμιγῆς», ὅσο καὶ σὲ «ἐκσλαβισμένες» περιοχές, ἀνάγονται στὸ σλοβένιο φιλόλογο Βαρθολομαῖο Kopitar, ὁ ὁποῖος ἤδη τὸ 1830 ἔγραψε τὴν πρώτη κρι-

τική τῶν θέσεων τοῦ Φαλλμεράυερ. Βλ. B. Kopitar, «Slavisierung Griechenlands», *Jahrbücher der Literatur* 51 (1830), 111-120. Ἐὰν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις, ὁ πάντοτε βιβλιογραφικὰ ἐνήμερος Κουμανούδης θὰ πρέπει νὰ γνώριζε τὶς ἀπόψεις τοῦ σλοβενίου φιλολόγου (1780-1844), ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπιφανὴς σλαβολόγος καὶ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης.

Ἰδιαιτέρα εὐγλωττα στὸ ἄρθρο τοῦ Kopitar εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς Γερμανίας, ὅπου στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς ὑπῆρξαν σημαντικὲς ἐγκαταστάσεις Σλάβων, καὶ τῆς Βορείου Ἰταλίας, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Γερμανοί, διότι διαφωτίζουν τὶς πληθυσμιακὲς μεταβολὲς στὴν Πελοπόννησο τὴν ἐποχὴ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν: παρὰ τὶς ἐγκαταστάσεις γερμανικῶν φύλων στὴν Ἰταλία, ἡ χώρα δὲν ἐκγερμανίστηκε, τὸ αὐτὸ ἰσχύει cum grano salis καὶ γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Βλ. Kopitar, *ὁ.π.*, σ. 113 κ.έ. Αὐτὲς τὶς θέσεις τοῦ Kopitar ἀντικρούει ὁ Φαλλμεράυερ τὸ 1835 ἰσχυριζόμενος ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι καὶ στὴ Γερμανία «εἰσῆχθη ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες διὰ τῆς βίας ἡ γερμανικὴ γλῶσσα ἐκ νέου στὶς ὁμολογουμένως σλαβικὲς χώρες Μεκλεμβούργο, Πομμερανία, Βρανδεμβούργο, Σιλεσία, Σαξωνία καὶ Καρινθία [Αὐστρία]» (μετάφραση δική μου). Βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika?* (Ποία ἐπίδραση εἶχεν ἡ κατάληψη τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὰ πεπωμένα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ φυσικοῦ χώρου τῆς Ἀττικῆς;), Στουτγάρδη 1835, σ. 102. Ἐν τέλει, οὔτε ὁ σλοβένιος λόγιος, παραμένοντας ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν πλαισίων τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, θίγει τὴν πολιτικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Φαλλμεράυερ. Τὸ σκεπτικὸ τοῦ νεαροῦ Κουμανούδῃ ἀνασκευάζει μὲ ἐπιτυχία τὴν ἀκραία θέση τοῦ Φαλλμεράυερ, ὅτι δηλαδὴ τὰ ἐλληνικὰ σίγησαν ἐπὶ αἰῶνες στὸν ἐλλαδικὸν ὄρειον ἀντικατασταθέντα ἀπὸ σλαβικὲς διαλέκτους, τὸν δὲ ἐξελληνισμὸ τῶν σλαβικῶν φύλων ἀνέλαβαν βυζαντινοὶ μοναχοὶ κτλ. Ἡ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων τῆς ἀποτελοῦν ἐν κατακλείδι τὸ πλεόν πειστικὸ τεκμήριο.

παντελὴ ἔλλειψη καλαισθησίας στοὺς σημερινούς Ἑλληνες. Ἡ χρονικὴ γειτονία τῶν δύο ἔργων καθιστᾷ πιθανὴ τὴ χρῆση τμημάτων τῆς πραγματείας (1840-1842) στὸ πρῶτο δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Κουμανούδῃ, ὅπου ἀναπτύσσει παρόμοιες θέσεις ἀναλυτικότερα. Βλ. Σ. Α. Κουμανούδῃ, *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845*. Πράγματι, στὶς παραγράφους περὶ ζωγραφικῆς (σσ. 132-137) καὶ γλυπτικῆς (σσ. 128-132) τῆς πραγματείας καὶ τοῦ *Ποῦ σπεύδει* (σσ. 19-23), ἐκφράζονται οἱ ἴδιες ἀπόψεις μὲ πολλὰς ὁμοιότητες στὴν ἐκφραση καθὼς καὶ τὰ λεκτικὰ παραδείγματα: *εἰκῶν, quadro* κτλ. Κατὰ τὸν Κουμανούδῃ ὁ μαρμασμός τῶν τεχνῶν δὲν ὀφείλεται σὲ καμία σλαβικὴ «πλημμυρίδα», οὔτε αὐτὸς μπορεῖ νὰ

θεωρηθεί απόδειξη για την τελευταία, διότι η ύφεση στις τέχνες και τον πολιτισμό είχε επέλθει ενωρίτερα. Ἡ τριάδα ὀρθοδοξία, ἀνατολικὸ πνεῦμα καὶ πολιτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀποτελεῖ γιὰ τὸ συγγραφέα τοῦ ἀποσπάσματος τὴ δέσμη τῶν αἰτίων τῆς παρακμῆς. Οἱ Ἕλληνες πρέπει, προσεγγίζοντας τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, νὰ οἰκειωθοῦν καὶ πάλι τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπομακρύνθηκαν ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιβολῆς τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τῶν προλήψεων ποὺ δημιούργησε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες ὁ «ἀνατολικὸς τῆς στασιμότητος ζυγός» (Ποῦ σπεύδει, σ. 27)· ἄλλοῦ (βλ. ἐδῶ *Ἡμερολόγιον*, σ. 119), τέλος, σημειώνει: «ἀπολύτως δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι πρέπει νὰ παιδευόμεθα ἑλληνικῶς. Τὰ περίξ ἡμῶν εἶναι τόσον δυνάτὰ καὶ σημαντικά, ὥστε οὔτε νὰ ἀποκλεισθῶμεν δυνάμεθα, οὔτε, ἂν ἡδυνάμεθα, μᾶς ἐσύμπερε.»

275 τοῦ ἔτους [...]. Κενὸ στὸ κείμενο· ὁ συγγραφέας δὲν συμπλήρωσε τὴ χρονολογία. Πρόκειται γιὰ τὰ νομοθετικὰ μέτρα τοῦ 391 μ.Χ. (24 Φεβρουαρίου) καὶ 392 μ.Χ. (8 Νοεμβρίου), μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θεοδόσιος Α΄ περιόρισε καὶ τελικὰ κατήργησε τοὺς Ὀλυμπιακοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀγῶνες.

281 κόμης *Arindur*. Κόμης *Arindur* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Oerindur*. Πρόκειται γιὰ παράφραση ἀπὸ τὸν Κουμανούδη ἐνὸς διστίχου, δημοφιλοῦς στὶς γερμανόφωνες χώρες κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα. Διαδόθηκε ἀπὸ τὸ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ δημοφιλὲς θεατρικὸ ἔργο *Die Schuld* (Τὸ χρέος), Λειψία 1816 τοῦ σήμερα λησμονημένου *Adolf Müllner* (1774-1829): «Erklärt mir, Graf Oerindur / Diesen Zwiespalt der Natur!» (Ἐξηγήστε μου κόμη *Oerindur*, αὐτὸ τὸ αἰνίγμα τῆς φύσεως!). Βλ. G. Büchmann, *Geflügelte Worte*, Βερολίνο 1993, σ. 144.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Κουμανούδης ἐγκαταλείπει γιὰ λίγο τὸ ἔδαφος τῶν γλωσσικῶν ἐπιχειρημάτων του. Χρησιμοποιεῖ πάντα τὸ εἰρωνικὸ ὕφος καὶ πολυμᾶ τὸ Φαλλμεράιερ μὲ τὰ δικά του ἐπιχειρήματα. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸ ἐσφαλμένο τῶν θέσεων τοῦ τελευταίου, τὶς συμπεκνώνει στὸν ἀκόλουθο συλλογισμό: οἱ Ρῶσοι διαθέτουν καλαισθησία καὶ τέχνη, οἱ Ρῶσοι εἶναι Σλάβοι, ἄρα καὶ οἱ Ἕλληνες ὡς «Σλάβοι» θὰ πρέπει νὰ διαθέτουν καλαισθησία καὶ τέχνη. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τοῦ τελευταίου ἰσχυρισμοῦ (δηλ. οἱ Ἕλληνες ὡς «Σλάβοι» κτλ.), ὁ Κουμανούδης ἀποδέχεται καὶ χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ καλλιτεχνικὲς ἢ ἄλλες ἐπιδόσεις ἐνὸς λαοῦ παρουσιάζονται ὡς ἔμφυτες, βιολογικὲς ἰκανότητες. Ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν παρομοιάζεται μὲ αὐτὴ ἐνὸς ζῶντος ὀργανισμοῦ: γέννησι, νεαρὰ ἡλικία-ἀκμή, γεροντικὴ ἡλικία-παρακμὴ καὶ θάνατος (*Πραγματεία*, σ. 275). Ἐδῶ διαφαίνονται ἐπιρροὲς τοῦ γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ, ποὺ κήρυττε ὅτι σὲ ἓνα κράτος (πρέπει νὰ) ὁμιλεῖται ἡ ἴδια γλῶσσα καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν λίγο-πολύ τὰ ἴδια ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ τὶς ἴδιες δεξιότητες. Ἡ γλωσσικὴ συνάφεια θεμελιώνει μὲ τὴ σειρά της τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους καὶ ἐξασφαλίζει τὴ

συνοχή του. Αὐτὰ τὰ συστατικά στοιχεία τοῦ ἔθνους νοοῦνται ὁμως ἀπὸ τὸν Κουμανούδη ὡς ἔμφυτα καὶ συγγενῇ χαρακτηριστικά (τὸ Volksgeist τοῦ Φίχτε): «Οἱ μῦθοι αὐτοὶ ἔχουν παραδοθεῖ προφορικὰ ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ καὶ διατηρήθηκαν ζωντανοὶ μόνον χάρις στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ συνείδηση» (*Πραγματεία*, σ. 283). Ἐν κατακλείδι ὁ Κουμανούδης, ἀκολουθώντας τὸ Χέρντερ, θεωροῦσε τοὺς Ἕλληνες (ὅπως καὶ ἄλλους λαοὺς) ὡς λαὸ προσδιοριζόμενο κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴ γλώσσα (*Sprachnation*).

- 281 *Μερικὲς παρατηρήσεις περὶ μουσικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς*. Ἡ γνώμη τοῦ Κουμανούδη σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι θετικὴ. Ἀντιθέτως ἐκφράζεται σχεδὸν περιφρονητικὰ γιὰ τὶς ἄλλες ἐκφράσεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἰδιαίτερα τὴ ζωγραφικὴ: «Ἡ χροιά τῆς σάρκας ὀφείλε νὰ εἶναι ὑπομέλανη καὶ ξηρὴ» (*Πραγματεία*, σσ. 277, 279). Πέραν ὁμως ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ στὸ πρῶτο δημοσιευμένο ἔργο του *Ποῦ σπεύδει*, δὲν ἔπαψε νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ. Τὸ 1879 δημοσιεύει ἄρθρο στὸ Ἀττικὸν *Ἡμερολόγιον* μὲ θέμα τὴν ἰνδικὴ μουσικὴ, ὅπου περιγράφει τὶς ὁμοιότητες στὴν ὀνομασία τῶν τόνων μεταξὺ τῆς ἰνδικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς (ἐκκλησιαστικῆς) μουσικῆς. Μία ἄλλη ὄψη τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν περαιτέρω αἰσθητικὴ καλλιέργεια τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἡ δημοσίευση τριῶν ἀνωνύμων ἐπιστολῶν στὴν ἐφημερίδα *Φιλόπατρις* (2 Φεβρουαρίου, 26 Ἀπριλίου καὶ 21 Μαΐου 1857), ὅπου ἐκφράζει τὴ θέση ὅτι τὸ μουσικὸ αἰσθητήριο τῶν Ἑλλήνων ἔχει διαστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἀνατολίτικο τρόπο ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Βλ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, σσ. 47-48.
- 283 *νὰ ἐκτιμηθεῖ*. Στὸ γερμανικὸ πρωτότυπο τὸ ἀρχικὸ *geschätzt* ἔχει διαγραφεῖ –προφανῶς ἀπὸ τὸ συγγραφέα– καὶ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ συνώνυμο *gewürdigt*, τὸ ὁποῖο καὶ μεταφράσαμε «ἐκτιμηθεῖ».
- 285 *θεοσεβέστατον ἔθνος*. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο· πιθανὸν πρόκειται γιὰ χωρίο ἀπὸ τὸν Ξενοφώντα, ὅπου οἱ Ἕλληνες περιγράφονται ὡς «θεοσεβέστατον ἔθνος». Βλ. *Memorabilia*, 1.4.16., 4-6.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Τὸ εὐρετήριο συνέταξε ἡ Σοφία Ματθαίου. Τὸ λήμμα Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης περιλαμβάνει μόνο τὰ ἀναφερόμενα ἔργα του. Στὰ λήμματα Μόναχο, Βερολίνο, Ἑλλάδα καὶ Ἀθήνα συγκεντρώνονται κυρίως τὰ κτίρια, οἱ περιοχές, τὰ ἱδρύματα καὶ τὰ μνημεῖα, καθὼς καὶ ὀρισμένες γενικὲς ἀναφορὲς ἐπιλεκτικά. Στὴν *Πραγματεία* κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ εὐρετηριάζεται τὸ κείμενο τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης.

- Ἀγγλία 52, 159· Ἄγγλοι 115, 271· Βρετ-
 τανοὶ 153
 ἀγγλικὸς κήπος· βλ. Μόναχο
 ἀγιάνηδες τῆς Θεσσαλίας 46, 77, 196
 ἀδελφότητα τῶν Θεοσεβῶν 41
 Ἀδριανούπολη 19, 20, 21, 134, 136, 137,
 165, 197, 229, 233, 240, 242, 265,
 293· σχολεῖον Ἀδριανουπόλεως 164·
 Ἀδριανουπολίται 164· Ἀδριανουπο-
 λίτισσαι 117· Topschideré 183
 Ἀθηνᾶ, ἐφημ. 72
 Ἀθήνα (ἀρχαία) 199
 Ἀθήνα 99, 117, 130, 131, 132, 133, 134,
 183, 205, 229 (χειρόγραφη ἱστορία)·
 Ἀκρόπολις 163· ἀρχαιολογικὸ μου-
 σεῖο 46, 132· ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο
 (Θησεῖο) 213· Βαρβάκειο 210· βιβλιο-
 θήκη 132· διδασκαλεῖον 134, 210, 214·
 Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 210
 Ἀθήναιον, περ. 222
 Ἀθηναῖον (*Athenaeum*), περ. 127, 208
 αἰγινητικά, γλυπτὰ 86, 199
 Αἴγυπτος 155, 198, 275· Αἰγύπτιοι 100,
 101, 133, 155, 198, 279
 Αἰμιλία Γαλόττη· βλ. Lessing Gotthold
 Ephraim
 Αἶνος 21
 Αἰολεῖς 269
 Αἰσθητικὴ 51
 Αἰσχύλος 219
 Ἀκαδημία des belles Lettres· βλ. Académie
 des Inscriptions et belles-lettres
 Ἀκαδημία τοῦ Rostok 116
 Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Βερολί-
 νου (Königlich-Preußische Akademie
 der Wissenschaften) 98, 113, 149, 191,
 202, 205, 241, 243
 Ἀκαδημία τῶν Τεχνῶν· βλ. Βερολίνο καὶ
 Μόναχο
 Ἀκαρνάνες 46, 151
 Ἀκρόπολις· βλ. Ἀθήνα
 Ἀλβανοὶ 247, 285
 Ἀλγερία 198
 Ἀλεξάνδης Γεώργιος (Πάτριος) 72, 79,
 80, 112, 116, 157, 158, 161, 191, 197,
 204, 226, 228
 Ἀλεξάνδρεια 81
 Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 261
 Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεὺς 133, 214
 Ἀλέξανδρος I, Ρωσίας 73
 Ἀμαλία τῆς Σαξωνίας· *Capitain Firnewald*
 128, 208
 Ἀμαλία, βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος 201
 Ἀμβουῦργο 168
 Ἀμερικὴ 118, 155
 Ἄμστερνταμ 34
 Ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς, ἐφημ. 72, 191
 Ἀνατολή 50 153, 249, 275, 279
 ἀνατολικὸ ζήτημα 212
 Ἀντιβασιλεία 27
 Ἀντωνιάδης Γεώργιος 195
 Ἀντωνιάδης, Σύριος ἐξ Ὁδησσοῦ 76, 195
 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος 216
 Ἀποστολάκας Δημήτριος· βλ. Ποστολά-
 κας Δημήτριος
 Ἄργος 131, 226, 248
 Ἄρειος Πάγος 200
 Ἀριστοτέλης 25, 78, 159, 214, 216
 Ἀριστοφάνης 28, 141
 Ἀρχαδία 249

- Ἀρριανὸς 28
 ἀρχαῖα μνημεῖα - ἀρχαιότητες 35, 36, 234
 Ἀρχαιολογία 31, 217, 228
 ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο· βλ. Ἀθήνα
 ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο στὴν Αἴγινα 213
 Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία 210, 213
 Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 31, 36, 67, 203, 209, 210, 215, 222, 227, 228, 234-235
 Ἀρχύτας 261
 Ἀσία 50, 108, 132, 141, 285
 Ἀσώπιος Κωνσταντῖνος 184, 223, 235
 Ἀττικὴ 59
 Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον, περ. 298
 Αὐστρία (Αουστρία) 78, 198, 296
 Ἀφρική 81, 108, 153, 155, 285
 Βαλέτας Σπυρίδων Ἰ. Ἰήτης· Ὁ γέρων
 Λιμπέρης 47, 74, 192
 Βαλκάνια 246
 Βαλλάλλα· βλ. Wallhalla
 Βαλτικὴ 112
 Βαρβάκειο· βλ. Ἀθήνα
 Βαρσάβα 73
 Βασαραβία 79
 Βασιλικὴ Ἀκαδημία τῆς Κοπεγχάγης 247
 Βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Βονιφατίου· βλ.
 Μόναχο
 Βατερλώ 215
 Βαυαρία 25, 78, 196, 245· Βαυαροὶ 87, 175
 Βαυαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν
 75, 145, 196, 245
 Βέλγιο 120
 Βελιγράδι 19, 20, 22, 28, 42, 44, 45, 46, 51, 60, 63, 64, 146, 155, 156, 178, 180, 208, 226, 232, 233, 234, 240, 241
 Βελουδῆς Γ. 248, 251
 Βενετία 128, 214
 Βενθύλος Ἰωάννης 131, 138, 211
 Βενιαμὶν Λέσβιος 21
 Βενιζέλος Ἀλέξανδρος 133, 214
 Βερολίνο 22, 23, 59, 65, 74, 75, 80, 98, 113, 114, 145, 178, 199, 203, 208, 209· Ἀκαδημία τῶν Τεχνῶν 95· βιβλιοθήκη 101· Βρανδεβούργεια προπύλαια 87· θέατρον (Schauspielhaus) 86, 93, 94, 125· μνημεῖο Φρειδερίκου Β΄ 203· μουσεῖον 86, 91, 94, 99, 102, 202, 216· ὁδὸς τῆς Λουΐζης (Λουΐζενstrasse) 104, 105· ὁδὸς an der Königs Mauer 90· Πανεπιστήμιο (Königliche Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin - Humboldt Universität zu Berlin) 26, 27, 28, 29, 32, 38, 91, 99, 121-122, 150, 191, 193, 194, 196, 198, 200, 201, 205, 207, 210, 214, 215, 216, 217, 222, 225, 226, 227, 235, 240, 241, 242· Παράδεισος 147, 162· ρωσικὴ καπέλα 117· Domkirche 109· Exercierhaus 105· Friedrichsbrücke 96· Friedrichstrasse 95· Garnisonkirche 96, 117· Gendarmenplatz 91, 93· Hedwigskirche 93, 102· Henningsche Wintergarten 112· Königliche Arzney-schule 105· Königliches Palais 122, 125· Königliches Schloss 122, 124, 134· Königspalai 93, 123· Königstädtisches Theater 92, 102· Königstrasse 101· Kreutzberg Monument 108, 203· Ludwigsstrasse (δρόμος τοῦ Λουδοβίκου) 89· Marienkirche 96· Müllerstrasse 95· Nazareth Kirche 95· Nikolaikirche 87· Opernhaus 90, 92, 93, 114, 117· Oranienburgerthor 95· Potsdamerstrasse 106· Schloss 93· Schlossplatz 89· Thiergarten 88· Unter den Linden (λεωφόρος) 95, 101· Werdersche Kirche 87, 89, 94, 109· Zelter 152· Zeughaus 101, 134

- βιβλιοθήκη· βλ. Ἀθήνα, Βερολίνο καὶ Μόναχο
- βιβλιοθήκη Μαζαρίνη· βλ. Παρίσι
- Βιδίνιον 156
- Βιέννη (Wien) 20, 71, 75, 135, 148, 209, 212, 223, 296
- Βιργίλιος· *Αἰνεῖς* 71, 72
- Βιττεμβέργη 125
- Βλαχία 20, 22· Βλάχοι 250, 285
- Βολνέυ· βλ. Volney Constantin-François
- Βόννη 215, 222
- Βονωνία 133
- Βόσνιοι 285
- Βουκουρέστι 209
- Βούλγαροι 164, 249, 283, 285
- Βουτσινάιος ποιητικὸς διαγωνισμὸς 220
- Βρανδεβούργεια προπύλαια· βλ. Βερολίνο
- Βρανδεμβούργο 296
- Βρυζάκης (Βριζάκης) Θεόδωρος 131, 209
- Βρυξέλλες 223
- Βυβιλάκης (Βιβιλάκης) Ἑμμανουήλ 75, 97, 194, 202
- Βυζάντιο 192, 279, 283, 294, 295
- Βυζάντιος Σκαρλάτος Δ. 57
- Βυτίνα 215
- Γαδελούπη 168
- Γάιος 28
- Γαλλία 43, 64, 74, 114, 150, 168, 269, 292· Γάλλοι 85, 87, 119, 120, 135, 140, 168, 198, 204, 215, 218
- γαλλικὴ ἐπανάσταση 43, 149, 225, 245· Ἱδεολόγοι 42
- Γενικὴ ἢ ἐφημερίδα τῆς Αὐγούστης (*Augsburger Allgemeine Zeitung*), ἐφημ. 78, 83, 162, 192, 196, 199, 228, 243
- Γενικὴ τῆς Λειψίας (*Allgemeine Musikalische Zeitung*), ἐφημ. 85, 127, 199, 208
- Γενικὴ Ἐφημερὶς 58
- Γεννάδιος Γεώργιος 131, 138, 211, 222
- Γεννάδιος Ἰωάννης 229
- Γενναδίου Κλεονίκη Γ. 51
- Γερμανία 20, 25, 26, 34, 38, 40, 44, 46, 64, 66, 97, 107, 128, 131, 132, 163, 168, 176, 203, 204, 224, 245, 296· Γερμανοὶ 25, 46, 71, 85, 87, 95, 96, 113, 114, 118, 128, 130, 140, 148, 168, 175, 177, 296
- Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, στὴ Ρώμη 216
- Γεωργιάδης Λευκίας Ἀναστάσιος (Λευκιάδειον βιβλίον) 179, 233
- Γεώργιος Α΄, βασιλεὺς 57, 67
- Γλόυκ· βλ. Gluck Christoph Willibald Ritter von
- Γλυπτοθήκη· βλ. Μόναχο
- Γοττίγγη (Göttingen) 195, 205, 235
- Γουζέλης Δημήτριος 148, 224
- Γυμνάσιο Ἀθηνῶν 130, 131, 208, 210, 211, 215
- Γυμνάσιο Μεσολογγίου 211
- Γυμνάσιο Ναυπλίου 131, 210, 211
- Γυμνάσιο Πατρῶν 131, 211
- Γυμνάσιο Σύρου 131, 211
- Γυμνάσιο Ἰωαννίνων 164
- δαγκεροτυπία 203
- Δανίας διάδοχος τοῦ θρόνου 75
- Δελιγιάννης Ἀνδρέας 227
- Δελιγιάννης Ἰωάννης Κ. 158, 226
- Δελφοὶ 205
- Δημητριάδαι 75, 194
- Δημητριάδης Γεώργιος 114, 194, 205
- Δημητριάδης Ἀναστάσιος 194
- Δημητσάνα 147
- Δημοσθένης 28, 67
- δημοτικὴ σχολὴ θηλέων Πατρῶν 204
- δημοτικὰ τραγούδια - δημοτικὴ ποίηση 38, 39, 40, 46, 148

- Διαμαντόπουλος Ἀδαμάντιος· βλ. Πα-
παδιαμαντόπουλος Ἀδαμάντιος
διδασκαλεῖον· βλ. Ἀθήνα
διόραμα 107, 203
Δορύστολον 240
Δόσιος Κωνσταντίνος 234
Δούκας Νεόφυτος 22, 47, 72, 191, 196, 218
Δρέσδα 148
Δύση 291
Ἑβραῖοι 101, 155
Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο· βλ.
Ἀθήνα
Ἑκκλησία 56, 277· Καθολικὴ 246· Ὁρθό-
δοξη 246
ἐκκλησία St Jaques au Haut-Pas· βλ. Πα-
ρίσι
Ἑλβετία 74
Ἑλβέτιος (Claude Adrien Helvétius) 178,
232
Ἑλεγτικὸ Συνέδριο 227
Ἑλλάδα, νέα 49, 50, 51, 52, 53, 66, 72,
89, 98, 118, 130, 131, 132, 133, 134,
145, 147, 156, 159, 161, 183, 223, 227,
246, 247, 250, 261, 263, 279, 283,
291, 296· Νέα Ἑλλάς 249· Ἑλληνες,
νέοι 49, 52, 71, 84, 95, 106, 113, 119,
128, 133, 135, 140, 147, 153, 163, 173,
183, 192, 223, 230, 247, 248, 249,
251, 257, 259, 261, 263, 271, 281,
283, 292, 296, 297· ἑλληνικὸ ἔθνος
(griechische Nation) 279 Ἑλληνισμὸς
(Griechenthum) 267
Ἑλλάς, ἀρχαία 87, 103, 223· Ἑλληνες,
ἀρχαῖοι 84, 108, 140, 153, 246, 250,
269, 283
Ἑλληνικὸ Λύκειο Μονάχου 23, 25, 196,
203, 212
Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία· βλ. Société Helle-
nique
Ἑλληνικὴ Φιλολογικὴ Ἑταιρεία, στὴν
Πίζα 230
Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτήριον, Γ. Γ. Πα-
παδόπουλου 197
Ἑλπίς, ἔφημ. 72, 191
Ἐπιγραφικὴ 32, 241
ἐπίσκοπος Nancy 173
ἐπίσκοπος τοῦ Μπρίξεν (Brixen-Bressa-
none) 244
Ἑρασμος (Desiderius Erasmus Rotero-
damus) 293
Ἑρμῆς ὁ Λόγιος - Λόγιος Ἑρμῆς 263,
292
Εὐθυμιάδης, Ἀμπελακιώτης, διδάσκα-
λος μουσικῆς 134
Εὐριπίδης 28, 82, 217
Εὐρωπαϊκὸς Ἑρانيστής, περ. 47
Εὐρώπη 22, 37, 43, 52, 53, 65, 108, 120,
147, 149, 150, 164, 168, 174, 179, 223,
227, 245, 246, 250· Εὐρωπαῖοι 36, 173
Εὐστρατιάδης (Εὐστρατίου) Παναγιώ-
της 131, 136, 137, 138, 145, 147, 148,
149, 160, 161, 203, 210
Ἑφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, ἔφημ. 225
Ζάγγλα οἰκογένεια 234
Ζάγγλας (Ζάγγλας) Ἰωάννης 183, 234
Ζαγορίτες 46, 151
Ζάκυνθος 44, 232· Ζακύνθιοι 46, 76
Ζαμπέλιος Ἰωάννης 139, 219
Ζάνος Πέτρος Α. 41, 51, 56, 230
Ζαχαριάδης Γεώργιος 22
Ζάχος Ἀναστάσιος 178, 180, 232, 233
Ζέζος Δημήτριος 76, 184, 185, 194, 235
Ζωγράφος, Κωνσταντινοπολίτης 130, 147
Ζωοδόχος Πηγή, ἐκκλησία 194
Ἥπειρος 194
Ἡράκλεια, στὴν Κ. Ἰταλία 134
Ἡρόδοτος 28, 261

- Ἡσίοδος 82, 163
 θέατρο (Théâtre Français)· βλ. Παρίσι
 θέατρο· βλ. Ἀθήνα καὶ Μόναχο
 θέατρον (Schauspielhaus)· βλ. Βερολίνο
 θέατρον τοῦ Ὡδείου· βλ. Παρίσι
 Θέμις, περ. 215
 Θεοδόσιος Α΄ 297
 θεοσέβεια 41
 Θεοχαρόπουλος Γεώργιος Πατρὺς 146, 147, 223
 Θεσσαλία 46, 77, 132, 212, 261· Θεσσα-
 λοὶ 46, 151
 Θεσσαλονίκη 74
 Θήρσιος· βλ. Thiersch Friedrich
 θησαυροφυλάκιο· βλ. Μόναχο
 Θουκυδίδης 28, 116, 147
 Θράκη 79, 261, 293
 Ἰάσιο 212
 Ἰατρικὴ 34
 Ἰατρικὴ Σχολὴ τοῦ Ὁθωνείου Πανεπι-
 στημίου 194, 209, 214, 224
 Ἰνδοὶ 100, 155
 Ἰόνιος Ἀκαδημία 209, 213, 235
 Ἰουδαῖοι 100
 Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης Ἰ. 141, 221
 Ἰσλάμ 249
 Ἰσπανία 130
 Ἱστορία 28
 Ἱστορισμὸς 225
 Ἱταλία 27, 31, 74, 85, 114, 130, 136, 159, 199, 269, 296· ἰταλικά κράτη 130·
 Ἱταλοὶ 87, 119, 130· Βόρειος Ἱταλία 296·
 Νότιος Ἱταλία 294
 Ἰωάννινα 203
 Ἰωάννου Φίλιππος 138, 217, 224· Ὀλυ-
 μπιακὸς Λόγος 1871 67
 Κάβα 249
 Κάδης 120
 Καθολικισμὸς 249
 Καινὴ Διαθήκη 28, 218, 291
 Καῖρης Θεόφιλος 21, 34, 40, 41, 42, 51, 56, 57, 192, 230
 καῖριστὲς 197, 221
 Καλαβρία 158, 159
 Καλαμάτα 131, 228
 Κάλβος Ἀνδρέας 141, 220
 Κάλκος Παναγιώτης 131, 210
 Καλκούττα 120
 Καλλίας Ἰωάννης Μ. (Giovanni di Mi-
 chele Callia) 164, 165, 229
 Καλλιόπη, ἑταιρεία 53, 73, 113, 114, 165, 192, 205
 Καμαράδος Θρασύβουλος 234
 Καναδὰς 118
 Κὰντ 30
 Καποδίστριας Ἰωάννης 72, 213
 Καραγιαννάκης Δημήτριος Γ. 41, 230
 Καραθεοδωρῆς (Καραθεοδωρίδης) Στέ-
 φανος Θ. 164, 229
 Καραθεοδωρῆς Κωνσταντῖνος 231
 Καραθεοδωρῆς Ἀντώνιος 231
 Καραμούζης Δημήτριος, θεῖος τοῦ Κου-
 μανούδη [240]
 Καρασούτσας Ἰ. Δ. 141, 221
 Καραστάθης Δημήτριος 164, 230
 Καρινθία 296
 Καρμπονάροι· βλ. Carbonari
 Κάρολος 10ος τῆς Γαλλίας 122
 Κάρολος II τῆς Σουηδίας 114
 Καστόρχης Εὐθύμιος 38, 50, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 158, 160, 222, 224, 227
 Καστριώτης Γεώργιος (Σκεντέρμπεης) 249
 Καταρτζῆς Δημήτριος 294
 Κάτουλλος 28, 184, 216
 Καυταντζόγλου(ς) Λύσανδρος 74, 193

- Κεντρικὸ Σχολεῖο τῆς Αἵγινας 22, 193, 196, 208, 210, 211, 215
- Κερκυραῖοι 46, 76
- Κέρτεζη 112
- Κεφαλλωνία 74· Κεφαλλῆνες 46, 76
- Κίεβο 249
- Κικέρων (Marcus Tullius Cicero)· *Κατὰ Βερόρητος λόγοι (Orationes ad Verrem)* 105, 202
- Κίνα 153, 173
- Κιρίδης Γεώργιος - Κιρίδου βιβλίον 180, 233
- Κλασικὴ Φιλολογία 26, 28, 32, 217
- Κλειδης Γεώργιος 22
- Κοζάνη 209
- Κόκκινος Ἐμμανουήλ 76, 194
- Κολοκοτρώνης Θ. 249
- Κολωνία 175
- Κονδύλης Παναγιώτης 42
- Κοραῖς Ἀδαμάντιος 34, 42, 46, 47, 53, 54, 165, 218, [263], 265, 292· *Ἡλιοδώρας Αἰθιοπικὰ* 72, 191
- Κορνάρος Βιτσέντζος 139, 219
- Κορρέγιος, Κορρόγγιος· βλ. Corregio Antonio Allegri
- κοσμοπολιτισμὸς 52
- Κοτζίᾱς (Κοτσιᾱς, Κοτζᾱς) Νικόλαος 32, 49, 59, 130, 147, 152, 159, 160, 161, 209, 223
- Κουμανούδη Δέσποινα Ἀθ. 19, [180]
- Κουμανούδη Καντήτσα 22, [178], 232
- Κουμανούδη Ἄννα Στ. [58]
- Κουμανούδη Πολυξένη Ἀθ. 20, 21, 161, 178, 228, 232
- Κουμανούδης Γεώργιος Δ. (Γεώργιος Σέκερζιτς) 20, 179, 233
- Κουμανούδης Ἀθανάσιος Δ. 19, 21, 65, 179, 233
- Κουμανούδης Ἀθανάσιος Στ. 16, 58
- Κουμανούδης Κομιανὸς (Κομνηνάκης) Ἀθ. 20, 161, 228, 232
- Κουμανούδης Κωνσταντῖνος Ἀθ. 20, 21, 228, 234
- Κουμανούδης Νικόλαος Ἰ. 16
- Κουμανούδης Πέτρος Στ. 16, 58, 65, 81, 178
- Κουμανούδης Στέφανος Ἀθ.· *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι* 241· *Ἐπιγραφαὶ ἐλληνικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι* 241· *Λεξικὸν Λατινοελληνικὸν* 241· *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων* 39, 178, 179, 183, 203, 214, 231, 233, 241, 243, 296-297, 298· *Στράτης Καλοπείχειρος* 16, 41, 45, 47, 54, 56, 58, 231, 241· *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς λεξικοῖς* 241· *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν* 16, 241· *Specimen emendationum in Longinum, Apsinem, Menandrum, Aristidem aliosque artium Scriptores* 203-204, 229, 241
- Κουμανούδης Στέφανος Ν. 17
- Κουμανούδης Ἰωάννης Ἀθ. 19, 20, 22, 65, 155, 179, 226, 231, 233
- Κούμας Κωνσταντῖνος 146, 196, 223, 227
- Κράλλης Μάρκος 106
- Κρανιὰ 97
- Κρανίδι 112
- Κρήτη 212
- Κρίνος Σταμάτιος Δ. 148, 224
- Κυδωνιᾶς (Κιδονᾶς) 21
- Κυζικηνὸς Ἀθαν. 42
- Κυριακίδης 147
- Κυριακὸς Γεώργιος Ἀθ. 161, 228
- Κύριλλος Στ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 79, 197
- Κωλέττης Ἰωάννης 52, 203, 230, 241

- Κωνσταντίνος ὁ Μέγας 275
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος 295
 Κωνσταντίνος, διδάσκαλος Ἀδριανου-
 πόλεως 164
 Κωνσταντινούπολις 83, 164, 204, 243
 Κωστής Νικόλαος 130, 131, 132, 133,
 134, 209, 211, 214, 215
 Λάζα 226
 Λάϊμπνιτς 202
 Λαογραφία 38, 222
 Λασκαράτος Ἀνδρέας 230
 Λάσκαρις 162
 Λατερανὸ 249
 Λαύριο 131
 Λεβαδεΐα 133, 151
 Λειψία (Leipzig) 25, 75, 86, 93, 117, 148,
 214
 Λέσβος 261
 Λεώπουλος Νικόλαος Θ. 41, 230
 Λιμοντζόγλους (Demetrio Alexiadis de
 Alessandro Lemogniogl di Giorgio)
 164, 229
 Λισσαβώνα 78
 Λάντσχουτ (Landshut) 244
 Λονδίνο 153
 Λουδοβίκος 14ος τῆς Γαλλίας 206
 Λουδοβίκος 18ος τῆς Γαλλίας 122
 Λουδοβίκος Α΄ τῆς Βαυαρίας 23, 175,
 176, 223, 231
 Λούθηρος (Λουθηρος)· βλ. Luther Martin
 Λουϊζενστράσε· βλ. Βερολίνο
 Λουκρήτιος 28
 Λυδάκης Στέλιος 210
 Λυκαβητὸς 184, 185
 Λυκία 77, 195
 Λυδὸν 168
 Λυσίας 146
 Μ. Ἀσία 77, 198
 μαιευτικὴ κλινικὴ 214
 Μακεδονία 212
 Μακκῆς Γεώργιος 75, 133, 194, 214
 Μαναράκης Ἀντώνιος 82, 198
 Μανούσης Θεόδωρος [184], 203, 211, 235
 Μαξιμιλιανὸς Α΄ τῆς Βαυαρίας 201
 Μαξιμιλιανὸς Β΄ τῆς Βαυαρίας 245
 Μαραθωνομάχοι 267
 Μασσαλία 76, 204
 Μάσσον Ἔντουαρντ 211
 Μαυροβούνιο 249
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 55, 223
 Μαχμουτ Β΄ Σουλτάνος 135, 198, 215
 Με(η)νάγιας Ἰωάννης 74, 193
 Μεδιολανικὸ θέατρο τῆς Σκάλας 114
 Μεκλεμβούργο· βλ. Meklenburg
 Μεξικὸν 118
 Μεσόγειος 52, 246
 Μεσσήνη, στῆν Ἰταλία 228· Μεσσήνιοι
 162, 228
 Μηλιαρέσης Μ. 234
 Μητρόπολη Ἀθηνῶν, ἐκκλησία 194
 Μητσοῦ Μαριλίζα 34
 Μητσόπουλος Δημήτριος 112, 204
 Μητσόπουλος Μάξιμος 205
 Μητσόπουλος Ἡρακλῆς 37, 38, 63, 66,
 94, 97, 104, 107, 108, 109, 111, 112,
 117, 135, 137, 145, 147, 149, 158, 161,
 162, 185, 186, 201, 235, 242
 Μινωΐδης Μηνᾶς 78, 196
 Μίσιος Ἰωάννης Πανταζῆς ἢ Μησίου
 Ἰωάννης ἢ Μισίου Ζαγοραῖος 22,
 130, 208
 μνημεῖο Φρειδερίκου Β΄· βλ. Βερολίνο
 Μολδαβία 130, 165
 Μολὼχ 155
 Μόναχο 22, 23, 43, 65, 71, 74, 79, 84, 87,
 88, 90, 91, 92, 93, 96, 100, 104, 106,
 108, 109, 110, 116, 128, 131, 132, 145,

- 150, 155, 164, 174, 191, 192, 209, 223, 224· ἀγγλικὸς κῆπος 88· Ἀκαδημία τῶν Τεχνῶν 210, 227· Βασιλικὴ τοῦ ἀγίου Βονιφατίου 83, 199· βιβλιοθήκη 96· Γλυπτοθήκη 91, 199· θέατρο 96, 102, 108, 114· θησαυροφυλάκιο 96· νεκροταφεῖο 74· ὁρθόδοξη ἐκκλησία 197· Πανεπιστήμιο 23, 24, 25, 32, 86, 99, 159, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 210, 212, 214, 215, 225, 226, 227, 228, 291· Πινακοθήκη 153, 176· Στρατιωτικὴ Σχολὴ 193, 203, 224· Συναγωγὴ 72, 82· Cabinet 123· Elfenbeincabinet 96· Englische Kaffe(e)haus 84· Frauenkirche 71, 117· Giesserei 78· Königsbau 123· Kunstverein 96· Ludwigskirche (Λουδοβίκειος ἐκκλησία) 85, 176· Michelskirche 74, 117· Opernhaus 90· Taubeninstitut 96· Theresien-Kirche 73
- Μόσχα (Μόσκβα) 73, 118
- Μουσᾶ Κεσετζή 106
- μουσεῖον Βερολίνου· βλ. Βερολίνο
- Μουστοξύδης Ἀνδρέας 213
- Μπότσαρης (Βότσαρης) Μάρκος 149, 225
- Μυτιλήνη 210
- Μωϋσῆς 155
- Μωχάμετ Ἄλη 198
- Ναπολέων 122, 123, 135, 203, 215, 221, 231· βλ. καὶ Hugo Jean Abel
- Ναύπλιο 66, 73, 214
- Νέα Ἀθήνα 249
- Νέα Λακεδαίμων 249
- Νέα Ἑλλάς, ἐφημ. 209
- Νεάπολις 132, 227
- Νεγάδες 230
- νεκροταφεῖο· βλ. Μόναχο
- Νέον Ἐβόρακον 120
- Νερουλὸς Ἰακωβάκης Ρίζος 59, 139, 218
- Νικόλαος, αὐτοκράτορας τῆς Ρωσίας; 135
- Νικολόπουλος Κωνσταντῖνος 230
- Νοέλ· βλ. Noël François
- Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ὁθωνείου Πανεπιστημίου 59, 67, 194, 215, 227, 235
- Νομισματικὴ Συλλογὴ· βλ. Ἀθήνα
- Νόρμα· βλ. Bellini Vincenzo
- Νύσσιον 153
- Ξενοφῶν 298
- Ὀβίδιος 79
- Ὀδησσὸς 76, 203
- ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία 246, 283
- Ὅθων (βασιλεὺς) 132, 204, 241
- Ὁθώνειο Πανεπιστήμιο (Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν) 31, 36, 46, 63, 64, 131, 136, 137, 138, 211, 212, 215, 224, 227, 230
- Οἰκονόμιος μεταφραστικὸς ἀγὼν 45
- Οἰκονομίδης Βασίλειος 135, 147, 215
- Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων 47, 66, 72, 73, 134, 191, 192, 215, 224, 265, 292· *Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης βιβλίον* 47, 271
- Οἰκονόμος Σοφοκλῆς [134], 148, 224
- Ὅλγα (βασιλίσσα) 67
- ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες 297
- Ὀλύμπιος Μενέλαος 97, 100, 201
- Ὅμηρος 26, 71, 72, 103, 149, 163, 209, 217, 219· *Ίλιὰς* 72
- Ὁμπρένοβιτς Μίλος 226
- Ὁράτιος 28, 184
- ὁρθόδοξη ἐκκλησία· βλ. Μόναχο
- Ὅριγόνης Εὐγένιος 210
- Ὅριγόνης, Παῦλος; 131, 164, 210, 229
- Ὅριόλης Φραγκίσκος· βλ. Orioli Francesco
- Ὁρφανοτροφεῖο, στὴν Αἴγινα 213
- Παλαιὰ Διαθήκη 30, 33, 62

- Παλαμᾶς Κωστής 44
 Παῦλος ὁ Αἰγινήτης 133, 214
 Παναγία Χρυσοσπηλιώτισσα, ἐκκλησία 194
 Πανδώρα, περ. 32
 Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου· βλ. Βερολίνο Παράδεισος· βλ. Βερολίνο
 Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου· βλ. Μόναχο
 Πάνθεον· βλ. Παρίσι
 πανσλαβισμὸς 250
 Πανταζῆς Δημήτριος 148, 225
 Παπαδιαμαντόπουλος (Διαμαντόπουλος) Ἀδαμάντιος Ἰ. 91, 100, 107, 111, 112, 113, 135, 159, 161, 162, 200, 227, 242
 Παπαδόπουλος Βρετὸς Ἀνδρέας 46, 132, 213, 214
 Παπαδόπουλος Γ. Γ. 197, 204
 Παπαδόπουλος Γεώργιος 204
 Παπαδόπουλος, συμφοιτητὴς 112, 204
 Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντῖνος 33, 241, 244
 Πάργα 193
 Παρθενὼν 231
 Παρίσι (Παρίσιοι, Παρίσια) 22, 23, 39, 40, 42, 43, 52, 53, 59, 74, 75, 81, 108, 114, 133, 136, 150, 162, 164, 168, 178, 194, 203, 204, 221, 223, 229, 230, 231· βιβλιοθήκη Μαζαρίνη 166· ἐκκλησία St Jacques au Haut-Pas 173· θέατρο (Théâtre Français) 163, 231· θέατρον τοῦ Ὡδείου 166· Πάνθεον 165· Σορβόννη 43, 205, 241· Bibliothèque Nationale 43· Collège de France 43, 241· Luxembourg 165
 Παρρησιάρχης Δημήτριος 23, 24, 132, 196, 212
 Πάτρα 204, 242
 Πατρινὸς Ἀλέξανδρος 55
 Παιουσάνιας 27
 Πειραιεὺς 133, 134
 Πελοπόννησος 46, 147, 295, 296· Πελοποννήσιοι 66, 150, 151, 158
 Περδικάρης Μιχαήλ· Ἑρμῆλος 45
 Πέρο (Pero) 155
 Περουανοὶ 100
 Πέρσαι 100
 Πέστα 78, 209
 Πετιμεζᾶς Γεώργιος 50, 112, 204
 Πετιμεζᾶς Ἀναγνώστης 204
 Πετρούπολη 73, 78, 120, 192
 Πετσάλης Ἀθανάσιος 193, 214
 Πετσάλης Νικόλαος 74, 113, 133, 193
 Πίζα (Πίσσα) 164, 165, 199, 206, 209, 229, 230
 Πινακοθήκη· βλ. Μόναχο
 πινατόροι 76
 Πάϊρντορφ (Pairedorf) 244
 Πιττάκης Κυριακὸς 163, 203, 213, 228, 229
 Πλαταιεὺς 248
 Πλάτων 137, 148, 159, 205· Πολιτεία 77
 Πολίτης Γ. 234
 Πολυτεχνεῖον 183, 234· βλ. καὶ Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν
 Πομμερανία 296
 Πόποβιτς 20
 Πορτογαλλία 130
 Ποστολάκας Δημήτριος, βιβλιοθήκη 132, 133, 212, 214
 Ποστολάκας Ἀχιλλεὺς 212
 Πότσδαμ· βλ. Potsdam
 Πούσκιν Ἀλ· βλ. Puschkin Alexander Sergejewitsch
 Πράγα 148
 Πρέβεζα 74
 Πρετσιόζα (Preziosa)· βλ. Weber Karl Maria von
 Προπέρτιος 28

- προτεσταντισμός 119
 Πρωσία (Προυσία) 77, 97, 199, 201, 205
 Ραγκαβής Ἀλέξανδρος Ρίζος 23, 32, 34, 53, 54-55, 65, 67, 141, 193, 200, 219, 221, 226
 Ράλλειος ποιητικός διαγωνισμός 50
 Ράλλης Νικόλαος 80, 161, 197, 228
 Ράλλης Παντιᾶς 197
 Ρατισβόννη 174
 Ραφαήλ· βλ. Rafael
 Ρηνανία 157
 Ρινιέρης 147
 ρομαντικά μυθιστορήματα 48
 ρομαντισμός 35
 Ρουμελιῶται 151
 ρουνική γραφή (Runenschrift) 77, 195
 Ρουσιάδης (Ροσσιάδης) Γεώργιος 130, 209
 Ρουσόπουλος Ἀθανάσιος 184, 234
 Ρύσιος (Ροῦσος) Παναζής 32, 64, 77, 97, 100, 105, 106, 112, 113, 116, 120, 137, 138, 139, 146, 148, 152, 153, 156, 157, 158, 161, 162, 196, 217, 218
 ρωμαϊκή αὐτοκρατορία 273
 Ρωμαῖοι 108, 246, 285, 295
 Ρώμη 158, 159, 223· Pontinische Sümpfe 158, 159
 Ρωσ(σ)ία 66, 73, 246, 247, 250, 281· Ρῶσοι 281, 283, 297
 ρωσική καπέλα· βλ. Βερολίνο
 Σαλαμίνα 248
 Σαξωνία 177, 296
 Σαρίπολος Νικόλαος Ἰ. 55, 67
 Σγούτας Λεωνίδας 136, 139, 145, 147, 148, 149, 153, 158, 215
 Σγούτειος νομικός διαγωνισμός 215
 Σερβάντης· βλ. Cervantes
 Σερβία 20, 179· Σέρβοι 106, 107, 283, 285
 σερβικά δημοτικά τραγούδια 39
 Σερούϊος Γεώργιος 131, 211
 Σικελία 158, 227
 Σιλεσία 125, 296
 Σιλλίστρα (Συλλήστρα) 22, 155, 240
 Σιμωνίδης Κωνσταντίνος 59
 Σκανδιναβική χερσόνησος 118
 Σκανδινάβοι 77
 Σκυθία 267
 σλαβικό ζήτημα 33
 Σλάβοι 246, 247, 249, 250, 257, 261, 267, 269, 271, 273, 275, 281, 283, 294, 296, 297
 Σάλτσμπουργκ (Salzburg) 244
 Σολωμός (Σολομός) Διονύσιος 139, 141, 218, 220, 221
 Σοποτό 112
 Σορβόννη· βλ. Παρίσι
 Σοῦτσοι 140, 220
 Σοῦτσος Ἀλέξανδρος 71, 140, 179, 191, 232, 233
 Σοῦτσος Παναγιώτης 139, 140, 141, 219, 220, 221
 Σοῦτσος Ἰωάννης 50
 Σουηβία 177
 Σουλιῶτες 46, 151
 Σοφοκλῆς 29, 141, 216, 217
 Σπανδωνῆς Νικόλαος 33
 Σταθόπουλος Ἠλίας Σπ. 58
 Σταθόπουλος Σταῦρος Σπ. 60, 80, 112, 116, 157, 197, 203, 226
 Σταῦρος (ου) Γεώργιος 203
 Στερεοελλαδίτες 46, 150, 151
 Στεφάνοβιτς Καρατζιτζ Βούκ 39
 Στρασβοῦργο 223
 Στρατιωτική Σχολή· βλ. Μόναχο
 Συγγρός Ἀνδρέας 55
 Συναγωγή· βλ. Μόναχο
 Σύρος (Σύρα) 131, 195

- Σχινᾶς Κωνσταντίνος 131, 211, 212
 Σχολή Εὐελπίδων, στὸν Πειραιᾶ 203, 210
 Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν 191, 234· βλ. καὶ
 Πολυτεχνεῖον
 Σωκράτης 143
 Σωτήρ, ἐφημ. 72, 191
 Σωτήρης 78, 147 (γεροσωτήρης)
 Σωφάνης, Ἡπειρώτης 164, 230
 Τανταλίδης Ἡλίας 141, 220-221
 Τάσσος· βλ. Tasso Torquato
 Ταχυδρόμος, ἐφημ. 72
 Τηλέγραφος (*Der Telegraph für Deutsch-*
 land), περ. 129, 208
 Τίβουλλος 28
 Τουρκία 73, 89, 168, 250, 285· Τοῦρκοι
 47, 49, 132, 135, 159, 168, 234, 248
 Τουρίνον 85
 Τουττολάσσος· βλ. Tuttolasso
 Τραβιάτα 204
 Τραπεζοῦς 83, 199, 243, 261
 Τριαδίτσα 249
 Τριέστι 148
 Τσάκωνες 261, 265, 291
 Τσιτιρίκος 164, 229
 Τσέτς (Tschötsch), Νότιο Τιρόλο 244
 Τυβίγγη (Tübingen) 247
 Τύνις 198
 Τυπάλδος Χαριτάτος Ἀντώνιος 230
 Τωβίας 88, 199
 Ὑδραῖοι 52
 Ὑπουργεῖο Ἐκπαιδεύσεως 224
 Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν 215
 Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν 226
 Ὑψηλάντης Δημήτριος 149, 225
 Φαλλμεράυερ· βλ. Fallmerayer
 Φαναριῶτες 55
 Φαρμακίδης Θεόκλητος 192
 Φάσος Ἀριστοτέλης 164, 229
 Φθιῶτις 46, 147, 151
 Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία - ἐκπαιδευ-
 τικὴ ἑταιρεία 131, 147, 210, 224
 Φιλικὴ Ἑταιρεία 46
 Φιλιππούπολις 227
 Φιλολογικὸ Φροντιστήριον τοῦ Ὁθωνεῖου
 Πανεπιστημίου 59, 67, 235
 Φιλόπατρις, ἐφημ. 58, 298
 Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ὁθωνεῖου Πα-
 νεπιστημίου 201, 209, 211, 213, 214,
 215, 222, 224, 227, 235, 241
 Φίχτε· βλ. Fichte Johann Gottlieb
 Φλωρεντία 85, 130, 133
 Φλωριάνος· βλ. Florian
 Φραγγία 119· Φράγγοι (Φράγκοι) 89,
 119, 168, 173, 174
 Φραγκφοῦρτη 245
 Φραγκωνία 177
 Φρεαρίτης Κωνσταντίνος 32, 158, 227
 Φρειδερίκος Α΄ 202
 Φρειδερίκος Β΄ Μέγας 107, 122, 124,
 134, 203, 207
 Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ΄ 203, 215, 240
 Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ 201
 φυσικὸν ταμεῖον 213
 Φωριέλ 38
 Φωτιάδης Ἰωάννης 75, 112, 194, 203
 Φωτομάρας Νάσος 74, 193
 Φωτομάρας Χρῆστος 193
 Χαϊδελβέργη· βλ. Heidelberg
 Χαντσερῆς Κ. Α.: *Νέος Ἑλληνικὸς Παρ-*
 νασσὸς 47, 139, 218, 220, 233
 Χαραμῆς Δημήτριος 112, 131, 203, 210
 Χατζῆ Χρήστος, «Βούλγαρος» 149, 225
 Χέρντερ 298
 Χερσόνησος τοῦ Αἵμου 247, 257
 Χίος 81, 146, 195, 197, 198, 204, 261
 Χορτάκης Νικόλαος 33
 χριστιανισμὸς - χριστιανικὴ θρησκεία 40,

- 56, 108, 259, 271, 273, 279, 283, 285
 Χριστόπουλος Ἀθανάσιος 47, 141, 219, 221, 269, 294
 Χριστοφίδης Ἡλίας 148, 225
 Χρυσανθόπουλος Λεωνίδας 74, 193
 Χρυσοβέργης Γεώργιος 32, 139, 196, 217, 218
 Ψαλίδας Ἀθανάσιος 208
 Ψυχάρης Γιάννης 204
 Ψυχάρης Δημήτριος 43, 112, 204
 Ψυχάρης Ἰωάννης ἢ Μισε-Γιάννης 204
- Académie des Inscriptions et belles-lettres 120, 206
 Ahrens Heinrich Ludolf; 159, 227
 Alarich 77
 Albano Francisco 122, 207
 Albin Achille· *Die gefährliche Tante* 142
Allgemeine Literatur Zeitung, ἐφημ. 78, 196
 Altenstein Karl Sigmund Franz Freiherr von Stein 114, 205
 Altertumswissenschaft 26
 an der Königs Mauer· βλ. Βερολίνο
 Armanberg J. L. 27
 Ast G. A. Frid. 75, 193
 Auber Daniel François Esprit 116, 205· *Le maçon* 206
 Bader, τραγουδιστής ὄπερας 98
 Balbi Adriano 159, 227
 Beethoven Ludwig van 98, 129, 130, 202· *Fidelio* 117, 206
 Befreiungshalle 175, 231
 Bekker Immanuel 138, 216
 Bellini Vincenzo· *Νόρμα* 163, 228
 Benary F. 30, 33, 62, 100, 145, 202, 217, 222
 Benary Karl Albert Agathon 138, 145, 217, 222
 Bennecke 120
 Bibliothèque Nationale· βλ. Παρίσι
 Birnbaum Maria Anna 67, 155, 226
 Blanc v., ἀπὸ τὸ Νέον Ἐβόρακον 115
Blätter für literarische Unterhaltung, ἐφημ. 76, 77, 195, 196
 Blücher Gerhard 134, 215
 Blümeling Franz Anselm 77, 195
 Blumenbach Johann Friedrich 114, 205
 Böckh (Boeckh) August 25, 26, 27, 29, 32, 62, 89, 138, 145, 146, 191, 199, 200, 205, 213, 216, 223, 228, 235, 241, 243· *Corpus Inscriptionum Graecarum* 241
 Böder, τραγουδιστής ὄπερας 144
 Boieldieu François Adrien· *La dame blanche* 116, 167
 Bopp Franz 138, 145, 216, 222
 Böttiger, βαρύτονος 90
 Braunschweig 130, 131
 Breslau 134
 Buchner Aloys 75, 193
 Buchon Jean Alexandre 163, 228, 229
 Busento, ποταμός 77
 Byron George Gordon (Lord Byron) 34, 120, 178, 181, 206, 234· *Cain* 181, 233· *Die beiden Foscari* (*The Two Foscari*) 181, 234· *Marino Faliero* 178, 232· *The Corsar* 182, 234
 Cabanis Georges 34
 Cabinet· βλ. Μόναχο
 Carbonari 106, 232
 Carraci οἰκογένεια 122, 207
 Carraci Annibale 207
 Cervantes Don Miguel de y Saavedra 91, 92, 201
 Charlottenburg 105, 106
 Chateaubriand François René· *Génie du Christianisme* 40

- Cherubini 206
 Chimborasso 118
 Clarac Frédéric 202
Clavigo· βλ. Goethe Johann Wolfgang von
 Collège de France· βλ. Παρίσι
*Comptes rendus de l'Academie des Inscripti-
 ons et belles lettres*, περ. 206
 Conservatoire 206
 Corregio Antonio Allegri 94, 122, 125,
 201, 207, 208
 Crelinger Auguste 125, 142, 207, 222

 Da vinci Leonardo 125, 208
 Daguerre Louis 203
 Dahn, ἡθοποιὸς 109, 126, 142
Das Ausland, περ. 154, 158, 159, 226, 227
 Daumer Georg Friedrich 155, 226
 David Jacques-Louis 122, 207
 de St. Pierre Bern.· *Études de nature* 40
 Degele 80, 197
Deutsche Jahrbücher, περ. 44, 64, 128, 151,
 155, 208, 225
 Diderot Denis 34
 Dieffenbach Johann Friedrich 80, 198
 Domkirche· βλ. Βερολίνο
 Dresden 75
 Du Cange Charles Dufresne, Sieur 265,
 292
 Duden Konrad 256
 Dürer Albrecht 95, 201
 Durow Wilhelm 149, 225

 Ehrhard Andreas 149, 225
 Eichenberger, τενόρος 90
*Eisenbahn (Eisenbahn, Die Unterhaltungs-
 blatt für Volk und Haus; Zeitschrift
 zur Beförderung geistiger und geselliger
 Tendenzen)*, περ. 128, 208
 Elfenbeincabinet· βλ. Μόναχο
 Elisabeth Ludovika 201
 Engel 116
 Englische Kaffe(e)haus· βλ. Μόναχο
 Erk, ἡθοποιὸς 125
 Exercierhaus· βλ. Βερολίνο

 Fallmerayer 36, 37, 38, 83, 148, 162, 194,
 199, 206, 224, 229, 239-298· *Frag-
 mente aus dem Orient* 249· *Geschichte
 der Halbinsel Morea während des Mit-
 telalters* 247· *Geschichte des Kaisertums
 von Trapezunt* 247· *Welchen Einfluss
 hatte die Besetzung Griechenlands durch
 die Slaven auf das Schicksal der Stadt
 Athen und der Landschaft Attika?* 247-
 248, 296
 Fassman, τραγουδίστρια ὄπερας 90, 144
Faust· βλ. Goethe Johann Wolfgang von
 Fellows Charles A. 77, 195
Fernand Cortez· βλ. Spontini Gaspare
 Luigi Pacifico
 Fichte Johann Gottlieb 122, 206, 298
Fidelio· βλ. Beethoven Ludwig van
 Fiedler Karl Gustav 131, 212
 Fiesole (Fra Giovanni da Fiesole ἢ Fra
 Angelico) 95, 201
Figaro· βλ. Mozart Wolfgang Amadeus
 Florian 34, 91, 200· *Γαλάτεια (Galatée)* 92,
 200, 201· *Estella (Estelle)* 92, 200, 201
 Forst Crusemann, ἡθοποιὸς 129
 Frankfurt 75
 Franz Johann 27, 46, 89, 106, 138, 145,
 146, 200, 202, 216· *Λυσίου . . . τὰ
 Παραλειπόμενα* 146, 223
 Franz χήρα 28
 Frauenkirche· βλ. Μόναχο
 Freitag Maria, ἡθοποιὸς 111
 Friedrichsbrücke· βλ. Βερολίνο
 Friedrichstrasse· βλ. Βερολίνο

 Gabler Georg Andreas 152, 225

- Garnisonkirche· βλ. Βερολίνο
 Gärtner Friedrich von 231
 Gautier Pierre Jules Théophile 34, 120, 206
Gelehrte Anzeigen, περ. 78, 196
 Gendarmenplatz· βλ. Βερολίνο
 Geppert Eduard 138, 217
 Gerhard Eduard 138, 216
 Gern, ἡθοποιὸς 129, 142
 Gessner Salomon 181, 234
 Giesserei· βλ. Μόναχο
 Gilblas· βλ. Le Sage
 Giuliani Orsola 151, 225
 Gluck Christoph Willibald Ritter von 98, 138· Ἀλκχστις (*Alceste*) 81, 99, 115, 198· Ἰφιγένεια 98· Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι (*Iphigénie en Aulide*) 115, 144· Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις (*Iphigénie en Tauride*) 99, 115, 144· Ὀρφεὺς καὶ Εὐρουδίκη (*Orfeo ed Euridice*) 141, 222
 Goethe Johann Wolfgang von 34, 120, 247· *Clavigo* 101, 202· *Götz von Berlinchingen* 44, 45, 156, 226· Ἰφιγένεια (*Iphigenie auf Tauris*) 82 199, 202, 222· *Faust* 109, 156, 182
 Görres Joseph 25, 33, 38, 61, 96, 201
Götz von Berlinchingen· βλ. Goethe Johann Wolfgang von
 Graun Karl Heinrich 138, 217· *Der Tod Jesu* 117
 Grenier Charles-François de Lacroix (Lacroix de Marseille) 119, 206
 Gries Johann Diederich 71, 191
 Grimm Wilhelm Karl 144, 222
Griseldis· βλ. Halm Friedrich
 Grisi, τραγουδίστρια ὄπερας 162, 163
 Gropius Karl Wilhelm 107, 203
 Gruithuisen Franz von Paula 78, 196
 Guizot François 114, 205
 Gutzkow Karl Ferdinand· *Werner oder Herz und Welt* 125, 126, 127, 208
 Hage Charlotte, ἡθοποιὸς 109, 126, 128, 142
 Hähnel, τραγουδίστρια ὄπερας 92
 Halle 26, 75, 199
Hallische Jahrbücher, περ. 208
 Halm Friedrich· *Griseldis* 116, 205
 Händel Georg Friedrich 138, 217
 Hasse Johann Adolf· Ὀλυμπιάς 138, 217
 Haydn Franz Joseph 98, 129, 202
 Hedwigskirche· βλ. Βερολίνο
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 27, 29, 30, 152, 226· Hegelianoi 152
 Heidelberg 74, 80, 115, 133, 158, 159, 192, 193, 194, 195, 198, 200, 204, 205, 226, 227, 228
 Heigel, ἡθοποιὸς 142
 Heinefetter, τραγουδίστρια ὄπερας 90
 Henningsche Wintergarten· βλ. Βερολίνο
 Hering 85
 Hermann Gottfried 25, 26, 27, 202
 Hermann Karl Friedrich 114, 145, 205
 Hess Heinrich von 83, 199
 Heyse C. 138, 216
 Hill Francis 215
 Hill J. 215
 Hill, ἐκπαιδευτήριο 134, 215
 Holbach Paul Henri 34
 Honthorst Gerrit van 122, 207
 Hotho Heinrich Gustav 29, 138, 216
 Hufeland Christoph Wilhelm 122, 207
 Hugi François Joseph 158, 227
 Hugo Jean Abel· Ἱστορία τοῦ Ναπολέοντος 78, 197
 Hugo Victor 120, 206
 Humboldt Alexander von 30, 240
 Humboldt Wilhelm von 26, 240

- Isouard Nicolo· *Joconde* 167, 231
- Juliani Veronika· βλ. Giuliani Orsola
- Karlsruhe 75
Karlsruher Unterhaltungsblatt, ἐφημ. 73, 192
- Karraff 117
- Kehlheim 175
- Keil, φιλέλλην 117
- Kindleben Christian Wilhelm 143
- Klenze Leo von 231
- Köln 145
- Königliche Arzneyschule· βλ. Βερολίνο
- Königliches Palais· βλ. Βερολίνο
- Königliches Schloss· βλ. Βερολίνο
- Königsbau· βλ. Μόναχο
- Königspalai· βλ. Βερολίνο
- Königstädtisches Theater· βλ. Βερολίνο
- Königstrasse· βλ. Βερολίνο
- Kopitar B. 295-296
- Kottenkamp Franz 179
- Kotzebue August von· *Landhaus an der Heerstrasse* 128, 208
- Kranach Lucas 95, 201
- Kreutzberg Monument· βλ. Βερολίνο
- Kreutzer Konradin· *Das Nachtlager von Granada* 81
- Krüger (Hundekrüger), ζωγράφος 122-123
- Krüger Franz (Pferdekrüger) 122, 125, 207
- Krüger Karl Wilhelm 27, 28, 32, 61, 96, 138, 201, 217· *Ξενοφώντος Κύρου Ανάβασις* 146, 223
- Kugler Franz Theodor 29, 138, 217
- Kunstverein· βλ. Μόναχο
- Lachmann Karl 27, 28, 121, 138, 206, 216
- Landshut 174
- Landwing Johann Michael; 159, 227
- Le Sage· *Gilblas* 167, 231
- Leake William Martin 265, 293
- Leser, τραγουδιστής ὄπερας 90
- Lessing Gotthold Ephraim· *Αἰμιλία Γαλόττη* (*Emilia Galotti*) 144, 222· *Nathan der Weise* 45
- Lichtenstein Anton August Heinrich 125, 207
- Lichtenstein Martin Heinrich Karl 143, 222
- Lievland (Livonia) 112
- Linz 173, 177
- Liszt Franz 157, 226
- Lorenzostromm 118
- Lorrain Claude 123, 207
- Ludwigskirche· βλ. Μόναχο
- Ludwigsstrasse· βλ. Βερολίνο
- Luther Martin 125, 176, 207, 291
- Luxembourg· βλ. Παρίσι
- Magnus Heinrich Gustav 114, 205
- Mainz 78
- Mantius Eduard, τραγουδιστής ὄπερας 117, 125, 138, 144, 206, 207, 217, 222
- Marburg 205
- Marhein(n)eke Philip Konrad 145, 157, 222, 226
- Mariage, παιγνίδιον 79
- Marienkirche· βλ. Βερολίνο
- Marsch Wilhelms der IV* 142
- Martius Karl Friedrich Philipp von 75, 193
- Maurer Georg Ludwig von 46
- Mazzini Giuseppe 44, 232
- Meklenburg 116, 296
- Melk 177
- Memingen 164
- Mendelssohn Felix· *Παῦλος* (*Saint Paul*) 117, 206
- Meyer, *Conversations lexikon* 77, 195

- Meyerbeer Giacomo· *Robert der Teufel* 74, 81, 99
- Michelskirche· βλ. Μόναχο
- Mink, τραγουδίστρια ὀπερας 90, 162
- Modenspiegel* (Berliner *Modenspiegel in- und ausländischer Originale. Eine Zeitschrift für die elegante Welt*), περ. 127, 208
- Montblank 118
- Moosburg 174
- Mounier Jean Joseph 150, 225
- Mozart Wolfgang Amadeus 51, 98, 129, 202· *Die Hochzeit des Figaro* 129, 208· *Don Juan* (*Don Giovanni*) 90, 128, 200, 208· *Zauberflöte* 128, 208
- Müller 114
- Müller Karl Otfried 202, 205
- Müllerstrasse· βλ. Βερολίνο
- Müllner Adolf 297
- Murat (Gioacchino Napoleone Murat) 159, 227
- Nager 141, 152, 153, 159
- Nazareth Kirche· βλ. Βερολίνο
- Neumann Karl Friedrich 25
- Niebuhr Barthold Georg 71, 191, 241
- Nigerexpedition 153
- Nikolaikirche· βλ. Βερολίνο
- Noël François 139, 218
- Nürnberg 155
- Oerindur (Arindur) κόμης 281, 297
- Opernhaus· βλ. Βερολίνο καὶ Μόναχο
- Oranienburgerthor· βλ. Βερολίνο
- Orioli Francesco 130, 133, 209
- Panofka Theodor 29, 138, 216
- Pashley Robert· *Travels in Crete* 38, 78
- Pellico Silvio 44· *Φυλακαὶ* (*Le Mie prigioni*) 178, 232
- Pentenrieder Franz· *Die Nacht zu Paluzzi* 99
- Pindel, καφενεῖο 74
- Platen August Graf von 77, 195
- Politisch-Historische Zeitschrift*, περ. 225
- Ponsard François· *Λουκρητία* 166, 231
- Pontinische Sümpfe· βλ. Ρώμη
- Potsdam 118, 134
- Potsdamerstrasse· βλ. Βερολίνο
- Potter 40
- Pouqueville F. C. H. L. 38
- Preussische Staatszeitung*, ἐφημ. 206
- Prokesch-Osten Anton Graf von 81, 198
- Puschkin Alexander Sergejewitsch 79, 197
- Quito 118
- Racine Jean 34· *Ἀνδρομάχη* (*Andromaque*) 169-173, 231
- Rafael (Raffaello Santi) 123, 124, 125, 207, 208
- Ranke Leopold von 28, 29, 43, 62, 149, 206, 225
- Rauch Christian Daniel 134, 177, 215, 231
- Raumer Friedrich 28, 29, 61, 89, 114, 199
- Raupach Ernst Benjamin Salomo· *Der Degen* 142
- Regensburg 175
- Reichardt (Johann Friedrich Reinhardt)· *Brennus* 138, 217
- Reinwald, διδάσκαλος 143, 222
- Rettich, ἡθοποιδὸς 82
- Revue de Paris*, περ. 163, 228
- Richard III*· βλ. Shakespeare William
- Ritter Karl 30, 31, 62, 89, 91, 118, 141, 197, 200, 201, 206, 222
- Ross Ludwig 46, 132, 138, 213, 215
- Rossini Gioacchino· *Otello* 85, 199· *Wilhelm Tell* 116, 205, 214
- Rott, ἡθοποιδὸς 110
- Rubens Peter Paul 207· *Σωσάννα* (*Susanna and the Elders*) 85, 122, 199

- Ruge Arnold 208
 Ruhmeshalle 175, 231
 Russeger Joseph Ritter von 131, 212
 Rütthling, ἡθοποιὺς 129
 Sanders Daniel 38, 39, 45, 46, 156, 226
 Savigny Friedrich Karl von 125, 157, 207, 226
 Schade, καστελλάνος 143, 222
 Schaden Adolph von 75, 193
 Schadow Rudolph 124, 207
 Schelling Friedrich Wilhelm Joseph von 24, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 89, 143, 144, 152, 200, 222, 241
 Schiller Friedrich von 34, 78· *Raüber* 44, 45, 156· *Wilhelm Tell* 45, 133, 205
 Schinkel Karl Friedrich 87, 104, 199, 202, 203
 Schleiermacher Friedrich Daniel Ernst 122, 206
 Schloss· βλ. Βερολίνο
 Schlossplatz· βλ. Βερολίνο
 Schmidt Adolf Wilhelm 28, 29, 96, 103, 201, 202
 Schneider, ἡθοποιὺς 129
 Schöll Adolph 29, 138, 217
 Schönstadt 120
 Schott Albert 154, 226
 Schott Wilhelm 138, 216
 Schröder, τραγουδιστὴς ὅπερας 163
 Schubert Franz Peter 130, 208
 Schubert Got. Heinrich von 24· *Symbolik des Traumes* 25
 Schulze 161
 Schulze, τραγουδίστρια ὅπερας 117
 Schwanthaler Ludwig von 196
 Semilasso [Hermann (Ludwig Heinrich) Fürst von Pückler-Muskau] 81, 198
 Seydelmann, ἡθοποιὺς 101, 129
 Shakespeare William 34, 91, 126, 201·
 Ἐμπορος τῆς Βενετίας 114, 205·
 King Lear 145, 222· *Richard III* 110, 203
 Siber Thadäus 25, 75, 193
 Societé Hellénique 53, 165, 230
 Sörtl Johann Michael 25, 80, 197
 Somavera Alessio da 265
 Spandau 105, 106
 Spengel Leonard 25
 Spitzeder 81
 Spontini Gaspare Luigi Pacifico· *Fernand Cortez* 99, 202
 Steffens Heinrich 30, 95, 201
 Steglitz 127, 208
 Steinheil Karl August 85, 199
 Stich Bertha, ἡθοποιὺς 129, 207, 208
 Stich Klara, ἡθοποιὺς 207
 Stuttgart 75
 Stuzzi (Πρώτος) Ἰωάννης 81, 198
 Stuzzi, πρόξενος Ἀλεξανδρείας 198
 Sudre Jean-François 76, 195
 Sütterlin (Ζίττερλιν) 255
 Tasso Torquato 34· Ἐλευθερωμένη Ἰερουσαλὴμ 71, 191
 Taubeninstitut· βλ. Μόναχο
 Theresien-Kirche· βλ. Μόναχο
 Thiergarten· βλ. Βερολίνο
 Thiersch Friedrich 23, 24, 46, 54, 67, 75, 76, 89, 111, 133, 193, 196, 200, 203, 240, 265, 291, 293
 Tichatschev, τραγουδιστὴς ὅπερας 92
 Titian (Tiziano Vecellio) 122, 153, 207
 Tölken Ernst Heinrich 29, 67, 89, 138, 200, 216
 Topschideré· βλ. Ἀδριανούπολη
 Trendelenburg Friedrich Adolf 30, 89, 200
 Tuttolasso 76, 195
 Tyrol 73

- Ulrichs Heinrich 138, 215
 Unter den Linden· βλ. Βερολίνο
- Van Dyck Anthonis 122, 207
- Vernet Horace 125, 207
- Volney Constantin-François 41, 42· *Tà Ἐρείπια (Les Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires)* 42, 178, 232· *Φυσικὸς νόμος (La loi naturelle ou principes de la morale, déduits de l'organisation de l'homme et de l'univers)* 42, 178, 232
- Voutier Olivier 38
- Wallhalla 35, 175, 176, 177, 231
- Weber Karl Maria von 130· *Oberon* 128, 208· *Preziosa* 77, 196
- Weissbrod, ρέκτωρ 75
- Werdersche Kirche· βλ. Βερολίνο
- Wezner Mad., ἡθοποιὸς 114
- Wild, τραγουδιστὴς ὀπερας 92
- Wilhelm Tell*· βλ. Rossini Gioacchino
- Winckelmann J. J. 31, 36
- Wolf Friedrich August 26, 28, 199, 216
- Wolf, ἡθοποιὸς 129
- Wolff Emil 124
- Worms 125
- Würzburg 75
- Zelter· βλ. Βερολίνο
- Zeughaus· βλ. Βερολίνο
- Ziebland Georg Friedrich 83, 199
- Zinkeisen Johann Wilhelm 121, 147, 206, 223
- Zschi(e)sche, τραγουδιστὴς ὀπερας 90, 98, 117, 144
- Zumt C. G. 138, 216

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΑΝΕΚΔΟ-
ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ 1837-1845: ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ 1837-1845, ΣΕ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑ-
ΤΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΛΛΜΕΡΑΪΕΡ ΑΤΕΛΗΣ, ΣΕ ΕΠΙΜΕ-
ΛΕΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗ ΚΑΡΕΛΛΟΥ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ-
ΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙ-
ΜΩΝΕΤΑΤΟΥ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΙΝΕ/
ΕΙΕ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗ-
ΝΑ, ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΠΕ», ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010, ΣΕ 350 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ ΕΚΑΤΟΣΤΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΔΗΜΟΣΙ-
ΕΥΜΑ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΣΕΙΡΑ: ΠΗΓΕΣ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-IV

